



ISSN 1512-9357
UDK 81+82

PISMO

Časopis za jezik i književnost

XXIII
Sarajevo, 2025.

BOSANSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO

Journal for Linguistics and Literary Studies
Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft

XXIII

Published by
Herausgegeben von:

BOSNIAN PHILOLOGICAL SOCIETY
BOSNISCHE PHILOLOGISCHE GESELLSCHAFT

SARAJEVO, 2025

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO
Časopis za jezik i književnost

GODIŠTE 23

SARAJEVO, 2025.

Izdavač:
Bosansko filološko društvo,
F. Račkog 1, Sarajevo
www.bfd.ba

Savjet:
Esad Duraković (Sarajevo), Dževad Karahasan (Graz – Sarajevo),
Svein Mønnesland (Oslo), Ivo Pranjković (Zagreb), Angela Richter (Halle)

Redakcija:
Halid Bulić, Munir Drkić, Azra Hodžić-Čavkić, Adnan Kadrić, Nejlja Kalajdžisalihović, Sanjin Kodrić, Ksenija Kondali, Munir Mujić, Ismail Palić, Vahidin Preljević, Nehrudin Rebihić i Mirza Sarajkić

Glavni urednik:
Azra Hodžić-Čavkić

Urednik za lingvistiku:
Halid Bulić

Urednik za književnost:
Nehrudin Rebihić

Recenzenti članaka:
Katarina Aladrović Slovaček, Branka Barčot, Almir Bašović, Seada Brkan, Haris Čatović, Adriana Dānilā, Elma Dizdar, Minka Džanko, Elma Durmišević, Jasmina Đonlagić Smailbegović, Kerima Filan, Nikola Golubović, Sabira Hajdarević, Amrudin Hajrić, Adnan Kadrić, Mehmed Kardaš, Daniela Katunar, Amela Ljevo-Ovčina, Jovica Mikić, Amra Mulović, Munir Mujić, Lejlja Nakaš, Melisa Okičić, Mirela Omerović, Merima Osmankadić, Ismail Palić, Bogdanka Pavelin Lešić, Bernisa Puriš, Ibnel Ramić, Nenad Ristović, Mirza Sarajkić, Ikbāl Smajlović, Anđel Starčević, Aleksandra Ščukanec, Amina Šiljak-Jesenković, Lejlja Tekešinović, Mirsad Turanović, Ahmed Zildžić

Časopis izlazi jedanput godišnje.
Prvi broj objavljen 2003. godine.

Časopis je indeksiran u bibliografskim bazama MLA, EBSCO i CEEOL.
U elektronskome obliku časopis je dostupan na internetskoj stranici izdavača:
www.bfd.ba

Sadržaj

I. RASPRAVE I ČLANCI

LINGVISTIKA

Enisa Bajraktarević Nè mere i Míloña i Drágoña – o jednom ijekavskoščakavskom govoru .	13
Vedad Mulavdić Prvi sistemski pokušaj opisa historije bosanskog književnog jezika	31
Andrea Šešum Adaptacija grčke i latinske leksike u pravopisnim izdanjima – kontrastivna analiza	58
Aldina Šaljić Supstantivne sintagme s nekongruentnim atributom u instrumentalu s prijedlogom <i>pred(a)</i> u novinarsko-publicističkom stilu	74
Elma Dizdar Sintaksičke funkcije rečenica uvedenih leksemom <i>haytu</i> u modernom standardnom arapskom jeziku	94
Almin Mahmutović Analiza slobodnih relativnih rečenica u suri <i>al-Baqara</i>	131
Ismail Palić – Mirela Omerović Procesi kategorizacija u razvoju učeničkog vokabulara	149
Michał Daszkiewicz – Nejla Kalajdzisalihović The Affective Component in Language Switching (L1/F1) Among Exchange Students	173
Dajana Zečić Aktivne učesničke uloge Ujedinjenog Kraljevstva u britanskom medijskom diskursu nakon referenduma 2016. godine: radnje ili ipak ne? .	188
Dženana Hajdarpašić Predstavljanje procesa i participanata u ratnim izvještavanjima u ruskom i ukrajinskom medijskom diskursu.....	206

Seada Brkan Intenzifikacija/mitigacija – diskurzivne strategije u funkciji legitimizacije rimske osvajačke politike u djelu <i>Historia Romana</i> V. Paterkula	221
Emir Šišić La langue française à travers le prisme de la francophonie canadienne: Le Québec francophone au cœur de l’anglophonie.....	250
KNJIŽEVNOST	
Ikbal Smajlović (Po)etičke osobenosti <i>Romana o Srebrenici</i> Isnama Taljića.....	275
Nehrudin Rebihić Tri klasika bošnjačkog postmodernog pjesništva: magija (inter)tekstualne zavodljivosti	300
Irma Duraković Bijeli prah: Slike kokaina u književnosti njemačkog govornog prostora 1920-ih godina	333

II. PRIKAZI

Haris Čatović O metodologiji Jahićevog rječnika od elifa	353
Ivana Tomić Leksika stranog porijekla u bošnjačkom epskom pjesništvu	360
Džejla Kolar – Medina Hadžić – Ema Selimović Kititi se tuđim perjem, ali znati čije je: o frazemima i njihovim pričama...	365
Merima Osmankadić O čemu govorimo kad govorimo o kritičkoj stilistici.....	372
Azra Hodžić-Čavkić Vrijednost dijaloga među stručnjacima	378
Amina Šiljak-Jesenković Zlatni rez frazikona.....	382

Tarik Ćušić	
Rječnik bosanskih slivenica	386
Podaci o autorima	393
Upute autorima	395
Guidelines for Authors.....	397
Hinweise für Autoren.....	399

UVODNIK

Ovaj je broj časopisa *Pismo* posvećen trima akademskim radnicima: Senahidu Haliloviću (1958–2023), Dževadu Jahiću (1948–2024) i Enesu Durakoviću (1947–2024) – čija djela nastavljaju živjeti kroz nauku i sjećanje njihovih nasljednika.

Senahid Halilović bio je osnivač i prvi predsjednik Slavističkog komiteta BiH, predsjednik bh. Komisije za Općeslavenski lingvistički atlas, komisije za Evropski lingvistički atlas te direktor Centra za leksikologiju i leksikografiju Akademije nauke i umjetnosti BiH. Autor je i koautor preko stotinu naučnih i stručnih radova te više knjiga, među kojima su najznačajnije: *Bosanski jezik* (1991), *Pravopis bosanskoga jezika* (1996), *Gramatika bosanskoga jezika* (2000, koautor), *Rječnik bosanskoga jezika* (2010, koautor), *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik* (2010, koautor), *Bosanskohercegovački lingvistički atlas I: Fonetika* (2020, koautor), a posthumno mu je objavljena knjiga *Bosanskohercegovački govori krajem XIX stoljeća* (2023).

Dževad Jahić bio je jedan od osnivača i potpredsjednik Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti i osnivač Katedre za bosanski jezik pri Trakijskom fakultetu u Turskoj. Njegove najznačajnije knjige su *Jezik, nacija, nacionalizam* (1990), *Jezik bosanskih Muslimana* (1991), *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora* (1999), *Bošnjački narod i njegov jezik* (1999), *Školski rječnik bosanskog jezika* (1999), *Gramatika bosanskoga jezika* (2000, koautor), *Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne* (2002). Njegovo kapitalno i životno djelo je enciklopedijski *Rječnik bosanskog jezika* u više tomova, u kojem se prvi put cjelovito i modernom leksikografskom metodom opisuje i predstavlja potpunost leksičkog bogatstva bosanskog jezika. U novembru 2024. godine posthumno je predstavljen njegov jedanaesti tom.

Enes Duraković bio je ugledni profesor Odsjeka za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Kao književni historičar i kritičar, bavio se južnoslavenskim književnostima, a posebno bošnjačkom i bosanskohercegovačkom književnošću. Bio je jedan od obnovitelja, nakon Muhsina Rizvića, predsjednik Kulturnog društva Muslimana

“Preporod”, član Izvršnog odbora Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca, predsjedavajući plenarne sjednice Prvog bošnjačkog sabora, zamjenik, a potom ministar obrazovanja, nauke, kulture i sporta Vlade BiH, kao i urednik časopisa *Lica* i *Pregled*. Napisao je sedam naučnih knjiga (*Govor i šutnja tajanstva*, *Pjesništvo Skendera Kulenovića*, *Riječ i svijet*, *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*, *Arka riječi*, *Obzori bošnjačke književnosti*, *Bosansko-hercegovački književni obzori*) te priredio i uredio dvanaest antologija, hrestomatija i izabranih djela (*Antologija muslimanske poezije XX vijeka*, *Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka*, *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka*, *Muslimanska književnost XX vijeka I–XXV*, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici I–VI*, *Izabrana djela Skendera Kulenovića I–VI*, *Izabrana djela Maka Dizdara I–III*, *Izabrana djela Derviša Sušića I–X*, *Izabrana djela Muse Ćazima Ćatića*, *Izabrana djela Alekse Šantića* itd). Dobitnik je nagrade za književnu kritiku “Braća Šimić”.

Redakcija

I. RASPRAVE I ČLANCI

LINGVISTIKA

Enisa BAJRAKTAREVIĆ

NÈ MERE I MÍLOŃA I DRÁGOŃA – O JEDNOM IJEKAVSKOŠĆAKAVSKOM GOVORU

KLJUČNE RIJEČI: *dijalekt, poddijalekt, istočnobosanski, ijekavskošćakavski, južni poddijalekt, sjeverni poddijalekt, prijelazni govori*

U radu se analiziraju odabrane fonetsko-fonološke, morfološke, sintaksičke i leksičke osobine govora Bakića. Cilj rada je ustanoviti da li ovaj govor, na osnovi prisustva praćenih varijabli, pripada južnom poddijalektu istočnobosanskog ijekavskošćakavskog dijalekta, kakav je njegov odnos prema susjednim sjevernim govorima te da li je, i u kojoj mjeri, standardni jezik potisnuo (potiskuje) njegove osobine. Rad je baziran na terenskom istraživanju (snimanje i intervjuiranje izvornih govornica), transkripciji audiomaterijala, sinhronijskoj deskripciji odabranih osobina te, djelimično, na komparativno-historijskoj metodi analize. Prisustvo odabranih ijekavskošćakavskih determinanti u ovome govoru potvrdit će njegovu pripadnost južnom poddijalektu istočnobosanskog ijekavskošćakavskog dijalekta, njegovu vezu sa susjednim sjevernim govorima te pokazati koje su dijalekatske forme u procesu gubljenja. Rezultati ovoga rada predstavljaju važan korak u popunjavanju mape bosanskohercegovačkih govora, a, posebno, istočnobosanskih ijekavskošćakavskih govora.

1. UVOD – GEOGRAFSKI POLOŽAJ, HISTORIJSKI I DEMOGRAFSKI RAZVOJ BAKIĆA

Bakići su smješteni na sjeveroistočnom području općine Olovo, u središnjoj Bosni i Hercegovini, unutar administrativnih granica Zeničko-dobojskog kantona. Nalaze se u brdskoplaninskoj zoni, pri čemu je ovo naselje, tradicionalno raspršenog seoskog tipa, razvijeno na blago nagnutim padinama terasastog reljefa. Širi prirodno-geografski kontekst obilježen je neposrednom blizinom planine Konjuh, čiji južni i jugozapadni obronci određuju klimatske karakteristike prostora.

Bakići se nalaze uz magistralni put Tuzla – Sarajevo i sastoje se iz dvaju manjih sela – Gornjih i Donjih Bakića. Prezimena u Donjim Bakićima su: Bolići, Imamovići i Zukići, a u Gornjim – Bajraktarevići, Bolići, Hodžići i Zukići.

Osim po preradi drveta, olovski kraj od davnina je poznat kao rudarski kraj, a ruda olova vadila se u Dolovima, Bakićima i Prgoševu a prerađivala u Olovu.¹ No, ovaj prostor nije poznat samo po tim dvama industrijskim granama koje su nekoć bile posebno razvijene već i po zanimljivim (i nedovoljno istraženim) kulturno-historijskim nalazima, koji pokazuju da se ovdje radilo o gusto naseljenom i kulturnom središtu u kome su ljudi živjeli u pravom blagostanju. *Stara rudarska okna* u Donjim Bakićima (Kamenica),² *nekropola stećaka*, koja je smještena oko temelja *starobosanske crkve* (poznate kao crkva sv. Roka), *Kaursko* i *Svatovsko greblje*, *Nišan*, nadgrobni spomenik od 4 metra visine iznad površine zemlje, budili su pažnju istraživača kroz cijelo 20. stoljeće (Filipović 1928: 69-70, 77-78), ali i dalje nisu potpuno istraženi. Posebna pažnja ne poklanja se ni njihovome čuvanju i/ili konzerviranju.

Zlatni period olovskog kraja je srednjovjekovni period koji traje sve do osmanskih osvajanja i prvih stoljeća njihove vlasti (posebno do početka 17. stoljeća), kada su, na duži vremenski period, stali s radom rudnici olova, koji su ovaj kraj činili životnim. Vrijeme i historijske okolnosti nisu bile blagonaklone prema ljudima ovog prostora – katoličko stanovništvo naročito se iseljava nakon povlačenja Eugena Savojskog (1697), a česti upadi hajduka, kuga te glad potpuno su reducirali broj stanovnika (Isto: 69-78, Isto 1934: 24; 30-31).

Prema prvom osmanskom popisu iz 1468/1469. godine u Bakićima su zabilježene 24 porodične kuće,³ a situacija se značajnije ne mijenja⁴ do austro-ugarskog popisa s početka 20. stoljeća (iz 1910. godine), kada su u Bakićima zabilježene 23 kuće s 158 stanovnika.⁵ Popis s kraja dvadesetog stoljeća (1991) bilježi porast broja stanovnika – 441,⁶ dok posljednji zvanični popis iz 2013. godine pokazuje da u Bakićima živi 351 stanovnik.⁷ Prema našim informaci-

¹ Jireček donosi predaju u kojoj je ban Kulin dvojici Dubrovčana povjerio rad u rudnicima te da su oni sagradili grad Dubrovnik između Olova i Jagodine (usp. Filipović 1934: 10-11). Filipović ovu predaju smatra vrlo mogućom (Isto: 11).

² Kameničko olovo spominje se prvi put 1387. godine (Filipović 1934: 11).

³ Selo BAKIĆ, domova 24, neoženjenih 2, prihod 2.219 (Aličić 2008: 32).

⁴ Izostao je očekivani porast populacije.

⁵ "... u Gornjim 7 kuća sa 53 stan., a u Donjim Bakićima 16 kuća sa 105 stanovnika, naseljena samim muslimanima..." (Filipović 1928: 71).

⁶ Dodatak: Popis stanovništva u Bosni i Hercegovini 1991: Olovo – Wikipedija [12. 1. 2026].

⁷ Bakići (Olovo) — Википедија [12. 1. 2026].

jama, trenutno na Bakićima živi ukupno 248 stanovnika – 156 stanovnika u Donjim i 92 stanovnika u Gornjim Bakićima.

Kako možemo primijetiti, Bakići su u novije doba bili najnaseljeniji krajem 20. stoljeća, tačnije, prije Agresije na Bosnu i Hercegovinu. S početkom ratnih dešavanja, stanovništvo se povlači niz sliv Krivaje, a muškarci staju na prvu liniju odbrane, koju ne napuštaju niti dopuštaju prodor agresora na dublji teritorij Olova. Osim ratnog stradanja, stanovništvo se osipa (uglavnom mladi) i u postratnom periodu, migrirajući u pravcu Sarajeva.

2. O GOVORU BAKIĆA PREMA RANIJIM ISTRAŽIVANJIMA, O CILJEVIMA I METODOLOGIJI RADA

Kako se po svome geografskom položaju Bakići nalaze južno od rijeke Krivaje, govor njegovih stanovnika, prema ranijim dijalektološkim klasifikacijama, pripada *arhaičnijem bosanskom govornom tipu* (Vuković 1963: 16-17), čija isprekidana linija Sarajevo – Kladanj – Osmaci “obeležava ostatke nekadašnjeg čuvanja starog dugog akcenta van početnog sloga” (Ivić 2001: 194). Ovaj govor pripada istočnobosanskom ijekavskošćakavskom dijalektu, čiju je koherentnost ustanovio Brozović (1966: 120), to jest njegovom južnom poddijalektu (teritorij južno od rijeke Krivaje do rijeke Bosne), kome pripada još i sarajevski govor, sjeverozapadni jekavskošćakavski govor Hrvata starinaca i ikavskojekavskošćakavski govor Bošnjaka, govori u slivu Usore, govori u dolini Fojnice te prijelazni južnobosanski govorni tip smješten između Bjelašnice i Igmana i rijeka Zujevine i Željeznice (Halilović 2005: 15-16).

Cilj ovog istraživanja jeste ustanoviti u kojoj mjeri su osobine ijekavskošćakavskog dijalekta prisutne danas u govoru najstarijih stanovnika Bakića; da li ovaj govor pripada južnom poddijalektu ijekavskošćakavskog dijalekta, kako su to ustanovili raniji istraživači, te kakav je njegov odnos sa susjednim (sjevernim) govorima. Također, bit će važno ustanoviti i u kojem je odnosu današnji ijekavskošćakavski govor s onim govorima koji su opisivani od polovine 20. stoljeća (s područja Tuzle, Fojnice, Zenice, Sarajeva...), te da li je utjecaj standardnog jezika u značajnoj mjeri potisnuo (potiskuje) dijalektizme iz upotrebe.

Istraživanje govora Bakića donijet će rezultate koji će načiniti jednu novu i vrijednu kariku u osvjetljavanju ijekavskošćakavskog dijalekta, spojivši sarajevsku dolinu s kladanjskom i tuzlanskom.

U ovom radu donosimo dio istraživanja koje smo počeli u ljeto 2025, kada smo u više navrata načinili audiozapise govora dviju informatorki (koje pripadaju najstarijoj populaciji Bakića) – Hajre Bajraktarević i Emire Hodžić (rođene 1956. godine). Obje govornice porijeklom su, također, s

ijekavskoščakavskog područja (Hajra – selo Vrucu; Emira – selo Boganovići), imaju osnovno obrazovanje a na području Bakića žive oko 50 godina.

Istraživački proces odvijao se po principima tradicionalne dijalektologije, a ključne faze rada su: *terensko istraživanje* (snimanje i intervjuiranje izvornih govornica), *transkripcija* audiomaterijala (snimljeni audiomaterijal transkribirali smo i akcentirali te načinili *istraživački korpus* – od oko 50 stranica vezanog teksta), *sinhronijska deskripcija* odabranih determinanti, *komparativnohistorijska metoda* (kojom smo analizirali prisustvo praćenih varijabli u odnosu na nadređeni dijalekt, susjedne govore i ranije dijalektološke podatke) te *shintetiziranje* i *sublimiranje* podataka do kojih smo došli.

U fokusu ovog rada su sljedeće fonetsko-fonološke, morfološke, sintak-sičke i leksičke pojave:

1. gubljenje nenaglašenih vokala,
2. svedenost afrikatskih parova na *ć* i *đ*,
3. reduciranje i/ili geminacija skupina *dn*, *dñ* i *dl*,
4. rotacizam,
5. genitiv množine na *-ø*,
6. nastavci starih tvrdih osnova zamjeničko-pridjevske deklinacije,
7. zamjenički oblici *hi*, *hin*, *hina*; *him*,
8. glagol *rijeti*,
9. prilozi,
10. habitual,
11. primjeri iz leksike.

3. ANALIZA ODABRANIH DETERMINANTI

3.1. Gubljenje nenaglašenih vokala

Redukcija nenaglašenih vokala prisutna je u svim bosanskohercegovačkim govorima, najviše u ikavskim, a potom i u ijekavskim govorima srednje i zapadne Bosne. Ova osobina najslabije je zastupljena u istočnobosanskim govorima (Halilović 1990: 272). U govoru Bakića najčešće je izostavljanje vokala *i*, ali i drugih vokala.

Naime, ranije je Peco ustanovio da je najpodložniji gubljenju upravo nenaglašeni vokal *i*.⁸ Reduciranje ovog vokala, koje može biti i

⁸ Peco (1975: 102) smatra da je vokal *i* najskloniji gubljenju zbog toga što je to vokal “visokog reda sa dosta zatvorenim rezonatorom... i kao takav on je dosta nestabilne artikulacije. Svaka promjena u jačini fonacione struje utiče na njegove fonetske karakteristike. Ukoliko

potpuno i djelimično,⁹ prisutno je u govoru Bakića u svim oblicima riječi, a najčešće u:

- glagolima:
 - a) infinitivu:¹⁰ *òndā ce nòsat; lāhko je ùzēt...; trèbala bìt matúra; úže vézat pa spúšćat; vāljā otvòrⁱt; svè ću jā ovò isjeć; nè mere, mòrāš otvárat;*
 - b) glagolskom pridjevu radnom: *òblazio; gònⁱla, krénla, kúpla, òⁱšla, poljúbla, sklònla, vrátla; pokvárlo, završlo i*
 - c) imperativu: *jèb ga, ma bìšⁱ, nàkupte, zavárte.*

Usljed sinkope u pojedinim oblicima dolazi i do jednačenja te sažimanja konsonantskih grupa: *vālā rát* (< ratt < radt < radit), *žène sjète* (< sjette < sjedte < sjedite).

Nenaglašeni vokal *i* elidira i u oblicima:

- imenica: (D jd.) *nástavnⁱci*; (A jd.) *cùrcu*; (A mn.) u *Ájdⁱnoviće*, (L jd.) na *stānci*;
- pridjeva: *Almásnom tàvanu, vèⁱka nòga; vèlka, vèlkā* òbaveza;
- u priložima: *kòlko, tòlkō*;
- brojevima: *ćètri*;
- veznicima: *nìt*.

Izrazitu nestabilnost nenaglašenog vokala *i* na području ijekavskošćakavskog dijalekta uočili su i dosadašnji istraživači (V.: Brabec 2012: 65; Brozović 2012: 299-300; Arnaut 2017: 60-68; Valjevac 1983: 327; Đurović 1992: 115-130; Halilović 1990: 271-272; Bulić 2013: 95, Bulić 2014: 58-60; Halilović 2009: 43; Kršo – Bajraktarević – Karavdić 2024: 36-39)¹¹.

Gube se i ostali nenaglašeni vokali:

- a) vokal *a*:
 - u prilogu *òtkle* (odakle), *sùlisat* (saulisat);
- b) vokal *e*:
 - gubi se i izaziva jednačenje i sažimanje konsonanata u dodiru: *hòš* (< hòčš < hòćeš),

je dolazilo do osjetnijeg labavljenja govornog procesa, taj vokal se našao na nivou fonetske *ø* i nestajalo ga je iz glasovnog niza”.

⁹ Brozović (2012: 299-300) je za govor u dolini Fojnice uočio tri stepena redukcije.

¹⁰ Infinitiv je gotovo uvijek bez finalnoga *i* (v. Arnaut 2017: 150; Bulić 2014: 160).

Đurović (1992: 122-123) je pojavu potpune redukcije ovog vokala našao najčešće kod imenica i glagola, i to u infinitivu i glagolskom pridjevu radnom – i naše istraživanje potvrđuje njegove navode.

¹¹ Imena autora donosimo prema hronološkome slijedu njihovih odbranjenih magistarskih i/ili doktorskih radnji, a ne prema godini publiciranja.

– u finalnoj poziciji: *dòl, gòr, òvd*;

c) vokal *o*:

– gubi se u inicijalnoj poziciji: *namgòr, vâm; nàkò, vàkò*,

– u finalnoj poziciji: *kàm, tàrn, vâm; nèkāk, tàk; èt; nèg*;¹²

d) vokal *u* je najpostojaniji – zabilježili smo jedino sinkopu u *krénli*.¹³

Slične primjere redukcije vokala nalazimo i u ranijim istraživanjima s ijekavskošćakavskog prostora (Up.: Brabec 2012: 65; Brozović 2012: 300; Arnaut 68-71; Valjevac 1983: 327; Đurović 1992: 128-136; Halilović 1990: 269-271; Bulić 2013: 93-97; Bulić 2014: 56-58, 60; Halilović 2009: 42-43; Kršo – Bajraktarević – Karavdić 2024: 37-39).

3.2. Svedenost afrikatskih parova na *ć* i *đ*

U ijekavskošćakavskom govoru Bakića prisutne su samo foneme *ć* i *đ* – fonema *č* i *dž* nema. Dakle, samo je: *čòjek/čòek, òći; ù nećem; fzičkī, psihičkī; ćètrèst; ćètri; drugàćijē, jùćēr, nàroćito, rùćno; doćekivat, naućilo, òpaući, skàćē, tíćē, víćēm, zàkàćā; àmiđa, đàba, đenàza, Đenitē, Đuma, hòđa, Sađida*.

Po ovoj osobini govor Bakića ubraja se u govore centralne i zapadnobosanske zone u kojima je razlika među afrikatskim parovima (u korist *ć* i *đ*) potvrđena (Brozović 1966: 167). Jednačenje afrikatskih parova našao je i Šurmin u Sarajevu krajem 19. stoljeća (Halilović: 2009: 19) kao i Valjevac (na Bjelavama) krajem 20. stoljeća (Halilović 2009: 48). Jednako smo i mi zabilježili u istraživanju sarajevskoga govora iz 20. stoljeća (Kršo – Bajraktarević – Karavdić 2024: 122-254).¹⁴ Đurović (1992: 179-186) je ovu osobinu našao u južnobosanskom prijelaznom govoru i kod muslimana i kod pravoslavaca, Brozović (2012: 323-326) u dolini Fojnice kod svih stanovnika, a Arnaut (2017: 89-90) kod “zeničkih Muslimana starosjedilaca”. Da je ovo jedna od postojanih dijalekatskih osobina svjedoči i istraživanje Naile Valjevac (1983) provedeno u Visokom, gdje je uočila da je ova osobina proširena i *primljena* i kod doseljeničkih hercegovačkih porodica te da je prisutna u govoru, ne samo Bošnjaka nego i Hrvata i Srba, kako u Visokom tako i u okolnim selima. Autorica ide i korak dalje te, imajući u vidu dotadašnje nalaze o raširenosti i prisustvu ove

¹² Valjevac (1983: 327) naglašava da apokopa nije karakteristična “za govor visočkih Muslimana” te da je “finalni vokal potpuno stabilan”.

¹³ Arnaut (2017: 70-71) za govor Zenice navodi dosta primjera s reduciranim vokalom *u*.

¹⁴ Iako smo se bavili morfološkim osobinama, cjelokupan materijal svjedočio je i ovoj pojavi (v. Kršo – Bajraktarević – Karavdić 2024: 275-507). Kršo je na Vratniku našla nešto više primjera koji odgovaraju standardnojezičkoj opoziciji afrikatskih parova (Kršo – Bajraktarević – Karavdić 2024: 55-56).

pojave, ističe da se “ne može isključiti mogućnost da je svođenje dvaju afrikatskih parova na jedan krenuo još prije dolaska Turaka i prije islamiziranja našeg stanovništva” (Valjevac 1983: 336-337). Jednačenje afrikatskih parova *č – dž* i *ć – đ* ne nalazimo sjevernije od Bakića: u kladanjskom kraju, na području Tuholja Halilović (1990: 284) nalazi da “muslimansko stanovništvo (...) u svom govoru odlično čuva razlike u artikulaciji naših dvaju afrikatskih parova”. Jednako pokazuje i istraživanje govora živiničkog kraja, sprečanske doline (Bulić 2014: 91-92). Međutim, Brabec je u tuzlanskoj dolini našao različito stanje: najprije ističe kao se “suglasnik *č* izgovara većinom pravilno i razlikuje se od *ć*”, a potom da se ovaj suglasnik nepravilno izgovara od Kozluka uz Drinu do Srebrenice i u manjim mjestima, u Kladnju, Tuzli, Gračanici, sporadično i u Brčkom te da za druga mjesta ne može “ništa sigurno reći” (Brabec 2012: 67). Govor Tešnja i govor Maglaja razlikuju se prema upotrebi afrikata – dok tešnjaški govor karakterizira razlikovanje afrikatskih parova, maglajski govor – njihova izmjena u korist *ć* i *đ* (Bulić 2013: 150-154).

Svedenost afrikatskih parova na *ć* i *đ* postojana je dijalekatska osobina u govoru svih naraštaja Bakića.

3.3. Reduciranje i / ili geminacija skupina *dn*, *đn* i *dl*

Uprošćavanje i / ili udvajanje konsonantskih skupina *dn*, *đn*, *dl* prisutni su u govoru Bakića.

Uprošćavanje skupine *dn* češće je od udvajanja i javlja se u oblicima broja *jedan*: ònō jèno jāne stānē mékat: – Mēe!; a ima jōj jèna òn kòmšinica, te u pridjevu *zajednički*: tā je vòda zājēničkā. Redukciju skupine *đn* zabilježili smo u primjeru iš *Klaña* (< Kladañ), a primjer postredukcijske geminacije u *villa* (*villa* sam, *kāžē*, i Đumu).

Da je u ijekavskošćavskom dijalektu suglasnik *d* u skupini *dn*, *đn* (i *dm*) skloniji gubljenju ustanovio je Brozović (1966: 140), kao i da je proces redukcije ili geminacije suglasničke skupine *dn* “zajednički Sarajevu, tuzlanskoj oblasti i dolini Fojnice” (Isti 2012: 316-317).¹⁵ Valjevac je na Bjelavama zabilježila uobičajenu pojavu geminacije: *jèнна*, *jènnōg...*, *pānnē*, *pōnnē...* (Halilović 2009: 51).

Đurović je, pak, u južnobosanskom govoru našao kompaktne zone s geminantnim izgovorom različite prirode. Postredukcijske geminacije (*doselli*) našao je kod svih stanovnika, a ostale tri – kultne (*džennaza*), brojne (*jedannest*) i skupne (*nn* < *dn*, *nn* < *đn*) tipove geminacija samo u govoru

¹⁵ Nema geminacije u tešnjaško-maglajskoj dolini (Bulić 2013: 166).

muslimana (Đurović 1992: 217). Arnaut je u govoru zeničkih muslimana zabilježio samo primjere s udvajanjem: “*jènnōk*, – , *jèнна*, *jènnōm*, – , *jènnu*; *jèнна*, *jènnē*; *jèнно* itd.” (2017: 147) (V. i Šurmin 1895: 194; Brabec 2012: 108; Valjevac 1983: 344-345; Halilović 1990: 294; Bulić 2014: 159; Kršo – Bajraktarević – Karavdić 2024: 194-195).

Postojanost ove dijalekatske osobine u govoru Bakića pokazuje i njeno prisustvo u govoru mlađe generacije.¹⁶

3.4. Rotacizam

Glagol *moći* u prezentu (osim 1. l. jd. i 3. l. mn.) ovdje ima isključivo oblike *moreš* – *more*, a u negaciji – *ne mere*: *hōdāj* dok *mōreš* *hōdat*; pa èto *mògu* *přstima* – a *mōreš* *přstima*; pa *mōreš* *tí* i *sōka*; *sām* *mōreš* *vì*’et *slike* *đē*; što se *tíćē* *gardaróbē* – *Íriski* *mōreš*; ma *mōre!*; ma *mōre* *hōj*; pa *nè mereš* *nāc*; *nè mere*: *nè mere* i *Míloña* i *Drágoña*; *nè mere*, *mōrās* *otvārat*.

Slično smo u novije vrijeme našli i kod starijih govornika na području Sarajeva (Kršo – Bajraktarević – Karavdić 2024: 206), a stariji dijalektološki nalazi pokazuju njihovu potpunu dominaciju (Šurmin 1895: 205; Halilović 2009: 33, 59). Ovi oblici zabilježeni su i u ostalim šćakavskim govorima (V.: Brabec 2012: 117; Brozović 2012: 306, 379; Arnaut 2017: 150; Halilović 1990: 327; Bulić 2013: 221; Bulić 2014: 161; up. i Đurović 1992: 302).

Da se nešto *more* ili *ne mere* raditi čuje se u Bakićima i od mlađih govornika.

Rotacizam nalazimo i u leksemi *mōrebit* (< *more* *biti*, umj. možda; *mōrebit*, *kō* će ga *znāt*).

3.5. Genitiv množine na -ø

U govoru Bakića genitiv toponimije javlja se bez finalnog *-a*: iz *Bòganovič*, *s Mūsīč* a *-ø* običan je i uz nepromjenjive brojeve i količinske priloge: *hīladu* *nákijeh* *ònijeh* *čājēv*; *trídeset* i *kōlko* *gōdīn* *sáma*; *pètnēst* *gōdīn*.

Primjere staroga genitiva u nazivima mjesta našao je Halilović u okolini Kladnja, jednako kao i uz brojeve i izvan brojeva (Halilović 1990: 317). Slično je zabilježio i Brabec (2012: 89) u selima iz okoline Tuzle.

Brozović je stari genitiv u značenju mjere (*hīlād*, *gōdīn*, *stòtīn*) zabilježio sjeverno od Krivaje i na lijevoj obali Bosne te istakao učestaluu upotrebu

¹⁶ Pod mlađom generacijom razumijevamo djecu sada najstarije populacije u Bakićima (rođeni 1975-2005). Autorica ovog rada rođena je u Bakićima (1979), dakle, izvorna govornica, i pouzdan je svjedok upotrebe svih oblika.

ovih oblika na prostoru između spomenutih rijeka. Međutim, primijetio je slabije prisustvo staroga genitiva u poređenju s primjerima koje je u Varešu bilježio njegov prethodnik Žuljić (pedeset godina ranije) (Brozović 1966: 157). Proces nestanka starih oblika potvrđuju i podaci iz fojničkog kraja, gdje starih genitiva gotovo da nije bilo već pedesetih godina 20. stoljeća ili su, pak, bili ograničeni samo “na najstereotipnije partitivne – òsam *stòtīn*, dèšēt *gòdīn*...” (Brozović 2012: 359). Pojavu nastavka *-ø* u genitivu množine jedino uz brojeve bilježi i Arnaut za zenički govor: *dēs lītār mlíka*, *dāde jōj stō dīnār* i dr. (2017: 126).

Đurović je stari genitiv našao na cijelom teritoriju ispitivanoga područja kod svih triju naroda, ali samo u partitivnim sintagmama i kod imenica *godina*, *stotina* i *jabuka*. Uočio je da je frekventnost ovih oblika izraženija u bjelimičko-zagorskom štakavskom govoru negoli u južnobosanskom šćakavskom te da se “ne može ni pomišljati na naplave iz arhaičnijih, iješć. bosanskih govora”. Smatrao je da je stari genitiv množine autohtona osobina i ovih i susjednih govora (Đurović 1992: 273).

U tešanjско-maglajskoj regiji Bulić nije zabilježeno prisustvo *-ø* u genitivu množine (2013: 190).

Stariji množinski genitivni oblici evidentirani su kroz cijelo 20. stoljeće i u okolnim ijekavskoštakavskim govorima (Up.: Peco 2007: 188; Halilović 1996: 169; Jahić 2002: 174).

U govoru mlađih naraštaja Bakića evidentirana je upotreba staroga genitiva.

3.6. Nastavci starih tvrdih osnova zamjeničko-pridjevske deklinacije

Nastavci starih tvrdih osnova zamjeničko-pridjevske deklinacije ovdje su prisutni. Donosimo primjere: iz *Ölovskije^h Lùkū* čöek; hīladu *nákijeh ònijeh* čājēv; nīje bílo *òvije^h* televīzōrā, sīne; ù *ovije^h*; zà *mlādijeh*; sa đipom *ònijem*, *zēlenijem*; *po ònijem*.

Dugi nastavci upotrebljavali su se na većini teritorija šćakavskog dijalekta: Brozović (2012: 369) ih je našao u visočkoj regiji, Đurović (1992: 67-68) i u šćakavskim i u štakavskim prijelaznim govorima, Halilović (1990: 322) na području Tuholja, Bulić (2000: 142) u dolini Spreče; dok ih Brabec (2012: 32) ne nalazi u tuzlanskoj dolini, kao ni Arnaut u Zenici (2017: 143), a vrlo rijetko Bulić u dolini Usore (2013: 208).

Za razliku od dugih, kratke nastavke u Sarajevu zabilježila je i Valjevac na Bjelavama krajem 20. stoljeća (Halilović 2009: 59) kao i Bajraktarević

na području stare gradske sarajevske jezgre (Kršo – Bajraktarević – Karavdić 2024: 175, 184-185).

Živu upotrebu dugih nastavaka koju smo našli kod starijih generacija nećemo naći i kod mlađe populacije, osim kad je razgovor emotivno konotiran. Dakle, iako mlađe generacije znaju za ove nastavke, radije biraju i koriste kratke – pretpostavljamo da se ovdje radi o izravnom utjecaju standardnog jezika.

3.7. Zamjenički oblici *hi*, *hin*, *hina*; *him*

Množinski enklitički zamjenički oblici ličnih zamjenica za treće lice *hi*, *hin*, *hina*; *him* koji su zabilježeni u govorima istočnobosanskog ijekavskošćakavskog dijalekta (V.: Brabec 2012: 105; Brozović 2012: 368; Halilović 1990: 322; Halilović 2009: 58; Up. i: Šurmin 1895: 202; Đurović 1992: 281-282; Bulić 2004: 267; Kršo – Bajraktarević – Karavdić 2024: 64) prisutni su i u govoru Bakića.

Našli smo sljedeće potvrde njihove upotrebe:

- a) genitiv: něka *hīna* – ĩ u menē ćē procvjētat,
- b) dativ: dāo *hī* vikendicu; jē l *hī* skūpo, Nīsa, sād?; svē *hī* ōrasi krāj kūcā,
- c) akuzativ: il *hī* ōprat; rānijē da *hī* ōtjerām; ja ĩ volīm *hīn*¹⁷ slūšat.

Ove zamjenice ne samo da predstavljaju jednu od općebosanskih muslimanskih osobina (up. Arnaut 2017: 142; Peco 2007: 202; Okuka 1983: 97; Đurović 1992: 281-282; Jahić 2002: 177) nego su i nastale u istočnobosanskom ijekavskošćakavskom dijalektu, tj. njegova su autohtona osobina (Brozović 1966: 158).

Porijeklo oblika *hīn*, *hīn* Brozović (2012: 368) je vidio u metatezi: *nih* > **hīn* > *hin*, da bi *hin*, nakon što se razvio i u akuzativu množine, prešao i u dativ zbog “zvukovnih poklapanja s im”. Potvrdu za takvo razmišljanje Brozović je našao u tuzlanskom kontaminiranom enklitičkom dativu *him* (2012: 368). Peco je imao nešto drugačije mišljenje – ove oblike doveo je u vezu sa standardnim zamjeničkim oblicima i odnosom *nama* – *nam*, *vama* – *vam*, *njima* – *im*, ali nije isključio i mogućnost da se ova dužina mogla pojaviti i “analogijom prema genitivu množine imenica” (Peco 2007: 201).

U govoru Bakićana mlađe generacije zamjenice *hi*, ali *hin* i *hina* u ograničenoj su upotrebi, pri čemu ih češće koriste u neformalnom govoru.

¹⁷ Bulić je u tešanjско-maglajскоj regiji našao potvrdu samo za ovaj oblik (2013: 206).

3.8. Glagol rijeti

Govor Bakića zna za glagol *rijeti*:¹⁸ n ùmijēm ti jā *rìjet* kòlko ìmā; znāš štā s tī njēmu trēbō *rìjēt*.

Ovaj infinitivni oblik (zajedno s *vrijeći*) Brozović je držao jednom od osnovnih *diskriminanti* ijekavskošćakavskog dijalekta (Brozović 1966: 159). O opravdanosti takvoga navoda svjedoče brojni zapisi s ijekavskošćakavskog terena u 20. st. kao i oni s početka 21. stoljeća (V.: Brozović 2012: 378; Halićević 1990: 327; Bulić 2014: 161, nap. 151). Đurovićevo (1992: 302) istraživanje pokazalo je da diskriminante *rijeti* i *vrijeći* ipak nisu ravnopravne: *rijeti* se javlja isključivo kod muslimana (*rèci* ima kod svih) u južnobosanskom i sjeвероistočnom hercegovačkom govoru a *vrijeći* se javlja “svuda i u svih”.

U istočnohercegovačkim govorima dominantan je infinitiv *vrijeći*, nema potvrde za *rijeti* (Peco 2007: 238).

Kod mlađeg stanovništva Bakića nije registriran infinitiv *rijeti*.

3.9. Prilozi

Kategorija priloga u bakićkom govoru bogata je elizijama (potpunim i djelimičnim) nenaglašenih vokala u svim pozicijama, sažimanjima, metatezama i partikulama. Standardni oblici ovdje su vrlo rijetki, ali se čuju (ovdje ih nećemo navoditi).

Mjesni prilozi:

ànamo (òdēm *ànamo* i lòpatu ùzmēm),
 dōl (*dōl* òtkle je Mirela; mōrāš *dōl* dočekívāt),
 đē¹⁹ (*đē* ćeš otvárat, *đē* rādē jōj òbadvā sīna) i đē²⁰ (*đē* òtišō),
 enogōr (ònū klùpicu ùzmi *enogōr* stāvi ispòd merdevīnā),
 enóndi (prèt kuću ìzišla, *enóndi*, i pōžderāla),
 evōd²¹ (pa tī dóđi tū sēdmicu *evōd* būdi),
 evōj²² (maslácke ću nāsjeći i *evōj* òstavít),
 gōr (đē onō Ádemovo *gōr*; iz Ibrīšimovōg *gōr*),
 kām (a *kām* ti pípa, a *kām* ti bŭre),

¹⁸ Bulić je za tešanjско-maglajске govore zabilježio *rēt*, pored, rjeđeg, *rèci* (2013: 218).

¹⁹ Brozović (1966: 138) navodi *đē* kao rijedak primjer najnovijeg jotovanja u ijekavskošćakavskom dijalektu (uz ikavske oblike *gdi* ili *di*). Priloge *đi/đē* (uz *đi*) navodi i Valjevac za Visoko (1983: 341).

²⁰ Nastalo od *đe* + *je*.

²¹ Od *evo ovdje* (evo ovde/ovdi > evo ovd > evovd > evod).

²² Od *evod*.

namgør (*namgør* se ne pòmīljāj),
nègdi (dòl *nègdi* po Màglaju),
nìgdi (pa nè vidīm *nìgdi* ništa – jā sam kō u tràpu),
nónde (sad je *nónde*),
ôn (a ìma jōj jèna *ôn* kòmšinicā),
ónde (sād jē vīdīš *ónde*),
òtkle (dòl *òtkle* je Mirela),
òtud (dōnijela *òtud* cvjēca, sījala),
òv (jā nit ću *òv* dōlazit nit mògu *òv* žívjet; a bùdē ì *òv* vrūco),
òvd (òvd ima vjētra),
òvdāle (jā sam nōj *òvdāle* càjeve slāla),
òzdōl (znācī, òni dōlazē òzdōl vāma),
òzgør (òn rādī *òzgør*; a kad grījē – i *òzdōl* i *òzgør*),
tām (vālja se *tām* vījat; *tām* je lījepo),
tūd (*tūd* je cvjēce),
tūdi/túdi (i *tūdi* i dijéte),
tūj (ma trēbā bīt òkrētan *tūj*),
vām (hōće *vām*),
vōj²³ (A nēcemo mī ti *vōj* òstat);

vremenski prilozī:

hāman:²⁴ (*hāman* su zavfšili),
*jāko*²⁵ (*jāko* su dòšli),
òndār (e *òndār* òne òtišle Ēmiri),
òtojić/òtojić/òtōjić²⁶ (èt ì jā *òtōj*ć pòpìh),
vāzdān (*vāzdān* òn hòdā);

načīnski prilozī:

enākō (ì meni će nèkad *enākō* bīt kō Mírsi),
evākō (*evākō* smo mī, Hājro, vādili pò Luginōj nīvi),
evolikačkō (Nōj sīce *evolikačkō*),

²³ Od *ovdje* (ovdje > ovde/ovdi > vod > voj). Pretpostavljamo da je na nastanak i čuvanje ovog oblika utjecao i frekventni prilog *tūj*.

²⁴ V. Arnaut (2017: 158-159) i Đurović (1992: 322).

²⁵ U značenju – skoro (Đurović 1992: 322). V. i: Brozović 2012: 377, Bulić 2014: 169.

²⁶ Na teritoriji Tuholja Halilović je zabilježio *òtōjč* (1990: 311), a Brebec u dolini Fojnice *òtoljč* (2012: 377).

hörn²⁷(hörn je danas kòpat),
 nàkō (*nàkō* zatvòri i idi),
 nēkāk (i *nēkāk* se vrátla sàd),
 pònovē (mògu l ja ovō cvìjeće *pònovē* okòpat),
 tàk (*tàk* slàba bíla),
 vākō (svē *vākō*);

količinski prilozi:

kòlko (jà nè znām *kòlko* imā),
 tòlkō (pa *kòlko-tòlkō* svòjē pèmzije),
 vīš (pa i nēmā *vīš* nīšta, jèlde);

isključni prilozi: sàm (nije, *sàm* jèdan; sàd *sàm* pârā – svē nàdēš).

Slične priloške forme donose s ijekavskošćakavskog prostora i raniji dijalektološki radovi (Brabec 2012: 109-110; Brozović 2012: 296, 377; Arnaut 2017: 157-159; Đurović 1992: 321323; Halilović 1990: 333; Bulić 2013: 236-240; Bulić 2014: 169; Kršo – Bajraktarević – Karavdić 2024: 226-233).

U ovom govoru nisu evidentirani oblici s partikulama *-ka, -kar* kakvi su bilježeni u drugim bosanskohercegovačkim govorima (Brabec 2012: 109; Brozović 2012: 377; Peco 2007: 239240; Arnaut 2017: 157; Baotić 1983: 153-154; Okuka 1983: 117; Halilović 1990: 333; Bulić 2013: 237-238).

Prilozi koji se javljaju kod starijih govornica, zapaženi su i u govoru mlađe generacije stanovnika.

3.10. Habitual

Pri pripovijedanju radnji i događaja koje su se ponavljale u prošlosti nezostavna je upotreba *habituala* (aorist pomoćnog glagola biti (*bi*) + 2. l. jd. imperativa):

Sèid *bi prícāj...*; Sèid *bi* nēšta stàvi vāk viljušku, nēšta *bi* tō òn, kad *bi* bèli ùtakmice i tō *bùdi*, al nājgorē je što *bi* òna *plàci*. Nòj su tē tūžne bìle sèrije i òna *b plàci*; dòva *bi bùdi*, kīšnā tā, pa *bi*, kàžē, *ùdari* kīša.

Ova najindividualnija crta ijekavskošćakavskog dijalekta, čije je prisustvo Brozović uočio “na cijelome području od Fojnice do Krivaje i u Sarajevu” (1966: 159-160) forma je koju nalazimo u većini bosanskohercegovačkih govora, a posebno u govorima srednje i sjeveroistočne Bosne (Brabec 2012: 132;

²⁷ V. Arnaut (2017: 159).

Brozović 2012: 380; Arnaut 2017: 168; Halilović 1990: 331-332; Jahić 2002: 178-179). Habituala nema u istočnoj Hercegovini, dok je u zapadnoj Hercegovini, zapadnoj Bosni (Halilović 1985: 52-55) i tešanjско-maglajskoj regiji slabo zastupljen (Bulić 2013: 232).

Habitual je prisutan u govoru Bakićana svih naraštaja i ne čini se da ima tendenciju gubljenja.

3.11. Primjeri iz leksike

Iz leksike govora Bakića izdvajamo:

- glagol *ružiti* u značenju *kritikovati*: *jā nēkad zārūžīm*, òne ú me glèdajū,
- glagol *vikati* u značenju *kazati*, *reći*: *vīcēm jā jùtrōs Háni*; *vikali* ūkinuće; ma òtkad òni *vīcū*; òna *zavika*: – Hōcemo l Sévdi?;

priloške i modalne konstrukcije:

- *bajāgi*: *jā sāmo kō bajāgi cvījeće òkopāla*,
- *bèli/bèlli*, *bezbèli*:²⁸ Pa nīje òna krīva, *bezbèli* da nīje, al èt; *bèlī* će dōc; òna je strésove te *bèlli*,
- *bōlan*, *bōna*, *bōni*: nīje to lāhko, *bōlan* nè bio; *bōna* nēno, kāžē, štō će nam tō?; *kōpāj*, *bōna!*; ma drugačijē je, *bōna*, s nārodom; ...vāl jā tō, *bōni*, pōvest, nīje tō svākō dijēte istō,
- *māj*:²⁹ *māj* ti ovō, Nisa!,
- *mešćinī*:³⁰ (< meni se čini): *mešćinī* će kīša,
- *mòrebit*: *mòrebit* da je sùzbila, *mòrebit*, kō će ga znāt.

4. ZAKLJUČAK

Analiza odabranih fonetsko-fonoloških, morfoloških, sintaksičkih i leksičkih osobina u govoru Bakića pokazala je sljedeće:

- gubljenje nenaglašenih vokala u ovom govoru odgovara široj slici koju su zabilježili raniji istraživači na području istočnobosanskog ijekavskoščakavskog dijalekta, i šire. Naglašena nestabilnost vokala *i*, koju je posebno pojasnio A. Peco (1975: 102), prisutna je i u govoru Bakića;

²⁸ Bulić za područje Tešnja i Maglaja bilježi *bèli* i *bezbèli* (2013: 240), a za dolinu Spreče *bèz-bèli* (2014: 134).

²⁹ U značenju: *na*, *evo* (Halilović 1990: 333).

³⁰ V. Đurović (1992: 127).

- jednačenjem afrikatskih parova *č – dž* i *ć – đ* u korist *ć, đ* bakički govor priključuje se južnim govorima ijekavskošćakavskog dijalekta, dok sjeverne govore (uz Brapčeve primjere /2012: 67/ jednačenja u smjeru *ć* i *đ*) odlikuje razlikovanje afrikatskih parova;
- u ovom govoru češće je uprošćavanje skupina *dn, dñ*, dok smo udvajanje kod *dl* zabilježili u jednom primjeru. Zatečeno stanje odgovara Brozovićevom nalazu da je u ijekavskošćavskom dijalektu suglasnik *d* u skupini *dn, dñ* (i *dm*) skloniji gubljenju. Redukcije i geminacije u spomenutim suglasničkim skupinama zabilježene su na gotovo cijelom prostoru istočnobosanskog ijekavskošćakavskog dijalekta – u sarajevskoj, visočkoj, fojničkoj, zeničkoj, kao i u tuzlanskoj dolini – govori Tešnja i Maglaja ne znaju za ovu pojavu;
- rotacizam u prezentu glagola *moći* postojana je kategorija u govoru Bakićana svih generacija;
- stari genitiv množine (*-ø*), čije je prisustvo zabilježeno u granicama prostiranja ijekavskošćakavskog dijalekata, prisutan je i u ovome govoru. Ne javlja se samo uz brojeve i količinske priloge već je postojan i u genitivu toponimije, po čemu je blizak sjevernom tuholjskom govoru. Ova dijalekatska crta također je prisutna u govoru Bakićana svih generacija;
- nastavke starih tvrdih osnova zamjeničko-pridjevske deklinacije, koji su nešto češće bilježeni na ruralnom području ijekavskošćakavskog dijalekta, zabilježili smo kod informatorki starije generacije. Raritetna upotreba dugih nastavaka kod mlađih govornika pokazuje da je ova dijalekatska crta u procesu povlačenja;
- zamjenički oblici *hi, hin, hina; him*, koji su posvjedočeni na cjelokupnom ijekavskošćakavskom terenu, prisutni su i u govoru Bakićana starije generacije, dok mlađi naraštaji, osim u neformalnom govoru, ne koriste ove zamjeničke klitike;
- infinitiv *rijeti*, jedna od diskriminanti ijekavskošćakavskog dijalekata, prisutan je samo u govoru starije generacije – nije zabilježena njegova upotreba kod mlađih govornika;
- priloške konstrukcije s brojnim elizijama, permutacijama i partikulama, slične onima sa šireg ijekavskošćakavskog područja, prisutne su i u ovom govoru. Nismo zabilježili priloge s partikulama *-ka* i *-kar*;
- habitual, pripovjedna forma koju je Brozović (1966: 159-160) našao na prostoru od Fojnice do Krivaje i u Sarajevu, ova najindividualnija

osobina ijekavskoščakavskog dijalekta, postojana je u govoru Bakićana svih generacija;

- odabrani leksički oblici dodatno ukazuju na posebnost ovoga govora u svjetlu ijekavskoščakavskih govora.

Istraživanje prisustva odabranih determinanti u govoru Bakića nedvojbeno svjedoči pripadnost ovoga govora istočnobosanskom ijekavskoščakavskom dijalektu, a prema jednačenju afrikatskih parova u korist *ć* i *đ*, i njegovom južnom poddijalektu. Prisustvo staroga genitiva (\emptyset) u toponimiji te dugih nastavaka u zamjeničko-pridjevskoj promjeni (kod starije populacije) povezuju ovaj govor sa susjednim sjevernim tuholjskim govorom.

Također, istraživanje pokazuje da pojedine osobine nisu u jednakoj mjeri prisutne u govoru starijih i mlađih naraštaja. Iako je većina osobina postojana u govoru svih generacija te pokazuje otpornost pred standardnojezičkim utjecajem, neke od njih (glagol *rijeti*, zamjenički enklitički oblici *hi*, *hin*, *hina*; *him* te nastavci starih tvrdih osnova) u procesu su gubljenja, tj. nismo ih zabilježili u govoru mlađe generacije.

LITERATURA

- Aličić, S. Ahmed (2008), prir., “Sumarni popis sandžaka iz 1468/69. godine”, Mostar: Islamski kulturni centar
- Arnaut, Muhamed (2017), “Govor zeničkih Muslimana starosjedilaca”, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. XI, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo
- Brabec, Ivan (2012), “Govor Tuzle i okolice”, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. X, Institut za jezik, Sarajevo
- Brozović, Dalibor (2012), “Govor u dolini rijeke Fojnice”, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. X, Institut za jezik, Sarajevo
- Brozović, Dalibor (1966), “O problemu ijekavskoščakavskog (istočnobosanskog) dijalekta”, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. II, Zagreb
- Bulić, Refik (2013), “Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglajskog kraja”, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj
- Bulić, Refik (2014), *Arhaičniji govori u gornjem toku Spreče: živinički kraj*, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, Tuzla
- Đurović, Radoslav (1992), “Prelazni govori južne Bosne i visoke Hercegovine”, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXXVIII, Beograd
- Filipović, S. Milenko (1934), *Varošica Olovo s okolinom*, Beograd: Grafički institut “Narodna misao”

- Ivić, Pavle (2001), *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika: uvod i štokavsko narečje*, knj. II, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest, Sremski Karlovci – Novi Sad
- Halilović, Senahid (1990), “Govor muslimana Tuholja (okolina Kladnja)”, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. VI, Institut za jezik, Sarajevo
- Halilović, Senahid (1996), “Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke Dubrovačke”, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. VII, Institut za jezik, Sarajevo
- Halilović, Senahid (1985), “Habitual u štokavskom dijalektu”, *Književnost i jezik*, br. 1-2, Beograd
- Halilović, Senahid (2005), *Bosanskohercegovački govori* (poseban otisak iz knjige *Jezik u Bosni i Hercegovini*, ur. Svein Mønnesland), Institut za jezik, Oslo: Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Sarajevo
- Halilović, Senahid (2009), “Sarajevski govor do kraja XX stoljeća”, u: Halilović, Senahid – Tanović, Ilijas – Šehović, Amela, *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Slavistički komitet, Sarajevo, 9-66.
- Jahić, Dževad (2002), “Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne”, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. VIII, Institut za jezik, Sarajevo
- Kršo, Aida, Bajraktarević, Enisa, Karavdić, Zenaida (2024), “Govor Sarajeva”, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. XIII, Institut za jezik, Sarajevo
- Okuka, Miloš (1983), *Govor Rame: uvod, fonološke i morfološke osobine*, Svjetlost, Sarajevo
- Peco, Asim (1975), “Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne”, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. I, Institut za jezik, Sarajevo
- Peco, Asim (2007), *Govori istočne i centralne Hercegovine*, Izabrana djela I-IV, knj. I, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
- Šurmin, Đuro (1895), *Osobine današnjega sarajevskog govora*, Rad JAZU-a, knj. XLI, Zagreb
- Valjevac, Naila (1983), “Govor visočkih muslimana (akcentat i fonetika)”, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. IV, Institut za jezik, Sarajevo
- Vuković, Jovan (1963): *Bosanski i hercegovački ijekavski govorni tipovi*, Posebni otisak glasnika Zemaljskog muzeja “Etnologija”, Sarajevo

SEKUNDARNA LITERATURA

- Dodatak: Popis stanovništva u Bosni i Hercegovini 1991: Olovo – Wikipedija [12. 1. 2026]
- Bakići (Olovo) – Википедија [12. 1. 2026]

NÈ MERE, MÍLOŃA, DRÁGOŃA – ON AN IJEKAVIAN ŠĆAKAVIAN SPEECH VARIETY

Summary

This paper analyzes selected phonetic-phonological, morphological, syntactic, and lexical features of the speech of Bakići. The aim of the study is to determine whether this variety, taking into consideration the presence of the variables analyzed, belongs to the southern sub-dialect of the East Bosnian Ijekavian Šćakavian dialect. The paper also aims to establish its relationship with the neighboring northern speech varieties and to examine whether—and to what extent—the standard language has displaced (or is displacing) its dialectal features.

The research is based on fieldwork, including the recording and interviewing of native speakers, the transcription of the audio material, the synchronic description of the selected features, and, partly, the application of the comparative-historical method of analysis.

The presence of the selected Ijekavian Šćakavian determinants in this speech variety will confirm its affiliation with the southern sub-dialect of the East Bosnian Ijekavian Šćakavian dialect, its connections with the neighboring northern varieties, and will indicate which dialectal forms are currently undergoing attrition in this area.

The results of this study represent an important contribution to the completion of the map of BosnianHerzegovinian speech varieties, with a particular emphasis on the East Bosnian Ijekavian Šćakavian dialects.

KEY WORDS: *dialect, sub-dialect, East Bosnian, Ijekavian Šćakavian, Ijekavian Štokavian, southern sub-dialect, northern sub-dialect, transitional varieties*

Vedad MULAVDIĆ

PRVI SISTEMSKI POKUŠAJ OPISA HISTORIJE BOSANSKOG KNJIŽEVNOG JEZIKA¹

KLJUČNE RIJEČI: *Dževad Jahić, članak, historija književnog jezika, razvoj narodnog i književnog jezika, periodizacija*

U radu se raspravlja o doprinosu profesora Dževada Jahića historiji bosanskog književnog jezika, a naročito njegovom članku “O narodnom i književnom jeziku bosanskih Muslimana”, objavljenom 1990. godine u sarajevskom časopisu *Pregled*, u kojem je prvi put na jednom mjestu na sistemski način opisana historija bosanskog književnog jezika. Jahićevo razumijevanje historije književnog jezika bilo je dinamično i uvijek je polazilo od građe, odnosno jezičke zakonomjernosti uvijek su izvođene iz bogate književne i jezičke tradicije Bošnjaka, koja je sagledavana unutar procesa na širem srednjojužnoslavenskom terenu. Osnovne postavke iz ovoga teksta Jahić je vremenom dalje unapređivao i razvijao pokušavajući ih dopuniti i vremenski ograničiti, iz čega je proizišla i do sada jedina periodizacija historije bosanskog književnog jezika. Zbog svega navedenog, ovaj članak zaslužuje pažljivije proučavanje, što će doprinijeti stvaranju jasnije slike o razvoju književnojezičke tradicije na bosanskom jeziku.

UVOD

U mnogostrukom i plodnom naučnoistraživačkom radu akademika Dževada Jahića² posebno mjesto zauzima proučavanje historije bosanskog

¹ Posvećeno uspomeni na profesora Dževada Jahića.

² Dževad Jahić (1948–2024) bio je istaknuti lingvist i jedan od najzaslužnijih ljudi za afirmaciju i proučavanje bosanskog jezika. Tokom svog života dao je doprinos mnogim granama nauke o jeziku: dijalektologiji, sociolingvistici, historiji književnog jezika, leksikografiji. Pored naučnog, bavio se i književnim radom objavivši jedan roman i nekoliko zbirki

književnog jezika i njegove bogate pisane tradicije. O ovoj temi Jahić je pisao u više navrata i na različitim mjestima, a mnogi od tih tekstova bili su objavljivani najprije zasebno, a onda uključivani u knjige i proširivani. U svim tim tekstovima Jahić je posebno isticao bogatstvo, slojevitost, složenost i neiscrpnost pisane tradicije bosanskog jezika, koju je on posmatrao u historijskom slijedu od najranijih srednjovjekovnih spomenika, preko pisane djelatnosti u vrijeme osmanske vladavine, prvih procesa standardizacije u vrijeme austro-ugarske vladavine, pitanju bosanskog jezika u jugoslavenskom dobu, sve do najnovijeg vremena ponovne afirmacije bosanskog jezika i bošnjačke književnosti. Za historiju bosanskog književnog jezika poseban značaj ima Jahićev tekst “O narodnom i književnom jeziku bosanskih Muslimana”, objavljen 1990. godine u časopisu *Pregled*, u kojem je prvi put na jednom mjestu sintetski obuhvaćena historija bosanskog književnog jezika.³ Članak je notiran u bibliografiji časopisa *Pregled* (Dizdar 2020: 40). U periodu od 1979. do 1990. godine, Jahić je u ovom časopisu objavio osam tekstova: četiri naučna rada iz oblasti lingvističke geografije, sociolingvistike i historije književnog jezika i četiri prikaza knjiga i to: Asim Peco: *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*⁴, Jonathan Culler: *Sosir: osnivač moderne lingvistike*⁵, Joshua Fishman: *Sociologija jezika*⁶ i Louis Jean Calvet: *Lingvistika i kolonijalizam*⁷. Ovako poredani, Jahićevi članci objavljeni u ovom časopisu pokazuju njegove interese u različitim lingvističkim disciplinama, ali i interes za tada aktuelnu domaću i svjetsku lingvističku literaturu.

poezije. Od njegovih naučnih djela najznačajanija su: *Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne* (2002), *Jezik, nacija, nacionalizam* (1990), *Jezik bosanskih Muslimana* (1991), trilogija o bosanskom jeziku: *Bošnjački narod i njegov jezik* (1999), *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora* (2000) i *Školski rječnik bosanskog jezika* (1999), te *Rječnik bosanskog jezika* (2010). Do sada je štampano jedanaest tomova ovog rječnika. Koautor je i *Gramatike bosanskoga jezika* (2000).

³ Jahić, Dževad A. (1990): “O narodnom i književnom jeziku bosanskih muslimana: kratak sintetski pregled”, *Pregled, Sarajevo*, 5-6, 357-377.

⁴ Peco, Asim (1978), *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd.

⁵ Kaler, Džonatan (1980), *Sosir: osnivač moderne lingvistike*, BIGZ, Beograd.

⁶ Fishman, Joshua A. (1978), *Sociologija jezika: interdisciplinarni društvenonaučni pristup jeziku u društvu*, Svjetlost, Sarajevo.

⁷ Kalve, Luj Žan (1981), *Lingvistika i kolonijalizam: mala rasprava o glotofagiji*, BIGZ, Beograd.

SHVATANJE HISTORIJE KNJIŽEVNOG JEZIKA

Svoje teorijsko shvatanje historije književnog jezika Jahić nije posebno nigdje elaborirao, ali je polazio od toga da “proučavanje historije bosanskog književnog jezika spada u okvire jedne šire kulturnohistorijske problematike, zbog toga što je ovdje na djelu vanjski faktor koji utječe na sve pojave u jeziku, pa tako i u njegovoj pisanoj, odnosno književnoj formi”⁸. Pod vanjskim faktorom Jahić podrazumijeva kulturnu historiju i stoga se historija književnog jezika “mora posmatrati u okviru kulturne historije”⁹. Savremeno stanje književnog jezika rezultat je dugotrajnog historijskog razvoja. Druga je značajna crta historije književnog jezika ta da je ona “podložna egzaktnom posmatranju” zbog toga što se “za pisane izvore (tzv. korpus) koji su predmet proučavanja može utvrditi vrijeme njihova nastanka”¹⁰. Treća je bitna crta pisanog jezika ta da je u korpusu s druge strane “veoma teško naći autentične, arhaične elemente nekog jezika, jer je tu prisutan proces ujednačavanja i neutralizacije jezičkih osobina zbog zadovoljavanja potreba šire komunikacije”¹¹. Ovo nas dovodi do toga da proučavanje historije književnog jezika treba obuhvatiti i procese standardizacije. S druge strane jasno se ističe razlika između književnog i pisanog jezika, jer je književni jezik zapravo pisani jezik koji je “imao ili je mogao imati elemente književnog govorenja ili neke literarne vrijednosti”¹². Također, unutar pisanog jezika se “dešavaju unutarnji procesi koji imaju za cilj proces jezičkog ujednačavanja, zbog toga što on teži da bude upotrebljiv za neku višu kulturnu i književnu komunikaciju i teži da proširi svoj utjecaj i da ne bude samo dostupan uskom krugu ljudi (...) Na taj način pisani jezik postaje dijelom i rezultat svjesne čovjekove aktivnosti i intervencija u tom jeziku.”¹³ Ovo znači da historija književnog jezika treba unutar svog proučavanja da osvjetli i samu standardizaciju tog jezika, jer se ona upravo najviše vidi u pisanoj aktivnosti na nekom jeziku. Pri tome se treba voditi računa da je norma rezultat historijskog razvoja pisanog jezika. Dakle, Jahić razlikuje tri pojma: pisani jezik (najširi pojam, svaka pisana aktivnost na nekom jeziku), književni jezik (uži pojam, pisani jezik koji je imao ili mogao imati književnu vrijednost u određenoj zajednici) i standardni jezik (jezik koji je

⁸ Predavanja prof. dr. Dževada Jahića iz Historije jezika II, Filozofski fakultet Sarajevo, akademska 2005/2006. godina, rukopis.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

normiran jasno utvrđenim pravilima za potrebe šire komunikacije). Bilo koje ujednačavanje ili norma u jeziku rezultat je jedne “više” upotrebe jezika. Zbog ovakve elaboracije stiče se utisak da Jahić prilikom razmatranja pojma historije književnog jezika više vodi računa o tzv. vanjskoj historiji književnog jezika, tj. onoj koja proučava “povest jezika u njegovoj funkciji fundamentalnog oruđa kulture”, pri čemu su “najčešće i razvoj kulture i razvoj njenog jezika fiksirani u pisanim tekstovima koji su ostali iz prošlosti” (Ivić 1986: 5). Ove osnovne postavke Jahić će kasnije detaljnije razraditi u tekstu pod naslovom “Bosanski jezik i svijest o njemu”¹⁴. Proširivanja se odnose na činjenicu da “jezik nikad nije uzrok, već je samo posljedica”, koja “na vjerodostojan način odražava ‘dubinsku strukturu’ društvenih i historijskih pojava, bivajući tako uvijek i dosljedno slika i prilika društva u kojem se upotrebljava i razvija” (Jahić 2015: 122). Jezik čuva ono što se u prošlosti događalo i u njemu je sadržano historijsko pamćenje zajednice koja ga upotrebljava. Istovremeno, svaki pojedinac imajući svijest o sebi, ima i svijest o jeziku, pri čemu je svijest o jeziku “dio jedne šire čovjekove spoznajne cjeline o sebi i o svojoj historičnosti, tj. o svom kulturnom naslijeđu u smislu društvene zajednice kojoj pripada i u smislu svoga vlastitog, individualnoga kulturnog identiteta” (Jahić 2015: 127). Dakle, ovdje se sada razumijevanje historije književnog jezika s društvenog pomiče na individualni plan, s tezom da ukoliko čovjek ima svijest o svojoj historičnosti to znači da istovremeno ima svijet o svom jeziku, koji je ogledalo te historičnosti. Drugim riječima, svijest o jeziku je i svijest o vlastitom kolektivnom identitetu i o vlastitoj historiji. Jezička svijest ogleda se u spoju između zajednice i pojedinca i to na dva plana: kao svijest o sebi i kao svijest o svom kulturnom i nacionalnom identitetu (Jahić 2015: 129). Kad je riječ o samoj historiji bosanskog književnog jezika, Jahić zapaža nedosljednost koja se ogleda u paradoksu da s jedne strane bosanski jezik pokazuje “vrlo složen historijski razvoj, kontinuiran i isprepleten naslojavanjima i različitim vidovima složenih simbioza i interferencija”, a s druge strane “svijest o njemu ne prati njegov razvoj”, već “vrlo sporo ide za tim jezikom” (Jahić 2015: 130). Treba napomenuti da razvoj svijesti o bosanskom jeziku Jahić posmatra kroz periode koji su omeđeni njegovom vanjskom historijom, čime se ovaj članak uklapa u njegova ranija razmatranja fenomena historije bosanskog književnog jezika. To znači da on smatra da se u historiji književnog jezika može pratiti historičnost jezika na dva plana: kolektivnom, tj. da se prati historija književnog jezika kao oruđa

¹⁴ Jahić, Dževad (2015), “Bosanski jezik i svijest o njemu (I dio)”, *Glasnik Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti*, I, 121-154. Čini se da je ovaj članak bio zamišljen u više dijelova, ali štampan je i dostupan samo prvi dio.

kulture i komunikacije u zajednici, i individualnom, tj. da se kroz to praćenje historijskog razvoja jezika u zajednici istovremeno i prati svijest pojedinca o svom jeziku i njegovoj historičnosti.

TEKST U ČASOPISU

Osnovu za razumijevanje Jahićeva shvatanja historije književnog jezika pruža njegov članak “O narodnom i književnom jeziku bosanskih Muslimana (kratak sintetski pregled)”, objavljen u sarajevskom časopisu *Pregled* 1990. godine.¹⁵ U bilješci ispod teksta saznajemo povod i namjeru koju je autor imao u vezi s ovom temom. Prvotno, rad je nastao kao proširena verzija natuknice o jeziku Muslimana koju je autor pisao za drugo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije*. Također, iz bilješke se naslućuje da je autor imao namjeru da ovoj temi napiše knjigu pod naslovom “Narodni i književni jezik bosanskih Muslimana” u ediciji *Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine* sarajevske izdavačke kuće “Svjetlost”. Čini se da je ovu namjeru osujetio rat, ali to ne znači da Jahić poslije rata nije nastavio da nadograđuje ideje koje je iznio u ovom tekstu i na neki način da *dopisuje* ovaj tekst.

Tekst je organiziran u 16 tačaka, od kojih se u prvih osam govori o razvoju muslimanskih narodnih govora (Jahić 1990: 357-363), od osme tačke pa do kraja teksta govori se o pisanom naslijeđu i to najprije o usmenoknjiževnoj tradiciji (Jahić 1990: 364-365), zatim o književnojezičkom naslijeđu tokom osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini (Jahić 1990: 365-370), potom o književnojezičkom razvoju u vrijeme austrougarske (Jahić 1990: 370-372), a potom o savremenim književnojezičkim procesima u jugoslavenskom periodu (Jahić 1990: 373-374). Posljednja tačka posvećena je pitanju nominacije jezika i odnosu između termina *bosanski* i *bošnjački jezik*. Također, tekst je opremljen bibliografijom, u kojoj se nalazi ukupno 89 bibliografskih jedinica o dotadašnjem proučavanju muslimanskih narodnih govora i književnojezičkog naslijeđa (Jahić 1990: 375-377). Ovako obimna literatura – djela iz sljedećih naučnih disciplina: lingvistika, filologija, dijalektologija, historija, kulturna historija, književna historija, etnologija – govori o širini Jahićevih uvida u problematiku historijskog razvoja bosanskog jezika. U skladu s tada važećom nominacijom, jezik kojim govore Muslimani naziva se srpskohrvatski jezik, te se i razvitak njihovih narodnih govora i književnojezičkog izraza posmatraju u okviru širih kulturnih i književnojezičkih procesa na slavenskom jugu.

¹⁵ Jahić, Dževad (1990), “O narodnom i književnom jeziku bosanskih Muslimana (kratak sintetski pregled)”, *Pregled* 5-6, 357-377.

Godinu dana kasnije, ovaj će tekst u cjelini i bez izmjena biti prenesen u Jahićevu knjigu *Jezik bosanskih Muslimana*.

TEKST U KNJIZI

Drugi put tekst pod naslovom “O narodnom i književnom jeziku bosanskih Muslimana (kratak sintetski pregled)” Jahić štampa 1991. godine u svojoj knjizi *Jezik bosanskih Muslimana*¹⁶. U lingvističkoj literaturi ta se njegova knjiga, zajedno s knjigom *Bosanski jezik* Senahida Halilovića, štampanom iste godine kod istog izdavača, smatra prekretničkom kad je riječ o proučavanju bosanskog jezika kao zasebnog standarda. Te će dvije knjige “imati veliki uticaj na dalji razvoj standardizacije bosanskog jezika” (Mønnesland 2005: 483). Mønnesland ocjenjuje da u toj knjizi autor “odbacuje ekstremizam s obje strane u lingvističkoj debati, ističući s jedne strane da Muslimani nemaju svog jezika, s obzirom na to da, navodno, ne predstavljaju naciju, a s druge strane da Muslimani imaju svoj zaseban jezik pod nazivom ‘bosanski’” (Mønnesland 2005: 484). Jahić u predgovoru zapravo kazuje da je pitanje jezika bosanskih Muslimana obavijeno “predrasudama i neznanjima”, a u okviru tog posmatranja kristališu se dvije “među sobom do krajnosti suprotstavljene teze” (Jahić 1991: 5). Jedna se svodi na to da Muslimani “‘nemaju svog jezika’, što, zapravo ide pod ruku sa politikantskom tezom o ‘nepostojanju’, o ‘izmišljenosti’ te nacije”, a druga je da Muslimani “‘imaju svoj vlastiti, zaseban jezik, da im je on u prošlosti i danas ‘uskraćivan’, ‘nepriiznavan’, u vezi sa čim se jezički identitet Muslimana poistovjećuje sa nazivom *bosanski jezik*” (Jahić 1991: 5). Autor smatra da je sagledavanje problematike jezika bosanskih Muslimana potrebno posmatrati “između naučne neutemeljenosti i jedne i druge teze”, a u “sklopu slojevitog razvoja na srpskohrvatskom terenu” (Jahić 1991: 5). Posmatranje razvoja bosanskog jezika treba osloboditi nenaučnih i ekstremnih polazišta koja se svode na to da Muslimani nemaju svog jezika, kao i na to da se njihov jezički identitet vezuje za bosanski jezik. Jedini ispravan i naučni način jeste da se sagleda “odnos jezičke tradicije i današnje bosanskomuslimanske jezičke fizionomije prema svom istojezičkom okruženju na novoštokavskim govornim osnovama” (Jahić 1991: 5). Put za naučno proučavanje jezika bosanskih Muslimana ide u dva smjera: najprije ispitati odnos između tradicije i jezičke prakse kod samih Muslimana, a zatim ga posmatrati u sklopu “istojezičkog” okruženja nastalog na temelju novoštokavske govorne osnove. To znači da se razvoj

¹⁶ Jahić, Dževad (1991), “O narodnom i književnom jeziku bosanskih Muslimana (kratak sintetski pregled)”, u: *Jezik bosanskih Muslimana*, 9-29, Biblioteka Ključanin, Sarajevo.

jezika bosanskih Muslimana ne može posmatrati bez uvida u šira kulturnohistorijska i jezička kretanja na srednjojužnoslavenskom terenu. Drugi značaj ove knjige Mønnesland vidi u tome što je ona, zajedno s Halilovićevom knjigom i *Rječnikom karakteristične leksike u bosanskom jeziku* Alije Isakovića, “udarila stručni temelj političkim postupcima oko proglašavanja bosanskog jezika” (Mønnesland 2005: 484).

Kad je riječ o samom radu, u uvodu se navodi da će se u prvom poglavlju, koje nosi naziv “Razvoj dijalekata i književnog jezika”, govoriti o “glavnim smjerovima razvoja dijalekata i književnog jezika na novoštokavskim osnovama, unutar kojih se uobličava jezička slika muslimanskog naslijeđa, uklopljena u šira zbivanja na srpskohrvstakom arealu. U kratkom sintetskom pregledu cjelovitosti tog razvoja ukazujemo na najznačajnije momente koji ga određuju, dajući mu obilježje nesumnjive genetske izvornosti i evolutivnog kontinuiteta” (Jahić 1991: 5). Dakle, razvoj bosanskog književnog jezika Jahić posmatra u sljedećim koordinatama: najprije je tu razvoj narodnih govora Muslimana, zatim razvoj njihovog književnojezičkog naslijeđa, koje se, ponavlja autor opet, mora sagledavati u sklopu širih procesa na terenu srpskohrvatskog jezika, zatim da to naslijeđe ima neke svoje najbitnije tačke koje ga određuju, i na koncu da sve to potvrđuje da je (književno)jezički izraz Muslimana vlastita organska i historijska tvorevina. Svoje izlaganje u tekstu Jahić je organizirao u 21 tačku. Na kraju se nalazi spisak korištene literature, koja se proteže od djela koja govore o genezi nacionalnog pitanja Muslimana, preko općih djela lingvističke literature, priloga u časopisima u Bosni i Hercegovini i van nje o različitim pitanjima bosanskog jezika, književnohistorijske literature, literature o razvoju školstva i pismenosti u Bosni i Hercegovini i priloga povezanih s pitanjem jezičkog identiteta Muslimana u iseljeništvu, naročito u Turskoj. U bilješci ispod spiska literature Jahić napominje da “proučavanje književnojezičkog naslijeđa Muslimana do danas nije dalo zaokruženi rezultate, mada su mnoga pojedinačna pitanja istraživana, naročito u sklopu šire serbokroatičke i orijentalističke problematike” (Jahić 1991: 27).

Prvi dio teksta posvećen je dijalekatskoj bazi bosanskoga jezika, odnosno specifičnostima govora Bošnjaka. Razvoj dijalekata također se posmatra u historijskoj perspektivi i u vezi s vanjskim faktorom odnosno političkim i kulturnohistorijskim uvjetima, koji su bitno odredili život bosanskog čovjeka. Takvi su, naprimjer, sam geografski položaj Bosne, zatim ustrojstvo Crkve bosanske u srednjem vijeku ili pak masovna islamizacija stanovništva na početku osmanske vladavine. Razvoj govornog jezika posmatra se istovremeno s razvojem književnog jezika, čime se govorna i pisana riječ posmatraju paralelno

kao sastavni vidovi egzistencije jezika kao takvog. U svom razmatranju dijalekatske baze bosanskog jezika, Jahić počinje od srednjovjekovnog perioda, u kome “teren BiH većim dijelom pripada zapadnoštokavskom narječju, dok su dolina Drine i područje istočno od Neretve u sastavu istočnoštokavskog, a dolina Une i krajevi zapadno od nje čakavskog narječja” (Jahić 1991: 9).¹⁷ Nakon provedenih izmjena u XV vijeku dolazi se do slike četiri srednjovjekovna bosanska dijalekta: zapadnobosanski (ikavskošćakavski), istočnobosanski (ijekavskošćakavski), zapadnohumski (ikavskoštakavski) i istočnohumski (ijekavskoštakavski). U osmanskome se periodu, smatra Jahić, događaju dva značajna procesa za razvoj bosanskih dijalekata. Prvi su novoštokavske inovacije, a drugi su migracije. Novoštokavske inovacije predstavljaju skup jezičkih pojava koji se u razvoju dijalekata na srednjojužnoslavenskom sistemu pojavljuju u XV vijeku, a koje čine sljedeće odlike: gubitak fonema *h*, vokalizacija *l* na kraju sloga, novo jotovanje, genitiv plurala na *-ā* i sinkretizam pluralskih oblika u dativu, instrumentalu i lokativu (Brozović 1970: 108-110). U kontekstu bosanskog jezika ove inovacije, zajedno s migracijama, kao rezultat imaju formiranje “zapadnijeg ikavsko novoštokavskog dijalekta, zatim ikavskonovoštokavskog tipa te donekle novoštokaviziranog istočnobosanskog dijalekta” (Jahić 1991: 10). U govore Bošnjaka Jahić uklapa i sandžački dijalekat, koji predstavlja “najjugoistočniji dijalekatski tip”. Prisajedinjujući sandžačke govore dijalektima bosanskog jezika, *de facto* definiše bosanski jezik kao jezik Bošnjaka, ma gdje oni živjeli. Od svih bosanskohercegovačkih dijalekata za bosanski jezik najveći značaj ima istočnobosanski, odnosno ijekavskošćakavski dijalekat, koji “poznaje dosta arhaičnih bosanskih crta (ostaci starije akcentuacije i deklinacije, šćakavizam i sl.)” (Jahić 1991: 12). Njegova je bitna karakteristika i ta što je bio pod utjecajem migracija, odnosno njegove osobine mijenjaju se u pravcu novoštokavštine “pod utjecajem naseljenika novoštokavaca”, što znači da je “postojeća složena slika rezultat uzajamnih utjecaja starinačkog i novopridošlog stanovništva” (Halilović 2005: 15). Za dijalekatsku bazu bosanskog jezika značajne su i one tipične jezičke osobine, koje su zajedničke za sve bošnjačke govore, bez obzira na to kojem dijalekatskom tipu pripadaju (ikavkom ili ijekavskom, štakavskom ili šćakavskom). Te crte Jahić naziva “opštemuslimanskim” (Jahić 1991: 15). To su: čuvanje konsonanta *h* gdje mu

¹⁷ O zapadnoj štokavštini i njenom značaju za historiju jezika pogledati članak Aleksandra Belića: “O značaju zapadnog štokavskog govora za istoriju srpskohrvatskog jezika”, u: Belić, Aleksandar (1999), *Istorija srpskog jezika: studije, rasprave, kritike*, 434-439, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd. Članak je objavljen još 1958. godine u beogradskom časopisu *Južnoslovenski filolog*.

je po etimologiji mjesto, zatim svođenje dva afrikatska para (ć-ć, dž-đ) na jedan te sonantna geminacija¹⁸, koja se “javlja samo u štokavskim govorima, a najkarakterističnija je za ijekavskoštokavske istočnobosanske govore Muslimana” (Jahić 1991: 104). To su primjeri poput: *glanna* (prema: *gladna*), *hlanna* (prema: *hladna*), *vrijenna* (prema *vrijedna*), *villa* (prema: *vidla*, *vidjela*), *olletio* (prema: *odletio*) itd. Pojavljivanje ovih crta rezultat je kombinacije unutarjezičkog i vanjezičkog faktora. Unutarjezički jesu novoštokavske inovacije, ali i zadržavanje jezičkih osobina starijeg dijalekatskog zapadnoštokavskog sloja, dok su vanjezički faktori svedeni na utjecaj islamizacije, koja je uključila prodor riječi orijentalnog porijekla u narodne govore te specifičan način života koji je utjecao na manju pokretljivost islamiziranog stanovništva Bosne.

Nakon ove elaboracije narodnih govora i njihovih specifičnosti, Jahić prelazi na analizu pisane tradicije bosanskog jezika. Prva činjenica koja pada u oči jeste da svoju analizu ne počinje pismenošću bosanskog srednjeg vijeka, već usmenoknjiževnom tradicijom. Važnost usmene književne tradicije Jahić vidi u tome što čuva “kontinuitet književnog stvaralaštva bosanskih Muslimana na maternjem jeziku” (Jahić 1991: 16). Ovakva elaboracija uklapa se u klasičnu interpretaciju važnosti usmene književne tradicije za standardizaciju jezika, o kojoj se govori od samih početaka standardizacije na srednjojužnoslavenskim prostorima. Usmenoknjiževna tradicija važna je za jezik zato što se u njoj oslikava složena dijalekatska slika bosanskog jezika, zatim što se pomoću nje čuvala veza s maternjim jezikom u osmansko doba, u periodu kada su orijentalni jezici imali status prestižnog idioma, ali i zbog toga što se jezik ove književnosti uklapa u procese “novoštokavske standardizacijske stabilizacije” (Jahić 1991: 17). Jahić priznaje da udio jezika bošnjačke narodne književnosti u formiranju “novoštokavske folklorne koine” nije ispitan.¹⁹ U

¹⁸ O sonantnoj geminaciji vidjeti: Jahić, Dževad (1991), “Neke specifične pojave u govorima Muslimana: Arealna projekcija u odnosu na srpskohrvatski i širi slovenski teren”, u: *Jezik bosanskih Muslimana*, 103-123, Biblioteka Ključanin, Sarajevo.

¹⁹ Do danas nemamo kompletniju studiju koja bi se bavila jezikom bošnjačke usmene književnosti u cjelini kao fenomenom na širem srednjojužnoslavenskom tlu. Međutim, postoji dosta zasebnih radova u kojima se na različite načine tretira ova problematika, uglavnom proučavajući neke pojedinačne aspekte. U tom pogledu najcjelovitiji su radovi Herte Kune i Lejle Nakaš. Vidjeti: Kuna, Herta (1978), “Jezik bosankohercegovačke muslimanske narodne poezije u odnosu prema standardnom jeziku”, *Književni jezik* 3, 5-29; Nakaš, Lejla (2005), “Jezik usmenog stvaralaštva Bošnjaka”, u: Svein Mønnesland, ur. *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 197-130, Institut za jezik / Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Sarajevo / Oslo. Također i rad: Kalajdžija, Alen (2012), *Jezički izraz Hörmannove zbirke usmene epike u odnosu na novoštokavsku folklornu koine*, doktorska disertacija u rukopisu,

razvoju pisanog jezika u osmanskom periodu Jahić razlikuje tri osnovna toka: “pisana aktivnost na narodnom jeziku i bosančici, stvaralaštvo na turskom, perzijskom i arapskom jeziku, alhamijado literatura, književna tvorevina na narodnom jeziku i arapskom pismu” (Jahić 1991: 17). Ovdje treba kazati da književno stvaranje na orijentalnim jezicima samo uvjetno možemo uklopiti u historiju bosanskog književnog jezika, a posebno u kompleks pitanja o predstandardnim idiomima, iz prostog razloga što je ta literatura pisana stranim jezikom, a ne bosanskim jezikom. U kontekstu historije bosanskog književnog jezika može se govoriti samo o jeziku prevoda ovih djela. Iako ova djela kulturnohistorijski nastaju mnogo ranije, u jezičkom smislu njihovi prevodi bliski su izrazu bosanskog jezika krajem XIX i početkom XX vijeka. Poznato je da sustavnije prevođenje i uopće prezentiranje ovog dijela našeg kulturnog naslijeđa počinje tek krajem XIX i početkom XX vijeka, što se posebno ogleda u stvaralačkoj djelatnosti Safvet-bega Bašagića. Međutim, jezik prevoda ove literature može se jedino ispravno tretirati samo u sklopu posmatranja jezika XIX vijeka, jer je ova literatura i prevođena na bosanski jezik u tom periodu. Dokaz je za to i jezik samog Safvet-beg Bašagića, kome su “orijentalni utjecaji dali poseban odsjaj” (Nakaš 2003: 17). Pri tome se ovi utjecaji vide posebno u leksici, gdje postaju “riječi-simboli”, u vlastitim imenima, i sufijskoj terminologiji, a posredno i u esejistici. Međutim, sve to pripada razvojnog trenutku bosanskog jezika stoljećima kasnije, a ne u vrijeme osmanske uprave.

Značaj druga dva toka pisane riječi u osmanskom periodu za razvoj bosanskog jezika ogleda se u tome što pisana aktivnost na narodnom jeziku i bosančici (krajišnička pisma) jednako kao i alhamijado literatura predstavlja čuvanje veze sa slavenskim jezičkim naslijeđem u vrijeme izloženosti orijentalnim književnim, jezičkim i grafijskim uzusima, a s druge strane pisana aktivnost na bosančici značila je svojevrsan kontinuitet u odnosu na bosansku srednjovjekovnu pisanu tradiciju. Alhamijado literatura u grafijskom pogledu predstavlja svojevrsan spoj orijentalne grafijske podloge arapskog pisma i njegove modifikacije prema slavenskoj jezičkoj osnovici bosanskoga jezika, pa i u tom pogledu predstavlja svojevrsan specifikum na širem srednjojužnoslavenskom terenu. Obje ove pisane tradicije snažno su se oslanjale

Sarajevo. Navodimo i neke od radova koji se bave pojedinačnim aspektima jezika usmene književnosti: Čušić, Tarik (2013), “Rečenica usmenog pripovjedača: na primjeru zbirke Alije Nametka”, *Godišnjak BZK Preporod*, 3, 513-521; Čušić, Tarik (2015), “Epska formula kao instrument čuvanja orijentalizama u bosanskome jeziku”, *Književni jezik*, 1-2, 7-25; Arnaut, Alica, Mahmić, Larisa (2019): “Poetska gramatika sevdalinke”, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 7-18. i dr.

na narodni jezik svog doba, ali i u njima su prisutne i književnojezičke interferencije s izrazom narodne književnosti.²⁰ Kao još jedan poseban aspekt razvoja pismenosti u vrijeme osmanske vladavine Jahić ističe i korpus rukopisne građe na arapskom jeziku, koja obuhvata različite vrste tekstova, čiji je nastanak rezultat “intenzivne prepisivačke djelatnosti” (Jahić 1991: 19). Ovdje spada i prevodilački rad s orijentalnih jezika koji ne obuhvata samo vjersku literaturu već i orijentalnu književnu tradiciju, a koji se intenzivira krajem XIX i tokom cijelog XX vijeka. Poseban korpus predstavlja islamska epigrafika, koja je nastajala na najširem terenu Bosne i Hercegovine od XV do XIX vijeka, i čini svojevrsan žanrovski kontinuitet sa srednjovjekovnom epigrafskom tradicijom. Pri tome ima svoje ne samo grafijske već i žanrovske specifičnosti, koje upućuju na orijentalnu književnojezičku komponentu. Na ovom mjestu valja istaći i da se Jahić drugim povodom i drugim prilikama u svojim radovima posebno bavio metodologijom proučavanja ovih tokova pisane riječi u osmanskom periodu, što dodatno potvrđuje njegovu težnju da se naučnim argumentima osvijetle i objasne ovi izuzetno složeni i bogati nanosi pisanog naslijeđa bosanskog jezika.²¹ Posebnu pažnju u ovom periodu treba posvetiti brojnim naučnim djelima, u prvom redu leksikografskim radovima. Tu se posebno ističe poznati rječnik Muhameda Hevajja Uskufija *Potur-Šahidija* iz 1631. godine. To je jedan od najstarijih rječnika na ovim prostorima, dvojezični tursko-bosanski rječnik. Njegov je značaj za bosanski jezik višestruk, jer u prvom redu “upućuje na tradiciju vezanosti Muslimana za svoj vlastiti idiom”, a s druge strane u njemu je “sačuvana i najstarija poznata građa o maternjem jeziku iz pera jednog muslimanskog autora” (Jahić 1991: 19).

Sljedeće bitno pitanje pisanog naslijeđa osmanskog perioda bilo je pitanje reforme arebice, kao pisma koje je široko korišteno, ne samo u pisanju književnih djela već i u školstvu. Tokom osmanskog perioda arebica je korištena “sa djelimičnim ortografskim inovacijama, ali bez originalnih rješenja i utvrđenih pravopisnih pravila i sa neriješenim načinom obilježavanja glasova sh jezika kojih nema u orijentalnim jezicima” (Jahić 1991: 21). Zbog toga

²⁰ Vidjeti: Nakaš, Lejla (2010), *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo; Kalajdžija, Alen (2019), *Predstandardni idiom bosanske alhamijado literature*, Univerzitet Sarajevu–Institut za jezik, Sarajevo.

²¹ Vidjeti: Jahić, Dževad (1991), “O jezičkom proučavanju alhamijado-literature”, u: *Jezik bosanskih Muslimana*, 92-99, Biblioteka Ključanin, Sarajevo. O proučavanju jezika narodne književnosti vidjeti: Jahić, Dževad (1991), “Jezička izvornost i narodna pjesma (na primjeru ikavsko-ijekavske evolucije ‘Hasanaginice’”, u: *Jezik bosanskih Muslimana*, 75-85, Biblioteka Ključanin, Sarajevo.

su važni pokušaji njene reforme, koji su se ipak dogodili, kako i sam autor priznaje, ne u to vrijeme, već tek na prelazu iz XIX u XX vijek. Na ovom primjeru, kod Jahića vidi se metod izlaganja koji obraća više pažnju na pojavu samu nego na njeno vremensko smještanje u liniju historijskog razvoja bosanskog književnog jezika. Takav pristup u odnosu na arebicu djelimično je opravdan jer on pokazuje da historijsko trajanje jedne pojave može pripadati različitim periodima razvoja pisanog jezika. Reforma arebice omogućavala je da u životu ostane ta neobična slavensko-orijentalna simbioza između jezičkog izraza i pisma kojim se on bilježi.

Jezičke procese u XIX vijeku, Jahić posmatra u sklopu širih zbivanja na srednjojužnoslavenskom terenu i ocjenjujući ih na širem planu u sklopu cjelokupne kulture, kao faktore koji utječu na njeno “radikalnije odvajanje od orijentalne književnojezičke tradicije” (Jahić 1991: 22). Kao glavne faktore u ovim procesima on vidi jezik prvih bosanskohercegovačkih listova i časopisa i početke bilježenja narodnih umotvorina. U ovom periodu 60-ih i 70-ih godina XIX vijeka ističe se rad Mehmeda Šakira Kurtćehajića i Saliha Muvekita, koji se smatraju “prvim, do sada poznatim muslimanskim vukovcima” (Jahić 1991: 22). U ocjeni ovih procesa vidi se Jahićev teorijski stav da se historija književnog jezika mora uvijek posmatrati i tumačiti u sklopu historije kulture i društva koje taj jezik upotrebljava. Tumačenje jezičkih procesa u vrijeme austrougarske uprave Jahić opet povezuje s društvenim, historijskim i kulturnim faktorima koji su utjecali na tranziciju od orijentalnog ka zapadnoevropskom kulturnom modelu.²² Za vrijeme austrougarske uprave nastavljaju se procesi evropeizacije bošnjačke kulture započeti potkraj osmanskoga perioda, a najslikovitije se ogledaju u radu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka. Njegov značaj Jahić vidi u tome što je on “autor prvih djela Muslimana na maternjem jeziku i on je bitno uicao na preusmjeravanje razvoja književnog jezika u austrougarskom periodu” (Jahić 1991: 23). Ljubušak je također i pionir dijalektoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini, što je posebno važno u kontekstu posmatranja njegove uloge u složenim jezičkim procesima krajem XIX i početkom XX vijeka. U ovom kontekstu posebno je važno prihvatanje latiničnog pisma i njegovo širenje u bošnjačkoj kulturnoj sredini, što se odvijalo posredstvom štampanja zbornika narodnih pjesama Koste Hermana 80-ih godina XIX vijeka. Ovaj zbornik također je pokazao da “narodne epske pjesme

²² Vidjeti: Šator, Muhamed (2004), *Bosanski / hrvatski / srpski jezik u BiH do 1914. godine*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar; Šator, Muhamed (2005), “Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske”, 321-344, u: Svein Mønnesland, ur: *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik / Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Sarajevo / Oslo.

Muslimana imaju novoštokavsku podlogu, sa određenim dijalekatskim variranjima, da pripadaju novoštokavskoj folklornoj koine i aktivno sudjeluju u njenom formiranju i razvoju” (Jahić 1991: 23).

Štampanje prvih listova i časopisa na latiničnom pismu predstavljalo je novu fazu u razvoju književnojezičkog izraza u austrougarskom periodu. Prvi njihov značaj bio je u tome što su stvarali “sve brojniju latiničnu čitalačku publiku” (Jahić 1991: 23), a drugo zato što je njihov jezik u najvećoj mjeri bio blizak narodnom jeziku, uglavnom poštujući tadašnju normu uz određena odstupanja specifična za svaku nacionalnu sredinu.²³ Od bošnjačkih listova u tom periodu najznačajniji su *Bošnjak* i *Behar*. U tim listovima nije se samo nje govala domaća jezička izvornost, koja je podrazumijevala otklon od orijentalne književnojezičke tradicije i oštar puristički stav prema neslavenskoj leksici, već se o jeziku govorilo i u književnokritičkim člancima, ali i zasebnim tekstovima koji su bili posvećeni različitim aspektima jezičke problematike: pitanju pravopisa, pisma, prevoda knjiga s orijentalnih jezika i njihova štampanja, nominacije jezika, odnosa prema austrougarskoj jezičkoj politici; dakle, svega onoga što spada u cjelinu standardnojezičkih procesa u Bosni i Hercegovini. Još jedan važan aspekt uloge ovih časopisa autor vidi u činjenici da su ove tendencije koincidirale s kontekstom “sve jačih integracionih proesa unutar sh jezika kao cjeline” (Jahić 1991: 24).

Jezičke procese u XX vijeku Jahić sagledava prvenstveno na građi jezika pisaca, polazeći od prve generacije stvaralaca na bosanskom jeziku i latiničnom pismu, preko razvoja te književnosti u međuratnom, kao i u periodu nakon Drugog svjetskog rata i savremenog doba. Jezik prve generacije pisaca čuva “čvrstu vezu s jezičkim naslijeđem; dijalekatskom izvornošću, iskazom narodne poezije, te formama istočnjačke jezičke prefinjenosti, pri čemu se turcizmi pojavljuju kao vrlo značajan, leksički dominantan i stilskoj jezički kultivisan sloj” (Jahić 1991: 24). Dakle, prva generacija pisaca pokazala je u svojim djelima svu slojevitost i izražajnu mogućnost bosanskog jezika kao standardnog idioma.²⁴ Međuratna generacija pisaca nastavlja tu tendenciju njegovanja jezičkog izraza, uz poseban aspekt bogaćenja leksičko-frazeološkog nivoa

²³ O jeziku listova i časopisa pogledati: Kuna, Herta (1981), “Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine”, u: Herta Kuna, ur.: *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, 9-134, Institut za jezik i književnost, Sarajevo; Tanasić, Sreto (2005), “Jezik štampe do 1918. godine”, u: Svein Mønnesland, ur.: *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 345-364, Institut za jezik / Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Sarajevo / Oslo.

²⁴ Vidjeti: Mulavdić, Vedad (2020), *Jezičke odlike u djelu Edhema Mulabdića*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo.

jezika.²⁵ Od književnika koji su stvarali u periodu nakon Drugog svjetskog rata posebno se po jezičko-stilskoj izbrušenosti jezika vlastitog književnog djela ističu Mak Dizdar²⁶, Skender Kulenović²⁷, Meša Selimović, Derviš Sušić²⁸ i Ćamil Sijarić²⁹.

Novosadski dogovor iz 1954. godine³⁰ i Pravopis srpskohrvatskog jezika z 1960.³¹ Jahić vidi kao temelj za savremene standardnojezičke procese u okvirima srpskohrvatskog jezika, i dodaje da uprkos jezičkom zajedništvu “ova dva dokumenta nisu pokazala dovoljno naučnog sluha niti političke distance kad se radi o književnojezičkom nasljeđu Muslimana i njihovom savremenom izrazu” (Jahić 1991: 25). U nauci su poznati podaci koliko je književnojezičko naslijeđe Bošnjaka bilo zanemareno prilikom izrade normativnih priručnika srpskohrvatskog jezika u drugoj polovini XX vijeka. Posebno se to odnosi na građu u rječnicima, i građu o turcizmima kao najznačajnijem neslavenskom leksičkom sloju. Na kraju svog razmatranja o ovom problemu Jahić postavlja dijagnozu koja je i danas aktuelna: “Za buduća istraživanja turcizama u sastavu cjelokupnoga orijentalnoga književnojezičkog nasljeđa Muslimana, biće neophodna čvršća saradnja između serbokroatista i orijentalista, jer će se samo tako moći dolaziti do cjelovitijih i naučno zaokruženijih rezultata” (Jahić 1991: 26).

U posljednjem dijelu rada autor raspravlja o nazivima za jezik koji su se koristili tokom historije. Iako je pitanje naziva jezika više političko nego lingvističko, ono je značajno upravo za razvoj svijesti jedne zajednice o svom jeziku. Nazivi *slovenski* (*slovinski*), *ilirski* (*ilirički*), nisu imali široku primjenu, dok naziv *bosanski* (*bošnjački*) jezik “kod Muslimana ima najdužu tradiciju” (Jahić 1991: 26). Ovo je značajno i zbog toga što će sam Jahić kasnije u svojim djelima termin “jezik bosanskih Muslimana” zamijeniti terminom “bosanski jezik”, što govori o razvoju njegovih pogleda na sam jezik i na njegovu historiju. U posljednjem dijelu rada autor sažima svoje osnovne postavke koje se svode na to da je bosanski jezik jedna historijski složena i slojevita pojava, i da se

²⁵ Vidjeti: Smailović, Ismet (1979), *Jezik Hasana Kikića*, Glas, Banjaluka.

²⁶ Vidjeti: Šator, Muhamed (2013), *Jezik i stil Maka Dizdara*, Slovo Gorčina, Stolac.

²⁷ Vidjeti: Beširović Izet, Nazibegović, Sead (2014), *Jezik u beletristici: monografija Skender Kulenović*, Off-set, Tuzla.

²⁸ Vidjeti: Kasumović, Ahmet (1985), *Jezik i stil Derviša Sušića*, doktorska disertacija u rukopisu, Zagreb.

²⁹ Vidjeti: Muratagić-Tuna, Hasnija (1993), *Jezik i stil Ćamila Sijarića*, Damad, Novi Pazar.

³⁰ “Zaključci Novosadskog dogovora” (1999), u: Aleksandar Belić, *Pravopisi: Sveska 2*, 983-990, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

³¹ *Pravopis hrvatskosrpskog jezika: Školsko izdanje* (1960), Matica hrvatska / Matica srpska, Zagreb / Novi Sad.

njegov razvoj ne može posmatrati odvojeno od književnojezičkih procesa na širem srednjojužnoslavenskom terenu, ali i uže, u samoj Bosni i Hercegovini. Osnovne postavke iz ovog teksta: bosanski jezik kao jezik Bošnjaka, specifične dijalekatske osobenosti bošnjačkih govora, važnost usmenoknjiževne tradicije za standardizaciju jezika, bogatstvo i složenost pisane tradicije, potreba za sveobuhvatnijim istraživanjem i multidisciplinarnim pristupom u istraživanju orijentalnog književnojezičkog naslijeđa, Jahić će razvijati dalje u svojim napisima o ovoj problematici.

TEKST U TRILOGIJI

Godine 1999. Jahić štampa trilogiju o bosanskom jeziku, prvu takvu u historiji bosanskog jezika, koja sadrži sljedeće knjige: *Bošnjački narod i njegov jezik*³², *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*³³ i *Školski rječnik bosanskog jezika*³⁴. Već u samim naslovima knjiga iz trilogije može se naslutiti razvoj Jahićevih pogleda na bosanski jezik, koji se ogleda u tome da se naziv bosanski jezik sada nedvosmisleno upotrebljava kao jedini precizni. Naslov prve knjige varijacija je naslova poznate knjige Pavla Ivića *Srpski narod i njegov jezik*, u kojoj je dosta široko obrađena historija srpskog književnog jezika od nastarijih vremena do aktuelnog trenutka. Druga knjiga pokušava da na naučopopularan način čitaocu predstavi fenomene u vezi s razvojem bosanskog jezika, njegovih govora i pisane tradicije, a treća želi da predstavi leksičko blago bosanskog jezika i, rekli bismo, da posluži kao svojevrsna uvertira u projekt izrade višetomnog *Rječnika bosanskog jezika*, na kojem je autor radio sve do smrti. Fragmenti iz druge knjige trilogije bili su uvršteni u zbornik *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog jezika*, štampan 2009. godine.³⁵ Tekst o kojem govorimo neizmijenjen je štampan u prvoj knjizi tri-

³² Jahić, Dževad (1999), *Bošnjački narod i njegov jezik*, Ljiljan / Ze Company, Sarajevo / Zenica.

³³ Jahić, Dževad (1999), *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Ljiljan / Ze Company, Sarajevo / Zenica.

³⁴ Jahić, Dževad (1999), *Školski rječnik bosanskog jezika*, Ljiljan / Ze Company, Sarajevo / Zenica.

³⁵ Jahić, Dževad (2009): "Bosanski jezik u 100 pitanja i odgovora (fragmenti)", u: Branko Tošović, Arno Wonisch, ur., *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika / Die bosniakische Sichtweise der Unterschiede zwischen dem Bosnischen, Kroatischen und Serbischen*, 19-39, Institut für Slavistik der Karl-Franzens – Universität Graz / Institut za jezik, Graz / Sarajevo.

logije.³⁶ Sadržaj teksta i organizacija izlaganja ostali su neizmijenjeni, ali je tekst doživio neke značajne formalne preinake. Prije svega, prethodni naslov teksta zamijenjen je naslovom “Bošnjački narod i njegov jezik”, što je i ukupni naslov prve knjige trilogije. Drugo, termini “Musliman”, “muslimanski” svuda su zamijenjeni terminima “Bošnjak”, “bošnjački”: “Maternji jezik Bošnjaka je onaj zajednički jezik Srba, Hrvata, Bošnjaka i Crnogoraca, razvojem predstandardnih idioma i jezičkim reformama XIX vijeka formiran na novoštokavskoj dijalekatskoj bazi” (Jahić 1999: 9), odnosno: “Bošnjačke govore odlikuje i jedna prostorno fragmentarna strukturna specifičnost” (Jahić 1999: 16). Odrednicom “Bošnjački narod i njegov jezik”, umjesto “Jezik bosanskih Muslimana”, u jednačini jezik = narod, na prvo mjesto stavlja narod pa onda jezik, dok je u prvobitnim izdanjima teksta to bilo obrnuto. Interesantno je i što ovdje Jahić ne naslovljava jezik bosanskim; istina, to čini u naslovu drugog i trećeg dijela trilogije. Dakle, sadržajno, tekst je neizmijenjen u odnosu na izdanje iz 1991. godine, izlaganje je ostalo podijeljeno na 21 tačku, ali je sada svaka tačka dobila poseban naslov. Novo je i to što je izlaganje obogaćeno s 34 različite ilustracije (slike, naslovnice knjiga, red slova u bosančici i arebici, faksimili srednjovjekovnih isprava i krajišničkih pisama, dijalekatska karta, prve strane časopisa i listova, naslovne strane beletrističkih i naučnih knjiga i dr.). Sve to treba pomoći čitaocu da stekne uvid u cjelinu historije bosanskog književnog jezika, ali i u sva ona značajna djela stvaralaca koji su pisali bosanskim jezikom i o bosanskom jeziku. Dakle, u ovom izdanju, tekst je dobio i na svojoj vizuelnoj dimenziji. Također, neizmijenjena je ostala i bibliografija na kraju teksta.

TEKST U GRAMATICI

Svoje konačno uobličjenje Jahićev tekst dobio je godinu dana kasnije, u *Gramatici bosanskoga jezika*.³⁷ Ovdje je tekst doživio značajne preinake, u prvom redu zbog toga što je promijenjen naslov teksta, zatim što je obuhvaćena cjelina historije bosanskog književnog jezika (od srednjeg vijeka do savremenog doba), što je izlaganje o pisanoj tradiciji bosanskog jezika od najstarijih vremena do danas odvojeno od izlaganja o dijalekatskoj bazi i specifičnostima govora bosanskog jezika i, kao najznačajnije, što je u tekstu ponuđena prva i

³⁶ Jahić, Dževad (1999), “Bošnjački narod i njegov jezik”, u: *Bošnjački narod i njegov jezik*, 9-41, Ljiljan / Ze Company, Sarajevo / Zenica.

³⁷ Jahić, Dževad (2000), “Historija bosanskoga književnog jezika”, u: Dževad Jahić, Senahid Halilović, Ismail Palić, *Gramatika bosanskoga jezika*, 43-65, Dom štampe, Zenica.

do sada jedina periodizacija historije bosanskog književnog jezika, zasnovana na općehistorijskom kriteriju. To znači da je ovaj tekst izmijenjen i sadržajno i metodološki u odnosu na prethodne inačice.

Gramatika bosanskoga jezika u vrijeme svog pojavljivanja bila je značajan događaj za sam jezik kao drugi značajni normativni priručnik nakon pravopisa Senahida Halilovića iz 1996. godine. Naučna kritika međutim, nije je baš prihvatila blagonaklono. Već 2003. godine štampana je knjiga *Totalni promašaj* Midhata Riđanovića³⁸, u kojoj se autor kritički osvrnuo na ovu gramatiku, a 2015. godine isti autor štampa i knjigu pod naslovom *Totalni promašaj lingvistike na zapadnom Balkanu*.³⁹ U svojoj posljednjoj knjizi Riđanović se ne osvrće samo na *Gramatiku bosanskoga jezika*, već i sve druge gramatike nastale na srednjojužnoslavenskom prostoru u posljednjih tridesetak godina. Osnovne zamjerke autorima on vidi u nepoznavanju moderne lingvističke terminologije i moderne lingvistike uopće. Kad je riječ o samom Uvodu u *Gramatiku*, u kojem se nalazi i Jahićev tekst o historiji bosanskog književnog jezika, Riđanović je ipak oprezniji, iako smatra da u gramatici savremenog jezika nema mjesta za dijahronijske pojave u jeziku:

Knjiga započinje Uvodom, uglavnom sačinjenim od informacija o istoriji bosanskog jezika, koji je nesrazmjerno dugačak – 80 strana ili skoro petina cijele knjige! Danas u svijetu malo ko piše istorijski uvod u gramatiku savremenog jezika jer se, poslije de Sosira, u lingvistici strogo odvaja sinhronija (...) od dijahronije. Ako neko misli drugačije pa kaže da takav uvod nije “na odmet”, ja bih primijetio da je, s obzirom na obim i neočekivanost istorijskog dijela Gramatike trebalo naslovu knjige dodati ... sa pregledom istorije bosanskog jezika (...) Pošto nisam meritoran da govorim o istorijskim aspektima bosanskog jezika, govoriću o dijelu posvećenom varijetetima u jeziku (...) (Riđanović 2015: 25).

Iako je Riđanovićeva kritika u osnovi oštra, ona ipak na implicitan način sugerije da u neku ruku ovaj uvod zapravo predstavlja “pregled istorije bosanskog jezika”, što je značajno s obzirom na činjenicu da je naša lingvistička literatura oskudijevala i takvim tipovima tekstova. Svoj tekst u *Gramatici* Jahić počinje definicijom same historije bosanskog književnog jezika. Ona podrazumijeva “pisani bosanski jezik od vremena prvih sačuvanih njegovih

³⁸ Riđanović, Midhat (2003), *Totalni promašaj: Prikaz Gramatike bosanskog jezika* Dž. Jahića, S Halilovića, I. Palića, Šahinpašić, Sarajevo.

³⁹ Riđanović, Midhat (2015), *Totalni promašaj lingvistike na zapadnom Balkanu*, Autor, Sarajevo.

spomenika do danas, tj. do savremenih književnih djela na tom jeziku i njegove gramatičke norme” (Jahić 2000: 43). Dakle, fokus je ovdje na historiji pisanog bosanskog jezika u cjelini. Historijski razvitak bosanskog pisanog jezika “odlikuju ne samo opće osobine svojstvene slavenskim i južnoslavenskim jezicima, već i originalne bosanske crte” (Jahić 2000: 43). Ovdje se ogleda Jahićevo posmatranje historije bosanskog jezika unutar općeslavenskog i, posebno, srednjojužnoslavenskog konteksta. Nakon uvodnog određenja samog predmeta svog proučavanja, autor predstavlja periodizaciju historije bosanskog književnog jezika:

Bosanski književni jezik do danas je prošao kroz pet faza svoga razvitka: Prva faza: bosanski jezik od XI do kraja XV vijeka (doba srednjovjekovne Bosne);

Druga faza: bosanski jezik od kraja XV do druge polovine XIX vijeka (tursko doba);

Treća faza: bosanski jezik na prijelazu iz XIX u XX vijek (austrougarško doba);

Četvrta faza: bosanski jezik u XX vijeku (jugoslavensko doba);

Peta faza: bosanski jezik u posljednjoj deceniji XX vijeka (bosansko doba) (Jahić 2000: 43).

Već na prvi pogled primjećuje se da je periodizacija zasnovana na općehistorijskom kriteriju razvoja same Bosne kao države. Izlaganje kasnije u tekstu u cjelini prati okvire zadate periodizacijom, pa su i naslovi odjeljaka poredani hronološki. Jahić nije u uvodu objašnjavao principe i kriterije periodizacije koju je ponudio. Međutim, iz izlaganja na predavanjima vidljivo je da je promišljao o konceptu kriteriologije za periodizaciju, ali nikada ga nije sustavnije razradio. Najprije konstatuje da se “periodizacija historije bosanskog književnog jezika ne može posmatrati čisto dijahronijski, već se mora posmatrati u sklopu svih drugih okolnosti razvoja pisanog jezika”⁴⁰. Te se okolnosti najprije odnose na proučavanje momenta u kojem je “počeo proces jezičkog ujednačavanja i kada se to ujednačavanje uočava”⁴¹, što nas dovodi do toga da periodizacija historije književnog jezika mora obuhvatiti ne samo vrijeme prije standardizacije, već i početke same standardizacije tog jezika. Druga je okolnost ta što je periodizacija historije književnog jezika “izrazito

⁴⁰ Predavanja prof. dr. Dževada Jahića iz Historije jezika II, Filozofski fakultet Sarajevo, akademsko 2005/2006. godina, rukopis.

⁴¹ Ibidem.

kulturnohistorijski određen lingvistički fenomen”⁴². To znači da periodizacija mora biti povezana s historijom same države i zajednice koja taj jezik upotrebljava. Treća je značajna okolnost što je periodizacija historije književnog jezika tijesno vezana za razvoj same književnosti na datom prostoru, i tu se može vidjeti ona tijesna veza između jezika i književnosti koja se ne smije nikada ispuštati iz vida, jer upravo književni tekstovi u najvećoj mjeri sačinjavaju korpus, onu temeljnu građu na osnovu koje se proučavaju zakonomjernosti historijskog razvitka pisanog jezika. Sljedeća značajna činjenica za periodizaciju jeste razvoj pisma, odnosno “trenutak kad jezik dobija svoje pismo (grafiju)”⁴³. Ovo znači da historija književnog jezika treba obuhvatiti i paleografski aspekt samog tog jezika. Ponuđena periodizacija utvrđena je “vremenskim slijedom koji se podudara sa periodizacijom same historije ovog prostora i naroda koji na njemu žive. Ona obuhvata čitavo vrijeme trajanja bosanske pisane tradicije i pisanog jezika i u njoj se taj jezik otkriva kao jedna višestoljetna historijska pojava”⁴⁴. Prva krupna promjena koju Jahić u ovom tekstu uvodi jeste dijahronijsko posmatranje bosanske pismenosti, pri čemu se kreće od srednjovjekovne pisane tradicije, koja predstavlja i prvu fazu u razvoju bosanskog književnog jezika.⁴⁵ U sažetom obliku Jahić prezentira rezultate dotadašnjih istraživanja bosanske srednjovjekovne pisane baštine. Početna tačka njegova posmatranja jeste kraj X i početak XI vijeka, kada se javljaju “prvi pisani spomenici na bosansko-humskom tlu” (Jahić 2000: 43). Za prvi kriterij posmatranja bosanske srednjovjekovne pisane tradicije, Jahić uzima paleografiju, ističući činjenicu da su se u Bosni i Hercegovini u srednjem vijeku koristila četiri pisma: grčko, latinsko, glagoljica i ćirilica (Jahić 2000: 44). Najviše spomenika pisano je ćiriličkim pismom i oni su najrasprostranjeniji. Jahić ih žanrovski dijeli na sljedeće vrste: “crkveni rukopisi na staroslavenskom jeziku bosanske redakcije sa elementima živog narodnog govora, tekstovi dati u vidu zapisa na marginama rukopisa iz prve grupe, natpisi na stećcima i građevinama, povelje i pisma bosansko-humskih vladara upućene susjednim zemljama i njihovim vladarima, lijepa književnost, sa slabim tragovima i ostacima, ali ipak prisutna i sačuvana u bosansko-humskom pisanom naslijeđu” (Jahić 2000: 44-45). Značaj natpisa na stećcima u tome je što se u njima vide “pravi

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Vidjeti: Kuna, Herta (2008), *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Forum Bosnae, Sarajevo; Dizdar, Mak (1997), *Antologija starih bosanskih tekstova*, Alef, Sarajevo; Kuna, Herta (1974), *Hrestomatija starije bosanske književnosti*, Svjetlost, Sarajevo.

počeci bosanskoga književnog jezika” (Jahić 2000: 47). Ti se tekstovi također odlikuju i visokom estetskom vrijednošću. Govoreći o bosanskim duhovnim knjigama, Jahić ističe i njihovu sudbinu. Naime mnoge su od njih izgubljene i “uništavane viševjekovnom inkvizicijom nad bogomilima” (Jahić 2000: 48). Na kraju izlaganja o srednjovjekovnoj pisanoj tradiciji bosanskog jezika autor govori o paleografiji, odnosno o pismima kojim je pisan najveći broj bosanskih srednjovjekovnih spomenika, a to su glagoljica i bosančica. Značaj bosančice u tome je što se, iako u modificiranom obliku, upotrebljava u različitim fazama razvitka bosanskog pisanog jezika, sve do najnovijeg vremena. Bosančici, a naročito njenoj rukopisnoj varijanti, dosta pažnje posvećuje i u analizi odlika bosanskog jezika u osmansko doba. U tom periodu postojala je ustavna i kurzivna bosančica, a to se pismo koristi i u diplomatskoj korespondenciji, pri čemu se zapaža da “u ispravama na bosančici pisanim u raznim turskim kancelarijama javljaju se šarolika grafijska obilježja tog pisma” (Jahić 2000: 50). Veliki značaj u tom smislu imaju krajišnička pisma koja su pisana “na razumljivom narodnom jeziku” tog vremena (Jahić 2000: 51). Stvaralaštvo na orijentalnim jezicima i alhamijado literatura obrađeni su kao dva zasebna toka u razvoju pismenosti za vrijeme osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini. U svom izlaganju Jahić posebno napominje da su pisci djela na orijentalnim jezicima svoj jezik dosljedno nazivali bosanskim. Kad je riječ o alhamijado literaturi, njeni pisci “uvijek pokazuju vrlo prisan kontakt sa svojim maternjim jezikom” (Jahić 2000: 53). Značajno je da pojedine segmente pismenosti, kao što je naprimjer epigrafika pisana na orijentalnim jezicima, kao i natpisi na bosanskom jeziku arapskim pismom, Jahić vidi kao kontinuitet sa srednjovjekovnom epigrafskom tradicijom, čime se pokušava uspostaviti kontinuitet s ranijim razdobljima, odnosno pokazati da historija pisane riječi na bosanskom jeziku ima linearan tok uprkos historijskim i kulturološkim skokovima koji su bili produkt složenih društveno-političkih prilika kroz historiju Bosne. Jezik je alhamijado literature predstandardni idiom, koji u osnovi čine “štakavske i šćakavske ijekavske govorne osobine uz dosta ikavice” (Jahić 2000: 54). Odjeljak o narodnoj književnosti sada je uklopljen u cjelinu historijskog razvoja bosanskog književnog jezika, s tim da je dopunjen podatkom da se “krajem druge faze razvoja bosanskoga pisanog jezika sakupljaju i objavljuju bošnjačke narodne pjesme na reformiranoj Vukovoj ćirilici” (Jahić 2000: 55). Ovaj se posao vezuje za djelatnost prvih bosanskohercegovačkih listova i časopisa koji su se pojavili potkraj osmanske vladavine. Jezička zbivanja u prvoj polovini XIX vijeka Jahić analizira kroz odnos Vuka i iliraca prema bosanskom jeziku, napominjući da “ilirski preporoditelji bosansko jezičko naslijeđe uključuju

u sastav ilirskog jezika (...)”, dok Vuk smatra “da su Bošnjaci, kao i svi narodi štokavskog narječja, u stvari Srbi, te stoga njihov jezik također naziva *srp-skim*” (Jahić 2000: 55). Bečki književni dogovor iz 1850. godine također ne uvažava bosansko jezičko naslijeđe. Rezimirajući drugu fazu razvoja bosanskog književnog jezika, Jahić zaključuje da su bosanski pisci bez obzira na izloženost orijentalnim jezicima i arapskoj grafiji sve vrijeme zadržavali svijest o bosanskom jeziku kao svom maternjem idiomu. Poseban aspekt ovdje čini grafijska tradicija bosančice, kao i reforma arebice s ciljem prilagođavanja tog pisama glasovima bosanskog jezika.

Treća faza razvoja bosanskog jezika obilježena je svojevrstnim kulturološkim šokom koji su Bošnjaci doživjeli nakon odlaska Turske i dolaska Austro-Ugarske Monarhije. Oni su faktički morali dekodirati cjelokupnu svoju kulturu i s orijentalnih matrica preći na zapadnoevropsko shvatanje života, a posredno i kulture i književnosti. Ovu fazu najprije obilježava borba za uvođenje narodnog jezika u škole. Također, uvođenjem arebice u mektebe dolazi do “masovnijeg opismenjavanja bošnjačkog stanovništva” (Jahić 2000: 57). Tada se pojavljuju i dvojezične gramatike kakva je *Bosansko-turski učitelj* Ibrahima Edhema Berbića iz 1893. godine. Pravi odmak od orijentalne književnojezičke tradicije napraviti će tek Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, koji će 1883. godine štampati *Risalei-ahlak*, “prvu do sada poznatu publikaciju iz pera jednog Bošnjaka štampanu narodnim jezikom i latinicom” (Jahić 2000: 58). Značajan je i Ljubušakov rad na skupljanju narodnih umotvorina i dijalektološke građe, što je presudno utjecalo na evropeizaciju bošnjačke kulture i književnosti u tom vremenu. U vrijeme Austro-Ugarske nastavlja se rad na skupljanju i objavljivanju djela narodne književnosti, pri čemu posebno mjesto pripada dvotomnom zborniku Koste Hermana *Narodne pjesne Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini* (1888-1889). Značaj ovog djela u tome je što je ono pokazalo da “bošnjačke narodne pjesme imaju novoštokavsku podlogu i da bošnjačka narodna književnost aktivno sudjeluje u formiranju i izgrađivanju narodnoga poetskog interdijalekta (novoštokavske folklorne koine, op V.M)” (Jahić 2000: 58). Drugi je značaj ovog zbornika u tome što je omogućio masovnije prihvatanje latiničkog pisma. Djelatnost prvih latiničnih pisaca (Safvet-bega Bašagića, Edhema Mulabdića, Osmana Nuri Hadžića i drugih) odvija se paralelno s osnivanjem prvih bošnjačkih litova i časopisa kakvi su *Bošnjak*, *Behar*, *Gajret* i *Biser*. Naziv *bosanski jezik* u austrougarsko vrijeme bio je službeni naziv za jezik. To je bilo vrijeme “unutarnjih političkih borbi za formiranje jedinstvene bosanske nacije i zajedničkog bosanskog jezika” (Jahić 2000: 59). *Gramatika*

bosanskoga jezika iz 1890. godine⁴⁶ za Jahića je “u mnogim lingvističkim pojedinostima samo po nazivu gramatika bosanskoga jezika, a u stvari je gramatika srpskohrvatskoga jezika” zato što “u njojzi ima primjera koji tek vrlo slabo nagovještavaju bosanski jezik kao realnu historijsku lingvističku pojavu” (Jahić 2000: 60). Govoreći o *Gramatici*, Jahić još jednom podvlači svoju koncepciju bosanskoga jezika kao nacionalnog jezika Bošnjaka, smatrajući da je naziv bosanski jezik i u gramatici i općenito za vrijeme austrougarske vladavine “bio politički upotrijebljen, a zanemarena je njegova stvarna povijesna zasnovanost i značenje”, osporavano mu je “stvarno značenje nacionalnog jezika Bošnjaka”, a pripisivano “historijski neprimjereno značenje zajedničkog jezika u Bosni i Hercegovini, odnosno jezika višekonfesionalne bosanske nacije (...)” (Jahić 2000: 60). Dio o *Gramatici* Jahić je dodao u svoj tekst, jer u tekstovima u trilogiji i knjizi ovo pitanje nije tretirao. Zaključujući treći period razvoja, Jahić kaže da je bosanski jezik na prelazu iz XIX u XX vijek bio na “velikim prekretnicama”, jer se “moralo ići na čuvanje naslijeđenih veza sa bogomilsko-islamskim duhovnim korijenima, uz okretanje napretku u duhu moderne evropske civilizacije” (Jahić 2000: 60). Ovaj period obilježava i potiskivanje naziva *bosanski jezik* iz upotrebe što će biti uvod u period njegova negiranja u decenijama koje dolaze.

Jugoslavensko doba obilježeno je razvojem bosanskoga jezika u sklopu srpskohrvatskog. Iako na formalnom nivou nema tog naziva, važno je da “svijest o njemu i njegovoj historičnosti ne zamire” (Jahić 2000: 61). Jezik pisaca između sva svjetska rata dosta dobro oslikava ovu tendenciju, jer oni nastavljaju njegovati “čvrstu vezu s dijalekatskom izvornošću i iskazom narodne poezije” (Jahić 2000: 61), koja je započeta još u austrougarsko vrijeme. Dokumenti o jeziku iz ovog perioda “središnji jezički prostor” i ne pokazuju dovoljno sluha za “kulturni i nacionalni identitet Bošnjaka” (Jahić 2000: 61). U normativnim priručnicima: rječniku dviju matica i Novosadskom pravopisu, smatra Jahić, “ima vrlo ozbiljnih lingvističkih propusta i nedosljednosti kad se radi o upotrebi suglasnika *h*, a nesigurno je obrađena transtkripcija bošnjačkih imena i prezimena orijentalnoga porijekla” (Jahić 2000: 62). Ove su zamjerke i ranije isticane u nauci, posebno kad je riječ o uzimanju u obzir izvora za *Rječnik srpskohrvatskog jezika*.⁴⁷ Afirmaciju bosanskog jezičkog naslijeđa

⁴⁶ Vidjeti: Šator, Muhamed (2004), *Bosanski /Hrvatski / Srpski jezik u BiH do 1914. godine*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar.

⁴⁷ Vidjeti: Isaković, Alija (1990), “Leksika u muslimanskih pisaca i naši pravopisi”, u: *O nacionaliziranju Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, 319-332, Globus, Zagreb.

sredinom 60-ih godina XX vijeka Jahić s pravom posmatra paralelno s razvojem bošnjačke književnosti, posebno pri tom potcrtavajući pojavu zbirke pjesama *Kameni spavač* Maka Dizdara, romana *Derviš i smrt* Meše Selimovića i romana *Ponornica* Skendera Kulenovića, dodajući pri tome još jezik u književnim djelima Ćamila Sijarića i Derviša Sušića. U knjigama Maka Dizdara i Meše Selimovića “bosanski jezik je na izuzetno uspion način pokazao svoju historijsku utemeljenost i stvaralačku sposobnost da iskaže najsuptilnije pjesničke i najdublje filozofsko-literarne doživljaje svijeta i života”, čime se on potvrdio kao “moderan, kultiviran i u književnoizražajnom smislu stabiliziran jezik” (Jahić 2000: 62). Ove ocjene, iako djeluju uopćeno, na tragu su Jahićeva posmatranja ovih djela kao svojevrsne potvrde i kontinuiteta pisanog naslijeđa bosanskog jezika iz srednjovjekovnog i osmanskog perioda. Međutim, jasno je da ova djela imaju svoj zaseban jezički izraz, a da je njihova naslonjenost na ove epohe zapravo u građi i materijalu, ali je obrada u potpunosti izvedena u duhu savremenog jezika. Jugoslavensko razdoblje karakteristično je i po intenziviranju aktivnosti u oblasti jezičke politike u Bosni i Hercegovini, što je rezultiralo tzv. Mostarskim savjetovanjem o književnom jeziku⁴⁸, gdje se jezik u Bosni i Hercegovini definiše kao *bosanskohercegovački standardnojezički izraz* i dio srpskohrvatskog jezika. Za bosanski jezik veliki značaj imaju i rječnik *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (prvo izdanje 1965. godine) i knjiga *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini* Ismeta Smailovića (1977. godina). U ovim knjigama data je građa i samog bosanskog jezika. Jahićeva analiza jugoslavenskog perioda historije bosanskog književnog jezika upućuje na dva najbitnija zaključka: u to vrijeme političke okolnosti nisu išle naruku afirmaciji bosanskog jezičkog naslijeđa, ali uprkos tome svijest o bosanskom jeziku i njegovoj specifičnosti nije nestala, nego se reflektirala najprije u književnosti, u jeziku pisaca, a istovremeno su specifičnosti tog jezika bile predmet ozbiljnih naučnih istraživanja.

Završni period u historiji bosanskoga književnog jezika Jahić označava kao “bosansko doba” (Jahić 2000: 63). To je period posljednje decenije XX vijeka, koja je “najvažnija i najpresudnija u razvoju bosanskoga književnog jezika” (Jahić 2000: 63). U tom su se periodu pojavile knjige *Jezik bosanskih Muslimana* Dževada Jahića i *Bosanski jezik* Senahida Halilovića, obje objavljene 1991. godine, koje su naučno utemeljeno elaborirale o svim značajnim pitanjima bosanskoga jezika. Govoreći o rezultatima popisa stanovništva iz 1991. godine, na kome se 90% Bošnjaka izjasnilo da im je bosanski jezik

⁴⁸ Vidjeti: *Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku: referati, diskusija, zaključci* (1974), ur. Radivoj Papić, Institut za jezik i književnost / Oslobođenje, Sarajevo.

maternji, Jahić ponavlja svoje viđenje bosanskoga jezika kao “maternjeg jezika Bošnjaka” (Jahić 2000: 63). Ovaj se podatak navodi i u predgovoru prvog Pravopisa bosanskoga jezika (Halilović 1996: 6). Kao značajnu karakteristiku ovog doba Jahić navodi činjenicu da se tokom rata naziv *bosanski jezik* vraća na svim nivoima upotrebe. Istina, u službenim dokumentima Republike Bosne i Hercegovine unekoliko je bila situacija drugačija. U članu 4. Ustava Republike Bosne i Hercegovine, od 14. marta 1993. navodi se da su u službenoj upotrebi srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski jezik ijekavskog izgovora, a latinica i ćirilica ravnopravna su pisma (Šipka 1999: 249). Dana 1. septembra 1993. godine Predsjedništvo RBiH donosi Uredbu sa zakonskom snagom o nazivu jezika u službenoj upotrebi za vrijeme ratnog stanja, u kojoj se kaže da je u Bosni i Hercegovini “u službenoj upotrebi standardni književni jezik ijekavskog izgovora njenih konstitutivnih naroda koji se imenuje jednim od tri naziva: bosanski, srpski, hrvatski” (Šipka 1999: 252). Kao značajne knjige o bosanskom jeziku koje su se pojavile u tom periodu Jahić navodi *Rječnik karakteristične leksike* Alije Isakovića, *Pravopis bosanskoga jezika* Senahida Halilovića i vlastitu trilogiju o bosanskome jeziku. Značaj za bosanski jezik u ovom periodu ima i održavanje simpozija o bosanskom jeziku iz septembra 1998.⁴⁹ Svoju analizu ovog perioda Jahić završava ukazivanjem na važnost književnohistorijskih projekata antologija bošnjačke književnosti (*Muslimanska književnost XX vijeka*, *Antologija bošnjačke književnosti*, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*), za koje navodi da “zaokružuju liniju razvoja naučnog prezentiranja bošnjačke književnosti i same građe bosanskog jezika (...)” (Jahić 2000: 64). Ovim Jahić još jednom potvrđuje važnost književnog korpusa kao osnovnog materijala za proučavanje historije književnog jezika. Svoj tekst završava zapažanjima o značaju prevoda *Kur’ana* na bosanski jezik, ali i o jeziku savremenih pisaca s kraja XX vijeka koji se “vraćaju korijenima bosanskoga jezika i njegovim izvornim mogućnostima” (Jahić 2000: 65), navodeći imena 21 pisca koji, po njegovu mišljenju, doprinose njegovanju bosanskog jezičkog izraza.

⁴⁹ Godine 2015. održan je drugi simpozij o bosanskome jeziku, a 2021. treći. Vidjeti zbornike radova: *Drugi simpozij o bosanskom jeziku: istraživanje, normiranje i učenje bosanskog jezika – dosadašnji rezultati, potrebe, perspektive* (2016), ur. Alen Kalajdžija, Institut za jezik, Sarajevo; odnosno *Treći simpozij o bosanskom jeziku 20–21. maj 2021: Zbornik radova* (2022), ur. Alen Kalajdžija, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo.

ZAKLJUČAK

U razmatranim tekstovima Dževada Jahića s tematikom historije bosanskog književnog jezika, nastalim u razmaku od deset godina, od 1990. do 2000. godine, vide se autorovi pogledi kako na samu tu historiju, tako i na ukupno pisano naslijeđe bosanskoga jezika. Na ovaj način Jahić je sintetski pokušao obuhvatiti cjelinu te historije. Pogledi na razvoj bosanskog jezika uvijek su bili rezultat proučavanja kako izvorne građe, korpusa, tako i kulturnohistorijskih okolnosti koje su obilježile svaki pojedini period. Za Jahića je historija književnog jezika kulturnohistorijski uvjetovana lingvistička disciplina, koja obuhvata jednako i predstandardne idiome i standardnojezički izraz. Bosanski jezik autor razumijeva kao jezik Bošnjaka, a njegova pisana tradicija veoma je bogata i slojevita i može se pratiti od ranog srednjeg vijeka pa sve do danas. Značaj Jahićeva rada na historiji bosanskog književnog jezika ogleda se i u do sada jedinog ponuđenoj periodizaciji te historije, koja se oslanja na općehistorijski kriterij. Pri tome, ne ispušta se iz vida ni činjenica da su tokovi pisane riječi u Bosni vrlo usko povezani s razvojem pisane riječi na širem srednjojužnoslavenskom prostoru. Svaki period, a ima ih ukupno pet, od srednjovjekovnog, turskog, preko austrougarskog i jugoslovenskog do najnovijega, bosanskog doba obrađen je studiozno uz analizu najznačajnijih tokova pisane riječi. Paleografskom aspektu također je posvećena značajna pažnja. Jahićevo izlaganje, pored toga, obuhvata i najvažnije spomenike pisane riječi kroz historiju, kao i nominaciju samog jezika, pri čemu se posebno obraća pažnja na naziv *bosanski jezik*. Isto tako, ne zaboravlja se ni povezanost historije književnog jezika s historijskom dijalektologijom, jer se želi precizno pratiti udio dijalekatske baze u izgradnji književnojezičkog izraza. Građu za historiju bosanskog književnog jezika crpi najčešće iz književnih djela, kako usmene, tako i pisane književnosti, čime se još jednom potvrđuje neodvojivost jezičkih od književnih proučavanja. Pitanja metodologije pristupa pojedinim historijskim periodima i tokova pisane riječi ovdje nisu toliko obrađivana, ali o njima je autor govorio na drugim mjestima. Sve ovo znači da Jahićevi tekstovi do sada predstavljaju prvi sintetski pokušaj obuhvatanja historije bosanskog književnog jezika kao cjeline, a čitani svi zajedno predstavljaju pravu prolegomenu za još uvijek nenapisanu historiju bosanskoga književnog jezika od najstarijih vremena do danas.

IZVORI

- Jahić, Dževad (1990), “O narodnom i književnom jeziku bosanskih Muslimana (kratak sintetski pregled)”, *Pregled*, 5-6, 357-377.
- Jahić, Dževad (1991), “O narodnom i književnom jeziku bosanskih Muslimana (kratak sintetski pregled)”, u: *Jezik bosanskih Muslimana*, 9-29, Biblioteka Ključanin, Sarajevo
- Jahić, Dževad (1999), “Bošnjački narod i njegov jezik”, u: *Bošnjački narod i njegov jezik*, 9-41, Ljiljan – Ze Company, Sarajevo – Zenica
- Jahić, Dževad (2000), “Historija bosanskoga književnog jezika”, u: Dževad Jahić, Senahid Halilović, Ismail Palić: *Gramatika bosanskoga jezika*, 43-65, Dom štampe, Zenica

LITERATURA

- Brozović, Dalibor (1970), *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb
- Dizdar, Senada (2020), “Bibliografija (1979–1991)”, u: *Pregled: časopis za društvena pitanja*, 1, 11-235.
- Halilović, Senahid (1996), *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Sarajevo
- Halilović, Senahid (2005), “Bosanskohercegovački govori”, u: Svein Mønnesland, ur.: *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 15-51, Institut za jezik / Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Sarajevo – Oslo
- Ivić, Pavle (1986), *Srpski narod i njegov jezik*, drugo izdanje, Srpska književna zajednica, Beograd
- Jahić, Dževad (2015), “Bosanski jezik i svijest o njemu (I dio)”, *Glasnik Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti*, 1, 121-154.
- Mønnesland, Svein (2005), “Od zajedničkog standarda do trostandardne situacije”, u: Svein Mønnesland, ur.: *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 481-524, Institut za jezik – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Sarajevo – Oslo
- Nakaš, Lejla (2003), “Jezik u književnom djelu Safvet-bega Bašagića”, u: Ibrahim Čedić, ur.: *Jezik bosanskohercegovačkih pisaca XIX vijeka*, 13-156, Institut za jezik, Sarajevo
- Riđanović, Midhat (2015), *Totalni promašaj lingvistike na zapadnom Balkanu*, Autor, Sarajevo
- Šipka, Milan (1999), *Standardni jezik u Bosni i Hercegovini u dokumentima jezičke politike*, Open Society Institute, Budapest

THE FIRST SYSTEMATIC ATTEMPT AT DESCRIBING THE HISTORY OF THE BOSNIAN LITERARY LANGUAGE

Summary

The paper discusses the contribution of Professor Dževad Jahić to the history of the Bosnian literary language, particularly his article “On the Vernacular and Literary Language of Bosnian Muslims”, published in 1990 in the Sarajevo journal *Pregled*, in which, for the first time, the history of the Bosnian literary language was systematically described in one paper. Jahić’s understanding of the history of the literary language was dynamic and always grounded in linguistic material—that is, linguistic regularities were consistently derived from the rich literary and linguistic tradition of the Bosniaks, that he viewed within the broader South Slavic context. Over time, Jahić further developed and refined the core ideas from this text, attempting to supplement and temporally define them, which ultimately led to the creation of the only existing periodization of the history of the Bosnian literary language. For all these reasons, this article deserves a more thorough study, as it contributes to a clearer understanding of the development of the literary-linguistic tradition in the Bosnian language.

KEY WORDS: *Dževad Jahić, article, history of the literary language, development of the vernacular and literary language, periodization*

UDK: 811.163.41'35:811.163.43'35
811.163.41'373.45:811.163.43'373.45
Izvorni naučni rad
Rad primljen: 7. 2. 2025.
Rad prihvaćen: 16. 4. 2025.

Андреа ШЕШУМ

АДАПТАЦИЈА ГРЧКЕ И ЛАТИНСКЕ ЛЕКСИКЕ У ПРАВОПИСНИМ ИЗДАЊИМА — КОНТРАСТИВНА АНАЛИЗА

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: *грецизми, латинизми, адаптација стране лексике, правопис*

Контрастивна анализа двају или више правописних издања, осим што за основни циљ има да покаже сличности или различитости у правописним упутама, има велики значај и у истраживањима процеса адаптације лексике страног поријекла у језику примаоцу. Кроз анализу обрађених примјера у правописним издањима могу се уочити фонетска, морфолошка или творбена начела која настају након завршеног процеса адаптације. Страна лексика, у зависности од структуре језика из којег бива посуђена, може представљати изазов за ауторе правописних издања. Циљ овог рада је показати у чему се то разликују и подударају правила писања грецизама и латинизама у *Правопису српскога језика Матице српске* (2017) и у *Правопису босанскога језика* (2017) Сенахида Халиловића.

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Контрастивна анализа двају или више правописних издања, осим што за основни циљ има да покаже сличности или различитости у правописним упутама, има велики значај и у истраживањима процеса адаптације лексике страног поријекла у језику примаоцу. Кроз анализу обрађених примјера у правописним издањима могу се уочити фонетска, морфолошка или творбена начела која настају након завршеног процеса адаптације. Страна лексика, у зависности од структуре језика

из којег бива посуђена, може представљати изазов за ауторе правописних издања, па је из тог разлога пожељно формирати правописну комисију у чијем ће раду учествовати не само стручњаци оног језика чију норму треба прописати, већ и стручњаци других филологија. Да би нека лексема постала дио стандардизованог фонда језика примаоца, морају постојати јасни критеријуми по којима ће се њезин будући облик стандардизовати. Ово је посебно важно за лексеме које не постоје у језику примаоцу или које немају сличне лексеме на фонетском или творбеном нивоу. За ове лексеме процес адаптације не може бити заснован на аналошким обрасцима. С тим у вези, Салопек (1984: 67) напомиње да је сваки облик правило само за себе тамо гдје правописни опис не постоји. С друге стране, процес адаптације лексема, које већ имају идентичан образац у језику примаоцу, било фонетски или творбени, тече природно и без већих компликација. Међутим, да разлике у процесу стандардизације стране лексике постоје чак и у једном језику, и у овом случају у процесу стандардизације латинизама и грецизама који се називају класицизмима, показују роједина издања као што су *Правопис српскога језика*¹ Матице српске (2017) и *Правопис босанскога језика* (2017) Сенахида Халиловића. На први поглед, увидом у ова два издања, уочава се знатно различит приступ обради поглавља која се односе на писање ријечи страног поријекла. С тим у вези, потребно је нагласити да, за разлику од *Правописа српскога језика Матице српске* (2017), у *Правопису босанскога језика* (2017) нису дати тако исцрпни подаци о гласовним системима страних језика. У *Правопису српскога језика* Матице српске, који је, у вези с овом тематиком, садржајно обимнији, на самом почетку поглавља *Уобличавање речи из класичних језика и друге интернационалне лексике* приказани су основни нормативни приступи у којима се јасно наглашава важност латинске и грчке лексике, како у европским језицима, тако и у српском језику (2017: 160), док су у *Правопису босанскога језика*, на самом почетку поглавља *Писање ријечи страног поријекла* грецизми само споменути с романизмима, оријентализмима, германизмима и англицизмима, а у једном од наредних правила наглашено је како многе ријечи страног поријекла нису непосредно дошле из изворног језика, него су у наш језик приспјеле преко језика посредника и да је то често оставило трага на њиховом гласовном облику па су нпр. бројне грчке и латинске ријечи примљене преко италијанског, француског, њемачког

¹ У овој раду користи се поновљено издање – *Треће издање Правописа српскога језика* Матице српске из 2017. године.

и енглеског, а многе арапске и перзијске ријечи примљене преко турског (Халиловић 2017: 138). Иако су грчки и латински језик, као и српски и босански, флективни језици, оно што ипак међу њима прави разлику јесте правопис, који је у српском и босанском језику фонетски, а у (традиционалном) латинском и грчком, рекли бисмо, етимолошки, али ту није сувишно напоменути да савремени лингвистички појмови као што су етимолошки и фонетски правопис нису постојали у оно вријеме када су настајала највећа књижевна дјела писана класичним грчким и латинским језиком. Ипак, у латинском језику ситуацију додатно усложњава и постојање класичног и традиционалног изговора, што данас пружа прилику да се отворе многа друга питања у рецентним правописима на словенском говорном подручју. Чедић (2009: 46) сматра да су бројне ријечи грчког и латинског поријекла најчешће карактеристика стручних и научних терминологија. Ова констатација сасвим је утемељена, али не треба заборавити да правописни приручници могу бити и праве ризнице грчких и латинских антропонима, који могу представљати посебан проблем за изворне говорнике словенских језика, како у читању, тако и у писању, па ћемо управо тим феноменом започети контрастивну анализу правила двају правописних издања.

2. АНАЛИЗА АДАПТАЦИОНИХ РЈЕШЕЊА У ПРАВОПИСНИМ ИЗДАЊИМА

2.1. Адаптација грчких и латинских антропонима на *-os*, *-us*, *-es*, *-um* и *-on*

У *Правопису српскога језика* дат је увод у сами процес продирања грчких антропонима у словенске језике и ту је битна, наравно, неизоставна мисија Ћирила и Методија, за које је речено да су се “одлучно определили да оне речи које су остављали непреведене у својим словенским књигама и туђа имена не преносе у словенски језик формалним пресловљавањем, нити пак пуком транскрипцијом, преозвучавањем на најближе словенске гласове – него адаптацијом, прилагођавајући их словенском граматичком систему” (2017: 160).

Када је ријеч о неким сложенијим грчким и латинским именима, која су предмет изучавања класичних филолога и код којих се адаптациона рјешења понекад могу чинити потпуно необичним, *Правопис српскога језика* (2017: 162-163) ту нуди значајно потпунији преглед у односу на *Правопис босанскога језика* (2017: 141) у којем су грчка и латинска имена

обрађена у саставу именица при чему је речено да се грчке и латинске именице с наставцима *-os*, *-on*, *-es*, *-um* преносе без тих наставака као у примјерима: *Хомер*, *орган*, *Плаут*, *пасив*, *Аристотел*.

Данашњи активни фонд агиоантропонима, који су из арамејског или хебрејског језика до словенског свијета стигли преко грчког језика, и које можемо сматрати псеудогрецизмима, формиран је највећим дијелом у црквенословенском језичком перидуу, али, наравно, одређени слој те лексике могао је доћи и под западним утицајем. Нпр. грч. име *Ίάκωβος* адаптирано је као *Јаков*, а *Φίλιππος* као *Filip*. С друге стране, антропоними грчког и латинског поријекла, који су прави грецизми, на словенском простору односе се на митолошка бића, писце, књижевне ликове или на владаре. Тако је нпр. грч. *Ὀμηρος* било *Омир* у црквенословенском језику, а данашњи облик је *Хомер*. Дакле, грчки номинативни наставак *-os* (*-ος*) бива у већини случајева замијењен тврдим полугласом, који се, касније, у слабој позици, у финалном слогу, губи.

Латинска имена на *-us* веома су фреквентна и то су: *Neptunus* > *Нептун*, *Romulus* > *Ромул* и *Plautus* > *Плаут*, док на *-ius* завршавају *Gaius* > *Гай* и *Pompeius* > *Помпеј*. На посљедња два имена треба посебно обратити пажњу, јер су то изузеци у којима је адаптација извршена замјеном дифтога *-ai* у српски и босански адаптирани наставак *-aj* и дифотнга *-ei* у *-ej*. Пошто смо објаснили изузетке, сада је битно показати како функционише регуларна адаптација имена на *-ius* као што су: *Cornelius* > *Корнелије*, *Livius* > *Ливије*, *Servius* > *Сервије*,² *Appius* > *Апије*, *Lucius* > *Луције*, *Manius* > *Маније*, *Spurius* > *Спурије*, *Publius* > *Публије* и *Tiberius* > *Тиберије*. Из датих примјера види се како је латински суфикс *-ius* у српском и босанском језичком стандарду замијењен суфиксом *-ије*, а сличан примјер је и латинска ријеч *genius* која се адаптирала као *гениј(е)*. Сличан адаптациони процес одвија се и код грчких имена на *-ios* (*-ιος*) или *-ias* (*-ίας*): *Gordias* (*Γορδίας*) > *Гордије*, *Hēlios* (*Ἥλιος*) > *Хелије* и *Philoitios* (*Φιλοίτιος*) > *Филетије*.

Наредна група примјера обухвата грчка мушка имена на *-as* (*-ας*) и *-es* (*-ης*). Имена на *-as* (*-ας*) губе само завршно *-s* (*-ς*), па у српском и босанском језику завршавају самогласником *-a* и деклинирају се као именице женског рода, што је најбољи показатељ, прије свега због саме старине тих примјера, да однос рода у језику не мора бити подударан са стварношћу, тј. са полом. Салопек (1984: 69) наглашава да је код ових наставака

² *Cornelius*, *Livius* и *Servius* су, у ствари, римска презимена од којих су настала имена.

разлика утемељена на историјском развоју дугог *a* гласа, који је нпр. у дорском дао дугу *αλφυ*, а у јонском *ετυ* и да због тога многа имена, која у дорском гласе на *-ας* (*-as*) у јонском завршавају на *-ης* (*-es*) и обрнуто. У *Правопису српскога језика* (2017: 162) појављују се сљедећа имена: *Pythagóras* (Πυθαγόρας) > *Питагора*, *Anaxagóras* (Ἀναξαγόρας) > *Анаксагора*, *Pheidías* (Φειδιάς) > *Фидија*. Ово правило вриједи и за поједине имицице мушког рода на *-ος* (*-os*): *Pátroklos* (Πάτροκλος) > *Патрокло* и *Ándroklos* (Ἄνδροκλος) > *Андрокло*. Занимљиво је и име *Енеја*, које је у латинском језику имало облик *Aeneas*, а у изворном грчком језику *Aineías* (Αινειάς), а једина разлика у односу на претходне примјере је у томе што се дифтонг *ei-* (*ει-*) трансформисао у домаћи облик *-ej*. Грчка мушка имена која завршавају *-es* (*-ης*) у грчком језику, у српски и босански стандард адаптирају се без тог наставка и у *Правопису српскога језика* (исто) јављају се: *Euphrátēs* (Εὐφράτης) > *Еуфрат*³, *Thoukydídēs* (Θουκυδίδης) > *Тукидид*, *Diomédēs* (Διομήδης) > *Диомед*, *Sōkrátēs* (Σωκράτης) > *Сократ*. Поред ових имена, уврштена су и још два грчка имена на *-es* (*-ης*): *Hēraklēs* (Ἡρακλῆς) > *Херакле* и *Periklēs* (Περικλῆς) > *Перикле*. За разлику од имена *Еуфрат*, *Тукидид*, *Диомед* и *Сократ*, која, након завршене адаптације у језику примаоцу, завршавају на консонант, *Херакле* и *Перикле* завршавају на самогласник *-e*. За читаоца, којем латински и грчки језик нису блиски, ова разлика може бити збуњујућа. Наиме, имена *Еруфрат*, *Тукидид*, *Диомед* и *Сократ* у финалном слогу имају комбинацију вокал + консонант, што их чини сасвим прихватљивим за изговор, док је наставак *-e* у именима *Херакле* и *Перикле* додан како би се поједноставио изговор, будући да те ријечи, након одбијања етимолошког грчког наставка *-es* (*-ης*), завршавају сугласничком скупином *-кл*. Осим облика *Херкле* и *Перикле*, могу се јавити и облици на *-o*: *Херакло* и *Перикло*, које *Правопис српскога језика* не препознаје. Будући да у Халиловићевом издању *Правописа босанскога језика* (2017) рјешења за овај случај не постоје, може се, ипак, претпоставити, на основу постојећих правила, како би ти облици могли гласити: 1) Ова имена пишу се без грчког *-es* (*-ης*) наставка (*Херакл* и *Перикл*), што значи да у финалном слогу завршавају и не толико проблематичном консонантском групом, па се онда ова имена приближавају правилу бр. 580. Халиловићевог издања (2017: 141) о

³ Иако је *Еуфрат* у *Правопису српскога језика* (2007: 162) наведен у правилу које обрађује систематске адаптације завршетака у грчким властитим именима, потребно је нагласити да је ријеч о хидрониму и то потамониму који се везеже за авестички језик, а тек је преко грчког језика адаптиран у српски и босански језик.

којем аутор каже сљедеће: “Сугласнички скупови остају у многим ријечима: индекс, докторанд / докторант, кобалт, Олимп, дифтонг, асистент, документ, презент, колапс, рецепт, апсурд, реверс, јогурт.”⁴ 2) Уколико би дошло до одступања од правила о одбијању наставка *-es* (-ης), и тако би рјешење онда било у складу с Халиловићевом препоруком (2017: 142) о писању страних имена: “Опће је начело да се властита имена из других језика прилагођавају обрасцима босанскога језика и онда када се пишу изворно при промјени по падежима и при творби присвојних придјева. Ово значи да се изворно писање у цијелости односи само на номинативни лик.” 3) Посљедња могућност, која је и најприхватљивија и која се налази у језичкој свијести бошњачког народа, подразумејева дублетне облике *Херакле / Херакло* и *Перикле / Перикло*.

У *Правопису српскога језика* (2017: 163) проналазимо још три грчка имена код којих се умјесто одбијања наставка *-os* (-ος) одбија само завршно *-s* (-ς) и то су: *Kádmos* (Κάδμος) > *Кадмо*, *Kódros* (Κόδρος) > *Кодро* и *Arachnos* > *Арахно*. Претпоставља се да је намјера аутора ових трију примјера била да покаже како се адаптирају важна имена из грчке митологије, али у том низу запажамо да антропоним *Арахно* грчка митологија, на грчком језику, не биљежи у мушком, већ у женском роду као *Αράχνη*, што значи да би ово име припадало скупини грчких женских имена која завршавају на *-ē* (-η) и која се у српски и босански језик адаптирају на наставак *-a* > *Арахна*.⁵ Но, важно је нагласити да је ово име могло постојати и у мушком роду и означавати обичног грађанина, а томе у прилог иде чињеница да је грчки језик био дијалекатски веома разноврсан, а Салопек напомиње сљедеће: “Свако име на неки начин изворно припада неком нарјечју, али оно код грчког говорника или писца другог говорног подручја, може бити преузето и фонолошки и морфолошки према правилима његова дијалекта. Тако у корпусу грчких имена велики број њих има потврђену неку своју дијалекталну дублету” (1984: 68).

⁴ Све наведене ријечи из Халиловићевог издања *Правописа босанскога језика* (2017) уврштене су у дијелу издања које се односи на правила писања ријечи из грчког и латинског језика, али два примјера у овом правилу одудару од тог класичног низа и то су *јогурт* и *кобалт*. *Јогурт* је турцизам, а *кобалт* је германизам. Није јасно шта је мотивисало аутора да ове примјере смјести у овај низ, али смо мишљења да те ријечи из методичких разлога не би требале бити ту, јер могу створити погрешња етимолошка увјерења код читаоца издања.

⁵ Божица Арахна у грчкој митологији била је позната по свом невјероватном таленту за ткање. Божица Атина јој је уништила сва ткања и претворила је у паука, па се паук на грчком каже *αράχνη*.

Ни славно име *Одуцеја*, Хомеровог јунака, није имало једноставан адаптациони пут у славенску језичку породицу. За грчко име *Odysseús* (*Ὀδυσσεύς*) само се чини да завршава на *-ύς*, што нас може погрешно навести да помислимо како је то наставак који само треба одбити. Рјешење је мало сложеније зато што не требамо заборавити на *-е*, које би, уколико би се одбило *-υς*, остало “само”. Али, завршном *-е* придружује се *-ј*, па се тиме отклања могућност постојања парадигме у којој би два вокала била један до другог. У *Правопису српскога језика* (2017: 162) постоје још три таква имена: *Aigeús* (*Αἰγεύς*) > *Егеј*, *Menélaos* (*Μενέλαος*) > *Менелај* и *Achilleús* (*Ἀχιλλεύς*) > *Ахилеј*.

Двосложна имена потврђују да свако правило може имати свој изузетак, што је наведено само у *Правопису српскога језика*, гдје је јасно наглашено да та двосложна имена радо задржавају наставак *-os*, каткад *-es* и *-us* (*Делос*, *Лезбос*, *Самос*, *Хиос*, *Хипнос*, *Хермес*, *Аргус*), јер ту мотив језичке економије нема значаја будући да се двосложне ријечи никад не осјећају као предугачке (2017: 163-164).

Посебну адаптациону групу латинских и грчких имена чине оне именице код којих је окрњена генитивна основа узета за адаптациони образац и та су имена у свом номинативном облику обично за један слог краћа. У *Правопису српског језика* (2017) ове именице су систематизоване једним правилом и за сваку од њих посебно је истакнуто да је адаптирана преко основе, док у *Правопису босанскога језика* о овој групи именица ништа није речено, а будући да су ово веома фреквентне именице, које су се већ усталиле у свијести говора српског и бошњачког становништва, и то најприје кроз образовни систем, у овом случају не би било ни потребно одвојено анализирати двије норме. Дакле, у *Правопису српскога језика* (2017) проналазимо:

- 1) Грчка мушка имена: *Atlās* (*Ἄτλας*) осн. *Atlant* (*Ἄτλαντ- < Ἄτλαντες*) > *Атлант*, *Kýklōps* (*Κύκλωψ*) осн. *Kýklōp-* (*Κύκλωπ- < Κύκλωπος*), лат. *Cyclops* > киклоп. Халиловић у *Правопису босанскога језика* ову ријеч пише великим почетним словом и анализира ју у склопу сљедећег правила: “Према грч. к испред и, е, у обично имамо ц (*центар*, *циста*, *циклус*), али у појединим ријечима остаје к: *кентаур*, *океан*, *Кипар*, *Киклон*” (2017: 140).⁶ Поред мушких

⁶ Именице *центар*, *циста* и *циклус* етимолошки јесу грчке ријечи, али мишљења смо да су оне у српски и босански језик дошле из латинског језика гдје су имале сљедеће облике: *centrum* (грч. *κέντρον*) > *центар*, *cystis* (грч. *κύστις*) > *циста*, *cyclus* (грч. *κύκλος*) > *циклус*. Скок (1971: 256) наводи за ријеч центар сљедеће: “centar, gen.

имена, овдје припадају и сљедеће двије именице: *árchōn* (ἀρχων) осн. *árchōnt-* (ἀρχοντ- < ἀρχοντος) > *архонт* и *gérōn* (γέρων) осн. *gérōnt-* (γέροντ < γέροντος) > *геронт*, које традиционална грчка граматика назива -ντ- основама.

- 2) Латинска мушка имена: *Něro* осн. *Neron* (< *Nerōnis*) > *Нерон*, *Čáto* осн. *Caton* (< *Catōnis*) > *Катон*, *Čičěřō* осн. *Ciceron* (< *Cicerōnis*) > *Цицерон*. Ова три примјера анализирана су у једном ретку из разлога што имају потпуно исте адаптационе обрасце. Посљедњи примјер, сугласничких основа мушког рода, јесте *Čŭpřido* осн. *Cupřidin-* (< *Cupidīnis*) > *Купидон* и посебно је наведен, јер његова генитивна основа завршава на *-in*, па би очекивани облик у српском и босанском језику био “Купидин”.
- 3) Грчка женска имена: *Atlantis* (Ἀτλαντίς) осн. *Atlantid-* (Ἀτλαντίδ- < Ἀτλαντίδος) > *Атлантида*, *Sphinx* (Σφίγξ) осн. *Sphing-* (Σφίγγ- < Σφίγγος) > *Сфинга*, *Salamis* (Σαλαμίς) осн. *Salamin-* (Σαλαμίην- < Σαλαμίνης) > *Саламина*⁷, *Artemis* (Ἄρτεμις) осн. *Artemid-* (Ἀρτέμιδ- < Ἀρτέμιδος) > *Артемида*, *Pallas* (Παλλάς) осн. *Pallad-* (Παλλάδ- < Παλλάδος) > *Палада*. Име *Палада* може означавати и мушку и женску особу, а на кога се тачно односи, чита се из контекста и у славенским језицима као и у грчком језику. Контекстуална просудба о роду, у овом примјеру, конкретно у грчком језику, веома је важна из разлога што у већини случајева долази до рестрикције члана испред имена људи и мјеста.
- 4) Латинска женска имена: *Čěřēs* осн. *Cerēr-* (< *Cerēris*) > *Церепа*, *Věnus* осн. *Vener-* (< *Venēris*) > *Венера*, *Iūno* осн. *Iunōn-* (< *Iunōnis*) > *Јунона*, *Carthāgo*⁸ осн. *Carthagīn-* (< *Carthagīnis*) > *Картагина* (*Картага*). Уз ова имена, сугласничким основама припадају и сљедеће именице: *lěgio* осн. *legiōn-* (< *legiōnis*) > *легија* и *nātio* осн. *natiōn-* (< *natiōnis*) > *нација*.

Из претходних примјера може се извести закључак да се грчка и латинска женска имена (сугласничких основа) у српски и босански језик адаптирају завршетком *-a*, док се именице женског рода, које завршавају на *-io* у латинском номинативу, у српски и босански језик адаптирају

-tra m (18. v., danas općenito) = centro n (17. i 18. v. prema tal.) »središte«. Od lat. *centrum* < gr. *κέντρον* od *κεντέω* »пунго« > tal. *centro*.”

⁷ Властита именица *Саламина* показује изразиту вишезначност, то може бити антропоним, топоним, или дио назива неког догађаја из античког периода.

⁸ *Церепа*, *Вера* и *Јунона* су имена римских божица, а *Картагина* је топоним.

наставком *-ија*. Код мушких имена постоји диференцијација, па тако грчка мушка имена завршавају сугласником, а латинска самогласником *-о*, с изузетком имена *Купидон* који се, потребно је напоменути, често може пронаћи у облику *Купидо*.

Женска грчка имена која завршавају на *-ē* (грч. *-η*) у српском и босанском језику адаптирају се на наставка *-а*: *Pēnelorē* (Πηνελόπη) > *Пенелона*, *Euridikē* (Εὐρυδική) > *Еуридика*, *Aitnē* (Αἴτνη) > *Етна*. У *Правопису босанскога језика* (2017: 140) проналазимо још једно грчко женско име *Еуропа*⁹ настало од грч. *Eurōpē* (Εὐρώπη). Исто правило важи и за именице које завршавају на *-ē* (*-η*): *graphikē* (γραφή) > *графика* и *gramatikē* (γραμματική) > *граматика*.¹⁰ Нека грчка женска имена могу завршавати на *-os* (*-ος*) или *-o* (*-ο*), док се њихова адаптација у српском и босанском језику одвија на завршетак *-а*: *Ángelos* (ἄγγελος) > *Ангела* и *Átropos* (ἄτροπος) > *Атропа*, *Kalipsō* (Καλυψώ) > *Калупса* и *Kallistō* (Καλλιστώ) > *Калиста*.

Наредна група грчких женских имена коју проналазимо само у *Правопису српскога језика* (2017: 163) може представљати проблем у процесу адаптације, јер садржи једносложне антропониме или топониме са изразитим комбинацијама контактних вокала у којима је тешко просудити (ономе коме грчки језик није познат) да ли је ријеч о дифтонгу или о засебним вокалима. Та имена су: *Éōs* (Ἔως) > *Еоја*, *Berōē* (Βερόη) > *Бероја* и *Kallirrōē* (Καλλιρρόη) > *Калироја*. Код оваквих имена одбија се само посљедњи глас, а на *-о* се тада дода интервокално *-j-* како би се спријечило хијатус. Даље, на интервокално *-j-* додаје се завршно *-а*, показатељ тзв. женског рода. Халиловић је сажето објаснио процес додавања интервокалног *-j-* рекавши слjedeће: “Између самогласника *и*, на првом, и *а*, *е*, *у*, на другоме мјесту, domeће се сугласник *ј*: *дијалектика* (грч. *dialektikē*), *оријент* (лат. *oriens*), *тријумф* (лат. *triumphus*)” (2017: 140).

У грчком језику постоје именице женског рода које завршавају наставком *-is* (*-ις*), а у *Правопису српског језика* (2017: 161, 163) видимо да се адаптирају наставком *-а*. У појединим таквим примјерима, након отклањања наставка *-is* (*-ις*), остаје етимолошко *s* (*σ*), које се, када се нађе између двају самогласника, озвучава, тј. у српском и босанском језику постаје *з*: *Némesis* (Νέμεσις) > *Немеза*, *krisis* (κρίσις) > *криза* и *diágnōsis* (διάγνωσις) > *дијагноза*. Према сугласнику *s* између двају самогласника *з* се налази и у ријечима грчког и латинског поријекла: *филозоф*, *филозофија*, *хереза*, *пауза*, *прозодија*, *Цезар*, *Сизиф*, али очувано *s* остаје у

⁹ И то у склопу правила писања контактних самогласника *а + у*, *е + у*.

¹⁰ Примјери су садржани у *Правопису српскога језика* (2017: 161).

имену *Xesiod* (Халиловић 2017: 140). Другу групу именица чине оне које, након отклањања наставка *-is* (*-ις*), вјерно чувају своје консонантске групе: *Chárybdis* (*Χάρυβδις*) > *Харибда*. И трећу групу чине оне именице које, након отклањања наставка *-is* (*-ις*), завршавају на *-l* (*-λ*) и које се у српски језик адаптирају у дублетном облику на *л* или на *љ*: *akrópolis* (*ἀκρόπολις*) > *акропољ* и *акропола*, *nekrópolis* (*νεκρόπολις*) > *некропола*.¹¹

2.2. Адаптација топонима у множини

Грчки и латински топоними у множини често се прилагођавају српском и босанском језику тако што се адаптирају у једини, а то показују грчки примјери *Athēnai* (*Ἀθηναί*) > *Атена* или *Thēbai* (*Θήβαι*) > *Теба*, те латински *Cannae* или *Salonae* који се у српском и босанском језику јављају као *Кана* и *Салона*. Овај процес адаптације обухвата промјене у броју, конгруенцији и деклинацији, док је у потпуности задржана семантичка вриједност топонима.

2.3. Однос грчког суфикса *-tia* (*-τία*) и латинског *-cia*

У *Правопису српскога језика* (2017: 169) изразито је очуван грчки суфикс *-tia* (*-τία*) у сљедећим облицима: *демократија* (*δημοκρατία*), *аристократија* (*ἀριστοκρατία*), *теократија* (*θεοκρατία*). У *Правопису босанскога језика* (2017: 141) понуђени су дублетни облици, дакле, и грчко *-tia* (*-τία*) и латинско *-cia*, с напоменом да је само: *традиција* и *Хорације*¹², *хрестоматија*, *перипетија*, *Боетија*¹³.

2.4. Адаптација латинских именица на *-ium*

Латинске именице које завршавају суфиксом *-ium* могу у језичкој свијести говорника бити адаптиране двојако иако норма прописује само један облик. У Халиловићевом (2017: 141) издању општа тенденција је да се те ријечи преносе са аналошким наставком *-иј*: *алуминиј*, *бариј*, *аудиториј*, *акавриј*, *делириј*, *критериј*, *магистериј*, *медиј*, *милениј*, *президиј*, *санаториј*, *симпозиј*, док је у *Правопису српскога језика* (2017: 168) препоручен изворни наставак *-ium* (*радијум*, *хелијум*, *калцијум*, *стадијум*,

¹¹ Иако је у *Правопису српскога језика* (2017: 161) препоручени облик *некропола*, морамо напоменути да је све више у писаном и разговорном језику присутан и облик *некропоља*.

¹² *Традиција* и *Хорације* су латинизми.

¹³ *Хрестоматија*, *перипетија*, *Боетија* су грецизми.

атријум) уз напомену да су краће варијанте ограничено конкурентне и да ће се њих језик, у мјери која је цјелисходна, природно ослобађати. Међутим, оно што примјећујемо у оба издања јесте то да из аспекта употребе писма нико није покушао понудити још нека рјешења. Будући да је Халиловићево издање *Правописа босанскога језика* латинично, а издање *Правописа српскога језика* ћирилично, може се отворити питање подобности двају писама. С тим у вези, сматрамо да би за ћирилично писмо више одговарали краћи облици (*алуминиј*, *калциј*) него изворни латински, ако се само узме у обзир тежња српског језика ка језичкој економичности. С друге стране, ћирилица је везана за фонетско писање, док је латиница заправо та која би требала више чувати етимолошке облике на *-ум* (*алуминијум*, *калцијум*). Разумљиво је да је српска терминологија остала вјерна латинском језику, као универзалном језику науке, али економизација ових ријечи замјеном суфикса ни на који начин не би нашкодила њиховом семантичком значењу нити би деградирала њихову важност.¹⁴ Наравно, ипак постоје неки латински термини који се морају преузети у свом етимолошком облику и Халиловић (2017: 141) наводи неке примјере: *албум*, *форум*, *колосеум*, *минимум*, *импресум*, *референдум*, а у *Правопису српскога језика* (2017: 162) нпр. такви су: *датум*, *фатум*, *гест*, *ултиматум*, *линолеум*, *меморандум*, *абортус*, *консензус*.

2.5. Однос класичног *б* и византског *в* у двјема нормама

Видљива разлика између *Правописа босанскога језика* и *Правописа српскога језика* јесте и у писању ријечи грчког поријекла (као и оних ријечи које су у српски језик дошле преко грчког) које садрже глас *б* односно *в*. У *Правопису српскога језика* (2017: 169) препоручени су византијски облици: *Византија*, *Вавилон*, *варварин* и *символ* (*вјере*) *уз симбол*. У *Правопису босанскога језика* (2017: 140) чува се сугласник *б* из класичног грчког језика: *Бабилон*, *Бизант*, *барбаризам* и *лабиринт*.

2.6. Глас *с* уз сонанте

У једном од претходних поглавља објаснили смо озвучавање интервокалног гласа *-s-* које прелази у *-z-*. Сада пажњу усмјеравамо на глас *-s-* који, када се нађе уз неки сонант, може постати *-z-*, и који, исто тако,

¹⁴ Нпр. у пољском језику *алуминијум* је *glina* иако се користи и изворни термин, али је то само показатељ да је у неким словенским језицима дошло и до замјене цијеле лексема, а не само суфикса.

може остати непромијењен. Ова појава је описана у оба анализирана правописна издања. Дакле, умјесто сугласника *c* иза *л*, *н*, *р*, а испред самогласника у неким ријечима имамо *з*: *емулзија*, *рецензија*, *верзија*, *Перзеј* и *Перзија* (Халиловић 2017: 140), а у *Правопису српскога језика* (2017: 169; 407) правилни су само облици *Персија* и *персијски*. Глас *c* остаје непромијењен у објема нормама у сљедећим ријечима: *персона*, *персонал*, *фалсификат*, *арсен*, *консеквентан* и *консултација*. Халиловић, међутим, посебно издваја сугласнички скуп *-см-* на средини ријечи и оставља могућност дублетних облика у примјеру *козмос* / *космос* (Халиловић 2017: 140), што у *Правопису српскога језика* није дозвољено, па је, дакле, правилно само *космос*, *космички*, *космонаут* (2017: 169; 350).

2.7. X у латинским и грчким ријечима

Иако је једна од главних карактеристика говора Бошњака његоваће гласа *x*, ипак се може рећи да је тај глас *x* при адаптацији грчких и латинских ријечи знатно изједначен¹⁵ у говорима српског и бошњачког становништва. Наиме, ријечи *архив*, *дијахронија*, *хаос*, *хемија*, *хирургија*, *хлор*, *хор*, *хроника*, *хронологија*, *хроматика*, *хризантема* и *техника* показале су да обје норме чувају глас *x*. У *Правопису српскога језика* (2017: 169) објашњено је да се у средњем вијеку усталило правило у српској и осталој ћирилометодској култури да се грчко *x* замјењује практично истовјетним словенским *x* и на почетку ријечи, једнако као и у другим позицијама. Халиловић (2017: 140) у правилу 573. каже да “према латинском *x* имамо *x* у: *хисторија*, *Хомер*, *Хектор*”. Тачно је да је *хисторија* ушла у стандард захваљујући латинском језику, али су овом низу суспектни примјери *Хомер* и *Хектор* из разлога што су то грчка имена. Дати примјери код читаоца издања могу створити погрешно увјерење да су ове три ријечи латинског поријекла. Мишљења смо да је аутор при објашњењу ових трију примјера требао бити прецизнији, те казати да је *хисторија*, етимолошки гледано, ријеч грчког поријекла која се у норму, у том облику, усталила преко латинског језика, док за имена *Хектор* и *Хомер* недостаје објашњење да се приликом њиховог читања, још у самом грчком језику, изговарао, уствари, глас *x*, јер се на иницијалном слогу налазио спиритус аспер: *Ἑκτορ (Héktōr) > Хектор, Ὅμηρος (Hómēros)*

¹⁵ Најрепрезентативнија разлика у говорима српског и бошњачког становништва, када је ријеч о гласу *x* у ријечима латинског и грчког језика, јесте ријеч *историја* тј. *хисторија*.

> *Хомер*. У *Правопису српскога језика* (2017: 166) у транскриптним упутствима објашењен је грч. оштри спиритус тј. спиритус апсер који подразумева изговор гласа *x*: *Хера*, *Херкале*, *Хидра* и *хидра*, *херој*, па је наведено да се у византијско доба тај грчки глас више није изговарао, па отуда и српски облици *историја* и *Ирод*.

2.8. Писање дифтонга

Анализирајући два правописна издања, учили смо да је процес транскрипције само у *Правопису српскога језика* веома прецизно описан, што је од велике важности, будући да грчки алфавет има 24 слова и шест дифтонга који могу представљати проблем за оне који овај језик не познају. Халиловић, у *Правопису босанскога језика* (2017: 140), прво издваја грчки *ai* и латински *ae* за које каже да се читају као *e*, па наводи исти примјер за оба језика: грч. *paedagogos* (παῖδαγωγός), lat. *paedagogus*. У *Правопису српскога језика* (2017: 165) дифтонг *ai* (*ai*) у српском језику чита се као *e* нпр. *daĩmōn* (δαίμων) > *демон*. У наредном ретку Халиловић (2017: 140) набраја у којим ријечима остају грчко и латинско *ai* (*av*) и *ei* (*ev*): *аугуст*, *Аугуст*, *аутономија*, *ауторитет*, *инаугурација*, *кауција*, *лауреат*, *Клаудије*; *еуфемизам*, *неутралан*, *псеудо*, *пнеумонија*, *Еуропа* (*митско лице*), *Зеус*, а затим напомиње да се у појединим ријечима јавља *v* умјесто *y*: *Кавказ* (грч. *Kaukasos*); *Европа* (континент), *европеизам*; тако и *ловор*. Будући да су у Халиловићевом издању анализирана само три дифтонга, за преостала три дифтонга *ei* (*ei*), *oi* (*oi*), и *ou* (*ov*), примјере ћемо искористити из издања Матице српске. Наиме, дифтонг *ei* (*ei*) изговара се као *e*: *Seirēn* (Σειρήν) > *сирена*, дифтонг *oi* (*oi*) изговара се као *e*: *oikónómos* (οἰκονόμος) > *економ* и дифтонг *ou* (*ov*) изговара се као *y*: *mousiké* (μουσική) > *музика*.

3. ЗАКЉУЧАК

Након обављене контрастивне анализе правила о писању ријечи грчког и латинског поријекла у *Правопису српскога језика* Матице српске (2017) и у *Правопису босанскога језика* (2017) Сенахида Халиловића, установили смо да је најзначајнија разлика између ових двају издања у писању ријечи које завршавају латинским суфиксом *-ium*. Основно правило у српском стандарду је да се тај суфикс чува, док је у босанском стандарду прописана његова замјена наставком *-иј*. Наравно, изузеци постоје у објема нормама и то су нпр. ријечи: *албум*, *стадион*, *гест*, *датум*.

Даље, уколико неко друго правило не постоји у једној норми, апсолутно је могуће рјешење потражити у другој норми и примијенити га.

Мотивисани садржајем ових двају издања и њиховим различитим писмима, оставили смо отвореним питања о детаљнијој употреби ћириличног и латиничног писма код адаптације грчких и латинских лексема. С тим у вези, свјесни понекад веома компликованих грчких и латинских именица, мишљења смо да би такви примјери, уколико они немају већ свој адаптациони образац у језику примаоцу, могу бити писани и етимолошки латиничним писмом.

Када је ријеч о самим правописним издањима, остаје нејасно зашто је у *Правопису српскога језика* (2017) код адаптације грчких властитих имена негдје означена дужина вокала или нагласак, док у неким примјерима нема ничега. Уколико је намјера приређивача тог дијела текста била да покаже нпр. да се дуго *-e (-ē)* у имену *Euridikē* адаптира завршетком *-a*, онда је било могуће дати и изворн облик те ријечи *Εὐριδική* као што је учињено и за име из византског грчког периода: *Ρανγавις* (ΡΑΓΚΑΒΝΣ). Важно је напоменути да смо кроз цио рад давали пријемере писане грчким алфабетом у намјери да што вјерније опишемо процесе адаптације грчких именица. Предност грчког језика у односу на латински је та што грчки језик има дуге и кратке вокале, који се граfiјски разликују, док у латинском језику тога нема, па би нпр. означавање дугих и кратких вокала у ријечима латинског поријекла помогло у будућим истраживањима нпр. акценатских особина ријечи посуђених из латинског језика.

У *Правопису босанскога језика* (2017) Сенахида Халиловића правила су сажета, чиме је, са методичке тачке гледишта, поједностављен процес усвајања ортографских компетенција, али непрецизни етимолошки приступ, на који смо указали у примјерима: *хисторија*, *Хектор*, *Хомер*, *кобалт* и *јогурт* могу створити погрешна увјерења код корисника издања, тј. читалаца.

Из свега наведеног, важно је рећи да је примарна интенција аутора правописних издања да своје читаоце оспособе за квалитетно владње ортографском и ортоепском нормом, али свако издање, иако, можда, аутори тога нису свјесни, има и свој скривени курикулум, па смо тако нпр. могли закључити да је при адаптацији грчких и латинских дифтонга дошло до монофтонгизације дифтонга, што нам без сумње казује да правописи нису само синхронијска слика језика него и дијахронијска, и да та слика више овиси о граматичким законитостима, а не о потенцијалној

националној свијести или политичкој вољи аутора (или групе аутора) издања.

ЛИТЕРАТУРА

- Чедић 2009: Čedić, Ibrahim (2009), “Bosanskohercegovački standardnojezički izraz – bosanski jezik”, U: Branko Tošović i Arno Wonisch (ur.) *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Graz – Sarajevo, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Institut za jezik Sarajevo, 41-51.
- Халиловић 2017: Halilović, Senahid (2017), *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo, Slavistički komitet
- Правопис 2017: Пешикан, Митар, Јован Јерковић, Мато Пижурица (2017), *Правопис српскога језика. Измењено и допуњено треће издање*, Нови Сад, Матица српска
- Салопек 1984: Salopek, Damir (1984), “Transkripcija i adaptacija grčkih imena”, *Živa antika* 34, 67-71.
- Скок 1971: Skok, Peter (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, JAZU

ADAPTATION OF GREEK AND LATIN LEXIS IN ORTHOGRAPHIC EDITIONS: A CONTRASTIVE ANALYSIS

Summary

Contrastive analysis of two or more orthographic editions, besides its primary goal of highlighting similarities or differences in spelling guidelines, holds a significant importance in researching the process of adapting foreign-origin vocabulary in the recipient language. Through the analysis of examples processed in orthographic editions, one can observe phonetic, morphological, or derivational principles that emerge after the completion of the adaptation process. Foreign vocabulary, depending on the structure of the language from which it was borrowed, can pose a challenge for the authors of orthographic editions. The aim of this paper is to demonstrate the differences and similarities in the rules for writing Grecisms and Latinisms in *The Orthography of the Serbian Language* by Matica Srpska (2017) and *The Orthography of the Bosnian Language* (2017) by Senahid Halilović.

KEY WORDS: *Grecisms, Latinisms, adaptation of foreign vocabulary, orthography*

Aldina ŠALJIĆ

SUPSTANTIVNE SINTAGME S NEKONGRUENTNIM ATRIBUTOM U INSTRUMENTALU S PRIJEDLOGOM *PRED(A)* U NOVINARSKO-PUBLICISTIČKOM STILU¹

KLJUČNE RIJEČI: *nekongruentni atribut, novinarsko-publicistički stil, supstantivna sintagma, verbalna sintagma*

S obzirom na to da se u bosnistici, kroatistici, srbistici niti montenegristici supstantivnim sintagmama s nekongruentnim atributom u instrumentalu s prijedlogom *pred(a)* u novinarsko-publicističkom stilu nije posvetilo dovoljno pažnje, javila se nakana za njihovim opisivanjem. Prikazat ćemo kako se konstrukcije s prijedlogom *pred(a)*, iako u svom referencijalnom značenju imaju prostorne predodžbe u kojima je IR lokalizator s čije je prednje strane smješten ili se kreće OL, semantički transponiraju u apstraktnije značenjske domene. Tako se razvijaju različita značenja ovih konstrukcija. Na samom početku bit će riječi o proksimativnom instrumentalu, zatim primarnom značenju ovog konstrukcijskog modela – spacijalnom, a govorit će se i o kauzalnim, prezentativnim, temporalnim te temativnim konstrukcijama.

1. UVOD

U bosanskom su jeziku instrumentalne prijedložno-padežne konstrukcije s nadređenom supstantivnom riječju frekventne, a mogu imati različita značenja. Prijedložni se instrumental može javiti s prijedlozima *s(a)*, *pred(a)*, *za*, *nad(a)*, *pod(a)* te *među*, te s prijedložnim izrazima: *u vezi s(a)*, *u skladu s(a)*, *u saglasnosti / suglasnosti s(a)*, *u suprotnosti / opreci / protivjrečnosti / proturječnosti s(a)*, *u poređenju / usporedbi / poredbi s(a)*, *istovremeno / istodobno s(a)*, *uporedo / naporedo s(a)*, *paralelno s(a)*, *zajedno / skupa s(a)*,

¹ Rad je predstavljen na naučnoj konferenciji mladih slavista *Philoslavicon* održanoj 27. i 28. maja 2025. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

u društvu *s(a)*, u saradnji / suradnji *s(a)*, na čelu *s(a)* i sl. Mi ćemo se osvrnuti na značenja instrumentalnih konstrukcija s prijedlogom *pred(a)*. Osnovni su ciljevi rada prikazati koja su to značenja supstantivnih sintagmi s nekongruentnim atributom u instrumentalu s prijedlogom *pred(a)* zastupljena novinarsko-publicističkom stilu te ustanoviti frekventnost upotrebe konstrukcija s tim značenjima.

U istraživanju se koristila deduktivna metoda (kroz opće postavke došlo se do pojedinačnih upotreba). Na početku su se istakle opće odlike nominalizacije i nekongruentnog atributa te proksimativnog instrumentala, a zatim smo se osvrnuli na pojedinačna značenja supstantivnih konstrukcija s nekongruentnim atributom u instrumentalu s prijedlogom *pred(a)*. Tako se najprije govori o konstrukcijama s temeljnim značenjem – spacijalnim (prostornim), zatim s kauzalnim (uzročnim), prezentativnim, temporalnim (vremenskim) te temativnim značenjem. Isto je tako korištena i induktivna metoda (analizirajući pojedinačne primjere došli smo do općih zaključaka u vezi sa zadatom temom), dok se deskriptivna metoda koristila na svim nivoima istraživanja. Na koncu treba napomenuti da korpus istraživanja u ovom radu čine 74 primjera, čije je ekscerpiranje obuhvatilo period od tri mjeseca (februar-maj).

2. NOMINALIZACIJA KAO TIP KONDENZACIJE

Što se tiče teorijskog određenja nominalizacije, Jahić, Halilović i Palić (2000: 445-446) tvrde kako je posrijedi tip rečenične kondenzacije, koja predstavlja “najširi način za preobliku klauza u nepredikativne jedinice”, odnosno

njome se u klauzi u sastavu složene rečenice ukida gramatički status klauze tako što se njen predikat (tj. glagol u ličnom glagolskom obliku) zamijeni nepredikativnom jedinicom (koja nije glagol u ličnom glagolskom obliku), ali joj se ne mijenja obavijesna vrijednost.

Nepredikativna jedinica kojom se predstavlja predikat kondenzirane klauze zove se rečenični kondenzator, a u toj se ulozi najčešće mogu javiti: infinitiv, glagolski prilog (prošli i sadašnji), deverbativne i deadjektivne imenice. Tako se “[k]ondenzacija pomoću infinitiva zove infinitivizacijom, kondenzacija pomoću glagolskih priloga – adverbizacijom, a kondenzacija pomoću deverbativnih i deadjektivnih imenica – nominalizacijom” (Isto).

Radovanović (1990) se opširnije bavio nominalizacijom, istaknuvši da je ona tip kondenzacije. Najprije definira kondenzaciju kao pojavljivanje “nerečeničkih jezičkih sredstava (tj. sredstava bez predikacije u finitnom glagolskom obliku) u funkciji saopštavanja rečeničnog sadržaja” (Isto: 13). Potom

rečenične kondenzatore dijeli u dvije grupe: prva podrazumijeva jezička sredstva u površinskoj nerečeničnoj predikaciji koja su neposredno derivirana iz odgovarajućeg dubinskog semantičkog ekvivalenta, predikata u ličnom glagolskom obliku. Posrijedi su dakle: verbidi (infinitiv i particip), deverbativne imenice, deverbativni prilozi, deverbativni pridjevi i deadjektivne imenice. U drugu se grupu svrstavaju jezička sredstva u površinskoj nerečeničnoj predikaciji koja nisu neposredno derivirana iz nekog određenog dubinskog semantičkog ekvivalenta, predikata u ličnom glagolskom obliku. Nominalizacija se uvrštava u prvu grupu, a rečenični kondenzatori kojim se ona predstavlja u površinskoj strukturi jesu deverbativne i deadjektivne imenice. Tako nominalizaciju definira kao proces koji vodi pojavljivanju “nominalnih sredstava umjesto verbalnih” (Isto: 28).

Omerović (2011: 12) tvrdi kako se od svih nominalizacijskih sredstava izdvajaju deverbativne imenice, a prednost im je u tome što je njihovom upotrebom moguće izbjeći vremensku aktualnost u iskazu, a pritom “sačuvati procesualnost radnje, te navesti sve učesnike u njoj, što nije moguće glagolskim prilozi ili infinitivom”. Zato se deverbativne imenice često koriste u novinarsko-publicističkom stilu, najredovnije u strukturi nekongruentnih supstaktivnih sintagmi. Kako novinarsko-publicistički stil pripada apstraktnim funkcionalnim stilovima (Pranjковиć 2001), za njega su karakterističniji nominalizirani iskazi. Upotreba je “nominaliziranih iskaza primarno potaknuta ekstralingvističkim faktorima kao što su intelektualizacija i apstraktnost tematike” (Omerović 2011: 11). Osim toga jedan je od važnih faktora i jezička ekonomija,

odnosno bolja komunikacijska i strukturna organizacija nominaliziranih izraza u određenim situacijama, jer su uopćeniji, ne sadržavaju gramatičke podatke o broju, rodu, licu, vremenu, vidu, agensu, koji bi u određenim situacijama bili redundantni ili čak nepoželjni (Isto).

Na temelju svega rečenog javila se ideja za opisivanjem supstaktivnih sintagmi s nekongruentnim atributom u instrumentalu s prijedlogom *pred(a)* u novinarsko-publicističkom stilu.

3. OBILJEŽJA I TERMINOLOŠKO I TEORIJSKO ODREĐENJE NEKONGRUENTNOG ATRIBUTA

Atribut je, kako navodi Palić (u: Jahić – Halilović – Palić 2000), nesamostalni rečenični član koji supstaktivnu riječ opisuje po nekom svojstvu. S obzirom na to kojom se kategorijom riječi iskazuje i u kakvoj je gramatičkoj vezi s nadređenom supstaktivnom riječju, dijeli se na kongruentni i

nekongruentni. Kongruentni se odlikuje odnosom potpune ili djelimične kongruencije, a u nekongruentnom se javlja upravljanje ili rekcija te pridruživanje. U tradicionalnim gramatikama nekongruentni se atribut različito imenuje i određuje. Tako npr. Maretić (1963) jedino genitiv smatra padežom koji može vršiti funkciju ovog rečeničnog člana. Dalje Lalević (1962: 57) govoreći o adnominalnom genitivu tvrdi da se njime iskazuje “odnos imena prema imenu”, a dijeli ga na kvantitativni (*snop pruća*), posesivni (*Ovo j' ruka našega Damjana*), subjekatski (*Lajanje pasa ubrzo probudi celo selo*), objekatski (*S proleća nastaviše zidanje kuće*) i kvalitativni (*Bio je to čovek visoka stasa*). Brabec, Hraste i Živković (1970: 195) ističu da se atributima iskazuje kakvoća, “pripadanje i druga svojstva imenica odnosno njihovih zamjenica”, a u toj se funkciji mogu naći pridjevske riječi (*Naša domovina je slobodna*), imenički (*Trgom odjekivahu usklicipartiji*) i prijedložni atributi (*Brinemo se za učenike u privredi*). Sintagmu “nekongruentni atribut” najprije spominje Minović (1987), naglašavajući kako tu funkciju obavljaju imenice u nekom zavisnom padežu. Jahić, Halilović i Palić (2000: 397) tvrde kako se nekongruentni atribut “izriče funkcionalno preobraženim (adjektiviziranim) i, rijetko, adverbijalnim sintaksemama, koje ne prate gramatičke oznake roda, broja i padeža upravnih supstantivnih sintaksema”. Ističu da se u ulozi ovog rečeničnog člana mogu naći prilozi (*Sjedjeljke udvoje postajale su češće.*), supstantivne sintakseme: imenice u određenom padežnom ili prijedložno-padežnom obliku (*Miriše polje pelina*); imeničke zamjenice (*Priča o njoj daleko se raznijela*). Ovu sintaksičku funkciju identično tumače i Silić i Pranjković (2005).

Što se tiče istaknutih pristupa, valja naglasiti da Maretićev opis nekongruentnog atributa ne zahvata ovu kategoriju u cjelini budući da se u službi tog rečeničnog člana mogu naći i drugi zavisni padeži, ne samo genitiv. To se može kazati i za Lalevićev pristup, jer i on navodi da samo genitiv može vršiti funkciju nekongruentnog atributa. Brabec, Hraste i Živković (1970) ograničavaju se samo na imenice i zamjenice u funkciji upravne supstantivne riječi, no u toj se funkciji mogu naći i zbirni brojevi (npr. *desetero djece*) te brojne imenice (*petERICA dječaka*). Minovićevo terminološko određenje ove vrste atributa najbolje opisuje prirodu ovog rečeničnog člana, no osim imenica u ovoj sintaksičkoj funkciji mogu se naći i druge vrste riječi (imeničke zamjenice, brojne imenice te zbirni brojevi kad se dekliniraju), na temelju čega zaključujemo da ni ova definicija nije potpuna.

Najpotpuniju definiciju i terminološko određenje ove sintaksičke funkcije navode Jahić, Halilović i Palić (2000) te Silić i Pranjković (2005), stoga će se u ovom radu slijediti taj pristup.

4. PROKSIMATIVNI INSTRUMENTAL

Prijedložni se instrumental u bosanskom jeziku realizira i s primarno prostornim prijedlozima *pred(a)*, *za*, *nad(a)*, *pod(a)* te *među*. Značenjska se jezgra tih konstrukcija naime “u određenoj [se] mjeri prožima i s kategorijom sredstva i s kategorijom društva, ali se ipak isprofilirala u sasvim posebnu značenjsku kategoriju instrumentala koju možemo nazvati *proksimativni instrumental*” (Omerović 2018: 37). On predstavlja rubnije ostvarenje instrumentalnog padežnog koncepta paralelizma s obzirom na to da se često ostvaruje u statičnim scenarijima, “gdje je IR orijentacijska tačka prema kojoj se vrednuje kretanje ili češće položaj OL” (Isto).

5. KONSTRUKCIJE S PRIJEDLOGOM *PRED(A)*

Kad su posrijedi konstrukcije s prijedlogom *pred(a)*, one u svom referencijalnom značenju imaju prostorne predodžbe u kojima je IR lokalizator s čije je prednje strane smješten ili se kreće OL, tj. položaj ili kretanje OL određeno je specifičnim odnosom prema prednjoj strani L (Omerović 2018: 120).²

One uobičajeno podrazumijevaju statične scenarije, rjeđe dinamične, zbog čega im je prostorno značenje primarno, a apstraktnija značenja razvila su se “značenjskim ekstenzijama na temelju prostornih predodžbi” (Isto) – kazualno (uzročno), prezentativno, temporalno (vremensko) i temativno. U nastavku će se svakom od njih posvetiti posebna pažnja.

5.1. Spacijalno (prostorno) značenje

Prostorno ili spacijalno značenje instrumentala s prijedlogom *pred(a)* temeljno je značenje ovih konstrukcija. Kovačević (1981) napominje kako ovaj konstrukcijski model prvenstveno odlikuje semantičko obilježje ‘orijentiranost prema prednjoj strani’. Ključna conceptualnosemantička komponenta ovih instrumentalnih prijedložno-padežnih konstrukcija jeste konstantna minimalna udaljenost objekta lokalizacije i lokalizatora. Osim toga prijedlog *pred(a)*

svojim primarno prostornim značenjem nameće koncept fizičkog prostora u statičnim ili dinamičnim scenarijima s obzirom na horizontalnu tačku gledišta, te predstavlja orijentir koji pretpostavlja prednju stranu lokalizatora. Time je opće invarijantno značenje instrumentala

² Klasifikacije u radu bit će izvršene prema Omerović (2018).

defokusirano, a istaknuta značenjska obilježja prijedloga pred(a) (Omerović 2018: 120).

Unutar prostornih konstrukcija razlikuju se dvije temeljne značenjske skupine, izdvojene na temelju toga da li dolaze u statičnim ili dinamičnim scenarijima. Statični scenariji tipično se ostvaruju s deverbativnim imenicama nastalim od neprijelaznih glagola, uobičajeno od glagola mirovanja kakvi su *stajati, čekati, sjedjeti, boraviti*, a instrumentalni je referent najčešće konkretna imenica:

- (1) GUVERNERI tri venezuelanske države su zabranili noćno stajanje pred trgovinama... (URL1)
- (2) Sjedenje pred TV-om naročito je štetno za srce i krvne žile... (URL2)
- (3) Posebna radost za mahalsku i seosku muslimansku djecu bilo je čekanje vremena iftara pred džamijom... (URL3)
- (4) Djeca trebaju imati zdrave navike, tjelesnu aktivnost i izbjegavati predu boravak pred ekranima (URL4)
- (5) Prilikom sjedenja pred kompjuterom treba obratiti pažnju na... (URL5)

Uočene su i konstrukcije nastale značenjskim ekstenzijama u kojim je instrumentalni referent leksema *nos* u funkciji nekongruentnog atributa s mješnim značenjem, kojim se naglašava blizina objekta lokalizacije i lokalizatora. U korpusu istraživanja ovakve konstrukcije nisu frekventne, što pokazuje i činjenica da su pronađena samo dva primjera. Oba su frazeologizirana i u oba je upravni član imenica *zalupljivanje*:

- (6) ... odnosno zalupljivanje vrata pred nosom analogonom dobu i prihvaćanje modernih opcija... (URL6)
- (7) ... i imate nešto nalik na zalupljivanje vrata pred nosom mladih ljudi iz manjinskih grupa koji traže posao. (URL7)

Što se tiče dinamičnih scenarija s prostornim značenjem, prototipno se ostvaruju u sintagmama u kojim je upravni član imenica nastala od glagola kretanja: *ići, hodati, poći, trčati, micati se, šetati* i dr. Oni naime predstavljaju kretanje “dvaju entiteta istom putanjom” (Omerović 2018: 123), pri čemu lokalizator naknadno prelazi putanju koju je prešao objekt lokalizacije. Dakle lokalizator je pratilac objekta lokalizacije. U korpusu takvi primjeri nisu zastupljeni. Međutim dinamični scenariji iskazuju se i konstrukcijama čiji je

nadređeni član imenica nastala od glagola svršenog vida kakvi su *zaustaviti se, stati, zastati* i sl. Njima se izražava završetak kretanja te određeno mjesto gdje to kretanje prestaje. Instrumentalni je referent u takvim konstrukcijama statičan, a agens dinamičan. Njegovo kretanje prestaje na mjestu gdje se nalazi lokalizator, ali ne dolazi do njihovog međusobnog kontakta. Takve primjere odlikuje niska frekventnost:

- (8) ... ne možeš proći Masarykovom bez barem zaustavljanja pred šarenim izlogom. (URL8)

U posebnu skupinu izdvajaju se sintagme nastale procesom sintaksičke kondenzacije, redovno zavisnosloženih rečenica s atributskom klauzom. Korpus istraživanja pokazuje da u takvim sintagmama upravni član može biti i konkretna i deverbativna imenica, a obilježene su orijentacijskom značenjskom komponentom. "Lokalizator kao statični entitet sredstvo je orijentacije s čije je prednje strane smješten OL, te su obilježene značenjem prelokalnosti." (Omerović 2018: 124) Ovakvi su primjeri učestali:

- (9) Ovo je trenutak eksplozije petarde pred kućom Andyja Bare (URL9)
(10) Traže se svjedoci prometne pred brodom bolnicom (URL10)
(11) Izvještavajući o protestima građana pred Parlamentarnom skupštinom BiH svjetski mediji ukazuju... (URL11)
(12) Jednima plato pred zgradama obnavljaju, drugima ne (URL12)
(13) ... koliko ukupno stoji akcija postavljanja punionice za električni automobil pred privatnom kućom ili većom stambenom zgradom? (URL13)

5.2. Kauzalno (uzročno) značenje

Kauzalnost je značenjska domena koja pretpostavlja odnos između uzroka i posljedice. Pranjković (2001) napominje kako se značenje kauzativa moglo razviti iz prostornog "po načelu juxta hoc ergo propter hoc, pa se može govoriti o svojevrsnom prostornom kauzativu, npr. *(po)kraj / kod takve žene (poludjeti), pred vojskom (uzmicati), pred poreznicima (bježati)*". Uzročno se značenje u konstrukcijama s prijedlogom *pred(a)* aktualizira

semantičkim ekstenzijama iz prostornih predodžbi u domenu emocija tako što se određeni emocionalni odnos konceptualizira kao psihološko distanciranje ili uzmicanje OL od L obilježenog prijedložnim

instrumentalom, a može označavati dva tipa uzroka – uzrok efektor i uzrok razlog (Omerović 2018: 126).

Unutar uzroka efektora može se izdvojiti mikropolje “*latentne misli*” kao *efektora* za spontane posljedice tipa *psihološkog distanciranja*” (Kovačević 1988: 102) koje podrazumijeva

psihološko stanje (u jeziku obilježeno nekom od leksema “straha”) nastalo pri (mogućem) uspostavljanju doticaja agensa i pojma označenog determinantom sintagme zbog negativnog iskustva što ga agens ima s tim pojmom. Zato je, u stvari, efektor ovdje ta latentno prisutna misao o prošloj vezi, a posljedica spontano izbjegavanje opetovanja te veze (Isto: 107).

U poziciji upravnog člana uobičajeno se javljaju lekseme *strah, bojazan, strepnja, zebnja* i sl. U korpusu je pronađen mali broj primjera za takve konstrukcije:³

- (14) Dakle, ako shvatimo da je trema, u strogoj smislu te riječi, strah pred budućom situacijom... (URL14)
- (15) Izražava svoj strah pred nasilnom smrću... (URL15)
- (16) ... koja se javlja kao posljedica osjećaja straha ili strepnje pred onim što bi se trebalo zbiti u budućnosti. (URL16)

Uočene su i konstrukcije koje označavaju uzrok efektor, ali vanjski okolnosni efektor, koji najprije označava fizičko opterećenje. Njegova je posljedica promjena fizičkog stanja ili oblika predmeta ili bića koje je izloženo pritisku težine (v. Kovačević 1988: 97). Takvih primjera u korpusu nema, no zastupljeni su oni koji označavaju i “apstraktnije entitete koji ‘pod pritiskom’ mijenjaju svoje stanje” (Omerović 2018: 127), a to se postiže metaforičkim ekstenzijama. Nadređeni članovi takvih nekongruentnih supstantivnih sintagmi

³ Ovo se značenje naime češće iskazuje konstrukcijom od + G, što dokazuje i visoka frekventnost primjera. Neki su od njih: “Strah od visine, poznat i kao akrofobija, je jedan...” (URLa); “Možemo istaknuti da se bojazan od mraza i snijega napokon počinje...” (URLb); “Strah od rasplamsavanja sukoba nakon smrtonosnog napada na Jenin” (URLc); “Realna je bojazan od moguće političke trgovine...” (URLd); “Opća besparica, zebnja od toga da li će i idućeg mjeseca na vrijeme imati plaću...” (URLe); “... strah od gubitka roditeljske ljubavi.” (URLf); “Strah od poroda česta je tema među trudnicama...” (URLg).

jesu deverbativne imenice postale od glagola *povijati se, savijati se, popustiti, popuštati* i dr.:⁴

- (17) Za sada još uvijek nisu poznati razlozi otkazivanja sastanka i da li je u pitanju popuštanje pred Dodikovim prijetnjama... (URL17)
- (18) Cjelokupna politika zapada je popuštanje pred etnonacionalnim liderima. (URL18)
- (19) Popuštanje pred nečuvenim zahtjevima Hamasa ne samo da neće uspjeti... (URL19)
- (20) ... ali bi popuštanje pred agresijom bilo još skuplje. (URL20)
- (21) Popuštanje pred agresivnim uzurpatorom uvijek je najgora strategija. (URL21)

Uzrok razlog određuje se “kao nešto što utječe i predodređuje tip agensove odluke ili akcije” (Omerović 2018: 127), pa kao povoljna ili nepovoljna činjenica uvjetuje tip svjesnog ponašanja (Kovačević 1988). Može se obilježavati i instrumentalnim konstrukcijama s prijedlogom *pred(a)*, kojim se najčešće označava uzrok razlog psiholoških stanja ili raspoloženja ljudskog bića.⁵ Tim se konstrukcijama iskazuje da se agens osjeća “nedostojnim” pred instrumentalnim referentom, uobičajeno živim bićem, koje je “u određenom smislu verifikator njegova ponašanja, te se zapravo psihološki distancira od njega” (Omerović 2018: 128). Upravni članovi takvih sintagmi uobičajeno su *stid, sram, postidečnost* i sl., a zavisni *ljudi, Bog* (uključujući i Njegova imena te zamjenice koje se na Njega odnose) i dr. U novinarsko-publicističkom stilu te konstrukcije nisu frekventne:

- (22) Kur'an, dakle, računa na stid čovjekov pred Njegovim svevidećim Gospodarom. (URL22)

⁴ Ove konstrukcije konkurentne su instrumentalnim konstrukcijama s prijedlogom *pod(a)*, koje su tipičnije i učestalije, npr. *popuštanje pod pritiskom* i sl., “zbog uvijek prisutne lokacione značenjske nijanse ‘dodirnost instrumenta i entiteta za koji je vezana posljedica” (Kovačević 1988: 98-99).

⁵ Ovo se značenje tipično iskazuje genitivnim konstrukcijama s prijedlogom *zbog*, “čija semantička struktura konstrukcija s upravnim leksemama sa značenjem ‘stida’ (...) podrazumijeva da agensu ne odgovara entitet obilježen zavisnim članom, jer ga kompromitira i čini ga nedostojnim i neadekvatnim za ono što bi agens želio biti. Tako je ‘stid’ agensa posljedica ‘konflikta’ između stvarnosti i njegove želje, odnosno razlog je njegovu stidu misao o nedostojnosti onog što je obilježeno determinantom sintagme (...) npr. *stid zbog bluda*” (Omerović 2018: 128).

- (23) U ovom smislu jedan hadis otkriva tajnu stida pred drugim ljudima... (URL23)
- (24) Ukratko, islamski haja', kao ogranak imana, označava stid pred Allahom... (URL24)

Uzrok razlog iskazuje se i konstrukcijama u kojim je upravni član leksema *čuđenje, divljenje*, kojim se izriče posljedica "kao medijalno stanje racionalnog tipa, kao posljedica posrednog uzroka, oposredovana 'racionalnom komponentom'" (Omerović 2018: 128).

Ovakvi su primjeri izuzetno frekventni u datom korpusu:

- (25) ... jer se tu u par redaka stisla cijela životna staza pokojnika, njegove sklonosti (...) ljubav prema ženi i baštini i čuđenje pred smrću. (URL25)
- (26) Krotkost, blagost i djetinjte čuđenje pred svijetom prožima njegovo predratno pjesništvo... (URL26)
- (27) Da nastane ovaj zapis presudio je Šehićev komentar – čuđenje pred ljudskom navikom da druge zapitkuju... (URL27)
- (28) ... obiteljski dom, divljenje prema prirodi i čuđenje pred njezinom ljepotom. (URL28)
- (29) Čak su i osjećaji, emocije, pitanja na koja se ne može odgovoriti, čuđenje pred novim načinom života daleko od onoga na koji su navikli... (URL29)
- (30) ... a pjevaju ljepotu spasenja i potiču divljenje pred božanskom veličinom... (URL30)
- (31) Ove nagrade simboliziraju kolektivno priznanje i divljenje pred izuzetnim doprinosima naših naučnika. (URL31)
- (32) ... ipak ostaje divljenje pred oštrinom duha genijalnog znanstvenika... (URL32)
- (33) ... dodavši kako Hrvatska osjeća divljenje pred dostojanstvom, solidarnosti i hrabrosti japanskih građana. (URL33)
- (34) ... u vama se stvara jedna začudnost, divljenje pred tim. (URL34)
- (35) ... misao da će ljudi iz njegove satnije, barem jedan među njima, dvojica, sedmorica, ili svi, osjetiti divljenje pred njegovom moći... (URL35)
- (36) Poetičnost, u svom pravom smislu, je divljenje pred onim što se ne da prevesti. (URL36)

- (37) A ponovno zadobiti sposobnost čuđenja, osjetiti čuđenje i divljenje pred stvorenim... (URL37)
- (38) ... to je divljenje pred činjenicom da je ova vlada usvojila budžet... (URL38)
- (39) ... izrazivši divljenje pred snagom i dostojanstvom preživjelih... (URL39)

Omerović (2018) napominje da su konstrukcije u kojim je nadređeni član deverbativna imenica postala od glagola *bježati*, *sklanjati se*, *kriti se*, *sakriti se*, *ustručavati se* i sl. prijelazni tip između uzroka efektora i uzroka razloga, ali se uvrštavaju u uzrok razlog jer predstavljaju posljedicu svjesnog, a ne spontanog tipa.⁶ Ovakvi primjeri odlikuju se izuzetno niskom frekventnošću – pronađen je samo jedan:

- (40) Optuživanje drugih je očito bježanje pred vlastitom odgovornošću. (URL40)

5.3. Prezentativno značenje

Govoreći o prezentativu Pranjkić (2001: 29) tvrdi kako se ovim “prijedložnim potpadežom” označuje da se kakav proces odvija u nazočnosti onoga što je označeno kosim padežom, prije svega instrumentalom s prijedlogom *pred*, npr. *pred svima (posvjedočiti)*”.⁷ Domena prezentativa u direktnoj je vezi s domenom prostora s obzirom na to da prijedlog *pred(a)* upućuje na lokalizaciju s prednje strane lokalizatora,

što u apstraktnijim značenjskim domenama označava okrenutost ili usmjerenost IR prema OL njegovom glavnom, tj. “identifikacijskom”, prednjom stranom, kojom se referent raspoznaje, što i jeste odlika ljudskih bića (Omerović 2018: 130).

Instrumentalni referent u ovom značenju evaluira proces obilježen upravnim supstantivnim članom, a prijedlogom *pred(a)* metaforičkim

⁶ Već smo istakli kako Pranjkić (2001: 22) tvrdi da se kauzativ mogao razviti iz prostornog značenja po načelu *juxta hoc ergo propter hoc*. Između ostalih, navodi i primjer *pred poreznicima (bježati)*.

⁷ Prezentativno značenje iskazuje se i genitivnim konstrukcijama s prijedložnim izrazom “u prisustvu”, no takvi se primjeri odlikuju niskom frekventnošću, što i pokazuje činjenica da je pronađen samo jedan primjer: “I, kao što pazi na svoj govor u prisustvu velikana ili učelnjaka...” (URLh).

preslikavanjem obilježava se apstraktna lokacija (Isto). U poziciji nadređenog člana u ovakvim konstrukcijama javlja se deverbativna imenica postala od glagola komunikacije tipa *govor*, *izjava*, *spomen* i dr. Instrumentalni se referent uobičajeno odlikuje semantičkim obilježjem ‘živo’ i njegovo je prisustvo na određenom mjestu od ključnog značaja budući da je on relevantni entitet koji može utjecati na krajnji ishod sadržaja glagolskog procesa iskazanog deverbativnom imenicom ili dati vrijednosni sud o tome. Najprije smo uočili sintagme s upravnom riječju *govor*, *govorenje*:

- (41) Ovih 9 stvari pomoći će da vam govor pred publikom ne postane noćna mora (URL41)
- (42) Papin govor pred mladima u Mađarskoj... (URL42)
- (43) Predsjednik SAD-a Donald Trump iskoristio je govor pred Kongresom kako bi poručio... (URL43)
- (44) Govorenje pred drugima može djelovati zastrašujuće... (URL44)

Osim toga primijećene su i sintagme u kojim je upravna leksema *priznanje*, *priznavanje*, *spor*, *nagodba*, *izjava*, *presuda*, *postupak* i *zastupanje*. Instrumentalni je referent nerijetko leksema *sud*. Ovi su primjeri veoma zastupljeni u korpusu istraživanja:

- (45) Šokantno priznanje pred kamerama Provjerenog (URL45)
- (46) Priznavanje kriminala pred TV kamerama (URL46)
- (47) ... već dva puta izgubila spor pred Evropskim sudom zbog diskriminatorskih odredbi (URL47)
- (48) Upravni spor pred Sudom BiH pokrenuli su... (URL48)
- (49) Zbog sudskog spora pred Ustavnim sudom Republike Srpske zastavljen je proces legalizacije... (URL49)
- (50) Stranke sudsku nagodbu pred sudovima mogu sklopiti svakog radnog dana. (URL50)
- (51) Sjetite se moje izjave pred Sudom BiH nakon prvostepene presude (URL51)
- (52) Istakla je da se presudom pred Sudom BiH “planira eliminisati demokratski izabrani predstavnik srpskog naroda” (URL52)
- (53) ... danas se obratio medijima dan uoči presude pred Sudom Bosne i Hercegovine. (URL53)
- (54) U postupku pred sudom legitimiše se putem izvoda iz Agencije za privredne registre... (URL54)

- (55) ... zastupanje pred sudom je jedna od najvažnijih uloga advokata... (URL55)

5.4. Temporalno (vremensko) značenje

Ovim se konstrukcijskim modelom iskazuje anteriornost i uobičajeno se vremenskim lokalizatorom predstavlja određeni vremenski odsječak kojem prethodi vrijeme događaja, tj. objekt lokalizacije, no

lokalizatorom u većem broju zabilježenih slučajeva instrumentala s prijedlogom pred(a) označava se osoba (tipično iskazana ličnom zamjenicom) koja vrijeme događaja ili kakvo vremensko razdoblje, označeno OL, tek treba doživjeti, te su stoga ove konstrukcije i na strukturnom planu specifične i najčešće su rezultat različitih metaforičkih ekstenzija, te su kontekstualno uvjetovane (Omerović 2018: 133).

Ove konstrukcije zapravo su sažete verbalne sintagme s “lahkim glagolima” (Palić 2024), tj. značenjski oslabljenim glagolima, s primarno prostornom semantikom (*biti, nalaziti se, stajati* i dr.). U poziciji zavisnog člana sintagme nalazi se lična zamjenica za prvo lice množine – *mi*. Ovakvi primjeri odlikuju se izuzetno niskom frekventnošću, a uobičajeni su za hidrometeorološke internetske stranice:

- (56) Noć pred nama donosi minuse... (URL56)
(57) Sedmica pred nama donosi promjenjivo vrijeme... (URL57)
(58) Dani pred nama donose svakodnevnu kišu... (URL58)
(59) Vikend pred nama bit će hladan... (URL59)

5.5. Temativno značenje

Ove instrumentalne konstrukcije s prijedlogom *pred(a)* konkurentne su dativnim konstrukcijama kojima se obilježava podređivanje, no odlikuju se nižom frekventnošću u odnosu na dativne. Naime “[p]rostorna motiviranost ovog konstrukcijskog modela (...) uglavnom se upotrebljava u slučajevima kad se žele naglasiti i prostorne predodžbe” (Omerović 2018: 134). Nekongruentni atribut javlja se uz deverbativne imenice postale od glagola sa značenjem ‘tražiti čiju blagonaklonost’ (v. Palić 2010: 168), npr. *klanjanje, naklon, pravdanje, ustručavanje*, te uz frazeološke konstrukcije: *ponizno stajanje, otvaranje duše, skidanje kape* i dr.:

- (60) Klanjanje pred sultanom ne sluti dobro... (URL60)
 (61) Demokratija služi za pravdanje pred ambasadorima (URL61)
 (62) Skrušenost ili poniznost pred Allahom Uzvišenim je srž i sama suština namaza... (URL62)
 (63) ... to njegovo otvaranje duše pred vojskom svojih čitatelja, čini ovu monografiju dragocjenim darom... (URL63)
 (64) Naše **ponizno** stajanje pred Bogom omogućit će da istini pogledamo u oči... (URL64)

Temativnim značenjem odlikuju se i konstrukcije u kojim se nekongruentni atribut javlja uz imenicu postalu od glagola sa značenjem podvrgavanja. U takvim sintagmama nominativni referent stavlja se ‘pod nečiju vlast’, ‘pod potpuni utjecaj nekoga/nečega’ (Palić 2010: 180). Takvi primjeri nisu učestali, što pokazuje činjenica da su pronađena samo dva, od kojih je jedan frazeologiziran:

- (65) Namaz predstavlja skrušenost i pokoravanje pred Bogom Uzvišenim i potpunom istinom (URL65)
 (66) ... da ovo zakašnjelo proglašenje nije ništa drugo nego “savijanje kičme pred Bruxellesom”... (URL66)

6. ZAKLJUČAK

U ovom radu bilo je riječi o supstantivnim sintagmama s nekongruentnim atributom u instrumentalu s prijedlogom *pred(a)* u novinarsko-publicističkom stilu. Na samom početku govorili smo o nominalizaciji, nekongruentnom atributu te proksimativnom instrumentalu – značenjskoj jezgri instrumentalnih padežnih konstrukcija s primarno prostornim prijedlozima, između ostalog i s prijedlogom *pred(a)*. Dalje smo istakli da je temeljno značenje supstantivnih sintagmi u instrumentalu s prijedlogom *pred(a)* spacijalno, unutar kojeg su izdvojene dvije skupine: one koje se javljaju u statičnim, i one koje se javljaju u dinamičnim scenarijima. One obuhvataju 18% korpusa. Ostala značenja kojim smo posvetili pažnju razvila su se semantičkim ekstenzijama iz prostornog značenja. U vezi s tim najprije smo istakli kauzalno značenje, koje čini 46% korpusa i najfrekventnije je, a u okviru kojeg smo naglasili dva tipa uzroka – uzrok efektor (posrijedi su posljedice spontanog tipa) i uzrok razlog (riječ je o posljedicama svjesnog tipa). Nadalje je bilo riječi o prezentativnom značenju, u okviru kojeg se instrumentalni referent uobičajeno odlikuje semantičkim obilježjem ‘živo’ i evaluira proces iskazan nadređenom supstantivnom

riječju. Ono predstavlja 22% korpusa. Kad je riječ o temporalnom značenju, uočili smo da se lokalizatorom redovno označava osoba koja vrijeme događaja ili određeno razdoblje označeno objektom lokalizacije tek treba doživjeti. Ovakvi su primjeri tipični za hidrometeorološke internetske stranice te nisu česti u novinarsko-publicističkom stilu, a to pokazuje činjenica da obuhvataju 5% korpusa. Konačno, temativno značenje razlikuje konstrukcije kojim se izražava podređivanje, pa se nekongruentni atribut javlja uz imenice postale od glagola sa značenjem traženja čije blagonaklonosti, te konstrukcije u kojim nekongruentni atribut dolazi uz imenice postale od glagola sa značenjem podvrgavanja. Ni ove konstrukcije nisu zastupljene u velikom broju u novinarsko-publicističkom stilu, što pokazuje činjenica da se na ovo značenje odnosi 9% primjera iz korpusa.

IZVORI

- URL1 – <https://www.bhstring.net/tuzlauslikama/tuzlarije/txtindexhrr.php?teka=www.index.hr/vijesti/clanak/tri-drzave-u-venezueli-zabranile-nocno-stajanje-u-redovima-pred-polupraznim-trgovinama/795141.aspx> [17. 2. 2025]
- URL2 – <https://sarajevskasehara.com/2021/05/veselo-i-korisno-cak-i-najljeniji-rade-ove-tri-vjezbe-pred-televizorom/> [17. 2. 2025]
- URL3 – <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/vjerski-obicaji-bosnjaka-u-ramazanu-kako-se-nekad-oglasavao-iftar-i-kako-bi-hodza-palio-kandilje/537441> [17. 2. 2025]
- URL4 – <https://www.vecernji.ba/vijesti/djeca-trebaju-imati-zdrave-navike-tjelesnu-aktivnost-i-izbjegavati-predug-boravak-pred-ekranima-1738103> [17. 2. 2025]
- URL5 – <https://www.savjetnica.com/kako-pravilno-sjediti-za-racunalom/#:~:text=Prilikom%20sjedjenja%20pred%20kompjuterom%20treba%20obratiti%20pa%C5%BEnju%20na,tijela%2C%20te%20da%20su%20stopala%20ravno%20na%20podu> [3. 3. 2025]
- URL6 – <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/mali-posto-web-stranica-20110712> [3. 3. 2025]
- URL7 – https://www.b92.net/o/info/vesti/pregled_stampe?nav_id=180759 [3. 3. 2025]
- URL8 – <https://igranje.hr/forum/viewtopic.php?t=10244> [10. 3. 2025]
- URL9 – <https://www.index.hr/vijesti/clanak/video-ovo-je-trenutak-eksplozije-petarde-pred-kucom-andyja-bare/2648057.aspx> [10. 3. 2025]
- URL10 – <https://www.ebrod.net/slavonski-brod/clanak/traze-se-svjedoci-prometne-pred-brodskom-bolnicom-14047.html> [10. 3. 2025]
- URL11 – <https://depo.ba/clanak/93844/gradani-se-konacno-probudili> [17. 3. 2025]

- URL12 – <https://www.vecernji.hr/amp/zagreb/jednima-plato-pred-zgradama-obnavljaju-drugima-ne-1049548> [17. 3. 2025]
- URL13 – <https://www.vecernji.hr/amp/barkod/vodic-kroz-birokraciju-kako-do-punjaca-za-elektricni-auto-pred-kucom-1506828> [17. 3. 2025]
- URL14 – <https://www.vasezdravlje.com/zdrav-zivot/anksioznost-tjeskoba-simptomi-ljecenje> [17. 3. 2025]
- URL15 – <https://www.ktabkbih.net/hr/komentari/uitej-koji-unato-strahu-pristajena-nasilnu-smrt/602> [17. 3. 2025]
- URL16 – <https://poliklinika-binova.hr/savjeti/anksioznost-i-preskakanje-srca/>
- URL17 – <https://cazin.ba/popustanje-pred-dodikovim-prijetnjama-schmidt-otkazao-sastanak-s-durakovicem-u-banjoj-luci/> [17. 3. 2025]
- URL18 – <https://nap.ba/post/744733/weber-zapad-je-popustio-pred-prijetnjom-hdza-ustavni-sud-bih-je-donio-politicku-odluku> [27. 3. 2025]
- URL19 – https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/339936/popustanje_pred_nechuvanim_zahjevima_benjamin_netanyahu_poruchio_da_nastavljaju_rat_u_gazi.html [27. 3. 2025]
- URL20 – <https://kliker.info/biden-reaktivirao-za-ukrajinu-zakon-o-vojnoj-pomoci-iz-drugog-svjetskog-rata-ta-borba-je-skupa-ali-bi-popustanje-pred-agresijom-bilo-jos-skuplje/> [27. 3. 2025]
- URL21 – <https://balkans.aljazeera.net/amp/opinions/2023/1/11/politika-popustanja-agresivcu-miloradu-dodiku> [10. 4. 2025]
- URL22 – <https://www.islam.ba teme/duhovnost/vrste-stida> [10. 4. 2025]
- URL23 – <https://www.islam.ba teme/duhovnost/vrste-stida> [10. 4. 2025]
- URL24 – <https://www.islam.ba teme/duhovnost/sti-1> [10. 4. 2025]
- URL25 – <https://radioilijas.ba/opcina-ilijas-po-brojnosti-stecaka-prva-u-centralnoj-bosni-a-pronadjeni-artefakti-dio-su-stalne-izlozbene-postavke-zemaljskog-muzeja/> [10. 4. 2025]
- URL26 – <https://www.bitno.net/vjera/duhovnost/sopov-krist-otudenje-svijeta-od-njegova-stvoritelja/> [21. 4. 2025]
- URL27 – <https://arhiva.tacno.net/kultura/ismet-smajlovic-prof-dzevad-sehic-ili-opsjednutost-matematikom/> [21. 4. 2025]
- URL28 – <https://www.hrvatskarijec.rs/vijest/A10158/Josip-Pupacic/> [21. 4. 2025]
- URL29 – <https://radiogornjigrad.blog/2024/01/07/milko-peko-brat-ili-roman-s-povlasticama/> [21. 4. 2025]
- URL30 – <https://www.bitno.net/vijesti/papa-s-predstavnicima-istocnih-crkvi-potreban-nam-je-osjecaj-misterija-kojeg-vi-njegujete/> [21. 4. 2025]
- URL31 – <https://federalna.ba/akademiku-enesu-karicu-dodijeljena-federalna-nagrada-za-nauku-za-2023-godinu-boqbk> [21. 4. 2025]

- URL32 – <https://radiosarajevo.ba/magazin/zivot-i-stil/jelo-koje-mnogi-smatraju-zdravim-nikola-tesla-nikada-nije-jeo-to-nam-je-neprijatelj/431749> [29. 4. 2025]
- URL33 – <https://bosnjaci.net/print.php?pid=41069> [29. 4. 2025]
- URL34 – <https://www.biskupijakrk.hr/vjera-je-za-mene-poticaj-stvara-u-meni-ozracje-koje-me-potice-na-istrazivanje/> [29. 4. 2025]
- URL35 – <https://www.lupiga.com/vijesti/laureat-nagrade-jutarnjeg-lista-2003> [29. 4. 2025]
- URL36 – <https://glosar.ba/index.php/2021/05/25/rekli-su-o-prevodjenju-charles-simic/> [29. 4. 2025]
- URL37 – https://www.archivioradiovaticana.va/storico/2009/01/19/u_parizu_je_15_sije%C4%8Dnja_otvorena_me%C4%91unarodna_godina_astronomije/cro-r259601 [29. 4. 2025]
- URL38 – <https://www.slobodnaevropa.org/a/832872.html> [29. 4. 2025]
- URL39 – <https://www.nedjelja.ba/hr/vijesti/svijet/koristenje-atomske-energije-vojne-svrhe-je-nemoralno/13150> [29. 4. 2025]
- URL40 – <https://www.pcnen.com/portal/2019/06/27/kucan-optuzivanje-drugih-je-ocito-bjezanje-pred-vlastitom-odgovornoscu/> [1. 5. 2025]
- URL41 – <https://www.telegram.hr/zivot/ovih-9-stvari-pomoci-ce-da-vam-govor-pred-publikom-postane-manja-nocna-mora/> [1. 5. 2025]
- URL42 – <https://www.bitno.net/vijesti/svijet/papin-govor-pred-mladima-u-madarskoj-kako-se-uspjeva-u-zivotu-ciljajte-visoko-i-vjezbajte/> [1. 5. 2025]
- URL43 – <https://dubrovackidnevnik.net.hr/vijesti/svijet/trump-odrazio-govor-pred-kongresom-i-istaknuo-da-amerika-vise-nije-woke> [1. 5. 2025]
- URL44 – <https://skolski.ba/mala-skola-govornistva-kako-bez-straha-govoriti-pred-razredom/167322/> [1. 5. 2025]
- URL45 – <https://novatv.dnevnik.hr/clanak/zanimljivosti/sokantno-priznanje-pred-kamerama-provjerenog-sef-humanitarne-udruge-potrosio-novac-od-dobrotvorne-akcije---656110.html> [10. 5. 2025]
- URL46 – <https://zurnal.info/clanak/priznavanje-kriminala-pred-tv-kamerama/26410> [10. 5. 2025]
- URL47 – <https://avaz.ba/vijesti/240438/evropski-sud-u-strabourgu-ilijaz-pilav-dobio-spor-protiv-bosne-i-hercegovine?amp=1> [10. 5. 2025]
- URL48 – <https://avaz.ba/vijesti/bih/507956/ustavni-sud-bih-vstv-ov-sistem-ocjenjivanja-sudija-nije-neustavan> [10. 5. 2025]
- URL49 – <https://avaz.ba/vijesti/bih/318603/sudski-spor-zaustavio-legalizaciju-400-objekata-za-raseljena-lica-u-doboju> [10. 5. 2025]
- URL50 – <https://avaz.ba/vijesti/bih/352752/mnogi-gradani-i-firme-ne-placaju-racune-broj-predmeta-na-sudovima-stalno-raste> [10. 5. 2025]

- URL51 – <https://www.avaz.ba/vijesti/bih/939806/mirna-avdibegovic-advokatica-fikreta-hodzica-za-avaz-trebao-bi-izaci-iz-zatvora> [17. 5. 2025]
- URL52 – <https://avaz.ba/vijesti/bih/962493/cvijanovic-citirala-izjave-becirovica-konakovica-heleza-denisove-izjave-nemaju-veze-s-bih-nisu-im-teroristi-onisto-pucaju-po-policijskoj-stanici> [17. 5. 2025]
- URL53 – <https://avaz.ba/vijesti/bih/957849/dodik-presuda-nije-protiv-mene-nego-protiv-rs-donosi-je-muslimansko-tuzilastvo> [17. 5. 2025]
- URL54 – <https://www.otvorennavratapravosudja.rs teme/ostalo/zastupanje-pred-sudovima> [17. 5. 2025]
- URL55 – <https://advokatskakancelarija.slavicajanjic.co.rs/advokati-beograd-zastupanje-u-sudskom-postupku-uloga-advokata/> [17. 5. 2025]
- URL56 – https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/ledena-noc-pred-nama-bhmeteo-objavio-prognozu-i-savjete-za-pojedine-gradane/537825#google_vignette [17. 5. 2025]
- URL57 – <https://www.rtvslon.ba/sedmica-pred-nama-donosi-promjenjivo-vrijeme/#:~:text=Danas%20Bosnu%20i%20Hercegovinu%20o%C4%8Dekuje%20umjereno%20do%20prete%C5%BEno,8%20stepeni%2C%20a%20na%20jugu%20zemlje%20do%2013> [17. 5. 2025]
- URL58 – <https://centralna.ba/dani-pred-nama-donose-svakodnevn-u-kisu-ponegdje-obilnu-i-nize-temperature/> [22. 5. 2025]
- URL59 – <https://www.journal.hr/lifestyle/modne-vijesti-lifestyle/napravili-smo-pregled-super-dogadanja-za-vikend/> [22. 5. 2025]
- URL60 – <https://bs.joellemena.com/tuma%C4%8Denje-snova/Vidjeti-sultana-u-snu/> [22. 5. 2025]
- URL61 – <https://thebosniatimes.ba/8428/kolumna-lidera-ldp-a-jovanovic-demokratija-sluzi-za-pravdanje-pred-ambasadorima/> [22. 5. 2025]
- URL62 – <https://newmuslimguide.com/bs/your-prayer/442> [22. 5. 2025]
- URL63 – <https://ravnododna.com/najopseznija-monografija-o-stephenu-kingu-izlazi-uskoro-u-izdanju-lumena/> [25. 5. 2025]
- URL64 – <https://ssf.hr/okruzno-pismo-provincijske-predstojnice-za-advent/> [25. 5. 2025]
- URL65 – <https://www.kapijaznanja.com/ostalo/odgovori-na-pitanja/post-bez-namaza/> [25. 5. 2025]
- URL66 – <https://n1info.hr/vijesti/a586453-Skoro-Zakasnjelo-proglasenje-IPG-a-je-andquot savijanje-kicme-pred-Bruxellesomandquot> [25. 5. 2025]
- URLa – <https://avaz.ba/zdravlje/zdravlje-u-kuci/844457/strah-od-visine-prevazilazjenje-nekontrolisanih-osjecanja> [19. 4. 2025]
- URLb – <https://avaz.ba/vijesti/bih/645395/nedim-sladic-za-avaz-otkriva-kada-ce-napokon-stici-topliji-dani> [19. 4. 2025]

URLc – <https://federalna.ba/strah-od-rasplamsavanja-sukoba-nakon-smrtonosnog-napada-na-jenin-rrrx>

URLd – <https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/263186/profesor-ustavnog-prava-sukrija-baksic-realna-je-bojazan-od-moguće-politichke-trgovine-pod-okriljem-ohr-a-vezane-za.html> [19. 4. 2025]

URLe – <https://skener.info/sjecanje-na-zlatno-doba-jedne-klase-kako-je-bilo-bitiradnik-u-jugoslaviji-a-kako-je-to-danas/> [19. 4. 2025]

URLf – <https://www.vasezdravlje.com/djecje-zdravlje/djecji-strahovi-dio-odrastanja-ali-i-znak-poremecaja> [19. 4. 2025]

URLg – <https://zene.ba/za-mame/kako-pobijediti-tokofobiju-savjeti-strucnjaka-za-smanjenje-straha-od-poroda/84728> [19. 4. 2025]

URLh – <https://www.edeb.net/rijeci-ne-nestaju/> [1. 5. 2025]

LITERATURA

Brabec, Ivan, Mate Hraste, Sreten Živković (1970), *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb

Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica

Kovačević, Miloš (1988), *Uzročno semantičko polje (I izdanje)*, Svjetlost, Sarajevo

Lalević, S. Miodrag (1962), *Sintaksa srpskohrvatskoga književnog jezika*, Zavod za izdavanje udžbenika Narodne Republike Srbije, Beograd

Maretić, Tomo (1963), *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, (treće, nepromijenjeno izdanje)*, Matica hrvatska, Zagreb

Minović, Milivoje (1987), *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog književnog jezika za visoke škole. Rečenica, padeži, glagolski oblici*, Svjetlost, Sarajevo

Omerović, Mirela (2011), *Nekongruentni atribut u naučnom i administrativnom stilu bosanskoga jezika*, Slavistički komitet, Sarajevo

Omerović, Mirela (2018), *Instrumental s prijedlozima u bosanskome jeziku*, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo

Palić, Ismail (2010), *Dativ u bosanskome jeziku*, Naučna biblioteka “Slovo”, Sarajevo

Palić, Ismail (2024), *Gramatika bosanskoga jezika. Sintaksa. Knjiga 1*, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo

Pranjковиć, Ivo (2001), *Druga hrvatska skladnja: Sintaksičke rasprave*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb

Radovanović, Milorad (1990), *Spisi i sintakse i semantike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Dobra vest, Novi Sad

Silić, Josip, Ivo Pranjковиć (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb

SUBSTANTIVE PHRASES WITH A NON-CONGRUENT
ATTRIBUTE IN THE INSTRUMENTAL CASE WITH
THE PREPOSITION *PRED(A)* IN JOURNALISTIC AND
PUBLICISTIC STYLE

Summary

As in Bosnian, Croatian, Serbian, and Montenegrin languages, the substantive phrase with non-congruent attribute in the instrumental with a preposition *pred(a)* has not been given sufficient attention in the journalistic-publicistic style, the intention in this paper is to describe these constructions. We will illustrate how the constructions with the preposition *pred(a)*, although having spatial references in their referential meaning in which IR is a localizer, whose front side is directly or remotely filled with LO, are also semantically transposed into more abstract domains of meaning. This is how different meanings of these constructions develop. At the very beginning, we discuss the proximate instrumental and the primary meaning of this construction model (i.e., the spatial model). Finally, we also discuss causal, presentational, temporal and thematic constructions.

KEY WORDS: *non-congruent attribute, journalistic-publicistic style, substantive phrase, verbal phrase*

UDK: 811.411.21'367.62
811.411.21'367.7
Izvorni naučni rad
Rad primljen: 24. 12. 2025.
Rad prihvaćen: 9. 1. 2026.

Elma DIZDAR

SINTAKSIČKE FUNKCIJE REČENICA UVEDENIH
LEKSEMOM *ḤAYTU* U MODERNOM STANDARDNOM
ARAPSKOM JEZIKU

Ključne riječi: *priložni relativizator ḥaytu, subordinator ḥaytu, atributske relativne rečenice, rečenice u funkciji adverbijalne oznake mjesta, vremena, pogodbe, uzroka, namjere i posljedice*

Leksem *ḥaytu* jedan je od polifunkcionalnih i izuzetno produktivnih leksema u arapskom jeziku koji je u njegovom gramatičkom opisu prisutan od vremena klasičnog arapskog jezika do danas. Iako se sintaksički opis ovog leksema s vremenom razvija i proširuje skupa s njegovom upotrebom u jeziku te, uz njegove dvije realizacije prepoznate u arapskoj gramatičkoj tradiciji, u novijim radovima uključuje nešto širi inventar njegovih funkcija, takav se opis ipak najčešće ograničava na određivanje značenja leksema *ḥaytu* ili njegovih prijevodnih ekvivalenata. U tako omeđenom opisu, sintaksičke funkcije leksema *ḥaytu* spominju se rijetko i sporadično, a njihova sistematska analiza izostaje.

Stoga ovaj rad za svoj osnovni cilj postavlja analizu različitih sintaksičkih funkcija koje rečenice uvedene leksemom *ḥaytu* mogu imati u arapskom jeziku. Analiza se zasniva na analitičko-deskriptivnom metodu i tipološko-funkcionalnom pristupu, a njeni rezultati pokazuju kako se rečenice uvedene leksemom *ḥaytu* u modernom standardnom arapskom jeziku upotrebljavaju u nizu sintaksičkih funkcija u dvije osnovne skupine. Prva skupina uključuje atributske relativne rečenice i slobodne relativne rečenice u funkciji adverbijalnih oznaka mjesta, vremena i pogodbe uvedene leksemom *ḥaytu* u funkciji priložnog relativizatora. Druga skupina obuhvata rečenice u funkciji

adverbijalne oznake uzroka, namjere i posljedice uvedene leksemom *haytu* u funkciji subordinatora. Uz sistematski opis funkcija rečenica uvedenih leksemom *haytu* ovakva analiza ukazuje i na njihovu stilsku efikasnost i značaj leksema *haytu* u bogaćenju inventara sredstava stilskog izbora u arapskom jeziku.

UVOD

Leksem *haytu* pripada relativno maloj skupini polifunkcionalnih leksema koji u arapskom jeziku imaju niz različitih sintaksičkih funkcija.¹ Ovakva heterogenost funkcija i značenja leksema *haytu* svakako rezultira različitim tvrdnjama o njemu i razlikama u njegovoj klasifikaciji i opisu u literaturi. Međutim, bogatstvo njegovih funkcija ni blizu ne dobija zasluženo mjesto u literaturi, te se njegov sintaksički opis može okarakterizirati kao sporadičan, nedosljedan i nepotpun. Za takvu nepotpunost sintaksičnog opisa postoje razlozi vezani kako za karakteristike opisa sintaksičkih fenomena općenito u arapskoj gramatičkoj tradiciji tako i za razvoj samog leksema *haytu* i njegovih funkcija skupa s razvojem arapskog jezika.

Naime, s obzirom na prevashodno morfološku motiviranost opisa arapskog jezika u klasičnoj arapskoj gramatici, sintaksičke kategorije u takvom opisu nalaze mjesto samo u kontekstu razmatranja njihovog oblika, tvorbe, rekcije, kongruencije i sličnih morfološki uvjetovanih fenomena, dok njihova funkcija po pravilu nije predmet opisa. B. Johnstone (1991: 71-72) povezuje razvoj arapske sintakse na morfološkim osnovama s prevagom Basranske škole arapske gramatike, koja i sintaksu tretira na isti način kao i morfologiju – kao izuzetno rigidan sistem zasnovan na analogiji. Po mišljenju B. Johnstone, to za rezultat ima izrastanje arapske morfologije u izuzetno razvijenu disciplinu, dok sintaksa ostaje u pozadini (1991: 72). Nažalost, ni u modernim gramatikama arapskog jezika obično ne nailazimo na veću sistematičnost u opisu sintaksičkih fenomena. Tako sintaksički opis arapskog jezika ostaje sporadičan, nepotpun, nesistematičan i neusaglašen.²

Kad je riječ o klasifikaciji leksema *haytu* u literaturi, autori djela nastalih izvan granica omeđenih arapskom gramatičkom tradicijom karakteriziraju ga kao imenicu u drevnom padežu lokativu (Waltisberg 2006: 467), nepromjenjivu imenicu (Buckley 2004: 873), nepromjenjivi prilog (Badawi, Carter,

¹ U transkripciji arapskih imena i riječi u radu korišten je sistem transkripcije DMG-a (Deutsche Morgenländische Gesellschaft).

² Možda je najbolja ilustracija statusa sintakse u istraživanjima arapskog jezika tvrdnja P. Behnstedta i M. Woidicha (2013: 277) kako se sintaksa u velikom broju gramatika arapskog jezika i dalje tretira kao siročić.

Gully 2004: 630; Baalbaki 2006: 309), veznički prilog (Ryding 2005: 289), te subordinator (Fischer 2002: 182).³ S druge strane, autori djela koja pripadaju arapskoj gramatičkoj tradiciji bez razlike definiraju leksem *haytu* u okviru kategorija *zarf* i *maf'ul f'hi* (Ḥamīd s. a.: 273; Muğālasa 1997: 302-303; Ḥasan 1999: II.290; Barakāt 2007: II.380-381; Šālih 2009: 240; al-Bakr 2012: 216). Obje kategorije na granici su između semantičke, morfološke i sintaksičke ravni i podrazumijevaju priloško značenje mjesta i vremena. Iako se često preklapaju s funkcijama adverbijalnih oznaka mjesta i vremena, njihov odnos prema sintaksičkim funkcijama, kao što je to obično slučaj u arapskoj gramatičkoj tradiciji, nije jasno određen.⁴

1. OPIS FUNKCIJA LEKSEMA *HAYTU* U LITERaturi

Iako su u kratkom uvodnom razmatranju naznačene razlike u klasiifikaciji leksema *haytu* u literaturi, prave razlike u sintaksičkom opisu ovog leksema nalazimo upravo u opisu njegovih sintaksičkih funkcija, odnosno u dosljednom izostajanju nekih njegovih funkcija u takvom opisu. Na različit tretman leksema *haytu* nailazimo prvenstveno u dvije skupine izvora, od kojih prvu čine izvori nastali na arapskom jeziku, koji pripadaju arapskoj gramatičkoj tradiciji, a drugu izvori nastali na drugim jezicima.

U izvorima koji pripadaju arapskoj gramatičkoj tradiciji, leksem *haytu* se po pravilu opisuje na jedinstven način, i to u dvije osnovne upotrebe, koje se razmatraju u potpuno različitim poglavljima gramatika. Tako se njegova upotreba u mjesnim, a rjeđe i u vremenskim rečenicama razmatra u poglavljima o priložima mjesta i vremena, ili pak u poglavljima o genitivnoj vezi (Ḥamīd s. a.: 273, 382; Muğālasa 1997: 302-303; Ḥasan 1999: II. 290, III.78; Barakāt 2007: II.380-381; Šālih 2009: 240, 347). S druge strane, upotreba leksema *haytu* u složenom izrazu *haytumā*, koji uvodi mjesne rečenice s pogodbenim značenjem, opisana je uglavnom u poglavljima o glagolskim načinima imperfekta, među izrazima koji zahtijevaju oblik jusiva glagola u protazi i

³ Bitno je napomenuti da R. Buckley (2004: 873-876), iako leksem *haytu* opisuje kao nepromjenjivu imenicu, razmatra rečenice uvedene ovim leksemom u poglavlju o veznicima. Slično tome, E. Badawi, M. Carter i A. Gully (2004: 630-634) definiraju leksem *haytu* kao nepromjenjivi prilog, ali ga razmatraju u poglavlju o subordinaciji. Interesantno je i to da R. Baalbaki (2006: 310) navodi kako, inače nepromjenjiv, leksem *haytu* u nekim arapskim dijalektima pokazuje različite stepene promjenjivosti.

⁴ Više o značenju i upotrebi kategorija *zarf* i *maf'ul f'hi* u arapskoj gramatičkoj tradiciji vidi u: K. Versteegh (2006: 106-110) i E. Dizdar i A. Mulović (2024: 11-16).

apodozi (Muġālasa 1997: 67, 303; Ḥasan 1999: IV.421-432; Šāliḥ 2009: 430), a rijetko u poglavlju o pogodbenoj rečenici (Barakāt 2007: V.338, 350).

Autori koji stvaraju u okvirima arapske gramatičke tradicije prepoznaju *ḥaytu* kao leksem koji ne funkcionira kao samostalni prilog, nego uvodi zavisnu rečenicu. Stoga ga opisuju kao nepromjenjivi prilog u značenju mjesta, rjeđe i vremena, koji je u konstrukciji genitivne veze sa rečenicom što slijedi (Ḥamīd s. a.: 268, 273, 382-383; Muġālasa 1997: 302-303; Ḥasan 1999: III.78; Barakāt 2007: II.380; Šāliḥ 2009: 240, 347; al-Bakr 2012: 219-220, 222). U razmatranju ove upotrebe leksema *ḥaytu* autori obično naglašavaju kako je rečenica na poziciji drugog člana genitivne veze čiji je prvi član leksem *ḥaytu* češće glagolska, a rjeđe imenska, dok upotrebu leksema *ḥaytu* u eliptičnim rečenicama u kojima se osim njega pojavljuje samo imenička fraza, koja je inače u modernom standardnom arapskom jeziku veoma frekventna, karakteriziraju kao rijetku (Ḥasan 1999: II.290; Barakāt 2007: II.380; Šāliḥ 2009: 347) ili pak propituju njenu ispravnost (Ḥamīd s.a.: 273, 383; al-Bakr 2012: 220). Većina autora spominje i mogućnost upotrebe prijedloga ispred leksema *ḥaytu* u ovoj njegovoj realizaciji.

Kad je pak riječ o upotrebi leksema *ḥaytu* u pogodbenim rečenicama, koje se obično porede s pogodbenim rečenicama uvedenim drugim zamjenicama i priložima s pogodbenim značenjem, autori po pravilu ističu obaveznost upotrebe neodređene zamjenice *mā* uz leksem *ḥaytu*, te ističu da bez njene upotrebe ovaj leksem ne može regirati oblik *jusiva* glagola (al-Šamsān 1981: 150-154; Ḥasan 1999: IV.427; Barakāt 2007: V.338, 350; al-Bakr 2012: 221-222; 227).

U drugoj skupini izvora, nastalih izvan arapske gramatičke tradicije, opisano je više različitih upotreba leksema *ḥaytu* u odnosu na njegov opis unutar arapske gramatičke tradicije, ali je ovim izvorima zajedničko i to da po pravilu ne razmatraju sintaksičke funkcije leksema *ḥaytu*, nego se zaustavljaju na opisu njegovog značenja ili navođenju njegovih prijevodnih ekvivalenata.⁵ Autori najčešće spominju mjesno, uzročno, posljedično i pogodbeno

⁵ Izuzetak u tom smislu je T. Muftić (1997: 638-639, 643, 650), koji navodi upotrebu leksema *ḥaytu* i složenih izraza s ovim leksemom u zavisnim rečenicama u funkciji adverbijalne oznake mjesta, vremena, uzroka, posljedice i pogodbe. Ponekad autori ukazuju na polifunkcionalnost leksema *ḥaytu* i neuhvatljivost njegovih različitih upotreba. Tako E. Badawi, M. Carter i A. Gully (2004: 630) navode kako leksem *ḥaytu* uvodi adverbijalnu rečenicu sa osnovnom mjesnom funkcijom, iz koje se mogu pratiti brojna druga proširena značenja, dok J. Dickins i J. Watson (1999: 311), poredeći leksem *ḥaytu* sa uzročnim i vremenskim subordinatorom *'id*, objašnjavaju da je leksem *ḥaytu* problematičniji zato što ima niz različitih značenja.

značenje leksema *haytu* ili pak navode njegove prijevodne ekvivalente u navedenim značenjima.⁶ Nešto rjeđe u ovim izvorima nailazimo na spominjanje vremenskog značenja (Cantarino 1975: 281; Muftić 1997: 639; Buckley 2004: 874), dok značenje namjere i atributsku upotrebu leksema *haytu* možemo tek naslutiti na osnovu tvrdnji koje bi mogle upućivati na njih. Tako K. Ryding među prijevodnim ekvivalentima leksema *haytu* spominje i složeni izraz *so as to* ('kako bi') u značenju namjere, iako ne navodi primjer takve rečenice. S druge strane, među primjerima navedenim kao ilustracije upotrebe leksema *haytu* u posljedičnom značenju nerijetko su uvrštene rečenice u funkciji adverbijalne oznake namjere (Cantarino 1975: 284; Dickins, Watson 1999: 311; Badawi, Carter, Gully 2004: 634; Buckley 2004: 875). Kad je pak riječ o atributskim rečenicama uvedenim leksemom *haytu*, one se u ovoj skupini izvora po pravilu ne razlikuju od slobodnih relativnih rečenica u funkciji adverbijalne oznake mjesta, a ponekad i adverbijalne oznake vremena. Samo V. Cantarino (1975: 279-280) i E. Badawi, M. Carter i A. Gully (2004: 630) spominju mogućnost upotrebe leksema *haytu* uz adverbijalnu oznaku mjesta, na osnovu čega nije jasno da li imaju na umu atributsku funkciju ili ne, ali se zato među primjerima mjesnih, a ponekad i vremenskih rečenica u ovim izvorima često mogu naći rečenice u funkciji atributa unutar imeničke fraze (Cantarino 1975: 280-281; Dickins, Watson 1999: 312, 314; Badawi, Carter, Gully 2004: 631-632; Buckley 2004: 873-874; Ryding, 2005: 289; 413).

Za razliku od izvora koji pripadaju arapskoj gramatičkoj tradiciji, u ovoj se skupini izvora različite upotrebe leksema *haytu* najčešće razmatraju zajedno, obično u poglavljima posvećenim veznicima, adverbijalnim rečenicama ili subordinatorima (Cantarino 1975: 279-284; Badawi, Carter, Gully 2004: 630-634; Buckley 2004: 873-876). Izuzetak je upotreba leksema *haytu* u pogodbenim rečenicama, koja se često spominje u opisu leksema *haytu*, ali se detaljnije obrađuje u razmatranju pogodbenih rečenica. Po sadržaju se, međutim, izvori

⁶ Mjesno značenje leksema *haytu* tako opisuju V. Cantarino (1975: 279-281), T. Muftić (1997: 638), J. Dickins i J. Watson (1999: 312, 314), W. Fischer (2002: 225), E. Badawi, M. Carter i A. Gully (2004: 630-632), R. Buckley (2004: 873-874), K. Ryding (2005: 289; 413) i F. Lutfi (2018: 130). Njegovo uzročno značenje opisuju V. Cantarino (1975: 281, 283), T. Muftić (1997: 643), J. Dickins i J. Watson (1999: 312-315), W. Fischer (2002: 225), E. Badawi, M. Carter i A. Gully (2004: 631-632) i R. Buckley (2004: 874). Posljedično značenje opisano je u: V. Cantarino (1975: 284), T. Muftić (1997: 643), J. Dickins i J. Watson (1999: 311), E. Badawi, M. Carter i A. Gully (2004: 633-634), R. Buckley (2004: 875) i K. Ryding (2005: 413), a pogodbeno značenje u: W. Wright (1967: 14), V. Cantarino (1975: 281-282, 353), T. Muftić (1997: 650), W. Fischer (2002: 234), E. Badawi, M. Carter i A. Gully (2004: 633; 668) i R. Buckley (2004: 747; 876).

koji pripadaju dvjema skupinama ne razlikuju mnogo. Tako i autori u ovoj skupini izvora u fokus svog opisa stavljaju upotrebu leksema *haytu* s imenskom ili glagolskom rečenicom i upotrebu ovog leksema s prijedlozima koji modificiraju njegovo značenje. U odnosu na prvu skupinu izvora, međutim, u ovim se izvorima posvećuje znatno više pažnje upotrebi leksema *haytu* u eliptičnim imenskim rečenicama koje sadrže samo relativizator *haytu* i imeničku frazu ili zamjenicu.

U analizi koja slijedi u ovom radu opisana je upotreba leksema *haytu* kao priložnog relativizatora u rečenicama u funkciji atributa, adverbijalnih oznaka mjesta i vremena, kao i rečenicama koje istovremeno funkcioniraju kao adverbijalne oznake mjesta i pogodbe, te njegova upotreba kao subordinatora rečenica u funkciji adverbijalne oznake uzroka, namjere i posljedice. Upotreba leksema *haytu* u njegovim različitim funkcijama ilustrirana je primjerima preuzetim iz djela koja pripadaju književnoumjetničkom stilu modernog standardnog arapskog jezika.

2. LEKSEM *HAYTU* KAO RELATIVIZATOR REČENICA U FUNKCIJI ADVERBIJALNE OZNAKE MJESTA

Upotreba leksema *haytu* u rečenicama u funkciji adverbijalne oznake mjesta izvorna je upotreba ovog leksema, koja se po frekventnosti u obrađenom korpusu može takmičiti samo s njegovom upotrebom u atributskim rečenicama. Leksem *haytu* upotrijebljen u mjesnim rečenicama zapravo je priložni relativizator, dok su njime uvedene rečenice slobodne relativne rečenice u funkciji adverbijalne oznake mjesta.⁷ Mjesne rečenice uvedene priložnim relativizatorom *haytu* najčešće su u funkciji komplementa glagola u značenju kretanja ili mirovanja, iako mogu biti upotrijebljene i u funkciji modifikatora glagola koji ne pripadaju skupinama sa specifičnom semantikom. Tako u primjerima (1), (4), (5), (6) i (7) mjesne rečenice uvedene relativizatorom *haytu*

⁷ U tipologiji adverbijalnih rečenica S. Thompson i R. Longacre (1985: 178-179) izdvajaju mjesne, vremenske i načinske rečenice u posebnu klasu rečenica koje se mogu zamijeniti jednom riječju, naglašavajući kako ove vrste rečenice često preuzimaju oblik relativnih rečenica ili s njima dijele zajednička svojstva, te da se uvijek mogu parafrazirati relativnim rečenicama uvedenim relativnom zamjenicom. Kao potvrda za to da su mjesne, vremenske i načinske rečenice u arapskom jeziku zapravo slobodne relativne rečenice može poslužiti i činjenica da se ove rečenice, iako rijetko, realiziraju i kao atributske rečenice u funkciji modifikatora u imeničkoj frazi. Izuzetak u tom smislu upravo je leksem *haytu* budući da se njime uvedene rečenice veoma često pojavljuju u atributskoj funkciji, kojoj je u ovom radu posvećeno posebno poglavlje.

nalazimo u funkciji glagolskog komplementa, dok su u primjerima (2), (3), (9), (10) i (11) upotrijebljene u funkciji modifikatora u glagolskoj frazi. Konačno, u primjeru (8) rečenica u značenju adverbijala mjesta uvedena relativizatorom *haytu* bliža je funkciji indirektnog objekta nego funkciji obavezne adverbijalne oznake kao komplementa glagola.

(*Bayna al-qaṣrayn*, 55)⁸ (...) (*وَكَاَنَّهَا عَفْرِيَتٌ بِرُكْبَةٍ وَيُوجِّهُهُ حَيْثُ يَشَاءُ*, ...) (1)

Kao da je ta njegova snaga bila neki demon koji ga je uzjahao i usmjerao kuda je htio, (...) (*Put između dva dvorca*, 101)

They were like a jinni on his back, guiding him wherever it wished. (*Palace Walk*, 70)

(*Bayna al-qaṣrayn*, 185) (...) (*إِنْتَفَقْنَا ... اِنْتَظِرْ حَيْثُ تَنْتَظِرُ كُلَّ مَسَاءٍ بِفَهْوَةِ سَيِّ عَلِيٍّ*, ...) (2)

Dogovoreno! Čekaj gdje inače svako veče čekaš u kafani gazde Alija (...) (*Put između dva dvorca*, 343)

You've got a deal... wait in the coffee shop of al-Sayyid Ali, where you've spent all these evenings. (*Palace Walk*, 245)

U primjerima (1) i (2), arapske slobodne relativne rečenice u funkciji adverbijalne oznake mjesta prevedene su na bosanski jezik slobodnim relativnim rečenicama, dok je u prijevodu na engleski jezik samo rečenica u primjeru (1) prevedena slobodnom relativnom rečenicom, a rečenica u primjeru (2) izražena je formom atributske relativne rečenice kao modifikatora imenice *coffee shop*. Arapske se slobodne relativne rečenice u funkciji adverbijalne oznake mjesta inače rijetko mogu prevesti na bosanski jezik slobodnim relativnim rečenicama. Mnogo se češće, kao u primjerima koji slijede, u prijevodu mora pribjeći upotrebi relativnih rečenica s formalnim antecedentom, ili pak

⁸ Budući da korpus korišten pri izradi ovog rada obuhvata po više djela jednog autora, uz primjere iz korpusa i njihove prijevode bit će naveden naziv djela, tj. romana ili kratke priče, i broj stranice. U primjerima navedenim u radu, rečenice uvedene leksemom *haytu* označene su podvlačenjem, a na isti način označeni su i njihovi prijevodni ekvivalenti u navedenim izvorima. U prijevodu primjera uglavnom su korišteni objavljeni prijevodi iz izvora koji čine dio korpusa ovog rada. Izuzetak su primjeri preuzeti iz djela koja nisu prevedena na bosanski jezik. Njihov je prijevod priređen za potrebe ovog rada. Tamo gdje sintaksička struktura arapske rečenice nije u potpunosti odražena u objavljenom prijevodu ponuđen je prijevod koji u većoj mjeri odražava sintaksičku strukturu rečenice na arapskom jeziku.

upotrebi atributivskih relativnih rečenica kao modifikatora umetnute imenice *mjesto* generičkog značenja.⁹

(3) (...) (Bayna al-qaṣrayn, 40). فَجَاءَهَا طَاهِرًا مُسَبِّحًا ثُمَّ ثَوَى حَيْثُ يَفُومُ صَرِيحُهُ.

(...) *pa je prenesena ovdje, čista i hvaljena, i ukopana na mjestu gdje se sada nalazi njegov mauzolej.* (Put između dva dvorca, 71)

Immaculate, it came to Cairo, glorifying God, and settled to the ground where al-Husayn's shrine now stands. (Palace Walk, 48)

Arapska rečenica u funkciji adverbijalne oznake mjesta glagola *tuwiya* ('biti ukopan') u prijevodu na bosanski jezik izražena je rečenicom u funkciji atributa umetnute imenice *mjesto*, dok je u prijevodu na engleski jezik sačuvana struktura arapske rečenice. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice zvuči mnogo bolje ukoliko se upotrijebi formalni antecedent: *pa je prenesena ovdje, čista i hvaljena, i ukopana (tamo) gdje se sada nalazi njegov mauzolej.*

(4) (...) (Bayna al-qaṣrayn, 149) (...) وَقَرَّرَتْ أَنْ تَبْقَى حَيْثُ هِيَ حَتَّى يُغَادِرَ الْبَيْتَ،

Riješi da ostane tu gdje je, dok on ne napusti kuću (...) (Put između dva dvorca, 275)

She decided to stay where she was until he had left. (Palace Walk, 196)

(5) (...) (Bayna al-qaṣrayn, 145)¹⁰ (...) ثُمَّ مَضَتْ إِلَى حَيْثُ يَنَامُ كَمَالٌ فَأَيْقَظَتْهُ،

⁹ Vrijedi napomenuti kako je ovo opća pojava koja nije ograničena na prijevod arapskih slobodnih relativnih rečenica u funkciji adverbijalne oznake mjesta. Štaviše, arapske se slobodne relativne rečenice uvedene imeničkim relativnim zamjenicama redovito na bosanski jezik prevode relativnim rečenicama s formalnim antecedentom, za što postoji i sasvim jasan sintaksički razlog – upotreba različitih strategija kodiranja funkcije antecedenta u arapskim i bosanskim relativnim rečenicama. S druge strane, za ovakav tretman u prijevodu arapskih slobodnih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima ne postoji sistemski razlog budući da se u ovoj vrsti relativne rečenice i u arapskom i u bosanskom jeziku upotrebljava ista strategija kodiranja sintaksičke funkcije antecedenta. O strategijama kodiranja sintaksičke funkcije antecedenta unutar relativne rečenice vidi u E. Keenan i B. Comrie (1977: 63-99), a o strategijama formiranja relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima u arapskom jeziku vidi u E. Dizdar (2013: 571-578).

¹⁰ S obzirom na to da je u ovom primjeru rečenica uvedena relativizatorom *haytu* komplement prijedloga 'ilā, označena je cijela prijedložna fraza u funkciji obavezne adverbijalne oznake mjesta.

Ona se potom uputi tamo gdje je spavao Kemal i probudi ga. (Put između dva dvorca, 268)

Then she went over to where Kamal was sleeping and woke him. (Palace Walk, 191)

U primjerima (4) i (5) u prijevodu na bosanski jezik arapska je slobodna relativna rečenica u funkciji obavezne adverbijalne oznake mjesta izražena formom relativne rečenice sa formalnim antecedentom *tu*, odnosno *tamo*, dok je u prijevodu na engleski jezik sačuvana forma slobodne relativne rečenice. Arapska mjesna rečenica u primjeru (4) posebno je interesantna jer je imenska i sastoji se samo od relativizatora *ḥaytu*, čijim je adverbijalnim značenjem kodirana funkcija imenskog predikata, i lične zamjenice *hiya* ('ona') u funkciji subjekta. U ovakvoj eliptičnoj imenskoj rečenici podrazumijeva se ideja postojanja, a takva je konstrukcija moguća budući da se u afirmativnoj imenskoj rečenici u sadašnjem vremenu u arapskom jeziku ne upotrebljava kopula. Analitički prikaz arapske rečenice je: *riješila je da ostane gdje-REL Ø-KOP ona, dok napusti on kuću*.¹¹ Upotreba ovakvih eliptičnih imenskih rečenica uvedenih relativizatorom *ḥaytu*, čija je ispravnost bila predmetom preispitivanja u arapskoj gramatičkoj tradiciji, u modernom standardnom arapskom jeziku veoma je frekventna.

U arapskoj rečenici u funkciji obavezne adverbijalne oznake mjesta u primjeru (5), značenje relativizatora *ḥaytu* precizirano je prijedlogom *'ilā*. Upotreba prijedloga *'ilā* i *min* u mjesnim rečenicama uvedenim relativizatorom *ḥaytu* česta je pojava. I u narednim primjerima mjesnih rečenica uvedenih relativizatorom *ḥaytu* njegovo je značenje precizirano prijedlogom.

(6) (...) ثُمَّ رَأَوْا يَنْتَسِلُونَ الْوَاحِدُ وَرَاءَ الْأَخْرِ عَلَى أَطْرَافِ أَصَابِعِهِمْ لِيَصِلُوا إِلَى حَيْثُ يَلْعَبُ
أَوْلَادُ التَّرْحِيلَةِ، (...) (al-Ḥarām, 70)

(...) i počеше se, jedno za drugim, prokradati na vrhovima prstiju prema mjestu gdje se igraju djeca došljaka. (Haram, 120)

Then, one by one, they began to tiptoe to the place where the migrant children played, (...) (The Sinners, 84)

¹¹ U analitičkim prikazima u radu riječi su stavljene u odgovarajuće oblike radi lakšeg čitanja, tako da prikazi uglavnom imaju formu doslovnih prijevoda rečenice s arapskog jezika. Značenja skraćenica koje se u ovako organiziranim analitičkim prikazima upotrebljavaju su: KOOR – koordinator, KOP – kopula, KOR – korelativna partikula, REL – relativizator i SUB – subordinator.

U oba navedena prijevoda arapska rečenica u funkciji obavezne adverbijalne oznake mjesta izražena je atributskim rečenicama uz umetnute imenice *mjesto*, odnosno *place*. Analitički prikaz arapske rečenice je: *zatim počeli su prikradati se jedan iza drugog na vrhovima prstiju njihovih da stigli bi do gdje-REL igraju se djeca došljaka*. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *zatim se, jedno za drugim, počeo prikradati na vrhovima prstiju da bi stigli gdje se igraju djeca došljaka*, iako bi u ovakvim slučajevima u bosanskom jeziku gotovo uvijek bio upotrijebljen formalni antecedent, a prijevod bi glasio: *zatim se, jedno za drugim, počeo prikradati na vrhovima prstiju da bi stigli tamo gdje se igraju djeca došljaka*.

(7) (...) وَبَدَلًا مِنْ أَنْ يَذْهَبَ بِهِ لِقَطَارِ الدَّلْتَا يُهْرَوُلُ بِهِ إِلَى حَيْثُ طَلَقَاتُ بُنْدُقِيَّةِ صَفَوَاتٍ (...) (al-Ḥarām, 33)

(...) *i umjesto da ga nosi na voz u Deltu, Mahbub je hitao s njim u pravcu Safvetovih pucnjeva* (...) (Haram, 53)

(...) *and instead of taking it to the Delta train, he would rush it to the place where the shots from Safwat's gun could be heard echoing*, (...) (The Sinners, 37)

Rečenica u funkciji obavezne adverbijalne oznake mjesta uvedena priložnim relativizatorom *haytu* u oba je navedena prijevoda izražena formom prijedložne fraze. U prijevodu na bosanski jezik nije sačuvana struktura zavisne rečenice, dok je u prijevodu na engleski jezik rečenica u funkciji adverbijalnog komplementa izražena formom atributske rečenice uz umetnutu imenicu *place*. Unutarnju strukturu rečenice uvedene relativizatorom *haytu* teško je sačuvati u prijevodu budući da je riječ o već spomenutoj eliptičnoj imenskoj rečenici koja se sastoji samo od relativizatora i imeničke fraze. Tako je u arapskoj mjesnoj rečenici imenička fraza *ṭalaqātu bunduqiyati šafwata* ('pucnji Safvetove puške') u funkciji subjekta, dok je funkcija predikata kodirana adverbijalnim značenjem priložnog relativizatora *haytu*. Analitički prikaz arapske mjesne rečenice je: *prema gdje-REL Ø-KOP pucnjevi puške Safvetove*. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *i umjesto da ga nosi na voz u Deltu, Mahbub je hitao s njim prema mjestu odakle su se čuli Safvetovi pucnjevi*.

(8) وَتَطَلَّعَتِ الْعُيُونُ وَالْقُلُوبُ إِلَى حَيْثُ يُشِيرُ، (...) (al-Ḥarām, 13)

Sve oči i nade poletješe u tome pravcu (...) (Haram, 15)

The men's eyes and hearts turned in the direction he indicated (...) (The Sinners, 10)

Iako bi se značenje glagola *taṭalla'a* ('težiti ka'; 'gledati u') ovdje moglo dvojako tumačiti, o čemu svjedoče i navedeni prijevodi, u drugom takvom tumačenju rečenica uvedena relativizatorom *ḥaytu* imala bi funkciju indirektnog objekta kao komplementa glagola, odnosno istu funkciju koju izostavljene antedecent relativne rečenice ima unutar rečenice uvedene relativizatorom *ḥaytu*. Nije slučajnost da je struktura arapske rečenice u oba navedena prijevoda prenesena prijedložnom frazom s umetnutom imenicom *pravac*, odnosno *direction*, u kojoj je u prijevodu na bosanski jezik umjesto relativne rečenice upotrijebljen pokazni pridjev, a u prijevodu na engleski jezik sačuvana struktura relativne rečenice. Analitički prikaz arapske rečenice je: *usmjerile su se/ pogledale su oči i srca prema gdje-REL pokazuje*. Iako arapska rečenica, shvaćena kao indirektni objekat glagola *taṭalla'a* ('gledati u'), ovdje ispunjava uslove formiranja relativne rečenice *ekvi* tipa, u kojoj je funkcija cijele relativne rečenice unutar glavne rečenice, odnosno funkcija njenog neizraženog antecedenta, jednaka funkciji antecedenta unutar relativne rečenice, upotreba priložnog relativizatora *ḥaytu* u njoj izigrala je osnovnu funkciju upotrebe priložnih relativizatora, tj. realizaciju rečenica u funkciji adverbijalnih oznaka. Tako bi se na semantičkom planu upotreba relativizatora *ḥaytu* mogla objasniti označavanjem pravca u kojem su oči pogledale, dok je na sintaksičkom planu ova rečenica, iako zadržava formu adverbijalne oznake mjesta, u funkciji indirektnog objekta. Upravo je to razlog zašto je u prijevodu rečenice neophodno posegnuti za uvođenjem imeničkog antecedenta i upotrebom relativne zamjenice u poziciji relativizatora. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Oči i srca pogledaše prema mjestu koje je pokazao*.

(9) *وَدَهَشَ السَّيِّدُ دَهَشَ مَنْ أَخَذَ عَلَى غِرَّةٍ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَتَوَقَّعْ (...) (Bayna al-qaṣrayn, 173)*

Gospodin se veoma iznenadi, kao neko ko je odjednom uhvaćen otkud se nije nikako nadao. (Put između dva dvorca, 319)

He was astounded. He was taken by surprise and by something totally unexpected. (Palace Walk, 227)

Arapska mjesna rečenica u primjeru (9) među rijetkim je rečenicama koje su u prijevodu na bosanski jezik izražene formom slobodne relativne rečenice. U prijevodu na engleski jezik došlo je do značajnih izmjena u strukturi

rečenice tako da je cijela imenička fraza u funkciji adverbijalne oznake načina, unutar koje je realizirana slobodna relativna rečenica čiji glagol modificira mjesna rečenica uvedena relativizatorom *ḥaytu*, izražena nezavisnom rečenicom. Sama rečenica uvedena relativizatorom *ḥaytu* prenesena je tek djelimično prijedložnom frazom *by something totally unexpected*. Međutim, u ovoj i rečenicama koje slijede dolazi do interesantnog pomaka u značenju, gdje nije sasvim sigurno da li je krajnji rezultat modificiranja mjesnog značenja relativizatora *ḥaytu* prijedlogom *min* značenje mjesta ili načina vršenja glagolske radnje.¹²

Naime, relativizator *ḥaytu* s prijedlogom *min* u obrađenom se korpusu nerijetko upotrebljava ispred rečenice, što se nekada može povezati s mjesnom rečenicom u kojoj kontakt relativizatora i prijedloga daje značenje *odakle*, ali je ponekad sasvim neodređenog značenja i podsjeća na adverbijalnu oznaku načina.¹³ Moguće je da je ovo još jedan pravac u kojem će se upotreba leksema *ḥaytu* razvijati kako bi se, osim atributske, mjesne, vremenske, uzročne, namjerne, posljedične i pogodbene, proširila i na načinske rečenice. Ovakvu upotrebu izraza *min ḥaytu* nalazimo u narednim primjerima.

(10) (...) تَارَ شَجْنُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَنْتَظِرُ عِنْدَ مَجِيءِ الْعُرُوسِ، (...) (Bayna al-qasrayn, 195)

Neočekivano, kad je došla nevjesta, rastužio se. (Put između dva dvorca, 361)

His grief had been aroused unexpectedly by the arrival of the bride. (Palace Walk, 258)

U oba prijevoda rečenica uvedena izrazom *min ḥaytu* prenesena je formom priloga *neočekivano*, odnosno *unexpectedly* u funkciji adverbijalne oznake načina. Iako se funkcija arapske rečenice može svesti na funkciju adverbijalne oznake mjesta *odakle je nije očekivao*, značenje rečenice zapravo je

¹² Ova bi se pojava eventualno mogla dovesti u vezu s upotrebom leksema *ḥaytu* u složenom izrazu s prijedlogom *min* u konstrukciji s imeničkom frazom. Navedena upotreba leksema *ḥaytu* nije predmet razmatranja u ovom radu budući da složeni izraz *min ḥaytu* ('u pogledu', 'u vezi s') u ovom slučaju ne uvodi rečenice. Ipak, viši stupanj srastanja leksema *ḥaytu* s prijedlogom *min* u ovoj konstrukciji možda nosi potencijal širenja i na funkcije leksema *ḥaytu* u rečenici.

¹³ M. Waltisberg (2006: 469) u razmatranju veznika u srednjearapskom jeziku spominje da se u ovom idiomu rečenice stanja uvedene veznikom *wa* često zamjenjuju zavisnim rečenicama uvedenim izrazima '*indamā, min ḥaytu* ili *fīmā*'. Takvo je zapažanje interesantno budući da značenja ovdje spomenutih rečenica uvedenih relativizatorom *ḥaytu* u kontaktu s prijedlogom *min* pokazuju ponekad sličnost sa značenjima arapske rečenice stanja.

bliže načinu vršenja glagolske radnje. Analitički prikaz arapske rečenice je: *buknula je tuga njegova od gdje-REL ne očekuje kod dolaska mlade.*

(...) (11) وَأَنْعَسَهُ الْمَشِيُّ وَالْبُرْدُ مِنْ حَيْثُ لَا يَدْرِي، فَاتَّخَذَ مَجْلِسَهُ، وَهُوَ أَهْدَأُ نَفْسًا، (...)
(*Bidāya wa nihāya*, 153)

Unexpectedly invigorated by the walk and cold, and calmer than before, he took a seat in the cafe. (The Beginning and the End, 237)

I u primjeru (11) arapska je rečenica uvedena izrazom *min ḥaytu* u prijevodu na engleski jezik iskazana formom priloga *unexpectedly* u funkciji adverbijalne oznake načina. Ipak, za razliku od primjera (10), njeno je značenje teže povezati sa mjesnom rečenicom *odakle ne zna*. Analitički prikaz arapske rečenice je: *osvježila ga je šetnja i hladnoća od gdje-REL ne zna pa-KOOR zauzeo je mjesto svoje i-SUB on smireniji dušom*. Prijevod arapske rečenice na bosanski jezik s donekle sačuvanom sintaksičkom strukturom bio bi: *Šetnja i hladnoća neočekivano su ga osvježile, te zauze mjesto znatno smireniji*.

3. SLOŽENI IZRAZ ḤAYTUMĀ KAO RELATIVIZATOR MJESNIH REČENICA S POGODBENIM ZNAČENJEM

Relativizator *ḥaytu* upotrebljava se u složenom izrazu sa neodređenom zamjenicom *mā* u rečenicama što, iako formalno imaju funkciju adverbijalne oznake mjesta, zapravo podrazumijevaju i pogodbeni odnos, u kojem se radnja glavne rečenice ostvaruje pod uvjetom da je ostvarena radnja mjesne rečenice.¹⁴ Štaviše, s obzirom na značenje neodređenosti i habitualnosti koje složenom izrazu *ḥaytumā* donosi neodređena zamjenica *mā*, ova vrsta rečenice podrazumijeva da će se radnja glavne rečenice ostvariti na svakom mjestu na kojem se ostvari radnja mjesne rečenice, odnosno protaze.¹⁵

¹⁴ Neodređena zamjenica *mā*, koja skupa sa leksemom *ḥaytu* i drugim priložima i zamjenicama sa pogodbenim značenjem u arapskom jeziku gradi pogodbene rečenice, u literaturi se često opisuje na različite načine. Tako je E. Badawi, M. Carter i A. Gully (2004: 517-518) opisuju kao relativnu zamjenicu koja, dodata različitim vrstama riječi, donosi značenje neodređenosti, a R. Buckley (2004: 876) je karakterizira kao neodređenu relativnu zamjenicu. M. Esseesy (2006: 195), s druge strane, razmatra proces gramatikalizacije kroz koji ova porijeklom upitna zamjenica prerasta u gramatički formativni element u konstrukciji izvedenih pogodbenih priloga u arapskom jeziku, čija je funkcija apstraktnija u odnosu na pogodbene partikule.

¹⁵ V. Cantarino (1975: 353-360), E. Badawi, M. Carter i A. Gully (2004: 663-668) i R. Buckley (2004: 744-747) skupinu rečenica uvedenih relativnim zamjenicama i priložima koje sa

Kako pogodbeno značenje sa sobom donosi i ograničenu distribuciju glagolskih oblika i njihovo izmijenjeno značenje, u protazi i apodozi poslije složenog izraza *ḥaytumā* dozvoljena je upotreba oblika jusiva ili perfekta glagola, dok se značenje perfekta realizira u sferi sadašnjeg ili budućeg vremena. Iako V. Cantarino (1975: 353) ukazuje na to da se upotreba jusiva, koja više nije uobičajena u pogodbenim rečenicama uvedenim pogodbenim partikulama, veoma često može naći u neodređenim pogodbenim rečenicama, u rečenicama uvedenim složenim izrazom *ḥaytumā* u obrađenom korpusu glagol u protazi je isključivo u obliku perfekta sa značenjem sadašnjeg ili budućeg vremena, dok distribucija glagolskih oblika u apodozi, budući da je najčešće preponirana protazi, ostaje slobodna.

(12) (...) لَا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ مَحَلُّ إِقَامَةٍ؛ فَهُوَ يَنَامُ حَيْثُمَا اتَّفَقَ (...)
(*al-Ḥarām*, 9)

(...) niti je imao neko prebivalište: spavao je gdje stigne. (*Haram*, 8)

(...) no, not even a place to live, since he slept wherever chance offered.
(*The Sinners*, 3)

Arapska rečenica u funkciji adverbijalne oznake mjesta istovremeno ima i pogodbeno značenje i mogla bi se parafrazirati rečenicom: *ako je negdje stigao, spavao je*. Jasan signal pogodbene komponente značenja jeste upotreba oblika perfekta glagola u protazi nakon preponirane apodoze u kojoj je upotrijebljen oblik imperfekta.

Na istu mogućnost dvojakog tumačenja – u funkciji adverbijalne oznake mjesta i pogodbe – i istu indikativnu upotrebu perfekta u protazi uvedenoj složenim izrazom *ḥaytumā* nailazimo i u narednom primjeru, gdje je zavisna rečenica umetnuta između dva dijela glavne rečenice. Tako rečenica, *gdje god nađu za to načina* podrazumijeva da će se radnja glavne rečenice ispuniti *na svakom mjestu gdje*, odnosno *ako* agensi za to nađu načina.

(13) (...) وَلَهُمْ أَنْ يَضُمُّوا إِلَيْهِمْ مَنْ يَخْتَارُونَ؛ فِي أَنْ يَسْعَوْا بِالطَّرِيقِ السَّلْمِيَّةِ الْمَشْرُوعَةِ حَيْثُمَا
وَجَدُوا لِلسَّعْيِ سَبِيلًا فِي اسْتِقْلَالٍ مِصْرَ اسْتِقْلَالًا تَامًا. (*Bayna al-qasrayn*, 248)

glavnom rečenicom stoje u pogodbenom odnosu, a kojima pripada i ovdje opisana rečenica uvedena složenim izrazom *ḥaytumā*, nazivaju neodređenim pogodbenim rečenicama. Riječ je o slobodnim relativnim rečenicama čije se funkcije mogu analizirati kako na osnovu sintaksičke pozicije same slobodne relativne rečenice tako i na osnovu pogodbenog odnosa koji postoji između zavisne rečenice kao protaze i glavne rečenice kao apodoze.

(...) koji mogu da sebi pridruže koga odaberu, da nastoje da mirnim, zakonitim putem, gdje god nađu za to načina, Egipat stekne potpunu nezavisnost.” (Put između dva dvorca, 460)

(...) and those persons they choose to include in their number, to strive by all legal and peaceful means available to them to achieve the total independence of Egypt.” (Palace Walk, 328-329)¹⁶

(al-Ḥarāfiš, 15) يَلْتَقِطُ الرِّزْقَ حَيْثُمَا اتَّفَقَ.

Koru hleba ima tamo gde je nađe, (...) (Saga o bednicima, 16)

(...) getting food where he could. (The Harafish, 11)

Značenje rečenice uvedene složenim izrazom ḥayṭumā i u primjeru (14) je istovremeno značenje mjesta gdje se radnja vrši, ali i uvjeta pod kojim se vrši. Tako glavni lik *hranu nalazi gdje god mu pođe za rukom*, odnosno *ako mu pođe za rukom* da je nađe. Pogodbeno značenje kodirano je prepoznatljivom upotrebom perfekta u zavisnoj mjesnoj/pogodbenoj rečenici. Inače, u prijevodu na srpski jezik, arapska je slobodna mjesna, odnosno pogodbeno rečenica iskazana relativnom rečenicom sa formalnim antecedentom *tamo*. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *hranu nalazi gdje god stigne*.

(al-Ḥarāfiš, 61) (...) وَرَغِمَ الْفَقْرَ كَانَ الْحُبُّ وَالْإِجْلَالُ يَحْفَانُ بِهِمْ حَيْثُمَا ذَهَبُوا،

Uprkos siromaštvu, obojicu su krasili ljubav i ponos. (Saga o bednicima, 69)

In spite of their poverty they had been received with affection and esteem wherever they went. (The Harafish, 66)

U prijevodu na srpski jezik ovdje je izostavljena mjesna, odnosno pogodbeno rečenica uvedena složenim izrazom ḥayṭumā, dok je u prijevodu na engleski jezik sačuvana struktura arapske rečenice. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Uprkos siromaštvu, obojicu su okruživali ljubav i poštovanje gdje god da odu*. Kao i u prethodnim primjerima, značenje mjesne rečenice je dvojako. Njom se iskazuje kako adverbijalna oznaka mjesta glagola ḥaffa (‘okruživati’) tako i uslov pod kojim se

¹⁶ U prijevodu na engleski jezik mjesna/pogodbeno rečenica uvedena složenim izrazom ḥayṭumā iskazana je formom pridjevske fraze koja modificira imenicu *means*.

radnja glavne rečenice ostvaruje: *ako su negdje otišli, okruživali su ih ljubav i poštovanje*.

U primjerima (12), (13), (14) i (15), zavisna mjesna/pogodbena rečenica realizirana je u inverziji, odnosno slijedi poslije glavne rečenice, iako u pogodbenim rečenicama protaza po pravilu prethodi apodozi. Stoga je i karakteristična upotreba perfekta u ovim primjerima ograničena na zavisnu rečenicu, dok preponirana glavna rečenica ne podliježe reakciji priložnog relativizatora s pogodbenim značenjem. U primjeru (16) protaza uvedena složenim izrazom *ḥayṭumā* na prvom je mjestu, a upotreba perfekta proteže se i na oblik glagola u apodozi. Kao i u ostalim primjerima, zavisna rečenica ima značenje mjesta, ali i uvjeta vršenja radnje glavne rečenice.

(...) (16) فَحَيْثُمَا مَدَّ بَصْرَهُ ارْتَدَّ إِلَيْهِ بِصُورَةٍ مَأْلُوفَةٍ كَأَنَّهَا وَجْهُ صَدِيقٍ قَدِيمٍ، (...)
(*Qaṣr al-šawq*, 117)

Wherever he looked, he found an image that was familiar enough to be the face of an old friend. (Palace of Desire, 140)

U prijevodu na engleski jezik sačuvana je struktura arapske rečenice sa zavisnom rečenicom u funkciji adverbijalne oznake mjesta/pogodbe glagola *'irtadda* ('vratiti se'). Prijevod na bosanski jezik koji odražava strukturu arapske rečenice bio bi: *Gdje god da pogleda, nailazi na prizor poznat kao da je lice starog prijatelja*.

4. LEKSEM ḤAYṬU KAO RELATIVIZATOR REČENICA U FUNKCIJI ADVERBIJALNE OZNAKE VREMENA

Rečenica uvedena relativizatorom *ḥayṭu* može imati i funkciju adverbijalne oznake vremena.¹⁷ Kao i u mjesnim rečenicama uvedenim priložnim relativizatorom *ḥayṭu*, leksem *ḥayṭu* upotrijebljen u vremenskim rečenicama priložni je relativizator, a njime uvedene rečenice slobodne su relativne rečenice u funkciji adverbijalne oznake vremena. Međutim, za razliku od izuzetno frekventne upotrebe relativizatora *ḥayṭu* u mjesnim rečenicama i njegove ne tako rijetke upotrebe u atributskim rečenicama s pojmovima u značenju

¹⁷ Kako je ranije naznačeno, ova upotreba spominje se rjeđe kako u djelima koja pripadaju arapskoj gramatičkoj tradiciji tako i u onima nastalim izvan nje, a vjerovatno se razvila iz upotrebe relativizatora *ḥayṭu* u mjesnim rečenicama. Tako J. Grand'Henry (2006: 387) nalazi da se još u kršćanskom srednjearapskom jeziku leksem *ḥayṭu*, koji je prvobitno imao mjesno značenje, počeo koristiti kao vremenski subordinat.

vremena u poziciji antecedenta, upotreba relativizatora *haytu* u vremenskim rečenicama u obrađenom je korpusu izuzetno rijetka. Kada se realizira, vremenska rečenica uvedena relativizatorom *haytu* zapravo ima općenito značenje *u svakoj situaciji kada/gdje* i često je zamjenjiva mjesnom rečenicom.

(17) (...) هَالَهُ أَنْ يُدْرِكَهَا الْهُدُوءُ حَيْثُ انْتَهَرَ لَهَا الْأَزْدَهَارُ، (...) (Bayna al-qaṣrayn, 233)

Užasnilo ga je što je postala smirena, tiha kad je očekivao da će se ras-cvjetati. (Put između dva dvorca, 430)

He was appaled to find his desire becalmed when he had expected it to flourish. (Palace Walk, 308)

(18) «سَوْفَ تَنْدَمُ حَيْثُ لَا يَنْفَعُ نَدَمٌ.» (Layālī 'alf layla, 163)

“Pokajati ćeš se, ali će tada biti kasno!” (Hiljadu i jedna noć, 172)

“You will regret when regret will be of no use.” (Arabian Nights and Days, 199)

U prijevodu na srpski jezik arapska je vremenska rečenica uvedena priložnim relativizatorom *haytu* izražena formom nezavisne suprotne rečenice, dok je u prijevodu na engleski jezik sačuvana struktura arapske rečenice. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Pokajati ćeš se kada od kajanja više ne bude koristi.*

(19) (...) إِذْ إِنَّ التَّرَامَةَ الْأَدَبَ كَانَ طَبْعًا مَأْتُورًا عَنْهُ فَلَا يُزِيلُهُ إِلَّا عِنْدَ الضَّرُورَةِ الْقُصْوَى، أَوْ حَيْثُ بَشَرَ عَيْرُهُ فِي الْعِرَاكِ، (...) (Qaṣr al-šawq, 125)

Hasan's politeness was deeply ingrained, and he only abandoned it as a last resort or when an adversary attacked. (Palace of Desire, 149)

U prijevodu na engleski jezik sačuvana je struktura arapske rečenice u kojoj je vremenska rečenica uvedena relativizatorom *haytu* u konstrukciji koordinacije sa prijedložnom frazom *'inda al-ḍarūrati al-quṣwā* ('u slučaju krajnje nužde') u funkciji adverbijalne oznake vremena. Prijevod na bosanski jezik koji odražava strukturu arapske rečenice bio bi: *Držanje pristojnosti bilo je jedna od osobina koju je naslijedio te ju je odbacivao samo u slučajevima krajnje nužde ili kada bi neko drugi krenuo u napad.*

5. LEKSEM *ḤAYTU* KAO RELATIVIZATOR REČENICA U FUNKCIJI ATRIBUTA

Atributske rečenice uvedene relativizatorom *ḥaytu* po svojoj su unutar-njoj strukturi slične ili identične rečenicama u funkciji adverbijalne oznake mjesta. Možda ih upravo iz tog razloga autori gramatika često navode kao primjere mjesnih rečenica. Ove rečenice, međutim, nemaju funkciju adverbijalne oznake mjesta nego su atributi neke od imenica u imeničkim frazama koje se najčešće same realiziraju unutar konstrukcija u funkciji adverbijalne oznake mjesta, a ređe i adverbijalne oznake vremena.

Osim toga, atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorom *ḥaytu* pokazuju i veću fleksibilnost u pogledu sintaksičkih funkcija koje njihov antecedent može imati unutar glavne i relativne rečenice. Tako, za razliku od slobodnih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorom *ḥaytu*, atributske relativne rečenice ne moraju ispunjavati stroge uslove strategije formiranja relativnih rečenica *ekvi* tipa, u kojima je funkcija cijele relativne rečenice unutar glavne rečenice jednaka funkciji antecedenta unutar relativne rečenice. Atributske relativne rečenice uvedene relativizatorom *ḥaytu* stoga imaju zajednička svojstva kako sa slobodnim mjesnim i vremen-skim relativnim rečenicama uvedenim ovim relativizatorom tako i sa atribut-skim relativnim rečenicama uvedenim pridjevskim relativnim zamjenicama.

(20) فِي تِلْكَ النُّبْعَةِ مِنْ شِمَالِ الدَّلْتَا، حَيْثُ يَمْنَدُ التَّقْنِيشُ وَاسِعًا عَرِيضًا لَا يَكَادُ الْبَصَرُ يَصِلُ إِلَى مَدَاهُ، كَانَتْ الدَّنْيَا تَمُرُّ بِلُحْظَةِ السُّكُونِ التَّامِ، (...)¹⁸ (*al-Harām*, 7)

U sjevernoj oblasti Delte, gdje se unedogled proteže farma, vladao je sveopći mir (...) (*Haram*, 5)

A moment of utter silence hung over that particular spot on the northern Delta where the estate stretches away so far that its end can hardly be seen (...) (*The Sinners*, 1)

(21) وَهُوَ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يَخْطَفَ رِجْلَهُ إِلَى الشُّيْخِ عَبْدِ الْمَجِيدِ؛ حَيْثُ يَجِدُهُ مَتَرِيَعًا وَالْمَدْفَأَةَ أَمَامَهُ،
(“Arḥaṣ layālī”, 9) (...)

¹⁸ U primjerima u ovom dijelu rada relativna rečenica uvedena priložnim relativizatorom *ḥaytu* označena je podvlačenjem punom linijom, dok je njen antecedent označen podvlačenjem isprekidanom linijom. Na isti način označeni su prijevodni ekvivalenti relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorom *ḥaytu* i njenog antecedenta u navedenim prijevodima.

*A ne može ni da kroči kod čika **Abdu-l-Madžida**, gdje će ga naći kako sjedi prekrštenih nogu ispred male peći, (...)* (“Bijedna noć”, 97)

*Nor could he go across to **Sheikh Abdel Megid's** where he was sure to find him squatting behind a brazier (...)* (“The Cheapest Nights”, 16)

(22) (...) وَتَخَطَّى أَوْلَادَهُ وَهُوَ يَرْحَفُ فِي الظَّلَامِ عَلَى قَيْوَةِ القُرُونِ حَيْثُ يَنْتَابِرُونَ، (...)
 (“Arḥaṣ layālī”, 11)

*Prekorači preko djece, puzeći u mraku prema **peći** gdje su svi polijegali.* (“Bijedna noć”, 99)

*(...) and picked his way carefully in the dark over the bodies of his sleeping children, to **the top of the mud oven.*** (“The Cheapest Nights”, 18)¹⁹

(23) (...) وَتَعَلَّمُوا مِنْهُمْ أَلْعَابًا جَدِيدَةً. لَعْنَةُ عَشْرَةٍ وَعَشْرِينَ مَثَلًا، حَيْثُ يَضَعُ أَحَدُهُمْ طَاقِيَّتَهُ فَوْقَ كَوْمَةِ تَرَابٍ، وَيَقِيسُونَ عَشْرَ خَطَوَاتٍ مِنَ الكَوْمَةِ وَعَشْرِينَ خَطْوَةً مِنَ النَّاحِيَةِ الأُخْرَى، (...)
 (al-Ḥarām, 72)

*Od njih su naučili nove igre, na primjer **igru “deset i dvadeset”** u kojoj jedan dječak stavi svoju kapu na zemlju i odbroji od nje deset koraka na jednu stranu i dvadeset na drugu.* (Haram, 123)

*They learned new games from them, too. There was **the game of ten-and-twenty**, for example, where one boy laid his skullcap on a dirt pile, and they measured off ten paces from the pile, and twenty from another direction.* (The Sinners, 85)

U rečenici na arapskom jeziku u primjeru (23), imenička fraza u kojoj se kao modifikator imenice *la'bata* ('igra') realizira atributska rečenica uvedena priložnim relativizatorom *ḥaytu* odvojena je u zasebnu rečenicu operacijom parcelacije. U prijevodu na engleski jezik priložni relativizator *ḥaytu* preveden je priložnim relativizatorom *where*, dok je u prijevodu na bosanski jezik izražen pridjevskom relativnom zamjenicom *koji*. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Od njih su naučili nove igre. **Igru “deset i dvadeset”,** naprimjer, gdje jedan dječak stavi svoju kapu na zemlju i odbroji od nje deset koraka na jednu stranu i dvadeset na drugu.*

Kao i rečenice u funkciji adverbijalne oznake mjesta, i atributske rečenice uvedene priložnim relativizatorom *ḥaytu* mogu imati strukturu eliptične imenske rečenice koja se sastoji samo od relativizatora *ḥaytu* i zamjenice ili

¹⁹ Atributska rečenica uvedena relativizatorom *ḥaytu* u prijevodu na engleski jezik u potpunosti je izostavljena.

imeničke fraze u nominativu. Takvu strukturu atributske rečenice nalazimo u primjerima (24) i (25).

(24) (...) وَالْمَكَانُ الْمَفْضَلُ هُوَ عَتَبَةُ الْبُؤَابَةِ الْكَبِيرَةِ؛ حَيْثُ الْهَوَاءُ الْبَحْرِيُّ، وَحَيْثُ يُسْتَحَبُّ النَّوْمُ سَاعَةَ الْقِيَالَةِ وَالْعَبُّ «السَّيِّجَةُ»، (...) (‘‘Hādīta šaraf’’, 55)

Omiljeno mjesto ljudi je bila glavna kapija imanja gdje je dopirao povjetarac s mora, gdje su se odrasli u popodnevnim časovima predavali drije-mežu, a djeca se igrala šiške... (‘‘Pitanje časti’’, 73)

The favorite place was in the doorway where a north breeze blew and where it was pleasant to doze at noon and play a game of siga. (‘‘The Shame’’, 146)

Prva od dvije koordinirane atributske rečenice uvedene priložnim relativizatorom *haytu* imenska je rečenica koja se sastoji samo od relativizatora i imeničke fraze. Imenička fraza *al-hawā’u al-bahriyyu* (‘morski povjetarac’) stoji u funkciji subjekta, dok je funkcija imenskog predikata kodirana adverbijalnim značenjem priložnog relativizatora *haytu*. Analitički prikaz ovog dijela arapske rečenice je: *mjesto omiljeno Ø-KOP ono prag kapije velike gdje Ø-KOP morski povjetarac.*

Interesantno je da ovakva eliptična atributska rečenica uvedena relativizatorom *haytu* može biti i ekstraponirana, kao u sljedećem primjeru.

(25) (...) وَسَتَقْضِي أَحْلَى السَّاعَاتِ وَهِيَ تَخْطُرُ بِخَفَّةِ كَخَادِمَةٍ فِي بَيْتِهِ حَامِلَةً الْأَطْبَاقَ أَوْ مُنَاوِلَةً الْقَلَةَ، حَيْثُ الظِّلُّ الْوَارِفُ، وَالْجُلُوسُ، وَالطَّعَامُ الْكَثِيرُ، وَحَيْثُ لَا عَصَا وَلَا خَيْرَ رَانَاتٍ أَوْ سَوَاقُونَ، (...) (al-Ḥarām, 26)

(...) i da će se divno provesti služeći u njegovoj kući, noseći tanjire i krčage. U upravnikovoj kući je debela hladovina, sjedi se, ima hrane u izobilju; tu nema štapova ni nadzornika. (Haram, 40)

(...) and she would spend the pleasantest of hours walking lightly and proudly as a maid in his house, carrying dishes or passing the water jug where a person could sit and there was plenty of food and shade, and sticks, canes and foremen did not exist. (The Sinners, 29)

U prijevodu na bosanski jezik dvije koordinirane ekstraponirane atributske rečenice uvedene priložnim relativizatorom *haytu* prevedene su nezavisnim rečenicama, dok je u prijevodu na engleski jezik sačuvana struktura zavisne rečenice, ali su obje rečenice upotrijebljene u funkciji adverbijalnih oznaka mjesta zajedno s glagolskom imenicom *al-ḡulūsu* (‘sjedenje’), koja je

iskazana formom treće koordinirane rečenice u funkciji adverbijalne oznake mjesta. Analitički prikaz arapske rečenice je: *provest će najslađe sate i-SUB ona kreće se sa lakoćom kao sluškinja u njegovoj kući ona koja nosi tanjire ili ona koja dodaje krčage, gdje-REL Ø-KOP hladovina prostrana i Ø-KOP sjedenje i Ø-KOP hrana obilata, i gdje-REL ne štap i ne pritka ili nadzornici*. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice, iako bez ekstraponiranosti atributskih rečenica, bio bi: *i da će provesti najslađe sate krećući se lagano kao sluškinja, noseći tanjire i dodajući krčage u njegovoj kući, gdje je debela hladovina, sjedi se i hrane je mnogo, gdje nema štapova, pritki ni nadzornika*.

Iako se najčešće upotrebljava kao atribut imeničkih fraza u konstrukcijama sa značenjem mjesta ili u funkciji adverbijalne oznake mjesta, atributska rečenica uvedena priložnim relativizatorom ḥaytu može biti upotrijebljena i uz imeničke fraze koje imaju značenje vremena ili su u funkciji adverbijalne oznake vremena. Takve atributske rečenice uvedene relativizatorom ḥaytu nalazimo u primjerima (26) i (27).

(26) (...) وَتَحْلُمُ بِأَنْ يَكُونَ لَهَا فَرَحٌ وَرَفَّةٌ وَجِلْوَةٌ وَلَيْلَةٌ حَبْنَةٌ حَيْثُ يَتَرَقَّبُ الْجَمِيعُ خُرُوجَهَا تَرَقَّبُهُمْ لِلْمَلِكَةِ، (...) (“Hādiṭa šaraf”, 66) (...)

(...) i sanjala da i ona ima svadbu, vjenčanje, skidanje vela, **krnanje**, kad su svi očekivali da se pojavi poput kraljice; (...) (“Pitanje časti”, 86)

(...) *dreaming of her own wedding day, and the music, and **the ritual night when her hands would be dyed with henna**—the night when all would stand waiting for her to come out like a queen*. (“The Shame”, 157)²⁰

(27) وَأَحْيَانًا حَيْثُ يَنْمَشَى عَلَى التَّرْعَةِ نَجَاةً بِنْتٍ مَسِيحَةَ أَفَنْدِي، وَيَجِدُ لِنَدَهَ وَأَقْفَةَ فِي الشُّبَّاءِ بَعِيدَةً، يَبْدُو وَجْهَهَا نَاصِعًا تَحُوْطُهُ هَالَةُ النَّافِذَةِ الْمُظْلَمَةِ، حِينَ يَرَاهَا هَكَذَا يَحْسُ بِنِّيَارٍ غَرِيبٍ قَدْ سَرَى فِيهِ (...) (al-Ḥarām, 38)

Ponekad, dok bi išao uz kanal ispred kuće Mesiha-efendije i vidio kako Linda stoji na udaljenom prozoru, bijela lica uokvirena tamnim ramom prozora – kada bi je vidio tako, osjetio bi kako nešto neobično u njemu kola, (...) (Haram, 63)

Sometimes when he strolled along the canal that faced Mesiha Afendi's house, he would find Linda standing at the window, remote, her face purely

²⁰ U prijevodu na engleski jezik arapska atributska rečenica uvedena relativizatorom ḥaytu izražena je imeničkom frazom u kojoj atributska relativna rečenica modificira imenicu night.

shining, encircled by the window's dark halo. When he saw her like that, he felt a strange current flowing within him (...) (The Sinners, 44)

Dvije koordinirane atributske rečenice uvedene relativizatorom *ḥaytu* ovdje su realizirane uz oblik množine imenice *ḥīn* ('vrijeme'; 'trenutak') upotrijebljene adverbijalno.²¹ U prijevodu na bosanski jezik sačuvana je struktura arapske rečenice sa dvije koordinirane atributske rečenice uz imenicu *'ahyān* ('trenuci'), dok je u prijevodu na engleski jezik druga koordinirana atributska rečenica prevedena glavnom rečenicom, a nastavak arapske glavne rečenice sa zavisnom vremenskom rečenicom uvedenom priložnim relativizatorom *ḥīna* iskazan je novom nezavisnom rečenicom.

Konačno, osim relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorom *ḥaytu* u mjesnom i vremenskom značenju, u funkciji modifikatora u imeničkoj frazi može se pojaviti i rečenica uvedena subordinatorom *ḥaytu* upotrijebljenim kao modifikator glagolske imenice u imenskoj rečenici. U tom slučaju, rečenica koja bi inače imala funkciju adverbijalne oznake uzroka, namjere ili posljedice da je upotrijebljena kao modifikator u glagolskoj frazi postaje modifikator glagolske imenice. Tako je u primjeru (28) rečenica koja bi uz finitni glagolski oblik imala funkciju adverbijalne oznake posljedice upotrijebljena kao modifikator imenice *'imān* ('vjera').

(...) (28) *وَكَانَتْ عَلَىٰ إِيمَانٍ بِالْحُلْمِ وَتَأْوِيلِهِ، بِحَيْثُ وَجَدَتْ لِكَلَامِ أُمِّهَا سُورًا عَمِيقًا،*
(*Bayna al-qaṣrayn*, 27)

Vjerovala je u san i njegovo tumačenje tako da su je majčine riječi silno obradovale. (*Put između dva dvorca*, 45)

She believed in her dream and the interpretation. *Therefore she was overjoyed by her mother's words.* (*Palace Walk*, 30)

U oba navedena prijevoda arapska je imenska rečenica izražena glagolskom rečenicom. Tako je u prijevodu na bosanski jezik rečenica uvedena složenim izrazom *bi-ḥaytu* iskazana formom rečenice u funkciji adverbijalne oznake posljedice glagola *vjerovati*, dok je u prijevodu na engleski jezik izražena formom nezavisne rečenice u kojoj je značenje subordinatora *bi-ḥaytu* iskazano funkcijom leksičkog konektora. Analitički prikaz rečenice na

²¹ Usljed nedostatka široke klase priloga, adverbijalne se oznake u arapskom jeziku veoma često izražavaju oblicima imenica i pridjeva u akuzativu.

arapskom jeziku je: *i bila je u vjeri u san i tumačenje njegovo tako da-SUB našla je u govoru majke njene radost duboku.*

6. LEKSEM ḤAYTU KAO SUBORDINATOR REČENICA U FUNKCIJI ADVERBIJALNE OZNAKE UZROKA

Osim izuzetno frekventne upotrebe leksema ḥaytu kao priložnog relativizatora u opisanim vrstama relativnih rečenica, ovaj se leksem u modernom standardnom arapskom jeziku često upotrebljava i kao subordinator u skupini semantički uzajamno bliskih rečenica koje su u funkciji adverbijalne oznake uzroka, namjere i posljedice ili imaju značenje uzroka, namjere ili posljedice, iako su realizirane u drugoj sintaksičkoj funkciji.²² Naime, rečenice u kojima je subordinator ḥaytu upotrijebljen s ciljem realiziranja značenja uzroka, namjere ili posljedice u obrađenom korpusu često imaju formu imenske rečenice, u kojoj je rečenica uvedena subordinatorom ḥaytu u sintaksičkoj funkciji modifikatora u imeničkoj ili pridjevskoj frazi. Jedna takva rečenica prikazana je u primjeru (28) u razmatranju atributskih rečenica uvedenih priložnim relativizatorom ḥaytu, a slični primjeri bit će navedeni i u razmatranju rečenica u funkciji adverbijalne oznake uzroka, namjere i posljedice.

Uzročne rečenice uvedene subordinatorom ḥaytu realiziraju se u dvije osnovne forme. U jednoj se subordinator ḥaytu pojavljuje u složenom izrazu ḥaytu 'anna ili ḥaytu 'inna, koji uvodi imensku rečenicu ili glagolsku rečenicu sa imeničkom frazom ili zamjenicom u inicijalnoj poziciji.²³ U drugoj se formi

²² Upotreba leksema ḥaytu u funkciji izražavanja značenja uzroka, namjere i posljedice uklapa se u opću pojavu širenja dimenzionalnih značenja članova zatvorenih klasa riječi na nedimenzionalna značenja, osvjedočenu u mnogim jezicima svijeta. Tako se upotreba leksema ḥaytu vjerovatno prvo proširila iz primarnog dimenzionalnog značenja mjesta u značenje vremena, a zatim se sa plana dimenzionalnih proširuje na plan logičkih odnosa u nedimenzionalnim konceptima uzroka, namjere i posljedice. To da se sva značenja leksema ḥaytu mogu pratiti do njegovog osnovnog mjesnog značenja spominju E. Badawi, M. Carter i A. Gully (2004: 630).

²³ U literaturi se ova forma rečenice ponekad opisuje sa prijedlogom min kao dijelom složenog izraza min ḥaytu 'anna (Cantarino 1975: 283; Muftić 1997: 643; Buckley 2004: 874), ali u obrađenom korpusu nisu pronađeni takvi primjeri. Osim toga, većina autora spominje upotrebu partikule 'anna u složenom izrazu ḥaytu 'anna ili min ḥaytu 'anna (Cantarino 1975: 283; Muftić 1997: 643; Dickins, Watson 1999: 314-315; Badawi, Carter, Gully 2004: 631-632; Buckley 2004: 874). Za razliku od njih, N. Al-Warraki i A. Hassanein (1994: 90, 93) navode složeni izraz ḥaytu 'inna kao varijantu izraza ḥaytu 'anna, upozoravajući na to kako u modernom standardnom arapskom jeziku postoji tendencija češće upotrebe varijante ḥaytu 'anna, dok je u klasičnom arapskom jeziku bila dozvoljena samo varijanta ḥaytu

uzročne rečenice subordinator *haytu* upotrebljava samostalno, a rečenica koju uvodi najčešće je glagolska, iako se i u ovoj konstrukciji poslije subordinatora *haytu* može realizirati imenska rečenica, kao u primjeru (33). Prva opisana forma uzročne rečenice uvedene relativizatorom *haytu* ilustrirana je primjerom (29), a drugu nalazimo u primjerima (30), (31), (32) i (33).

(29) (...) وَمَعَ أَنْ كَلَامَهُ لَمْ يَضَعْ هَبَاءً – حَيْثُ إِنَّهُ مِنَ الْمُسْتَحِيلِ أَنْ يَضِيعَ كَلَامٌ لِلسَّيِّدِ هَبَاءً حَيْثُ أَحَدٍ مِنْ أَبْنَائِهِ – إِلَّا أَنْ غَضِبَ الْفَتَى كَانَ أَعْمَقَ مِنْ أَنْ يَتَّبَحَّرَ بِنَفْحَةٍ وَاحِدَةٍ، (...) (Bayna al-qaşrayn, 83)

Iako njegove riječi nisu otišle uludo pred jednim od njegovih sinova, ipak je gnjev mladića bio suviše silan da bi ispario s jednim uzdahom. (Put između dva dvorca, 152-153)

Although his words were not lost on Yasin, since it was inconceivable that any of his children would ignore what he said, the young man's anger was too profound to evaporate all at once. (Palace Walk, 108)

U prijevodu na bosanski jezik uzročna rečenica uvedena subordinatom *haytu* izražena je formom prijedložne fraze *pred jednim od njegovih sinova*, dok je u prijevodu na engleski jezik sačuvana struktura arapske rečenice sa zavisnom uzročnom rečenicom. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Iako njegove riječi nisu otišle uludo – jer je bilo nezamislivo da neko od njegove djece ne obrati pažnju na ono što govori – ipak je gnjev mladića bio suviše silan da bi ispario s jednim uzdahom.*

(30) مَضَى شَهْرُ الْعَسَلِ وَيَاسِينَ مُتَفَرِّغٌ بِكُلِّتِهِ لِحَيَاتِهِ الرَّوْحِيَّةِ الْجَدِيدَةِ، لَا يَصْرِفُهُ عَنْهَا عَمَلٌ فِي النَّهَارِ حَيْثُ وَافَقَ زَوَاجُهُ أَوْاسِطَ الْعُطْلَةِ الصَّيْفِيَّةِ، (...) (Bayna al-qaşrayn, 232)

Prošao je medeni mjesec... Jasin se posve posvetio svom novom, bračnom životu, od kojeg ga nije odvajao nikakav dnevni posao, jer se slučajno zbio da se oženio sredinom ljetnih ferija, (...) (Put između dva dvorca, 429)

During his honeymoon Yasin devoted all his energy to his new life as a married man. Since his wedding coincided with his summer holiday, he did not have to depart for work during the day. (Palace Walk, 307)²⁴

²⁴ 'inna (usp. Ĥamīd s. a.: 273). U obrađenom korpusu pronađeni su samo primjeri ove forme uzročne rečenice uvedeni složenim izrazom *haytu 'inna*.

²⁴ U prijevodu arapske rečenice na engleski jezik došlo je do izmjena u strukturi, tako da je zavisna rečenica unutar koje je realizirana rečenica u funkciji adverbijalne oznake uzroka

(31) (...) فَتَرَكْ لِقَدَمَيْهِ مَقْوَدَهُ، حَيْثُ لَا دَارَ لَهُ وَلَا غَايَةَ، (...) (Zuqāq al-Midaqq, 12)

He let his feat lead him where they wished, for he had no home and no purpose. (Midaq Alley, 12)

U prijevodu na engleski jezik sačuvana je struktura arapske rečenice sa zavisnom rečenicom uvedenom subordinatorom *haytu* u funkciji adverbijalne oznake uzroka, iako je umetnuta i mjesna rečenica koje nema u izvornom tekstu. Prijevod na bosanski jezik koji odražava strukturu arapske rečenice bio bi: *Pustio je da ga noge same vode jer nije imao ni kuće ni cilja.*

(32) (...) وَلَكِنَّهُ وَاصَلَ سَيْرَهُ حَيْثُ لَمْ تُعَدْ ثَمَّةً فَائِدَةٌ تُرْجَى مِنَ التَّرَاجُعِ، فَقَالَ بِحِمَاسٍ تَمَثِيلِيٍّ:
(Zuqāq al-Midaqq, 135) (...)

However, he could see that there was nothing to be gained by withdrawal at this point and went on speaking with theatrical fervor: (...) (Midaq Alley, 196)

U prijevodu na engleski jezik izmijenjeni su i struktura i redoslijed rečenica, tako da je arapska uzročna rečenica koja modificira glagol *wāšala* ('nastaviti') u prijevodu izražena formom nezavisne rečenice realizirane u inicijalnoj poziciji u odnosu na glavnu rečenicu iz arapskog izvornika. Prijevod na bosanski jezik koji odražava strukturu arapske rečenice bio bi: *Ali nastavio je, jer od povlačenja više nije mogao očekivati nikakvu korist, te je s teatralnim entuzijazmom rekao.*

(33) (...) مِنَ الْمَعْرُوفِ أَنَّ صَابِحَةَ لَيْسَ لَدَيْهَا مَانِعٌ مِنْ أَنْ تَصْنَعَ مِنْ نَفْسِهَا وَبَيْتِهَا سِتْرًا قَدْ بَلَّتَقِي وَرَأَاهُ الرَّجُلُ بِالْمَرَأَةِ؛ حَيْثُ هُنَاكَ سَبَبٌ وَجِبَةٌ لَوْجُودِ كُلِّهِمَا مَعًا، (...) ("Hādiṭa šaraf", 65)

(...) jer je poznato da se Sabiha ne protivi da od sebe i svoje kuće napravi paravan iza koga će se možda sresti muškarac i žena, gdje postoji očit razlog da se oboje nađu. ("Pitanje časti", 85-86)

It was well-known that Sabha did not mind herself and her house being used as a screen for the clandestine meetings of men and women who had a perfectly good reason for being there. ("The Shame", 156)

uvedena subordinatorom *haytu* izdvojena u nezavisnu rečenicu, ali je struktura zavisne uzročne rečenice kao modifikatora glagola *šarafa* ('odvratiti od') sačuvana.

Značenje rečenice uvedene subordinatorom *haytu* u primjeru (33) prilično je neodređeno, tako da nimalo ne čudi što je rečenica u oba prijevoda prenesena drugačijom strukturom. Tako je u prijevodu na bosanski jezik izražena formom mjesne rečenice, a u prijevodu na engleski jezik formom atribut-ske rečenice koja modicira imenice *men and women*. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *poznato je da se Sabiha ne protivi da od sebe i svoje kuće napravi paravan iza kojeg će se možda sresti muškarac i žena, jer postoji opravdan razlog da oboje budu tu u isto vrijeme.*

7. LEKSEM *HAYTU* KAO SUBORDINATOR REČENICA U FUNKCIJI ADVERBIJALNE OZNAKE NAMJERE

Rečenica u funkciji adverbijalne oznake namjere uvedena subordinatorom *haytu*, kako je već naznačeno u dijelu rada posvećenom sintaksičkom opisu leksema *haytu*, u literaturi se gotovo i ne spominje, iako se među navedenim primjerima posljedičnih rečenica u nekim izvorima mogu naći i namjerne rečenice. Možda se najbolje objašnjenje takvog tretmana namjerne rečenice uvedene subordinatorom *haytu* može tražiti upravo u njenom odnosu prema rečenici u funkciji adverbijalne oznake posljedice, koji često podrazumijeva sinonimiju namjernih i posljedičnih rečenica uvedenih ovim subordinatorom. Naime, dok je uzajamna semantička povezanost uzročnih i posljedičnih rečenica sadržana u njihovom pozicioniranju na suprotnim krajevima logičkog, odnosno uzročno-posljedičnog odnosa, veza između namjernih i posljedičnih rečenica, smještenih na istom kraju uzročno-posljedične ose, toliko je jaka da se ponekad jedno značenje i sintaksička funkcija ne može odvojiti od drugog. Ipak, značenje namjere od značenja posljedice razdvaja poimanje vremena dešavanja glagolske radnje zavisne rečenice budući da se namjerna rečenica neminovno smješta u sferu budućeg i potencijalnog, dok je posljedična rečenica ograničena na sadašnje i realizirano. Sinonimiju namjerne i posljedične rečenice nalazimo u primjerima (36) i (37), dok je u primjerima (34), (35) i (38) jasno artikulirano značenje namjere, a u primjerima (34) i (35) i funkcija adverbijalne oznake namjere.

Drugi razlog za izostajanje rečenica u funkciji adverbijalne oznake namjere iz sintaksičkog opisa leksema *haytu* vjerovatno je vezan za sintaksički sinkretizam oblika u kojem se leksem *haytu* upotrebljava kao subordinator namjernih i posljedičnih rečenica. Naime, subordinator *haytu* se i u namjernim i u posljedičnim rečenicama upotrebljava samo s prijedlogom *bi* u složenom izrazu *bi-haytu*.

(34) جَلَسَ بِحَيْثُ يُوجُهُ بِصَرِّهِ فِي يُبْسِرِ وَدُونَ إِثَارَةِ ظَنِّ إِلَى الْكُوَّةِ، وَمِنْهَا يُصْعِدُهُ كَلَّمَا يَشَاءُ إِلَى نَافِذَةٍ صَغِيرَةٍ فِي بَيْتٍ عَلَى الْجَانِبِ الْآخَرَ لِلطَّرِيقِ، (...) (Bayna al-qaṣrayn, 56)

Sjeo je tako da je lako i neupadljivo mogao da uputi pogled na okno, a onda dalje na prozorčić na kući s druge strane ulice. (Put između dva dvorca, 102)

He sat where he could look out the window easily without arousing suspicion. He could glance up whenever he wished at a small window of a house on the other side of the street. (Palace Walk, 71)

Dvije koordinirane namjerne rečenice uvedene složenim izrazom *bi-ḥaytu* u oba su navedena prijevoda izražene drugom formom. Tako je u prijevodu na bosanski jezik prva rečenica prenesena rečenicom u funkciji adverbijalne oznake posljedice, a druga formom koordinirane obavezne adverbijalne oznake mjesta. U prijevodu na engleski jezik prva je rečenica izražena rečenicom u funkciji adverbijalne oznake mjesta, a druga formom zasebne nezavisne rečenice. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Sjeo je da bi lako i neupadljivo mogao usmjeriti pogled na okno i kroz njega, kad god poželi, gledati prozorčić na kući s druge strane ulice.*

(35) (...) فَرَمَى بِنَظْرَةٍ تَائِبَةٍ مَوْضِعَهَا، وَمَالَ فِي سَيْرِهِ إِلَيْهَا بِحَيْثُ «يَتَّفِقُ» لَهُ أَنْ يَحْتَكَّ بِهَا عَلَى نَحْوِ مَا حِينَ مُرُورِهِ بِهَا (...) (Bayna al-qaṣrayn, 287)

Baci prodoran pogled prema njoj i skrenu u svom hodu kako bi se, kao slučajno, nekako „očešao“ o nju kad bude prolazio pored nje, (...) (Put između dva dvorca, 535)

He cast a piercing glance in her direction and changed course slightly so that he would just happen to rub against her one way or another when he passed her. (Palace Walk, 381)

(36) (...) وَأَوْقَفَ الْغُلَامَ بِحَيْثُ جَعَلَ ظَهْرَهُ إِلَى السُّورِ، وَوَقَفَ هُوَ لِقَاءَهُ، بِحَيْثُ أَمَكْنَهُ أَنْ يَمُدَّ بَصَرَهُ إِلَى سَطْحِ الْجَبْرِ إِنْ الْمَلْصِقِ دُونَ تَلَفَّتْ كَلَّمَا بَدَأَ بِهِ. (Bayna al-qaṣrayn, 47)

Zaustavi dječaka, okrenu ga leđima prema zidu i stade prema njemu tako da je mogao da baci pogled na susjedni krov, a da se ne osvrće na njega kad mu ustreba. (Put između dva dvorca, 84)

Fahmy stationed the boy with his back to the wall and stood facing him, in order to observe the neighbor's adjoining roof without having to turn. (Palace Walk, 58)

Dvije arapske rečenice u funkciji adverbijalne oznake namjere istovremeno bi se mogle posmatrati i kao rečenice u funkciji adverbijalne oznake posljedice budući da su obje radnje izvršene s namjerom da se postigne odgovarajući rezultat, ali se njima iskazuje i sam rezultat, odnosno posljedica radnje. Interesantno je to da je druga rečenica u prijevodu na bosanski jezik izražena formom posljedične rečenice, a u prijevodu na engleski jezik formom namjerne rečenice. S druge strane, prva rečenica u funkciji adverbijalne oznake namjere/posljedice u prijevodu na bosanski jezik iskazana je asindetski vezanom nezavisnom rečenicom, dok je na engleski jezik prevedena prijedložnom frazom u funkciji adverbijalne oznake načina. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Zaustavi dječaka kako bi bio okrenut leđima prema zidu i stade prema njemu da može baciti pogled na susjedni krov ne osvrćući se na njega kad bude trebalo/ Zaustavi dječaka tako da je bio okrenut leđima prema zidu i stade prema njemu tako da je mogao baciti pogled na susjedni krov ne osvrćući se na njega kad bude trebalo.* Naravno, nimalo ne čudi što su u oba prijevoda dvije namjerne/posljedične rečenice prevedene na različite načine kako se izbjeglo ponavljanje forme iste rečenice.

Rečenica koja na semantičkom planu zadržava značenje namjere, ali i posljedice često je u obrađenom korpusu upotrijebljena kao modifikator u imenskoj rečenici. Takvu strukturu nalazimo u narednom primjeru, gdje dvije koordinirane rečenice u značenju namjere/posljedice modificiraju particip *al-mabniyyati* ('sagrađene').

(37) وَالْعَزْبَةُ، كَأَيِّ عَزْبَةٍ، لَمْ تُكُنْ كَبِيرَةً، بَضْعُ عَشْرَاتٍ مِنَ الْبُيُوتِ الْمَبْنِيَّةِ بِحَيْثُ تُكُونُ ظُهُورُهَا إِلَى الْخَارِجِ، وَأَبْوَابُ الدَّوْرِ تَفْتَحُ كُلُّهَا عَلَى حَوْشٍ دَاخِلِيٍّ وَاسِعٍ، (...)
("Hādīta šaraf", 55)

Ovo imanje, kao i sva druga, nije bilo veliko: nekoliko desetina kuća podignutih tako da im je zadnja strana bila okrenuta vani, a sva kućna vrata su se otvarala prema širokom dvorištu, (...) ("Pitanje časti", 73)

Like any other, the farm was not a big one. The few houses were built with their backs to the outside, the doors opening onto an inner courtyard (...)
("The Shame", 146)

U prijevodu na bosanski jezik dvije su koordinirane rečenice sa značenjem namjere/posljedice izražene formom posljedičnih rečenica, dok su u

prijevodu na engleski jezik izražene konstrukcijama prijedložne i imeničke fraze u funkciji adverbijalne oznake načina. Iako bi značenje namjere bilo teško inkorporirati u prijevodu, jasno je da su kuće izgrađene s namjerom *da im zadnja strana bude okrenuta prema vani i da se iz kućnih vrata izlazi na široko dvorište*. S druge strane, s obzirom na odnos prema stvarnosti i realizaciji radnje zavisne rečenice, značenje rečenica se može posmatrati i kao posljedično.

Ovakva rečenica, koja na semantičkom planu zadržava značenje namjere, izvan glagolske fraze može biti upotrijebljena i u drugim funkcijama, a najčešće je nalazimo u funkciji modifikatora imenice. U primjeru koji slijedi rečenica sa značenjem namjere uvedena složenim izrazom *bi-ḥaytu* pojavljuje se u funkciji imenskog predikata.

(38) وَمَعَ أَنَّهُ كَانَ يُجِيبُ عَلَى أَسْئَلَةِ مُحَمَّدٍ عَفْتًا، إِلَّا أَنَّهُ رَاعَى مِنْ بَادِي الْأَمْرِ أَنْ تَكُونَ إِجَابَاتُهُ بِحَيْثُ تَرْضَى أَبَاهُ ... (Bayna al-qaṣrayn, 193)

Iako je odgovarao na pitanja Muhameda Ifeta, on je od početka vodio računa da njegovi odgovori zadovolje oca. (Put između dva dvorca, 357)

Although the boy was answering Muhammad Iffat, he had been careful from the beginning to answer in a way that would please his father. (Palace Walk, 255)

Kako se može i očekivati, ovako neuobičajena upotreba rečenice u značenju namjere u funkciji imenskog predikata u prijevodima na bosanski i engleski jezik prenesena je drugačijim konstrukcijama. Tako je u prijevodu na bosanski jezik rečenica uvedena složenim izrazom *bi-ḥaytu* izražena formom glagolskog predikata zavisne objekatske rečenice, dok je u prijevodu na engleski jezik iskazana formom prijedložne fraze u funkciji adverbijalne oznake načina u rečenici koja je komplement unutar pridjevske fraze. Budući da bi u prijevodu bilo nemoguće izraziti značenje namjere bez značajnih izmjena u strukturi arapske rečenice, ovdje će biti ponuđen analitički prikaz rečenice na arapskom jeziku: *iako-SUB on odgovarao je na pitanja Muhameda Ifeta, ipak-KOR on pazio je od početka da-SUB budu odgovori njegovi da bi-SUB zadovoljili oca njegovog*.

8. LEKSEM ḤAYTU KAO SUBORDINATOR REČENICA U FUNKCIJI ADVERBIJALNE OZNAKE POSLJEDICE

Upotreba složenog izraza *bi-ḥaytu* kao subordinatora rečenice u funkciji adverbijalne oznake posljedice već je opisana u razmatranju rečenice u

funkciji adverbijalne oznake namjere. Posljedična rečenica uvedena složenim izrazom *bi-ḥaytu* u obrađenom se korpusu daleko najčešće pojavljuje u formi glagolske rečenice, ali može imati i formu imenske rečenice. Ukoliko poslije složenog izraza *bi-ḥaytu* slijedi imenica ili zamjenica, ispred nje se upotrebljava partikula 'anna ili 'inna.

U okviru razmatranja rečenice u funkciji adverbijalne oznake namjere opisana je česta sinonimija namjernih i posljedičnih rečenica uvedenih složenim izrazom *bi-ḥaytu*, odnosno neodvojivost posljedičnog od namjernog značenja i funkcije u nekim realizacijama ove vrste adverbijalnih rečenica. Takvu sinonimiju nalazimo u primjeru (40), dok su u primjerima (41) i (42) posljedično značenje i funkcija, a u primjeru (43) samo posljedično značenje, određeni vremenskim okvirom ili odnosnom prema realizaciji radnje. Konačno, na bitan element diferencijacije posljedičnih od namjernih rečenica upućuje posljedična rečenica u primjeru (39), kojom je iskazan neočekivani i nenamjeravani rezultat radnje glavne rečenice.

(39) (...) وَلَكِنَّ الظَّاهِرَ أَنَّكَ إِذَا وَقَفْتَ وَرَاءَ النَّافِذَةِ — أَقْصِدُ وَرَاءَ هَذَا الزَّيْقِ — اسْتَعْرَقْتَ
فِيمَا أَمَامَكَ، بِحَيْثُ تَفْقِدِينَ الوَعْيَ بِمَا حَوْلَكَ فَلَا تَبْقَيْنَ كَالنَّاسِ الَّذِينَ خَلَقَهُمْ رَبَّنَا.
(*Bayna al-qasrayn*, 106)

(...) očito da se ti, kad staneš iza prozora, mislim iza ovog otvora, zadubiš u ono što je pred tobom, tako da nisi svjesna šta se događa oko tebe i više nisi kao ostala božija stvorenja. (*Put između dva dvorca*, 196)

*What's clear is that you, when you stand behind the window, I mean behind this crack, are so caught up in what's in front of you that you're no longer conscious of what is happening around you and don't act the way our Lord intended. (*Palace Walk*, 138)*

(40) (...) غَيْرَ أَنَّهُ كَانَ مُطْمَئِنًّا مِنْ نَاجِيَةِ أُخْرَى إِلَى أَنْ مَرِمَ لَا يُدُّ وَأَنْ تَكُونَ قَدْ مَهَّدْتَ لَهُ السَّبِيلَ
عِنْدَ أُمَّهَا، بِحَيْثُ إِنَّ مُجَرَّدَ إِعْلَانِ زِيَارَتِهِ سَيَسِي بِمَا جَاءَ مِنْ أَجْلِهِ، وَمِنْ ثَمَّ يُهَيِّئُ لَهُ جَوًّا طَيِّبًا
لِإِنْجَازِ مَهْمَّتِهِ. (*Qasr al-šawq*, 99)

*All the same, he was confident that Maryam had prepared the way for him with her mother. The mere announcement of his visit would suffice to reveal the reason for it and to create a fine atmosphere for the performance of his mission. (*Palace of Desire*, 118)*

U dvjema koordiniranim rečenicama uvedenim složenim izrazom *bi-ḥaytu*, kojeg ispred oblika spojene lične zamjenice prati partikula 'inna ponovo

nailazimo na neodvojivost namjernog od posljedičnog značenja i funkcije, te su mogle biti navedene i kao primjer upotrebe namjernih rečenica. U prijevodu na engleski jezik, ove su posljedične/namjerne rečenice izražene koordiniranim nezavisnim rečenicama. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *S druge strane, bio je uvjeren da je Merjem sigurno pripremila teren kod svoje majke, tako da će sama najava njegove posjete otkriti zbog čega je došao i tako osigurati povoljnu atmosferu za ostvarenje njegove misije.* / *S druge strane, bio je uvjeren da je Merjem sigurno pripremila teren kod svoje majke, kako bi sama najava njegove posjete otkrila zbog čega je došao i tako osigurala povoljnu atmosferu za ostvarenje njegove misije.*

(41) مَتَاعِبِنَا تَتَّلَاحِقُ بِحَيْثُ لَا تَدَعُ لَنَا وَقْتًا لِلتَّفَكِيرِ فِي الْحُزَنِ. (Bidāya wa nihāya, 27)

But as for us, our troubles succeed one another so fast that they leave us no time to be sad. (The Beginning and the End, 45)

U prijevodu na engleski jezik sačuvana je struktura arapske rečenice sa zavisnom posljedičnom rečenicom kao modifikatorom glagola *talāḥaqa* ('sustizati jedan drugog'). Prijevod na bosanski jezik koji odražava strukturu arapske rečenice bio bi: *Naše nevolje sustižu jedna drugu tako da nam ne ostavljaju nimalo vremena za razmišljanje o tuzi.*

(42) (...) وَالْبَحُّ أَنَّهُ عَلِقَ أَمَالَهُ كُلَّهَا عَلَى هَذَا الْقَبُولِ بِحَيْثُ لَمْ يَكُنْ يَدْرِي مَاذَا يَفْعَلُ أَوْ كَيْفَ يُوَلِّي وَجْهَهُ وَجْهَةَ أُخْرَى لَوْ أَحْفَقَ مَسْعَاهُ، (...) (Bidāya wa nihāya, 166)

In fact he had pinned all his hopes so much on his admission that he would have been incapable either of doing anything else or of turning his attention elsewhere, had he failed to join the War College. (The Beginning and the End, 257)

I u primjeru (42) je u prijevodu na engleski jezik sačuvana struktura arapske rečenice sa zavisnom rečenicom u funkciji adverbijalne oznake posljedice glagola '*allaqa* ('vezati za'). Prijevod na bosanski jezik koji odražava strukturu arapske rečenice bio bi: *Istina je da je sve nade polagao u prijem do te mjere da nije znao šta bi uradio ni kako bi krenuo na drugu stranu da njegov trud nije urodio plodom.*

Rečenica koja na semantičkom planu zadržava značenje posljedice u obrađenom se korpusu pojavljuje češće kao modifikator u imenskoj rečenici nego u funkciji modifikatora u glagolskoj frazi. Takvu strukturu nalazimo

u narednom primjeru, gdje su dvije koordinirane rečenice uvedene složenim izrazom *bi-ḥaytu* upotrijebljene kao modifikator imenskog predikata ako kao imenski predikat promatraimo širu ideju postojanja, odnosno nepostojanja, a ne samo prijedložnu frazu *la-hu* ('njegov').²⁵

(43) كَانَ الْغَيْبُ لَا آخِرَ لَهُ بِحَيْثُ يُبْهِرُكَ أَنْ تَعْرِفَ أَنَّ شَخْصًا وَاحِدًا فَقَطُّ هُوَ الَّذِي يَمْلِكُهُ، وَبِحَيْثُ تَوَدُّ فِي الْحَالِ لَوْ كُنْتَ أَنْتَ ذَلِكَ الشَّخْصَ. (al-Harām, 22).

Pamučno polje je nepregledno, toliko da je bilo teško shvatiti kako cijelo pripada samo jednom čovjeku i naprosto poželiš da si ti taj čovjek. (Harām, 34)

The field was so vast that it overwhelmed you to learn that one person owned it all, and you immediately wished you were that person. (The Sinners, 25)

ZAKLJUČAK

Leksem *ḥaytu* jedan je od izuzetno produktivnih i polifunkcionalnih leksema u arapskom jeziku koji pokazuje veliki potencijal iskazivanja različitih značenja te se kao vezničko sredstvo upotrebljava u više vrsta zavisnih rečenica. Njegovo osnovno mjesno značenje širi se kako u dimenzionalnoj ravni sa prostorne na vremensku dimenziju tako i iz dimenzionalne u nedimenzionalnu sferu logičkih odnosa.

Rečenice uvedene leksemom *ḥaytu* u modernom standardnom arapskom jeziku mogu se podijeliti u dvije osnovne skupine. Prvu čine rečenice uvedene leksemom *ḥaytu* u funkciji priložnog relativizatora, koje se realiziraju kako u formi slobodnih relativnih rečenica u funkciji adverbijalnih oznaka mjesta, vremena i pogodbe tako i u formi atributskih relativnih rečenica uz izraženi imenički antecedent. Kao da heterogenost funkcija leksema *ḥaytu* unutar prve skupine rečenica nije dovoljna, širenje njegove funkcije na rečenice koje pripadaju drugoj skupini podrazumijeva i suštinsku promjenu njegovog odnosa prema zavisnoj rečenici. Naime, drugu skupinu čine rečenice u funkciji adverbijalne oznake uzroka, namjere i posljedice uvedene subordinatom *ḥaytu*.

Za razliku od upotrebe leksema *ḥaytu* kao priložnog relativizatora, u kojoj njegova funkcija nije samo povezivanje dviju rečenica nego i sintaksičko, semantičko i pragmatičko zastupanje antecedenta u relativnoj rečenici,

²⁵ Analitički prikaz imenske rečenice čiji predikat modificira rečenica uvedena složenim izrazom *bi-ḥaytu* je: *bilo je polje nema kraja za njega*.

a, u slučaju slobodnih relativnih rečenica, njegovo sintaksičko zastupanje i u glavnoj rečenici, leksem *ḥaytu* kao subordinator ima isključivo funkciju povezivanja dviju rečenica, odnosno uvrštavanja rečenice sa značenjem uzroka, namjere ili posljedice kao modifikatora u glagolsku, imeničku ili pridjevsku frazu. Stoga se u drugoj skupini rečenica mijenja i odnos subordinatora *ḥaytu* prema imenskoj rečenici. Dok u relativnim rečenicama uvedenim priložnim relativizatorom *ḥaytu* poslije leksema *ḥaytu* može biti upotrijebljena imenička fraza ili zamjenica, koja čak često s njim tvori eliptičnu imensku rečenicu, dotle se u rečenicama u funkciji adverbijalne oznake uzroka, namjere i posljedice, vjerovatno po analogiji sa upotrebom drugih sličnih subordinatora, kao što je *'iḏ*, imenice ili zamjenice koje slijede poslije subordinatora *ḥaytu* uvode partikulom *'anna* ili *'inna*.

Osim navedenih osnovnih funkcija rečenica uvedenih relativizatorom i subordinatorom *ḥaytu*, rečenice uvedene leksemom *ḥaytu* mogu se pojaviti i u atipičnim, jedinstvenim realizacijama. Takva je po značenju mjesna rečenica uvedena priložnim relativizatorom *ḥaytu* koja se ostvaruje na poziciji indirektnog objekta glagola, ili po značenju namjerna rečenica uvedena složenim izrazom *bi-ḥaytu* ostvarena u funkciji imenskog predikata. Tu su svaka i rečenice uvedene složenim izrazom *min ḥaytu* sa interesantnim pomakom od mjesnog ka načinskom značenju, koje nosi potencijal razvijanja još jedne funkcije priložnog relativizatora *ḥaytu*.

Ovako veliki broj i raspon sintaksičkih funkcija rečenica uvedenih leksemom *ḥaytu* za sobom povlači i izuzetno značajnu ulogu ovog leksema u izgradnji bogatstva izraza u modernom standardnom arapskom jeziku. Tako upotreba priložnog relativizatora *ḥaytu* u atributskim relativnim rečenicama umjesto relativne zamjenice *'alladī* ne predstavlja samo efikasnije sredstvo izraza sa stanovišta zakonitosti jezičke ekonomije nego i značajno sredstvo stilskog izbora, čija realizacija nije ograničena na pojmove u značenju mjesta nego uključuje i vremenske koncepte. Sličan snažan doprinos bogaćenju inventara sredstava stilskog izbora u arapskom jeziku daju i upotreba priložnog relativizatora *ḥaytu* u vremenskim i pogodbenim rečenicama, te upotreba subordinatora *ḥaytu* u uzročnim, namjernim i posljedičnim rečenicama. Štaviše, potencijalna sinonimija namjernih i posljedičnih rečenica uvedenih složenim izrazom *bi-ḥaytu* rezultira i većom stilskom efikasnošću izraza, angažirajući čitatelja u procesu traganja za značenjem. Konačno, upotreba priložnog relativizatora *ḥaytu* u eliptičnim imenskim rečenicama koje se sastoje samo od relativizatora i imeničke fraze ili zamjenice, osim izuzetne ekonomičnosti i stilske

efikasnosti konstrukcije, nerijetko rezultira i značajnim jačanjem stilskog potencijala izraza.

IZVORI

- ’Idrīs, Yūsuf [Idris, Jusuf] (1977a), “Bijedna noć”, *Šejh-baba i druge pripovijetke*, Prijev. Sulejman Grozdanić, Matica srpska, Novi Sad, 95-100.
- ’Idrīs, Yūsuf [Idris, Jusuf] (1977b), “Pitanje časti”, *Šejh-baba i druge pripovijetke*, Prijev. Sulejman Grozdanić, Matica srpska, Novi Sad, 73-93.
- ’Idrīs, Yūsuf [Idris, Yusuf] (1995), *The Sinners*, Prijev. Kristin Peterson-Ishaq, Three Continent Press, Colorado
- ’Idrīs, Yūsuf [Idris, Jusuf] (2015), *Haram*, Prijev. Esad Duraković, Tugra, Sarajevo
- ’Idrīs, Yūsuf (2018), *al-Ḥarām*, Mu’assasa Hindāwī, al-Qāhira
- ’Idrīs, Yūsuf (2019a), “’Arḥaṣ layālī”, *’Arḥaṣ layālī*, Mu’assasa Hindāwī, al-Qāhira, 7-11.
- ’Idrīs, Yūsuf (2019b), “Hādiṭa šaraf”, *Hādiṭa šaraf*, Mu’assasa Hindāwī, al-Qāhira, 55-71.
- ’Idrīs, Yūsuf [Idris, Yusuf] (2020a), “The Cheapest Nights”, *The Cheapest Nights*, Prijev. Wadida Wassef, Penguin Books, New York, 15-19, dostupno na: <https://oceanofpdf.com/authors/yusuf-idris/pdf-epub-the-cheapest-nights-english-and-arabic-edition-download/> [25. 9. 2025]
- ’Idrīs, Yūsuf [Idris, Yusuf] (2020b), “The Shame”, *The Cheapest Nights*, Prijev. Wadida Wassef, Penguin Books, New York, 146-162, dostupno na: <https://oceanofpdf.com/authors/yusuf-idris/pdf-epub-the-cheapest-nights-english-and-arabic-edition-download/> [25. 9. 2025]
- Maḥfūz, Naḡīb [Mahfouz, Naguib] (1989a), *The Beginning and the End*, Prijev. Ramses Awad, The American University in Cairo Press, Cairo
- Maḥfūz, Naḡīb [Mahfuz, Nadžib] (1989b), *Saga o bednicima*, Prijev. Rade Božović, Prosveta, Beograd
- Maḥfūz, Naḡīb [Mahfuz, Nedžib] (1990), *Put između dva dvorca*, Prijev. Sulejman Grozdanić, Svjetlost, Sarajevo
- Maḥfūz, Naḡīb [Mahfouz, Naguib] (1994), *The Harafish*, Prijev. Catherine Cobham, The American University in Cairo Press, Cairo
- Maḥfūz, Naḡīb [Mahfouz, Naguib] (1995), *Arabian Nights and Days*, Prijev. Denys Johnson-Davies, Anchor Books, New York, dostupno na: <https://apnaorg.com/books/english/arabian-nights-and-days/arabian-nights-and-days.pdf> [27. 9. 2025]
- Maḥfūz, Naḡīb [Mahfouz, Naguib] (1999a), *Midaq Alley*, Prijev. Trevor Le Gassick, The American University in Cairo Press, Cairo
- Maḥfūz, Naḡīb [Mahfouz, Naguib] (1999b), *Palace Walk*, Prijev. William M. Hutchins, Olive E. Kenny, The American University in Cairo Press, Cairo
- Maḥfūz, Naḡīb [Mahfuz, Nagib] (2000a), *Hiljadu i jedna noć*, Prijev. Dragana Kujović, Paideia, Beograd

Maḥfūz, Nağīb [Mahfouz, Naguib] (2000b), *Palace of Desire*, Prijev. William Maynard Hutchins, Lorne M. Kenny i Olive E. Kenny, The American University in Cairo Press, Cairo

Maḥfūz, Nağīb (2019), *Bayna al-qaṣrayn*, Mu'assasa Hindāwī, al-Qāhira

Maḥfūz, Nağīb (2022a), *al-Ḥarāfīš*, Mu'assasa Hindāwī, al-Qāhira

Maḥfūz, Nağīb (2022b), *Layālī 'alf layla*, Mu'assasa Hindāwī, al-Qāhira

Maḥfūz, Nağīb (2022c), *Qaṣr al-šawq*, Mu'assasa Hindāwī, al-Qāhira

Maḥfūz, Nağīb (2022d), *Zuqāq al-Midaqq*, Mu'assasa Hindāwī, al-Qāhira

Maḥfūz, Nağīb (2023), *Bidāya wa nihāya*, Mu'assasa Hindāwī, al-Qāhira

LITERATURA

Baalbaki, Ramzi (2006), "Binā", u: Kees Versteegh et al. ur., *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, vol. I, 308-310, Brill, Leiden

Badawi, Elsaïd, Carter, Michael G., Gully, Adrian (2004), *Modern Written Arabic. A Comprehensive Grammar*, Routledge, New York

al-Bakr, Hadīl 'A. D. (2012), "al-Taškīl al-naḥwī li isti'mālāti (ḥaytu) fī al-Qur'ān al-Karīm wa dalālātiha", *Mağalla 'abḥāt Kuliyya al-tarbiya al-'asāsiyya*, 11/4, 215-238.

Barakāt, 'Ibrāhīm 'I. (2007), *al-Naḥw al-'arabī*, vol. II i V, Dār al-našr li al-ğāmi'a, al-Qāhira

Behnstedt, Peter, Woidich, Manfred (2013), "Dialectology", u: Jonathan Owens, ur., *The Oxford Handbook of Arabic Linguistics*, 264-282, Oxford University Press, Oxford

Buckley, Ron (2004), *Modern Literary Arabic. A Reference Grammar*, Librairie du Liban, Beirut

Cantarino, Vicente (1975), *Syntax of Modern Arabic Prose. The Compound Sentence*, vol. III, Indiana University Press, Bloomington

Dickins, James, Watson, Janet C. E. (1999), *Standard Arabic. An Advanced Course*, Cambridge University Press, Cambridge

Dizdar, Elma (2013), "Relative Clauses Introduced by Adverbial Relativizers in Arabic", u: Azamat Akbarov, Diane Larsen-Freeman, ur., *Applying Intercultural Linguistic Competence to Foreign Language Teaching and Learning*, 571-578, International Burch University, Sarajevo

Dizdar, Elma, Mulović, Amra (2024), *Adverbijali mjesta, vremena i načina u arapskom jeziku*, Centar za napredne studije, Sarajevo

Esseesy, Mohssen (2006), "Grammaticalization", u: Kees Versteegh et al. ur., *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, vol. II, 191-198, Brill, Leiden

Fischer, Wolfdietch (2002), *A Grammar of Classical Arabic*, Yale University Press, New Haven & London

- Grand'Henry, Jacques (2006), "Christian Middle Arabic", u: Kees Versteegh et al. ur., *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, vol. I, 383-387, Brill, Leiden
- Ḥamīd, Badīr M. (s.a.), *Luġa al-'i'rāb*, Dār al-ma'rifa, al-Qāhira
- Ḥasan, 'Abbās (1999), *al-Naḥw al-wāfī*, vol. II, III i IV, Dār al-ma'ārif, al-Qāhira
- Johnstone, Barbara (1991), *Repetition in Arabic Discourse. Paradigms, Syntagms, and the Ecology of Language*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia
- Keenan, Edward L., Comrie, Bernard (1977), "Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar", *Linguistic Inquiry*, 8/1, 63-99.
- Lutfi, Abbas Fadhil (2018), "A Syntactic-Semantic Study of Objects in Arabic", *Cihan University-Erbil Scientific Journal*, 2/1, 100-150.
- Muftić, Teufik (1997), *Gramatika arapskoga jezika*, Ljiljan, Sarajevo
- Muġālasa, Maḥmūd Ḥ. (1997), *al-Naḥw al-šāfī*, al-Risāla, Bayrūt
- Ryding, Karin C. (2005), *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*, Cambridge University Press, Cambridge
- Šāliḥ, 'Abd 'Alī Ḥ. (2009), *al-Naḥw al-'arabī. Manḥaġ fī al-ta'allum al-dātī*, Dār al-fikr, 'Umān
- al-Šamsān, 'Ibrāhīm S. R. (1981), *al-Ġumla al-šarṭiyya 'inda al-nuḥāt al-'Arab, Maṭābi' al-Ḍaġwī*, al-Qāhira
- Thompson, Sandra A., Longacre, Robert E. (1985), "Adverbial Clauses", u: Timothy Shopen, ur., *Language Typology and Syntactic Description. Complex Constructions*, vol. II, 171-234, Cambridge University Press, Cambridge
- Versteegh, Kees (2006), "Maḥ'ūl fīhi", u: Kees Versteegh et al. ur., *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, vol III, 106-110, Brill, Leiden
- Waltisberg, Michael (2006), "Conjunctions", u: Kees Versteegh et al. ur., *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, vol. I, 467-470, Brill, Leiden
- Al-Warraki, Nariman N., Ahmed T. Hassanein (1994), *The Connectors in Modern Standard Arabic*, The American University in Cairo Press, Cairo
- Wright, William (1967), *A Grammar of the Arabic Language*, 3rd ed, vol. II, Cambridge University Press, Cambridge

SYNTACTIC FUNCTIONS OF CLAUSES INTRODUCED BY LEXEME ḤAYTU IN MODERN STANDARD ARABIC

Summary

The lexeme *ḥaytu* is a polyfunctional and very productive lexeme in Arabic, which received attention in Arabic grammatical description throughout the time span from the era of classical Arabic until the present day. The syntactic description of this lexeme has developed and expanded over time along with its use in language so that, in addition to its two uses suggested in the Arabic grammatical tradition, it includes a somewhat broader inventory of functions in recent studies. Nevertheless, such a description is mostly limited to delineating the meanings of the lexeme *ḥaytu* or its translation equivalents. The syntactic functions of the lexeme *ḥaytu* are therein mentioned only rarely and sporadically, lacking a systematic analysis.

Therefore, the main goal of this paper is the analysis of various syntactic functions that clauses introduced by the lexeme *ḥaytu* can take in Arabic. The analysis is based on the analytical-descriptive method and the typological-functional approach. Its results show that clauses introduced by the lexeme *ḥaytu*, divided into two main groups, cover a wide spectrum of syntactic functions in Modern Standard Arabic. The first group of clauses includes attributive relative clauses and free relatives used as location, time and conditional adverbials introduced by the lexeme *ḥaytu* as an adverbial relativizer. The second group consists of reason, purpose and result adverbial clauses introduced by the lexeme *ḥaytu* as a subordinating conjunction. In addition to providing a systematic description of the various functions of clauses introduced by the lexeme *ḥaytu*, the analysis presented in the paper also draws attention to the stylistic efficiency of such constructions and the important role that the lexeme *ḥaytu* plays in enriching the inventory of means of stylistic choices in Arabic.

KEY WORDS: *adverbial relativizer ḥaytu, subordinating conjunction ḥaytu, attributive relative clauses, adverbial clauses of location, time, condition, reason, purpose and result*

Almin MAHMUTOVIĆ

ANALIZA SLOBODNIH RELATIVNIH REČENICA U SURI *AL-BAQARA*

KLJUČNE RIJEČI: *slobodna relativna rečenica, sura al-Baqara, relativizator, sintaksička pozicija, sintaksička funkcija*

Relativna rečenica sa antecedentom u arapskom jeziku najviše je obrađena u klasičnim integralnim gramatikama. One se primarno bave razlikama između relativnih rečenica nastalih prema kriteriju određenosti i neodređenosti antecedenta. Savremene studije otkrivaju druge značajne aspekte relativnih rečenica kroz utvrđivanje tipoloških karakteristika prema univerzalnim kriterijima i kontrastiranje prema sličnim konstrukcijama u drugim jezicima. S druge strane, slobodna relativna rečenica u arapskom jeziku nije istražena u mjeri u kojoj je zastupljena u različitim tipovima tekstova. Istraživanja u arapskom jeziku najčešće su nastala iz ugla transformacijsko-generativne gramatike. Korpusna istraživanja skoro da i ne postoje. Ovaj rad bavit će se slobodnom relativnom rečenicom u suri al-Baqara. Nastojat ćemo opisati formu i frekventnost slobodnih relativnih rečenica u sakralnom funkcionalnom stilu. Kroz primjere iz korpusa utvrdit ćemo njihovu distribuciju i pokazati koje sintaksičke pozicije i funkcije zauzimaju unutar složene rečenice.

1. UVOD

Većina pristupa analizi relativne rečenice u različitim jezicima zasnovana je na utvrđivanju osnovnih tipoloških karakteristika. Postoji nekoliko parametara koji su univerzalni i za ovu sintaksičku konstrukciju, budući da su zajednički većini istraživanih jezika. Arapski jezik, u tom smislu, dijeli neka zajednička svojstva s određenim brojem jezika. S druge strane, postoje formalne i suštinske karakteristike relativne rečenice svojstvene samo arapskom jeziku. Slobodna relativna rečenica, kao podvrsta relativnih rečenica, predmet je istraživanja zbog određenih formalnih odlika, kao i njene frekventnosti

i distribucije u arapskom jeziku. U nekim jezicima obrađena je u okviru drugih relativnih rečenica zbog slabe zastupljenosti u ukupnom korpusu tekstova. U radu ćemo nastojati pokazati njenu zastupljenost i sintaksičke funkcije koje zauzima u kur'anskoj suri al-Baqara.

U našoj arabistici postoji nekoliko značajnih studija posvećenih relativnoj rečenici. Dizdar (2004; 2007; 2016; 2025) obrađuje nekoliko važnih aspekata relativne rečenice iz perspektive savremenih lingvističkih teorija. Slobodna relativna rečenica često je obrađena na temelju teorijskog okvira transformacijsko-generativne gramatike, ali postoji i niz drugih savremenih pristupa ovoj temi: Fassi Fehri (1981), Alqurashi (2016), al-Shorafat (2020), Nagi (2022). Hurić (2021) opisuje svojstva relativne rečenice u Kur'anu i to u suri al-Nahl, dok o sintaksičkim funkcijama relativnih rečenica, i slobodnih i relativnih rečenica sa antecedentom govori Saleh (2019). Kada je u pitanju slobodna relativna rečenica u Kur'anu, smatramo da ona zbog svoje zastupljenosti u tekstu Kur'ana ali i zbog svojih sintaksičkih osobina zaslužuje posebnu pažnju.

Rad ima cilj opisati sintaksičku strukturu slobodne relativne rečenice u arapskom jeziku na osnovu univerzalnih parametara za ovu sintaksičku konstrukciju. Treba naglasiti to da u ovome radu nećemo analizirati posebne tipove slobodnih relativnih rečenica u arapskom jeziku. Predmet naše analize bit će slobodne relativne rečenice određene prema ova dva osnovna svojstva: izostanak antecedenta i neodređenost referencije. Posebnu pažnju posvetit ćemo svojstvima slobodne relativne rečenice specifičnim za arapski jezik kao i relativizatorima pomoću kojih se uvodi slobodna relativna rečenica u strukturu nadređene rečenice u arapskom jeziku. Rad nastoji odgovoriti na pitanje u kojoj mjeri je slobodna relativna rečenica zastupljena u tekstu Kur'ana. Posebno je značajno pokazati koje sintaksičke pozicije, zbog svojih specifičnih sintaksičkih osobina, može zauzeti u tekstu Kur'ana prema hijerarhiji dostupnosti sintaksičkih pozicija i funkcija za relativizaciju.

Na osnovu teorijskog okvira za analizu slobodne relativne rečenice u arapskom jeziku, u radu će se interpretirati primjeri za svaku od sintaksičkih pozicija koju slobodna relativna rečenica zauzima u ovoj kur'anskoj suri. Također, primjeri će ilustrirati njihovu različitu distribuciju i različite relativizatore pomoću kojih se uvode u nadređenu rečenicu. U određenoj mjeri, analizirat ćemo i prijevod ovih primjera na bosanski jezik kroz kontrastivni pristup, naročito na mjestima gdje prijevod ne odražava u potpunosti njene odlike i strukturu u arapskom jeziku.

2. SVOJSTVA SLOBODNE RELATIVNE REČENICE

Sve relativne rečenice ne dijele ista gramatička svojstva, iako su neka od njih najučestalija. Jedna od osnovnih podjela relativnih rečenica jeste ona prema izraženosti odnosno neizraženosti *antecedenta* kao elementa koji relativna rečenica modificira. Kordić (1995) označava to svojstvo kao *atributivnost* i ističe ga kao jedno od najizraženijih. Relativna rečenica sa antecedentom je učestalija u velikom broju jezika te je stoga u većoj mjeri predmet istraživanja. S druge strane, relativne rečenice bez izraženog antecedenta nemaju, prije svega, svojstvo atributivnosti. Time se njihova sintaksička funkcija razlikuje od rečenica sa antecedentom.

Dok rečenica sa antecedentom ima funkciju njegovoga modifikatora, rečenica bez antecedenta zauzima mjesto imeničke riječi ili sintagme i preuzima njenu sintaksičku funkciju. Time je opseg njenih sintaksičkih funkcija širi i to može biti bilo koja funkcija koju može zauzimati imenička sintagma. Kordić (1995: 211) iz toga razloga govori o supstantivnoj relativnoj rečenici. “Stoga se relativna rečenica bez antecedenta naziva supstantivna relativna rečenica. Osim tog naziva, koristi se i termin slobodna relativna rečenica, kojim se naglašava da takva rečenica nije vezana za antecedent” (Isto).¹

Slobodna relativna rečenica uvrštava se u nadređenu rečenicu potpuno neovisno o bilo kojoj drugoj imeničkoj riječi. Po strukturi se, ipak, ne razlikuje mnogo od rečenice sa antecedentom. Andrews (2007: 214) tvrdi da ona u mnogim jezicima koegzistira sa drugim tipovima relativnih rečenica i analizira je u okviru drugih subordiniranih relativnih rečenica. Prema de Vries (2002: 41) svi univerzalni tipovi relativnih rečenica mogu biti konstruisani u formi slobodnih relativnih rečenica. Njihovo formiranje zasnovano je na *strategijama* formiranja relativnih rečenica (*relativizaciji*) u pojedinim jezicima, onakvim kakve su ih prikazali Keenan i Comrie (1977). Tako ni sve slobodne relativne rečenice ne dijele ista svojstva, zavisno o već spomenutim strategijama. Razlike u strukturi dovode do izdvajanja posebnih tipova u okviru same

¹ Očigledno je na osnovu primjera koji se pojavljuju u različitim izvorima kako i jedan i drugi naziv upućuju na iste razloge, koji su i formalni i sintaksički, te da se radi o istome tipu rečenice. U anglo-saksonskoj gramatici učestaliji je naziv *free relative clauses* (*slobodne relativne rečenice*). Slično je i u nekim drugim evropskim jezicima, kao naprimjer *frei relativesatz* u njemačkome jeziku. Određene terminološke razlike mogu se pojaviti u određivanju relativnih rečenica sa formalnim antecedentom. Naravno, i takvo nešto zahtijevaju tipološke karakteristike relativnih rečenica u pojedinim jezicima. Postoje jezici bez jasne formalne razlike između ovih tipova relativnih rečenica. U ovome radu osvrnut ćemo se i na to kakav je njihov odnos u arapskom jeziku.

slobodne relativne rečenice. Zajedničko jeste to da su im referenti semantički neodređeni i da se referira općenito. Predmet naše analize bit će slobodne relativne rečenice određene prema ova dva osnovna svojstva: izostanak antecedenta i neodređenost referencije.²

Kordić (1993: 148 ft. 4.) ukazuje na to da pojedini autori ovakve rečenice uopće ne smatraju relativnim. U tom kontekstu navodi primjer autora Mrazović i Vukadinović (1990: 508-510) koji govore o *indefinitivno generalizirajućim dopunskim rečenicama*. Ovi stavovi zanimljivi su i za klasificiranje ovoga tipa rečenica u arapskom jeziku. Razmotrit ćemo sljedeći primjer:

(1) أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا

*Oni su iskreni vjernici...*³ (Kur'an 2: 177)

Prijevod navedenog retka (*ajeta*) nam ne sugerira postojanje relativne rečenice. Odnos prijevoda i strukture izvornog arapskog teksta tema je za drugu priliku. Analiza koja bi uključila kontekst i niz drugih parametara dovela bi nas do zaključka o prevodilačkom izboru. Prema strukturi arapske rečenice, pokazna zamjenica *'ulāika* će biti subjekat/topik, *allađina šadaqū* predikat/komentar u formi slobodne relativne rečenice. Shematski prikaz izgledat će kako slijedi:

[*'ulāika*] (SUB. pok.zamj.pl.)(antecedent Ø) [*allađina* (rel.zamj.pl.m.r.) *šadaqū* (PERF. 3.l. pl. mr.)(IMEN.PRED. slob. rel. reč.)]⁴

Prijevod koji bliže odražava strukturu arapske rečenice bi glasio: *To su (oni) koji su iskreni (iskreno govore, iskreno vjeruju)*. U strukturi arapske rečenice ne postoji antecedent. Relativizator uvodi relativnu rečenicu koja je i bez antecedenta, neovisno od bilo kojega drugoga elementa, uvrštena na poziciju predikata/komentara. Supstantivna je i ne predstavlja dio sintagmatskog odnosa prema drugome članu. U prijevodu je potrebno upotrijebiti formalni

² Detaljan prikaz strategija formiranja slobodnih relativnih rečenica donose Bresnan i Grimshaw (1978). Sistematičnu klasifikaciju slobodnih relativnih rečenica sa parametrima koji određuju klase donose Lehmann (1984) i de Vries (2002). Treba naglasiti da u ovome radu nećemo analizirati posebne tipove slobodnih relativnih rečenica u arapskom jeziku.

³ Za analizu smo koristili Kur'an s prijevodom, preveo: Besim Korkut (1991) Fond za štampanje Mushafi Šerifa, Medina Munevvera. Slobodne relativne rečenice i njihovi prijevodni ekvivalenti u radu su označeni podvlačenjem, dok su formalni antecedenti u prijevodnim ekvivalentima označeni masnim slovima.

⁴ U ovome tipu imenske rečenice u arapskom jeziku kopula je nulta.

antecedent. Navedeni primjer ilustrira mogućnost slobodne relativne rečenice da jednostavnim postupkom bude uvedena na određenu sintaksičku poziciju/funkciju, u ovome slučaju predikata imenske rečenice. Tako, ovakvu rečenicu ne možemo posmatrati kao dopunsku u formalnom smislu budući da je nužna za ostvarivanje predikativnosti rečenice. Tako je i sa drugim pozicijama koje slobodna relativna rečenica u arapskom jeziku eksplicitno popunjava.

3. SLOBODNA RELATIVNA REČENICA U ARAPSKOM JEZIKU

Relativne rečenice u arapskom jeziku sa dosta pažnje su obrađene u lingvističkoj literaturi. Pri tome treba razlikovati njihov status u klasičnim arapskim gramatikama, u kojima se one ne tretiraju na isti način kao u savremenim izvorima. Osnovna pažnja je posvećena arapskim relativnim rečenicama sa *određenim* i *neodređenim antecedentom* budući da se način relativizacije dosta razlikuje između ova dva tipa relativnih rečenica.

Kao i engleski i neki drugi jezici, arapski jezik posjeduje tri glavne vrste relativnih rečenica: *restriktivne relativne rečenice*, *nerestriktivne relativne rečenice* i *slobodne relativne rečenice*. Međutim, ovakvu klasifikaciju koju zastupaju brojni savremeni autori, ne poznaje klasična arapska gramatika. “Štaviše, u arapskoj sintaksi, koja inače ne posjeduje ni jedinstven termin što bi istovremeno obuhvatao sve manifestacije arapske relativne rečenice, ne postoje odgovarajući termini pomoću kojih bi se razlika između restriktivnih i nerestriktivnih relativnih rečenica mogla objasniti” (Dizdar 2004: 85).

Isti problem pojavljuje se i prilikom terminološkog određivanja i sintaksičkog statusa slobodnih relativnih rečenica. Nāḡī (2022), navodeći ovu klasifikaciju arapske relativne rečenice, kao terminološki ekvivalent u arapskom jeziku nudi pojmove *ḡumla šila al-mawsūl al-ḥurra* (*slobodna relativna rečenica*) i *ibarāt al-waṣl al-ḥurra* (*slobodna relativna konstrukcija*). Hurić (2022: 223) također govori o mogućim arapskim nazivima određenih tipova relativnih rečenica, kao i to da se radi o prijevodnim ekvivalentima iz evropske lingvističke tradicije, a da takvi termini nisu poznati klasičnoj arapskoj sintaksi.

Slobodne relativne rečenice u arapskom jeziku jesu one konstrukcije koje dijele osnovna svojstva restriktivnih relativnih rečenica, ali im nedostaje antecedent. Uvode se *relativnim elementom* (*allaḏī, man, mā*)⁵. Prema al-Sho-

⁵ Određene nedoumice se mogu pojaviti prilikom terminološkog određivanja i ove kategorije riječi. Relativni element u nekim izvorima jeste relativizator, koji je u arapskoj relativnoj rečenici sa određenim antecedentom neizostavan element formiranja relativne rečenice, iako njegova upotreba ne čini primarnu strategiju kodiranja sintaksičke funkcije antecedenta. Ove riječi pripadaju klasi zamjenica: pridjevskih *allaḏī* te imeničkih *man, mā*. A. F. Fehri

rafat (2020), relativni element podliježe kongruenciji, tj. trebao bi zadovoljiti izborna ograničenja i glavne rečenice i predikata u zavisnoj rečenici. Pravilo se odnosi samo na pridjevsku zamjenicu *alladī* u svim njenim oblicima:

(2) *وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ*

A one koji vjeruju i dobra djela čine obraduj džennetskim baščama kroz koje će rijeke teći; (Kur'an 2: 25)

(3) *هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا*

On je za vas sve što postoji na Zemlji stvorio. (Kur'an 2: 29)

Radi ilustracije navedene tvrdnje, primjere je potrebno analizirati prema strukturi arapske rečenice u izvornom tekstu. Slobodna relativna rečenica u primjeru (2) uvedena je relativizatorom *alladīna*, što je plural muškog roda pridjevske zamjenice *alladī*. Predikati relativne rečenice *'āmanū* te *'amilū* su izraženi u pluralu perfekta trećeg lica muškog roda. Relativizator kongruira sa predikatima.

U primjeru (3) slobodna relativna rečenica je imenski predikat. Uvedena je relativizatorom *alladī* u singularu muškog roda. Relativizator kongruira sa subjektom. Subjekt rečenice je lična zamjenica *huwa* koja referira na singular muškog roda.

Relativne rečenice u primjerima (2) i (3) uvedene su na isti način kao i relativne rečenice sa određenim antecedentom. Badawi, Carter i Gully (2004: 489-538) donose klasičnu klasifikaciju relativnih rečenica prema određenosti i neodređenosti antecedenta, ali se dosta pažnje posvećuje i slobodnim relativnim rečenicama koje su obrađene u okviru relativnih rečenica sa određenim antecedentom. Razlog za takav pristup moguće je tražiti u formalnoj organizaciji slobodnih relativnih rečenica koja korespondira sa relativnim rečenicama sa određenim antecedentom.

Na poziciji relativizatora u arapskoj slobodnoj relativnoj rečenici može biti neka od pridjevskih zamjenica muškog ili ženskog roda, u singularu, dualu ili pluralu. U pravilu, samo slobodna relativna rečenica može imati za

(1978: 93) navodi da su ove riječi *relative heads* ili *relative pronouns*. Očigledno su različiti nazivi povezani sa njihovom funkcionalnom upotrebom u različitim sintaksičkim teorijama. Pridjevska zamjenica *alladī* pojavljuje se i u ženskom rodu, te u sva tri gramatička broja: singular, dual i plural. Svojstva ove zamjenice koja ovdje navodimo odnose se na sve njene forme.

relativizator neku od imeničkih zamjenica: *man* i *mā* Povijesno gledano, obje su ove zamjenice i upitne.⁶ Al-Shorafat (2020: 74) ističe da *alladī* i *man* jednako referiraju na žive i nežive objekte, dok *mā* isključivo referira na nežive objekte.

Sama slobodna relativna rečenica ima istu unutrašnju strukturu kao i sve relativne rečenice, iako u rečenicama uvedenim sa *man* i *mā* postoji tendencija da se resumptivna zamjenica, koja bi u nekim drugim tipovima arapske relativne rečenice bila neizostavna, može izostaviti kada je funkcija očigledna, a obično u kratkim rečenicama i kada se radi o sintaksičkim pozicijama lahko dostupnim relativizaciji:

(4) فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ

...pa izvršite to što se od vas traži! (Kur'an 2: 68)

Prema strukturi rečenice u izvornom tekstu glagol u imperativu *'if'alū* (2. l. pl. m. r.) je tranzitivan. Subjekt je impliciran u finitnom obliku glagola. Prirodno je da slobodna relativna rečenica *mā tu'marūn* popuni poziciju komplementa glagola, odnosno sintaksičku funkciju direktnog objekta. Resumptivna zamjenica nije sadržana u relativnoj rečenici. Strategije relativizacije slobodnih relativnih rečenica se umnogome preklapaju sa strategijama relativizacije relativnih rečenica sa antecedentom.

Kada je u pitanju raspon sintaksičkih funkcija, on ostaje isti za oba tipa zamjenica. Razlika može biti ta da *man* i *mā* ponekad imaju uopćeniju semantičku referenciju sa značenjima *man* "bilo koji" i *mā* "šta god".⁷

⁶ Bresnan i Grimshaw (1978: 331-391) nastoje utvrditi koje su to morfološke i sintaksičke osobine wh-izraza u engleskom jeziku, a na temelju kojih se uspostavlja razlika između wh-izraza kao upitnih i relativnih. Pri tome kao jedan od glavnih argumenata ističu to da relativni wh-izrazi mogu sufiksno uz sebe vezati druge izraze, dok upitni wh-izrazi to ne mogu. Tako su upitni wh-izrazi neovisni od drugih elemenata u sintaksičkom ustrojstvu rečenice, dok su relativni snažno povezani i imaju ulogu komplementatora. Ova teza otvara mogućnost interpretacije u kontekstu analize arapskih imeničkih zamjenica *man* i *mā* koje imaju također i upitnu i relativnu prirodu. Kontrastivni pristup ovome fenomenu čini se moguće s obzirom na to da je relativna rečenica zanimljiva za izučavanje iz ugla transformacijsko-generativne gramatike, a jedan broj radova zauzima upravo ovaj pristup arapskoj relativnoj rečenici.

⁷ Vidjeti: Badawi, Carter i Gully (2004: 506).

4. SLOBODNA RELATIVNA REČENICA U SURI *AL-BAQARA*: DISTRIBUCIJA I SINTAKSIČKE POZICIJE I FUNKCIJE

Kordić (1995) u analizi slobodnih relativnih rečenica iznosi podatak kako one u središnjem korpusu hrvatskoga jezika, na kojem zasniva svoju analizu, procentualno čine oko 7% od ukupnoga broja relativnih rečenica. Također, autorica donosi i presjek distribucije slobodnih relativnih rečenica po pojedinim funkcionalnim stilovima.

Tako, u administrativno-pravnom i znanstvenom stilu autorica pronalazi najniži procenat ovih rečenica budući da se u njima “najviše izbjegavaju neodređenost, uopćenost i poslovičnost, koje su svojstvene većini slobodnih relativnih rečenica” (Isto: 213). U književnom i novinskom stilu procenat je viši, ali je opšta tendencija da ih je sve manje.

Međutim, u arapskom jeziku nalazimo znatno učestalije pojavljivanje slobodnih relativnih rečenica. Kordić (1995) govori o jasnoj formalnoj razlici između slobodnih relativnih rečenica i relativnih rečenica sa formalnim antecedentom. U bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku mnoge rečenice ne bismo mogli izraziti bez formalnog antecedenta, dok bismo to mogli učiniti u arapskom jeziku. Razlog tome jesu strategije relativizacije. Dizdar (2016: 106-114), opisujući relativne rečenice sa formalnim antecedentom u bosanskom i arapskom jeziku, zaključuje da su, potpuno suprotno u odnosu na bosanski jezik, relativne rečenice sa formalnim antecedentom u arapskom jeziku malo zastupljene a da dominiraju slobodne relativne rečenice. Zbog uloge koju ima resumptivna zamjenica u relativizaciji, arapska slobodna relativna rečenica nema ograničenja u distribuciji i ne treba formalni antecedent koji će kodirati njenu funkciju u glavnoj rečenici. Slično je i sa nekim drugim jezicima. Naime, Lehmann (1984) i de Vries (2002) navode da u klasama slobodnih relativnih rečenica postoje *false free relatives* ili *semi-free relatives*. Opisujući svojstva relativnih rečenica de Vries (2002: 45) zaključuje kako relativne rečenice sa formalnim antecedentom dijele skoro sva svojstva rečenica sa antecedentom. Dakle, ove rečenice su “lažne” (*false*) po tome što nisu u potpunosti neovisne u zauzimanju pozicija unutar glavne rečenice. Njihov antecedent je lična ili pokazna zamjenica koja im služi isključivo kao sintaksičko sredstvo za ostvarivanje gramatičnosti a slobodne su po tome što ne referiraju na semantički obuhvat svoga antecedenta.

Naša analiza slobodnih relativnih rečenica u Kur'anu, suri *al-Baqara*, kao tekstu sakralnog funkcionalnog stila potvrđuje njihovu neometanu distribuciju i široku zastupljenost na različitim sintaksičkim pozicijama. Treba

imati na umu da se radi o najdužoj kur'anskoj suri. I pored toga, uzmemo li za usporedbu samo analizu koju je Kordić (1995) vršila na korpusu hrvatsko-ga jezika, primjetit ćemo da je iznimno veliki broj slobodnih relativnih rečenica u našem korpusu, čak i u ukupnom broju svih relativnih rečenica. Jedan od razloga svakako možemo tražiti u jednostavnom sintaksičkom formiranju i uklapanju takvih rečenica. Kur'anski tekst ima jedan specifičan način deiktičkog designiranja kroz forme koje upućuju na različita svojstva ili stanja subjekata iz komunikacijskog konteksta, ističući značaj i subjekta i svojstva u kojem se realizira. S druge strane, činjenica je kako je riječ o sakralnom funkcionalnom stilu te da se on razlikuje po načinu upotrebe jezičko-stilskih sredstava od drugih funkcionalnih stilova.

U ovome radu nećemo govoriti o stilistici i stilogenosti slobodne relativne rečenice u Kur'anu kao što nam nije cilj raditi preciznu kvantitativnu analizu sa podacima o svakome pojedinačnom relativizatoru slobodne relativne rečenice. Prema Kordić (1995: 214) kao relativizator slobodne relativne rečenice najučestalija je zamjenica *što*, nešto manje se pojavljuje zamjenica *tko*, a iznimno rijetko zamjenica *koji*. Usporedimo li to sa primjerima iz korpusa naše analize, primjećujemo da je također imenička zamjenica *mā* najučestalija. Međutim, i druge dvije zamjenice gotovo jednako sudjeluju u formiranju slobodnih relativnih rečenica. Kod relativizatora *alladī* u svim formama kao prijevodni ekvivalent u bosanskom jeziku pridodaje se najčešće i pokazna zamjenica kojom se obilježava *distal*.

U našu analizu uvrstili smo i one slobodne relativne rečenice koje bi se mogle smatrati rečenicama sa *inkorporiranim antecedentom*. Hurić (2022: 227) opisujući relativnu rečenicu u kur'anskom poglavlju *al-Nahl* smatra da se ove rečenice u kur'anskom kontekstu mogu posmatrati na način da se *podrazumijeva sadržaj imenice koja nije izrečena*, posebno ako se uzme u obzir potpuna kongruencija zamjenice koja se realizira. Na početku rada naglasili smo da smo analizu vršili prije svega na temelju formalnog parametra: neizraženo-sti antecedenta. Pored spomenutih, al-Shorafat (2020: 73) u relativizatore slobodne relativne rečenice ubraja imenicu *'ayyun*⁸ sa sličnom referencijom kao kod zamjenica *man* i *mā*, *matā* za referiranje na vrijeme i *'aynamā* za mjesto, smatrajući rečenice koje uvode imenskim rečenicama zbog sličnosti sa strukturom imeničke sintagme. Fehri (1981: 93) dodaje i relativizator *kayfamā* te podrazumijeva i niz drugih složenih izraza nastalih uz imeničku zamjenicu *mā*. Nāgī (2022: 285) izdvaja *alladī*, *man* i *mā*, kao i Alqurashi (2016: 71), te ih

⁸ Kod Muftića (1998: 649) *'ayyun* je odnosna zamjenica poput *man* i *mā*, prema funkciji koju ima u ovakvom tipu rečenica.

naziva *markerima slobodne relativne rečenice*, što je opet funkcionalno povezano sa sintaksičkim statusom koji im dodjeljuje.

Dizdar (2025: 80) smatra kako relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima vrlo često autori ne smatraju relativnim nego ih klasificiraju sa drugim adverbijalnim rečenicama, iako su one, naročito slobodne relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima, vrlo česte. Njihovo različito tretiranje važno je u određivanju klase ovakvih rečenica, pa smatramo važnim ukazati na ove razlike iako su predmet naše analize samo rečenice uvedene pomoću *alladī, man i mā*. Badawi, Carter i Guly (2004: 667) rečenice uvedene gore navedenim i drugim priložnim relativizatorima obrađuju među adverbijalnim rečenicama. Prema Dizdar (2025: 81 ft.4.) Teufik Muftić ih svrstava među adverbijalne rečenice u značenju mjesta, vremena i načina, dok slobodne relativne rečenice uvedene pomoću *alladī, man i mā* imenuje relativnim rečenicama bez antecedenta. Za našu analizu posebno je interesantan status rečenica koje Muftić (1998: 649) imenuje *pogodbeno-odnosnim* ili *kondicionalno-relativnim* rečenicama. One su uvedene pomoću *man i mā*:

(5) *وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ*

A nastradaće sigurno oni koji u nju ne vjeruju. (Kur'an 2: 121)

(6) *وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ*

A za dobro koje učinite Allah zna. (Kur'an 2: 197)

Naizgled, primjeri (5) i (6) imaju formu slobodne relativne rečenice. Međutim, u oba primjera glagol je iskazan u *jusivu* što je, pored glagola u perfektu, jedan od kriterija gramatičnosti pogodbene rečenice. U slobodnim relativnim rečenicama uvedenim istim relativizatorima, glagol se ne pojavljuje u skraćenom načinu. Dalje, pogodbena rečenica često ne referira na jedan određeni antecedent i njena semantička referencija nije ograničena. Bilo koji antecedent koji ispunjava uvjet pogodbe može zauzeti to mjesto, samo je njegova priroda određena vrstom odnosa koji uvjet iskazuje. U slobodnoj relativnoj rečenici mogli bismo označiti jedan antecedent koji može biti poznat u komunikacijskom kontekstu bez obzira na to što on nije formalno izražen. Tako ove rečenice iz navedenih razloga nismo razmatrali u našoj analizi.

Kada su u pitanju sintaksičke funkcije koje slobodna relativna rečenica može imati, one uključuju sve sintaksičke funkcije koje može imati imenička riječ. Badawi, Carter i Guly ih poistovjećuju sa imeničkim sintagmama i po

strukturi, funkciji i distribuciji unutar nadređene rečenice. Prema ovim autorima, javljaju se na pet pozicija unutar rečenice: 1. *subjekt/tema*, 2. *predikat/komentar*,⁹ 3. *direktni objekt*, 4. *iza prijedloga*,¹⁰ 5. *iza upitnih izraza*.

Saleh (2019: 56-84) govori o jedanaest različitih pozicija u kojima se arapska relativna rečenica može naći, navodeći kur'anske primjere za svaku od njih. U analizu uključuje pozicije unutar svih tipova relativnih rečenica. Između ostalih, jedna od pozicija slobodne relativne rečenice jeste *gramatički subjekt (pro-agent) glagola u pasivu*:

(7) *فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ*

...*I nevjernik se zbuni*... (Kur'an 2: 258)

Na osnovu samoga prijevoda ne bismo mogli zaključiti da se u primjeru (7) radi o slobodnoj relativnoj rečenici, budući da prijevod sugerira na to da postoji subjekt izražen imeničkom riječi. Međutim, glagol *buhita* (značenje: *začuditi se, smesti se*) koji stoji na početku rečenice izražen je u pasivu. Radi se o glagolu koji, iako ima refleksivno značenje, ima i svoj aktivni oblik. Dakle, nije riječ o defektivnom glagolu. Njega slijedi slobodna relativna rečenica *allađi kafara* (doslovno: *koji nije vjerovao*) koja u tom slučaju zauzima poziciju gramatičkog subjekta glagola u pasivu. Također, ova rečenica zauzima mjesto koje bi gramatički subjekt zauzimao u gramatičkom redosljedu riječi - postponirana je u odnosu na glagol u pasivu.

⁹ Pozicija imenskog predikata s obzirom na to da se radi o imeničkoj sintagmi.

¹⁰ Dizdar (2007: 87-101), opisujući hijerarhiju dostupnosti u arapskoj relativnoj rečenici, upotrebljava pojam pozicija umjesto funkcije, budući da se pojedine pozicije antecedenta u rečenici ne vezuju za konkretne sintaksičke funkcije. Čini se kako se isti princip može primijeniti i u našoj analizi, pa umjesto o funkcijama govoriti o pozicijama. Jedna od takvih pozicija jeste slobodna relativna rečenica kao komplement prijedloga. Slobodne relativne rečenice u našem korpusu se dosta često javljaju na ovoj poziciji, i to uvedene svakim od relativizatora. Mi ćemo razdvajati poziciju prijedložnog objekta, koji je u arapskom jeziku indirektni objekt, i poziciju komplementa prijedloga koji može imati ili ulogu imenskog predikata ili neke adverbijalne odredbe. Mi ćemo razlikovati ove pozicije. Također, Dizdar ilustrira šest pozicija u arapskom jeziku dostupnih relativizaciji: 1. subjekt, 2. direktni objekt, 3. indirektni objekt, 4. komplement prijedloga, 5. posesivni genitiv, 6. objekt komparacije. Ranije smo kazali da se sama unutarnja struktura slobodne relativne rečenice ne razlikuje mnogo od relativne rečenice sa antecedentom. Stoga se pozicije koje slobodne relativne rečenice zauzimaju u nadređenoj rečenici, u korpusu koji smo istraživali, često preklapaju sa spomenutim pozicijama.

– *Subjekt*

(8) فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ

...*Onda su **oni** koji su bili nepravедni zamijenili drugom Riječ koja im je bila rečena...* (Kur'an 2: 59)

(9) لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ

*Njega čeka **ono** što je zaslužio i vas će čekati **ono** što ćete zaslužiti* (Kur'an 2: 134)

(10) وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَيَالْيَوْمَ الْآخِرِ

Ima ljudi koji govore: "Vjerujemo u Allaha i u onaj svijet!" (Kur'an 2: 8)

U primjerima (8), (9) i (10) slobodna relativna rečenica popunjava poziciju subjekta, i to subjekta glagolske rečenice (8)¹¹ i subjekta imenske rečenice (9) i (10). Prijevod primjera (9) također ne odražava strukturu rečenice budući da se u obje rečenice u izvornome tekstu pojavljuju dva rečenična konstituenta: prijedložna sintagma koja može biti samo predikat imenske rečenice i subjekt u formi slobodne relativne rečenice. Rečenice (8), (9) i (10) su uvedene pomoću tri različita relativizatora. U našem korpusu poziciju subjekta najčešće zauzima slobodna relativna rečenica uvedena pomoću zamjenice *allađi*.¹² Također, vidimo da se relativne rečenice nalaze na mjestima uobičajenim za poziciju subjekta.¹³ Kod prijevoda se najčešće upotrebljava pokazna zamjenica kao formalni antecedent uz relativizator.

¹¹ Badawi, Carter i Gully (2004: 505), tvrdeći da se ove klauze javljaju u svim sintaksičkim funkcijama imeničke sintagme, navode da nisu pronađeni primjeri nominalnih relativnih rečenica na poziciji agensa (vršioča radnje) koji bi u arapskoj glagolskoj rečenici bio ekvivalent poziciji subjekta (fā'ila). S obzirom na to da spomenuta rečenica ukazuje na postojanje takvog primjera, moguće je da je navedena tvrdnja rezultat odsustva odgovarajućih primjera u korpusu koji su autori istraživali.

¹² U korpusu nismo našli primjere u kojima se ovaj relativizator pojavljuje u dualu – niti muškog niti ženskog roda.

¹³ U *Gramatici bosanskog jezika* (Jahić – Halilović – Palić 2000) nalazimo zanimljiv opis relativne klauze u funkciji subjekta:

“S druge strane, tzv. odnosna (relativna) subjekatska klauza u složenoj rečenici ne zastupa subjekt, nego specifičnu odredbu subjekta (tj. atribut), koja je u datom kontekstu značenjski važnija od subjekta (koji je leksički “prazan”), te se stoga ona obavezno navodi. Ovakve se, dakle, zavisnosložene rečenice uobličuju naknadnim brisanjem subjekta (usp.: Onaj ko

– *Imenski predikat*

(11) ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ

*To je za **onoga** koji nije iz Mekke.* (Kur'an 2: 196)

Rečenica u primjeru (11) je komplement prijedloga *li*, pa možemo kazati da je to njena pozicija. Međutim, funkcija prijedložne sintagme čiji je rečenica sastavni dio jeste imenski predikat.

– *Direktni objekt*

(12) وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا

*Kada susretnu **one** koji vjeruju, govore: "Vjerujemo!* (Kur'an 2: 14)

(13) فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ

I kad ona osvijetli njihovu okolicu..." (Kur'an 2: 17)

(14) يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

*On ukazuje na Pravi put **onome** kome On hoće.* (Kur'an 2: 142)

Primjeri (12), (13) i (14) pokazuju kako poziciju direktnog objekta zauzima slobodna relativna rečenica uvedena različitim relativizatorima. U prijevodu Kur'ana koji smo koristili primjer (13) ne ukazuje na postojanje rečenice. Međutim, ono što smo označili kao rečenicu tj. *mā ḥawlahū* doslovno znači *ono što je oko njega*. Također, prijevod primjera (14) sugerira da se radi o indirektnom objektu. Glagol *hadā* je direktno tranzitivan i ovdje ostvaruje svoj objekt u formi slobodne relativne rečenice. U našem korpusu najveći broj slobodnih relativnih rečenica koje zauzimaju poziciju direktnog objekta uveden je pomoću relativizatora *mā*.

– *Indirektni objekt*

(15) أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ

se trudi uspije. > Ko se trudi uspije.), a ne njegovom zamjenom zavisnom klauzom." (Jahić – Halilović – Palić 2000: 422)

*Zar nisi čuo o **onima** koji su iz straha od smrti iz zemlje svoje pobjegli – a bijaše ih na hiljade.* (Kur'an 2: 243)

(16) وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا

*I oni se rugaju **onima** koji vjeruju.* (Kur'an 2: 212)

U primjerima (15) i (16) indirektni objekt ostvaren je pomoću prijedloga *ilā* odnosno *min*.

– *Komplement prijedloga*

(17) أُولَٰئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا

Njih čeka nagrada koju su zaslužili. (Kur'an 2: 202)

(18) وَلَٰئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ

A ako bi se ti poveo za željama njihovim, nakon Objave koja ti dolazi,... (Kur'an 2: 120)

U primjerima (17) i (18) prijevod sugerira kako se radi o restriktivnim relativnim rečenicama sa antecedentom. Forma ovih rečenica u arapskom jeziku ukazuje na to da je antecedent formalno izostavljen i da su dio prijedložnih sintagmi u funkciji imenskog predikata (17) i adverbijalne oznake za vrijeme (18). Slobodna relativna rečenica na poziciji komplementa prijedloga je frekventna konstrukcija u arapskom jeziku a kao takva zauzima različite sintaksičke funkcije.

Razmotrimo još neke pozicije koje Saleh (2019) navodi za slobodnu relativnu rečenicu:

– *Iza uvodne rečeničke partikule 'inna*

Za ovu poziciju nalazimo primjere i u našem korpusu:

(19) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

***One** koji vjeruju i čine dobra djela i molitvu obavljaju i zekat daju čeka nagrada kod Gospodara njihova; i ničega se oni neće bojati i ni za čim oni neće tugovati.* (Kur'an 2: 277)

Partikula *'inna* uvodi imensku rečenicu. Saleh (2019: 65) kao primjer navodi slobodnu relativnu rečenicu uvedenu pridjevskom zamjenicom *allaḍāni* za dual muškog roda i ističe kako partikula *'inna* ne mijenja funkciju relativne rečenice nego samo mijenja padež zamjenice pred kojom stoji u akuzativu *allaḍayni*. Naravno, u kur'anskom ajetu koji smo naveli slobodna relativna rečenica uvedena je pomoću zamjenice za množinu *allaḍīna* koja ne mijenja padežne nastavke. Ta tvrdnja ide u prilog terminološkoj razlici između pozicije i funkcije o kojoj je ranije bilo riječi.

Saleh (2019: 66), pored pozicije iza prijedloga, spominje i poziciju *drugog člana genitivne veze*. Zapravo su to pozicije na kojima bi se imenička riječ pojavila u genitivu. O prvoj poziciji govorili smo kao o poziciji komplementa prijedloga. Za drugu poziciju Saleh ne navodi primjer, dok u našem korpusu pronalazimo takav primjer:

(20) وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً

Oni koji neće da vjeruju slični su stoci na koju se viče, ali ona čuje samo zov i viku. (Kur'an 2: 171)

Budući da nam struktura istaknutog dijela prijevoda ne ukazuje na aneksiju, navest ćemo doslovan prijevod sintagme koji bi glasio: “*Primjer onih koji ne vjeruju...*”.

– *Komplement partikule za izuzimanje illā*

Spomenimo na kraju i ovu poziciju koju Saleh izdvaja kao zasebnu a zbog činjenice da se i u našem korpusu nalaze primjeri u kojima iza partikule *illā* stoji slobodna relativna rečenica:

(21) وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَعِيًا بَيْنَهُمْ

A povod neslaganju bila je međusobna zavist, baš od onih kojima je data Knjiga, i to kada su im već bili došli jasni dokazi; (Kur'an 2: 213)

Ova pozicija ima širok raspon sintaksičkih funkcija u arapskom jeziku (Badawi – Carter – Gully 2004: 671). Samo ta pozicija otvara mogućnost istraživanja relativne rečenice u arapskom jeziku. Pozicije i sintaksičke funkcije samo su jedan aspekt teme koji smo nastojali osvijetliti u ovome radu. Sve to pokazuje kako i brojni drugi aspekti ove teme zaslužuju pažnju istraživača.

5. ZAKLJUČAK

Analiza slobodnih relativnih rečenica u suri *al-Baqara* pokazuje da je ovaj tip rečenice veoma zastupljen u tekstu Kur'ana. Slobodne relativne rečenice u ovome korpusu u znatnom broju su uvedene pomoću različitih relativizatora. Njihova slobodna distribucija povezana je sa strategijama relativizacije u arapskom jeziku. Na njihovu brojnost utječe i činjenica da bilo koji od relativizatora u arapskom jeziku ne treba pokaznu zamjenicu ili neki drugi sintaksički upućivač koji bi pokazao sintaksičku funkciju ili poziciju relativne rečenice unutar nadređene rečenice koju pokazuje formalni antecedent. U kur'anskom tekstu one zauzimaju različite pozicije koje u rečeničnom ustrojstvu može zauzimati imenička sintagma. Precizna kvantitativna analiza sigurno bi pokazala njenu veliku frekventnost u sakralnom funkcionalnom stilu. Iz perspektive upotrebe slobodne relativne rečenice u sakralnom stilu, analiza bi mogla ponuditi zanimljive zaključke. Nadalje, zaključci bi mogli ukazati na njenu stilogenost u sakralnom funkcionalnom stilu, naročito na pojedinim rečeničkim funkcijama koje zauzima. Ovim radom nastojali smo otvoriti jedno poglavlje u analizi ove, u arapskom jeziku, značajne konstrukcije a dalja istraživanje otkrit će druge značajne strane ove zanimljive teme.

IZVOR

Kur'an s prijevodom, preveo: Besim Korkut (1991), Fond za štampanje Mushafi Šerifa, Medina Munevvera

LITERATURA

- Alqurashi, Abdulrahman (2016), "An HPSG Approach to Free Relatives in Arabic", *International Journal of English Language and Linguistics Research*, Vol.4., No.1., 70-87.
- Andrews, Avery D. (2007), "Relative clauses", U: *Language Typology and Syntactic Description: Complex Constructions*, Ed. T. Shopen, vol. II, Cambridge University Press, Cambridge, 206-236.
- Badawi, Elsaid, Carter, Michael George, Gully, Adrian (2004), *Modern Written Arabic: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London and New York
- Bresnan, Joan, Grimshaw, Jane (1978), "The Syntax of Free Relatives in English", *Linguistic Inquiry*, Summer, Vol. 9, No. 3, The MIT Press, 331-391.
- Comrie, Bernard, Keenan, Edward Louis (1977), "Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar", *Linguistic Inquiry*, Vol. 8, No. 1, 63-99.
- de Vries, Mark (2002), *The Syntax of Relativization*, LOT, Utrecht

- Dizdar, Elma (2004), "O restriktivnim i nerestriktivnim relativnim rečenicama u arapskom jeziku", *Pismo – Časopis za jezik i književnost*, 2, 84-98.
- Dizdar, Elma (2007), "Hijerarhija dostupnosti u arapskoj i bosanskoj relativnoj rečenici", *Pismo – Časopis za jezik i književnost*, 5, 87-101.
- Dizdar, Elma (2016), "Semi-free Relatives in Arabic and Bosnian", u: *Current Research on Language Learning and Teaching: Case Study of Bosnia and Herzegovina*, Ed. Azamat Akbarov, Cambridge Scholars Publishing, 106-114.
- Dizdar, Elma (2025), "Atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima u arapskom jeziku", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Vol.74, 79-101.
- Hurić, Vedad (2021), "Relativna rečenica u suri al-Nahl", u: *Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka*, 25, Sarajevo, 219-238.
- Fassi Fehri, Abdelkader (1981), "Free relatives and comparatives in Arabic", *Langues et Littératures*, 1, 87-117.
- Jahić, Dževad, Halilović, Senahid, Palić, Ismail (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom Štampe, Zenica
- Kordić, Snježana (1993), Slobodna relativna rečenica, *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, Vol. 5, No. 1-2, 147-158.
- Kordić, Snježana (1995), *Relativna rečenica*, Matica hrvatska, Zagreb
- Lehmann, Christian (1984), *Der Relativsatz: Typologie seiner Strukturen; Theorie seiner Funktionen; Kompendium seiner Grammatik*, Language universals series, Vol. 3, Tübingen
- Mrazović, Pavica, Vukadinović, Zora (1990), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Novi Sad
- Muftić, Teufik (1998), *Gramatika arapskoga jezika*, Ljiljan, Sarajevo
- Nagi, Khalil Abdullsalam (2022), Free Relatives in Standard Arabic: An Agree-Based Account, *The Scientific Journal*, vol. 5, no. 1, 280-298.
- Saleh, Weam Luaibi (2019), "Syntactic Functions of Relative Clauses in the Glorious Qur'an with Reference to Their Realizations in English", *Journal of the College of Basic Education*, Volume 1, Issue 1, 56-86.
- al-Shorafat, Mohammed Odeh (2020), "Free Relative Clauses in Literary Arabic.", *Journal of Linguistics and Literature*, vol. 4, 2, 72-78.

AN ANALYSIS OF FREE RELATIVE CLAUSES IN SURAH *AL-BAQARA*

Summary

The relative clause with antecedent in the Arabic language has been most extensively studied in classical integral grammars. They primarily deal with their differences arising from the criterion of definiteness and indefiniteness of the antecedent. Contemporary studies reveal their other significant aspects by establishing typological characteristics according to universal criteria and contrasting them with similar constructions in other languages. On the other hand, the free relative clause in the Arabic language has not been researched to the extent that it is represented in different types of texts. Research in the Arabic language has most often been conducted from the perspective of transformational-generative grammar. Corpus research is almost non-existent. Therefore, this paper will deal with the free relative clause in Surah *Al-Baqara*. We will try to describe the formal aspect and frequency of free relative clauses in the sacral functional style. Using examples from the corpus, we will determine their distribution and present which syntactic positions and functions they occupy within a complex sentence.

KEY WORDS: *free relative clause, Surah Al-Baqara, relativizer, syntactic position, syntactic function*

Ismail PALIĆ – Mirela OMEROVIĆ

PROCESI KATEGORIZACIJA U RAZVOJU UČENIČKOG VOKABULARA¹

KLJUČNE RIJEČI: *procesi kategorizacija, kognitivna lingvistika, vokabular, značenje riječi, apstraktno mišljenje, kognitivni procesi*

U ovome radu govori se o uspostavljanju procesa kategorizacija u razvoju učeničkog vokabulara i njihovom utjecaju na kognitivne procese koji predstavljaju temelje za razvoj apstraktnog mišljenja. Bogaćenje rječnika jedan je od ključnih prediktora za razvoj čitalačke pismenosti i funkcionalnih znanja učenika. Razvijanje temeljnih znanja o značenjima riječi preduvjet je za kompetentno vladanje jezikom u različitim kontekstima, za jezičko stvaranje, izvođenje generalizacija, razvoj složenih kognitivnih sposobnosti analiziranja, zaključivanja i kritičkog mišljenja u umu i jeziku. Kroz određeni književnoumjetnički tekst i ponuđene riječi u njemu ispitali smo kriterije za uspostavljanje kategorizacija kod učenika starijeg osnovnoškolskog uzrasta. Ispitivanje je izvršeno na temelju kontekstualne procjene vokabulara gdje učenici prepoznaju značenje riječi u kontekstu, izdvajaju nepoznate riječi i razvrstavaju označene riječi u pojedine skupine prema vlastitoj procjeni. Cilj je rada ispitati i utvrditi na osnovu kojih kriterija učenici samostalno razvrstavaju označene i izdvojene riječi, na temelju kojih koncepta, kako imenuju određene kategorije i kako to utječe na razvoj njihovog vokabulara, a time i na razvoj procesa izvođenja kategorizacija, generalizacija, analize, sinteze, zaključivanja i na koncu kritičkog i kreativnog mišljenja. Aktivnosti refleksije o vlastitim odgovorima, međusobna razmjena ideja i poticanje divergentnog mišljenja učenika u rješavanju zadataka temelj su za razvoj strategija konstruiranja značenja, što ih usmjerava

¹ Članak je pripremljen u okviru naučnoistraživačkog projekta *Savremena lingvistička istraživanja u funkciji poticanja razvoja kreativnog mišljenja i funkcionalne pismenosti*, koji je realiziran na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, a odobren i finansijski podržan od Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke za 2024. god.

ka spoznaji i učvršćivanju svih vrsta znanja na dimenziji kognitivnih područja. Rezultati pokazuju da su učenici devetih razreda mnogo precizniji i sistematičniji u izvođenju kategorizacija u odnosu na učenike osmih razreda, da su sigurniji i sposobniji predočiti i objasniti pojedine semantičke skupine u odnosu na mlađi uzrast te da određene vrste tekstova uvrštene u čitanke nisu u potpunosti adekvatne za mlađe učenike. Rad može pomoći nastavnicima maternjeg jezika u kreiranju zadataka na leksičko-semantičkoj razini i njihovoj praktičnoj primjeni kroz različite leksičko-semantičke vježbe budući da one trajno doprinose razvoju vokabulara, upoznavanju s novim pojmovima i širenju perspektiva u poimanju svijeta. Njegova je vrijednost u povezivanju teorijskih koncepata kognitivnolingvističkih i psiholingvističkih istraživanja i nastavne prakse u funkciji bogaćenja učeničkog vokabulara, unapređenja funkcionalnih znanja, razvoja apstraktnog i kritičkog mišljenja te podizanja kvalitete nastave maternjeg jezika, teorijskih i metodičkih smjernica za njenu realizaciju.

1. UVOD

1.1. Kognitivnolingvistički opisi jezika temelje se na postavkama da je jezik nedjeljiv od iskustva i od temeljnih spoznajnih procesa, jasno uočljivih u procesu konstruiranja značenja. Jezik je konceptualno motiviran, jezičko se znanje gradi postepeno, a ljudski um izgrađuje značenje koje je dinamično i subjektivno. Izgrađeno značenje kodira se prema jezičkom inventaru svakog pojedinog jezika, prema kontinuumu njegove leksike i gramatike, a govornicima različitih jezika zajednički su temeljni kognitivni procesi i temeljna iskustva koja nas određuju kao ljudska bića, pri čemu često dijelimo i značajan broj kulturoloških i društvenih elemenata te tipološke karakteristike naših maternjih jezika. U procesu učenja jezika i izgradnje znanja postoji mnogo različitih činilaca koji određuju procesiranje novoga i nepoznatog – dinamika iskustva, trenutne okolnosti, karakteristike jezika i specifičnosti kognitivnih i afektivnih procesa, a ključ svakog učenja, pa i učenja jezika i konstruiranja značenja jeste višemodalna, kognitivna i afektivna uključenost pojedinca, njegova angažiranost u izgradnji jezičkog znanja, traženju poveznica i korištenju svih njegovih iskustava i čula u jezičkom konstruiranju značenja. Jezik je u sprezi s kognitivnim procesima kao što su pažnja, perspektiva i usporedba, a navedeni su procesi i načini njihova kodiranja u dinamičnoj interakciji s jezikom koja aktivira konstruiranje značenja na osnovu iskustva, konceptualnih obilježja određenog jezika, dobi govornika, njegova jezičkog znanja itd. (Geld – Stanojević 2018: 8-9, 50-51).

1.2. Leksička dimenzija jezika i bogatstvo vokabulara jedan je od ključnih prediktora za razvoj funkcionalnih znanja učenika i za unapređenje čitalačke pismenosti budući da je obim leksičkog fonda jedan od najvažnijih činilaca uspješnog lingvističkog razumijevanja i jedan od najboljih samostalnih prediktora razumijevanja pri čitanju (Cain – Oakhill – Lemmon 2004; Rončević 2005; Didović – Kolić-Vehovec 2009; Peti-Stantić 2022). Razvijanje temeljnih znanja o značenjima riječi preduvjet je za kompetentno vladanje jezikom u različitim kontekstima, za jezičko stvaranje, izvođenje generalizacija, razvoj složenih kognitivnih sposobnosti analiziranja, zaključivanja i kritičkog mišljenja u umu i jeziku (Peti-Stantić 2022; Omerović – Hamzagić Kovačević 2024).

2. TEORIJSKI OKVIR

2.1. Vokabular ili mentalni leksikon

Bogaćenje učeničkog vokabulara jedna je od temeljnih zadaća učenja i poučavanja maternjeg jezika i ključ za izgradnju različitih vrsta znanja. Njegovo proširivanje i produbljivanje podrazumijeva učenje izraza i sadržaja novih riječi, njihov pravilan izgovor i pisanje, razumijevanje osnovnih i prenesenih značenja, razumijevanje višeznačnosti i značenjskih obilježja riječi, njihovu upotrebu u tekstovima različitih funkcionalnih stilova, kolokacijske veze, fraze, pojavnost u terminima itd. (Palić – Omerović 2023: 198). Psiholingvisti vokabularom smatraju mentalni leksikon kao slojevito mrežno i hijerarhijski uređen rječnik u kojem su riječi povezane zajedničkim obilježjima u veće ili manje skupine (Erdeljac 2009: 36-37). Mentalni je leksikon obilježje individualnog govornika i razlikuje se od kolektivnog leksikona određenog jezika kao popisa njegova leksičkog fonda. Bogatstvo vokabulara individualno je obilježje svakog govornika, a ovisi o pohranjenom znanju u ljudskom umu.

Aitchison (1994) vokabular određuje kao skladište riječi u čovjekovu umu koje predstavlja strukturiranu cjelinu izgrađenu na temelju spoja i kompromisa između zahtjeva jezičke produkcije, percepcije i memorije. U njemu se pomoću generičkih kognitivnih sposobnosti goleme količine općih znanja putem semantičke komponente povezuju s memorijom. Pronalaženje riječi u mentalnom leksikonu kao gustoj i višeslojnoj mreži leksičkih veza predstavlja snalaženje u obilju različitih informacija. Riječ se promatra u ukupnosti veza s drugim riječima i s općim znanjem, a mentalni je leksikon okvir za razumijevanje i tumačenje jezičke upotrebe unutar kojega funkcioniraju jezičke jedinice isprepletene svojim međusobnim odnosima, načinima obrade

i mogućnošću stvaranja novih. Wierzbicka (2009) mentalni leksikon određuje kao veliku zbirku riječi koje pojedinac ima pohranjene u vlastitom umu. U skladu sa svojom teorijom semantičkih primitiva smatra da jezgru leksikona određenog jezika čine univerzalni ljudski koncepti kao najdublji slojevi mentalnog leksikona i kao nedjeljivi elementi značenja koji čine podlogu cijelog semantičkog sistema. Ti su koncepti organizirani u domene s karakterističnim distinktivnim tipom strukture, a svaki jezik leksikalizira i kodificira različite skupove primitiva unutar pojedinačnih značenjskih kategorija u okvirima hijerarhijski ustrojenog leksikona. Jackendoff (1992) mentalni leksikon vidi kao generaliziranu listu riječi s privilegiranim položajem semantike pojedinačne riječi i naziva je univerzalnom gramatikom koncepata. Ljudski je mozak sposoban pohraniti golemu, ali ograničenu količinu podataka na temelju neograničene inventivnosti koja počiva na sistemu načela što govorniku omogućuju neograničeno povezivanje riječi. Taj se sistem naziva “mentalnom gramatikom”, a ograničeni dio informacija svakako uključuje i ograničeni popis riječi. Jackendoff (2016: 20) ističe da “konačni um može proizvesti beskonačnu količinu novih misli samo pohranjivanjem konačnog sustava. Dio toga sustava veliko je skladište pohranjenih dijelova koje možemo zvati ‘pojmovima’. Ali, s druge strane, da bi bio sposoban proizvesti neograničen broj različitih misli, sustav mora imati i načela po kojima se pojmovi mogu spajati, razdvajati i ponovo spajati na neograničen broj načina”, pri čemu “sustav mora sadržavati i načine pridruživanja pojmovnih kombinacija kombinacijama riječi” (Isto). Peti-Stantić (2022: 145-147; 188-189) navodi da je mentalni leksikon organiziran “u obliku pohrane riječi”, kao spremnik u kojem gramatiku i leksikon nikad ne procesiramo odvojeno i koji uz semantičke sadrži i “sve relevantne fonološke, morfosintaktičke i druge podatke o riječima kojima se služimo, to jest o potencijalu ostvarivanja njihovih međusobnih semantičkih i sintaktičkih odnosa”. U okviru mentalnog leksikona posebno se naglašava obilježje distributivnosti, koje omogućava “dekomponiranu pohranu jedinica”, što pretpostavlja povezivanje jedinica po sličnosti, odnosno načelo asocijativnih odnosa među riječima utemeljeno na strukturiranosti jezika. Riječi su u njemu “organizirane tako da su međusobno gušće povezane one koje se češće pojavljuju jedne uz druge pa tako jedne drugima otvaraju mjesto. Takve veze predstavljaju neke od najvršćih veza u mentalnom leksikonu, a u lingvistici ih zovemo *kolokacijama*” (Isto).²

² Usp. Omerović – Hamzagić Kovačević (2024).

2.2. Procesi kategorizacija

U širenju i produblivanju vokabulara pored usvajanja izraza i sadržaja novih riječi od iznimnog je značaja aktualiziranje važnih procesa kategorizacije neophodnih za razvoj apstraktnog mišljenja, logičkog zaključivanja i kritičkog promišljanja kao najviših kognitivnih aktivnosti u spoznajnom razvitku i sazrijevanju mladih osoba (usp. Lakoff – Johnson 1999; Palić – Omerović 2023). U kognitivnoj gramatici jezik se definira kao strukturirani inventar konvencionalnih jezičkih jedinica, a posmatran kao mentalna pojava, on počiva na organiziranoj aktivnosti kognitivne obrade, pri čemu su osnovni psihološki procesi na temelju kojih se izvode jezičke jedinice iz stvarnih jezičkih izraza najčešće procesi shematizacije i kategorizacije (Langacker 2007).

Kategorizacija u najširem smislu podrazumijeva grupiranje ili razvrstavanje svojevrsnih elemenata po određenim zajedničkim svojstvima ili kriterijima u skupine ili kategorije u svrhu razumijevanja ili organiziranja informacija, efikasnije komunikacije, djelovanja i učenja i uopće razumijevanja svijeta koji nas okružuje. Langacker (2007) naglašava da je grupiranje konstitutivnih entiteta sveprisutno u percepciji i kogniciji, a obavlja se na osnovu sličnosti ili susjednosti. Određena grupa nastaje kad se entiteti konceptualiziraju zajedno, kao dio pojedinačnog mentalnog iskustva, na temelju mentalne operacije koja spaja određene entitete međusobno ih dovodeći u vezu. Rosch (1978) izdvaja dva osnovna principa kategorizacije: (1) težnju ka kognitivnoj ekonomičnosti i (2) strukturiranost opažajnog svijeta. Prvi se princip odnosi na funkciju sistemā kategorija, čiji je zadatak osigurati maksimum informacija na osnovu minimalnog kognitivnog napora, a drugi ukazuje na to da postoji strukturiranost opažajnog svijeta koju uspostavljene kategorije preslikavaju što je moguće vjernije, odnosno da materijalni objekti u svijetu imaju visoku korelaciju strukturu. Svrha je kategorizacije u tome što čovjek kao živo biće želi dobiti što više informacija o svom okruženju štedeći svoje ograničene resurse i što beskonačan broj razlika među stimulusima svodi na mjeru upotrebljivu sa stajališta ponašanja i spoznaje. Autorica dalje obrazlaže da kategorije podrazumijevaju jedan broj predmeta koji se smatraju ekvivalentnim te da se one međusobno dovode u vezu u sistemu taksonomija tako što se jedna u drugu uključuju čitave klase. Ističe da sistemi kategorija imaju vertikalnu i horizontalnu dimenziju. Vertikalna dimenzija uključuje stepen obuhvatnosti kategorije, gdje se npr. razlikuju pojmovi – *labrador, pas, sisar, životinja* i *živo biće*, dok se horizontalna dimenzija tiče segmentacije kategorija na istom stepenu obuhvatnosti, npr. *pas, mačka, automobil, autobus, stolica, sofa*. Na vertikalnoj dimenziji postoji više razina kategorizacije,

a najosnovnija razina je najobuhvatnija budući da na njoj kategorije mogu odlikovati strukturu percipiranih “atributa” ili svojstava iz fizičkog okruženja. Na horizontalnoj dimenziji kategorije se definiraju na temelju prototipova, koji sadrže najreprezentativnija svojstva date kategorije, s ciljem povećavanja distinktivnosti i fleksibilnosti (Isto). Tako se pod prototipovima kategorija podrazumijevaju najjasniji slučajevi članstva u određenoj kategoriji, odnosno kategorije se predstavljaju onim svojim dijelovima koji su najviše strukturirani (Langacker 2007), a činjenice o prototipnosti doprinose razumijevanju kognitivne obrade (Rosch 1978).

Ističući činjenicu da je ljudski um “utjelovljen”, Lakoff i Johnson (1999) navode kako su kategorije koje obrazujemo dio našeg iskustva i kako je kategorizacija posljedica načina na koji smo utjelovljeni. Kategorije su strukture koje izdvajaju aspekte našeg iskustva u međusobno različite vrste. Ljudski je mozak sastavljen od milijardi neurona i mnogo većeg broja sinaptičkih veza koje donose materijal od vanjskog čulnog podražaja, pri čemu se naši neuroni prilagođavaju karakterističnim konfiguracijama okoline. Sinaptički se spojevi neprestano mijenjaju kako bi kodirali nama najrelevantnije informacije, pri čemu je prefrontalni kortikalni režanj od iznimnog značaja (Dehaene 2013: 55-58) budući da u moždanoj strukturi ima nevjerojatnu sposobnost pretraživanja kortikalnih sklopova selekcijskim mehanizmima tako što stabilizira kombinacije najzanimljivijih, najkorisnijih ili pak najupečatljivijih ideja, razvrstava ih i prihvaća privilegirane neuronske projekcije iz sklopova za procjenjivanje i nagrađivanje. Arhitektura ljudskog mozga omogućava sintezu višestrukih moždanih procesora koji komuniciraju, povezuju i integriraju sve izvore informacija, te tako dolazi do mentalne sinteze, svjesne reprezentacije i na kraju kulturne invencije (Isto: 360-362; usp. Omerović – Hamzagić Kovačević 2024: 44-45). Lakoff i Johnson (1999) smatraju da neuronska bića moraju kategorizirati da bi preživjela, a ljudski um kreira izuzetno bogate pojmovne strukture presudne za svakodnevno funkcioniranje koje su utemeljene na perceptivno-motoričkom sistemu. Ističu neodvojivost iskustva, kategorija i pojmova, pri čemu *pojmove* smatraju neuronskim strukturama koje nam omogućavaju da mentalno razlikujemo svoje kategorije i o njima rasuđujemo. Ljudske se kategorije konceptualiziraju na više načina, najčešće nesvjesno, na osnovu našeg tijela, sinaptičke reorganizacije postojećih moždanih sklopova i fizičkog okruženja. Taj se proces odvija pomoću prototipova kao neuronskih struktura koje nam dozvoljavaju da obavljamo određenu vrstu logičkog ili imaginativnog zadatka u odnosu na neku kategoriju. Procesi čovjekove kategorizacije proizlaze iz njezove neuronske prirode i tjelesnih sposobnosti, iz

iskustava koja stječe u interakciji sa svojom okolinom i iz razvijene sposobnosti za kategorizaciju na osnovnoj razini na kojoj postoji optimalna interakcija sa svijetom, a sve je to utemeljeno na evolucijskim procesima (Isto).

Jackendoff (2016) ističe kako naše spoznajne sposobnosti proizlaze iz perceptivnih reprezentacija utemeljenih na karakterističnim čulnim modalitetima – prostornim, vizualnim, auditivnim i dr. te kako jezičke i druge umne reprezentacije neprestano djeluju u međusobnoj interakciji proizvodeći značenje. Mišljenje i značenje koriste se dvjema komplementarnim vrstama mentalnih reprezentacija – prostornom strukturom, tijesno povezanom s vizualnom percepcijom i vizualnim predodžbama, te pojmovnom strukturom, uglavnom povezanom s jezikom. Prostorna i pojmovna struktura stoje u bliskoj vezi, a ukupnost mišljenja i značenja čvrst je spoj tih dviju struktura. Dakle mišljenje i značenje konstruiraju se u skladu s onim što percipiramo iz vanjskog okruženja, a naš se vokabular u najvećoj mjeri oblikuje na temelju onoga što nas zanima i što je relevantno u našim životima. Sa stajališta spoznajne perspektive svijet koji konceptualiziramo jeste svijet u mjeri u kojoj nas se on tiče. Možemo upućivati na nešto samo ako smo to ranije konceptualizirali, a to uključuje posjedovanje pojmovne strukture s obilježjem određene pojavnice vezane za konceptualizaciju. Naše poimanje svijeta koje se ostvaruje na različite načine utječe na oblikovanje mentalnih struktura, a uočavanje specifičnih pojedinosti ili pojava vodi ka kategorizaciji. “Sposobni smo razumjeti kako stvari u svijetu pripadaju kategorijama samo zato što mi (ili naši umovi) konstruiramo kategorije”, pri čemu je konstruiranje pojmova nesvjesno, smatra Jackendoff (2016: 155-156, 184-185), dok je svjesno samo njihovo djelovanje u procesu procjenjivanja pojava. Rosch (1978: 64) ističe kako u razvoju značenja riječi vjerovatno neprekidno sudjeluju i ograničenja koja nameće stvarni svijet i konstruiranje i rekonstruiranje svojstava određenog referenta.

2.3. Strateško konstruiranje značenja i razvoj vokabulara u odgojno-obrazovnoj praksi

2.3.1. U ovladavanju jezikom strateško je razmišljanje osnovica za uspostavljanje dugoročnog pamćenja. Ono se temelji na aktivaciji niza procesa kao što su preusmjeravanje pažnje, usporedba značenja elemenata sa značenjem cijele konstrukcije, usporedba iskustvenih i drugih konteksta u kojima se određeni izraz javlja te na smještanju, pridruživanju ili premještanju određene sastavnice ili konstrukcije u najprikladniju kategoriju. Konceptualna motivacija pritom igra važnu ulogu. Kvalitet jezičkog procesiranja ovisi o uspostavljanju veza između polaznog oblika ili značenja određene konstrukcije s

početnim značenjima njenih sastavnica, što utječe i na sam proces učenja i zapamćivanja. Količina informacija pohranjenih u dugoročnom pamćenju ovisi o tome koliko je kognitivnog napora uloženo u njihovo procesiranje. To znači što se više pažnje preusmjerava i zadržava na određenim aspektima obrade informacija, to je dublja njihova obrada i posljedično dublje procesiranje i čvršća pohrana u dugoročnom pamćenju (Geld – Stanojević 2018: 14-15). Naš je um u stalnoj potrazi za sličnostima, uzorcima i strukturama kako bismo uveli red u organiziranju vlastitog funkcioniranja, tako da stalno uspoređujemo, kategoriziramo, osmišljavamo novo na temelju poznatoga, a jezik je najsloženiji i najizravniji izvor podataka o ljudskim spoznajnim procesima i domenama znanja (usp. Omerović – Hamzagić Kovačević 2024). Vokabular kao oblik eksternalizacije našeg mentalnog leksikona također je podložan uvođenju reda i razvrstavanju prema različitim kriterijima, od kojih su neki uvriježeni, a drugi su posve osobni i iskustveno utemeljeni.

2.3.2. Povećavanje znanja u odgojno-obrazovnoj praksi uvelike je određeno proširivanjem i produblјivanjem vokabulara kod učenika. Mnogi smatraju kako je razvoj vokabulara utemeljen na usvajanju faktografskog znanja i izlaganju mladih velikom broju činjenica i riječi. Međutim svrha obrazovnog procesa nije akumuliranje velikog broja nepovezanih činjenica, pa time i pojmova, nego je bit samog procesa aktivnog učenja “u nadograđivanju i ulančavanju znanja koje tek na taj način može postati trajno dobro pohranjeno u dugoročnom pamćenju” (Peti-Stantić 2022: 103). Odgojno-obrazovni sistemi moraju sistematski i dosljedno djelovati na povećanju znanja i bogaćenju vokabulara mladih osoba. U razumijevanju vokabulara kao strukturiranog kognitivnog sistema utemeljenog na odnosima među riječima kao njegovim elementima od iznimnog je značaja ukazati na potrebu njegova konstantnog razvoja s ciljem ostvarivanja maksimalnog omjera kvalitete ili vrijednosti i prikladnosti njegovih elemenata. Razvojna komponenta mentalnog leksikona određena je brojnim činiocima koji utječu na njegovu strukturu. Oni uključuju ljudsku neuralnu podlogu kao osnovicu jezičkog procesiranja, svojstva artikulacijskog i auditivnog sistema čovjeka, kapacitet i efikasnost pohranjivanja i prenošenja informacija, prirodu reprezentacije koncepata, ljudske psihičke karakteristike i socijalne odnose među pojedincima. Posebno je značajno ukazati na činjenicu da “reprezentacije leksikona moraju biti pohranjene u mozgu na takav način da one budu poveznica između različitih aspekata pojedine riječi, ali i cijele kategorije riječi” te da “riječi i odnosi među njima moraju omogućiti ljudima da komuniciraju koncepte i njihove odnose” (Erdeljac 2009: 43-44).

2.3.3. Rasinsky – Rupley (2019) navode kako se vokabular može shvaćati “udicom” za opće znanje, za koncepte o svijetu koji nas okružuje, za razumijevanje sadržaja određenih područja, za integraciju novoga s već poznatim te za predstavljanje apstraktnog razumijevanja. Kad je riječ o susretima s tekstem, širina i dubina vokabulara omogućuju interakciju s tekstem i njegovo razumijevanje. Razvoj vokabulara djelimično je posljedica razumijevanja pročitana, a sposobnosti razumijevanja neraskidivo su povezane sa značenjem riječi i njihovim funkcioniranjem u kontekstu. Definijsko poznavanje riječi doprinosi bogaćenju vokabulara kroz oprimjerenja koja pojačavaju kohezivnost teksta u više tekstualnih susreta. Iskustveno učenje jezika i upoznavanje s novim pojmovima u različitim kontekstualnim situacijama u govorenoj i pisanoj komunikaciji olakšava bogaćenje i učvršćivanje vokabulara. Integracijom obaju načina učenja – i eksplicitnog definijskog i učenja kroz kontekstualne situacijske okvire – omogućava se povećanje vokabulara u punom kapacitetu i funkcionalno učenje značenja riječi u različitim narativnim, informativnim i dr. vrstama tekstova kroz praktičnu upotrebu (Rasinsky – Rupley 2019). Širenje iskustvenih i konceptualnih pozadinskih znanja dovodi do daljeg razvoja, proširivanja i produbljivanja rječnika. Sposobnost upotrebe riječi u svim njihovim značenjskim nijansama proizlazi iz ponavljano susretanja s tim riječima i u govorenju i u pisanju, što omogućuje redefiniranje značenja riječi i njihovo fleksibilno korištenje u različitim situacijskim kontekstima. Istraživanja upućuju na to da rječnički fond verbalno uspješnog dvanaestogodišnjaka sadrži 60.000-100.000 riječi, dok je za adekvatno razumijevanje teksta potrebno poznavati 90–95% riječi u tekstu (Hirsh 2003: 16; Kolić-Vehovec 2013: 25). Korištenje riječi u određenom kontekstu i ponovljena izlaganja njihovoj kontekstualnoj upotrebi unaprijedit će usvajanje novih značenjskih nijansi tih riječi i “pročišćavanje njihova značenja”. Fiksiranju njihova značenjskog okvira u mentalnom leksikonu doprinosi postupno učenje riječi iz više različitih konteksta (Hirsch 2003: 16). Metaanalize određenih studija o poučavanju vokabulara pokazuju da najučinkovitija metoda poučavanja uključuje i prezentaciju riječi u kontekstu i prezentaciju njene definicije (Cain – Oakhill – Lemmon 2004). Posebno je značajno u razvoju vokabulara koristiti izvore i iz govorenog i iz pisanog jezika. Naime pisani je jezik leksički bogatiji od govorenog i stoga potencijalno pruža veće mogućnosti učenja u odnosu na govorni diskurs. Učenike je potrebno višestruko izlagati što većem broju kontekstualnih situacija i produžavati vremensku izloženost kako bi stjecali koherentna jezička iskustva i tako efikasno razvijali svoj vokabular (Hirsch 2003). Širenje i produbljivanje rječničkog fonda spor je i složen proces koji zahtijeva

upornost, rad i svakodnevno služenje riječima i u govorenju i u pisanju, a neposredno je povezano sa širenjem znanja općenito. U tom kontekstu pismenost, pismeno sporazumijevanje i čitalačka pismenost od iznimnog su značaja jer njihovim širenjem dolazi do kvantitativne i kvalitativne promjene vokabulara jezika obilježenih pismenom kulturom (Peti-Stantić 2022: 193), a time i razvoja komunikacijske kompetencije kod učenika općenito kao jednog od osnovnih ciljeva nastave maternjeg jezika (usp. Palić – Omerović 2023; Omerović – Hamzagić Kovačević 2024).

2.3.4. Podizanje svijesti o organiziranosti mentalnog leksikona i njegovoj strukturiranosti iznimno je važno za nastavni proces i obogaćivanje leksičkog fonda kroz različite vrste jezičkih vježbi. Budući da je mentalni leksikon multidimenzionalna mreža veza od kojih su jače one između međusobno sličnih jedinica od onih između međusobno različitih, osnovno je načelo njegova uređenja i predikcijske snage u uspostavljanju odnosa između tvorbeno povezanih riječi s jedne strane i u uspostavljanju značenjskih veza s druge strane. Ako takve veze učinimo eksplicitnim i pokažemo kako i zašto igraju najveću ulogu u procesiranju riječi, sintagmi i rečenica, ukazat ćemo na načine kako u obrazovnom sistemu djelovati kad je riječ o razvoju učeničkog vokabulara, proširivanju funkcionalnih znanja i kako tumačiti utjecaj opsega i strukture mentalnog leksikona na ostvarivanje jezičke sposobnosti pojedinca (Peti-Stantić 2022: 148). U strukturi mentalnog leksikona posebno je važno uočavati određene semantičke kategorije koje bitno utječu na brzinu i dubinu jezičke obrade. Peti-Stantić (2022: 149) ističe da se među osnovnim kategorijama i s teorijskog i s praktičnog aspekta izdvajaju predočivost i konkretnost riječi, a općepoznato je da se riječi kojima se eksplicira nešto konkretno odnose na pojave koje je moguće neposredno čulno doživjeti, dok riječima koje se odnose na nešto apstraktno do značenja nije moguće neposredno čulno doprijeti. Teorija dvostrukog kodiranja³ govori o prezentnosti pojma te razlici u procesiranju riječi koje se odnose na konkretno i riječi koje se odnose na apstraktno. Jedna od temeljnih postavki ove teorije govori o tome da se prilikom formiranja i obrade značenja konkretnih riječi uspostavlja dvostruki put – vizualni, koji se tiče mentalne slike, i jezički, koji se tiče znanja fizičkog oblika riječi. Navedena dvostrukost pomaže nam u procesima obrade riječi, posebno

³ Uočavajući važnost reprezentacijskog bogatstva i složenosti strukture leksikona, ovu je teoriju razvio Allan Paivio istražujući konkretnost i apstraktnost te prirodu mentalne ili umne reprezentacije (Paivio i dr. 1968; Paivio 1971; prema: Peti-Stantić 2022: 150-151; Peti-Stantić i dr. 2018: 93).

u pamćenju i prisjećanju, što doprinosi našoj konsolidaciji znanja riječi. S druge strane prilikom obrade apstraktnih riječi uspostavlja se samo jezički put, bez jasne mentalne slike, tako da su riječi koje se odnose na apstraktne pojmove slabije predočive i stoga je njihova značenja teže naučiti i zapamtiti budući da tokom procesiranja dolaze sporije i teže. Zato je upravo taj dio intelektualnog vokabulara mladih osobito zanimljiv za razvoj i konsolidaciju njihovih značenja i znanja o takvih riječima (Peti-Stantić 2022: 151-152).

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

3.1. Za bogaćenje učeničkog vokabulara u nastavi maternjeg jezika osobito je značajno provoditi različite leksičko-semantičke vježbe zasnovane na asocijativnim odnosima među riječima (Peti-Stantić 2022). Njima se potiče uočavanje i uspostavljanje značenjskih i drugih veza među pojmovima, odnosno uočavanje potencijala strukturiranosti vokabulara, što je vrlo važno u starijim razredima osnovne škole s fokusom na usvajanje, analizu i tumačenje apstraktnijih kriterija pri razvrstavanju riječi (Palić – Omerović 2023). Dobro ih je provoditi prema načelima tekstualnosti na literarnim predlošcima i raznolikim informativnim tekstovima budući da je to važno za uvježbavanje čitanja s razumijevanjem, za što je potrebno poznavanje značenjske strukture riječi (Omerović – Potogija 2023). Peti-Stantić (2022: 200) prema načinu izvođenja navodi četiri vrste leksičko-semantičkih vježbi: (1) vježbe razvrstavanja, (2) vježbe asocijacija, (3) vježbe povezivanja i (4) vježbe uvrštavanja, dok se prema sadržaju uvježbavanja one mogu podijeliti na: sinonimske i antonimske vježbe, vježbe s arhaizmima i neologizmima, vježbe s homonimima, s tematskim skupinama i dr. (usp. Pavličević-Franić 2005: 133; Rosandić 2002; Težak 1985: 49; Palić – Omerović 2023).

3.2. Za potrebe ovoga rada provedeno je istraživanje utjecaja realizacije leksičko-semantičke vježbe razvrstavanja na krajnji ishod usvajanja i učenja pojedinih riječi kod učenika starijih razreda osnovne škole, kao i razumijevanja mreže asocijativnih odnosa koji se uspostavljaju među izdvojenim i razvrstanim riječima. Poseban je naglasak na učeničkom vlastitom osvrtu na kriterije za klasificiranje riječi u pojedine skupine, odnosno na činiocima koji utječu na procese uspostavljanja kategorizacija. Istraživanje je provedeno u VIII i IX razredu Osnovne škole “Edhem Mulabdić” u Sarajevu i Osnovne škole “Mirsad Prnjavorac” u Vogošći u oktobru i novembru 2025. godine na

ukupnom uzorku od 113 učenika.⁴ Najprije su provedene vježbe razvrstavanja riječi u kategorije (što je bio osnovni cilj), a potom i vježbe povezivanja, vježbe izdvajanja nepoznatih riječi i prenesenih značenja riječi kako bi se jasnije utvrdili kriteriji za razvrstavanje. Osnovne su hipoteze bile da će učenici devetih razreda preciznije i detaljnije razvrstati riječi u kategorije, da će češće koristiti semantičke kriterije pri kategorizaciji u odnosu na gramatičke i formalne s obzirom na uzrast, a posebno je bilo zanimljivo ispitati koliko je navedeni putopisni tekst primjeren učenicima osmih razreda. Očekivalo se, svakako, da će stariji učenici pokazati raznovrsnije imenovanje i interpretaciju kriterija u uspostavljanju kategorija.

3.2.1. Vježbe razvrstavanja riječi temelje se procesima uspostavljanja kategorizacija, što neposredno utječe i na razvoj drugih kognitivnih procesa ključnih za razvoj apstraktnog mišljenja – izvođenje generalizacija, konceptualizacija i dr. Omogućuju učenicima dublje promišljanje o značenjima i oblicima riječi, potiču ih na kreativno razmišljanje o vlastitome jeziku i intuitivno savladavanje jezičkih pravila te na koncu doprinose procesu aktivnog učenja i razvoju kritičkog mišljenja (Peti-Stantić 2022; Omerović – Potogija 2023). Vježba razvrstavanja određenih riječi u skupine realizirana je s učenicima osmih i devetih razreda osnovne škole s obzirom na to da su oni uglavnom trinaestogodišnjaci i četrnaestogodišnjaci, za koje se pretpostavlja da su ušli u fazu formalnih operacija u svom kognitivnom razvoju, a to znači da se njihovo učenje već odlikuje sposobnošću apstraktnog mišljenja.⁵ U tom smislu posebno je važno bilo usporediti rezultate istraživanja kad je riječ o uspostavljanju razlika u procesima razvoja mišljenja i konstruiranja značenja kod učenika osmih i kod učenika devetih razreda. Brojna istraživanja također pokazuju kako je *“razdoblje pohađanja viših razreda osnovne škole ključno za razvijanje višeslojne čitalačke pismenosti utemeljene na bogatom i širokom poznavanju vokabulara i na sposobnosti deduktivnog i induktivnog zaključivanja te iščitavanja podataka iz teksta i zaključivanja o njima”* (Peti-Stantić 2022: 87).

Vježba je pripremljena na temelju odlomka iz putopisa *Nekrolog jednog čaršiji* Zulfikara Zuke Džumhura iz *Čitanke za osmi razred devetogodišnje*

⁴ U istraživanju su sudjelovala tri odjeljenja VIII razreda (ukupno 59 učenika) i dva odjeljenja IX razreda (ukupno 54 učenika).

⁵ Dvanaesta godina najčešće se uzima kao prekretnica za različite procese u kognitivnom i govorno-jezičkom razvojnom putu (usp. Palić – Omerović 2023: 43-47), tako da su trinaestogodišnjaci i četrnaestogodišnjaci učenici koji su ušli u fazu apstraktnog mišljenja, pa se na tom uzorku mogu pratiti složeniji kognitivni procesi u razvoju mišljenja i konstruiranju značenja.

*osnovne škole*⁶. Ovaj je tekst odabran zbog toga što obiluje specifičnom leksikom – brojnim orijentalizmima i nepoznatim riječima, pa je tako bio svojevrsan izazov u ispitivanju mehanizama pristupanja već pohranjenim informacijama, tj. leksičkim reprezentacijama u mentalnom leksikonu i njihovu povezivanju s novim informacijama o značenju i oblicima riječi. Značajna je i činjenica da je putopis granični, rubni, prijelazni žanr u sistemu funkcionalnih stilova (Puriš 2024: 10) budući da se određuje književno-publicističkim podstilom (Katnić-Bakaršić 2001: 166) i da pripada skupini tekstova koji se temelje na neposrednom dodiru s iskustvenom stvarnošću (Glovacki Bernardi 2004: 50). Takvi se tekstovi terminološki najčešće određuju kao nefikcionalni ili informativni i imaju velik značaj u konstruiranju funkcionalnih učeničkih znanja u odgojno-obrazovnom procesu (Braš Roth i dr. 2010) budući da snažno podupiru temeljna načela realizacije nastave maternjeg jezika i književnosti – načelo životnosti, zanimljivosti, primjerenosti, očiglednosti, informativnosti itd. (Visinko 2010; Težak 1996). Tekst je u konkretnom slučaju uvršten u čitanku za osmi razred, a krajnji rezultati istraživanja pokazat će koliko je primjeren učenicima osmih razreda i kako ga oni razumijevaju. Također je važno istaknuti da je odabrano čitanje cjelovitog odlomka kako bi učenici lakše mogli konstruirati značenja na temelju konstitutivnih tekstualnih načela, prethodnog lingvističkog konteksta, kolokacijskih veza, tematske strukture i općeg znanja. U razumijevanju teksta, jezičkom procesiranju i konstruiranju značenja pored općih kognitivnih sposobnosti poput pažnje, prosuđivanja ili uspoređivanja, što uključuje kategorizaciju, perspektive i sl. (Geld – Stanojević 2018), nužno je određene jezičke sadržaje uklapati u širu tematsku strukturu, tj. u kontekst diskursa kao cjeline, čime se osigurava da se u procesiranju i konstruiranju značenja primljeni jezički podaci povezuju i interpretiraju u skladu s pohranjenim znanjem u učeničkom mentalnom leksikonu (Erdeljac 2009: 14-15).

3.2.2. Učenici su na početku⁷ upoznati s činjenicom da će čitati specifičan tekst koji ima dosta nepoznatih ili njima manje poznatih riječi. Najprije im je ukazano na to da obrate pažnju na podvučene riječi u tekstu i da će nakon nastavnikova čitanja teksta dobiti različite zadatke s ciljem vježbanja razvoja

⁶ Hadžihrustić, A. (2011), *Čitanka za osmi razred devetogodišnje osnovne škole*, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 166-170.

⁷ Treba napomenuti da su učenici imali na raspolaganju dva nastavna sata za realizaciju cijelog zadatka. Odlomak u *Čitanci* dat je na tri stranice i obiluje nepoznatim ili manje poznatim riječima, te je bilo potrebno dati im više vremena za izradu zadatka.

vokabulara. Nakon čitanja teksta (lingvodidaktički predložak imao je svaki učenik pred sobom da prati nastavnikovo čitanje teksta) dobili su zadatak da ispišu sve podvučene riječi tako što će ih razvrstati u skupine po slobodnom izboru. Od njih se tražilo da samostalno odrede po kojem će ih kriteriju razvrstati s ciljem utvrđivanja načina uspostavljanja kategorizacija i aktivnog uključivanja u proces učenja, donošenja zaključaka i formuliranja argumentacije. Očekivani kriteriji za razvrstavanje bili su semantički (konkretno / apstraktno, živo / neživo, osnovno / preneseno značenje) i gramatički (vrsta riječi, vrsta tvorenice i sl.). Cilj je vježbe bio i pratiti na kojoj će razini učenici promišljati o elementima strukture i držati se formalnih ili gramatičkih kriterija, što im je poznato i iskustveno bliže zato što su u prethodnim razredima tome posvećivali značajniju pažnju, te koliko će biti zastupljeni semantički kriteriji (posebno kod učenika mlađeg uzrasta u procesima konstruiranja značenja). Podvučene riječi iz teksta koje su trebali razvrstati bile su sljedeće:

nekrolog, tarabe, kube, dućan, daščara, truhlo, minaret, šadrvan, Selimija, preplitati se, nadovezivati se, vječni, ornament, istočnjački, arabeska, turbe, aleja, crnina, smrt, nesreća, kafanica, brojanica, obazirati se, Istanbul, Ejub, budizam, Lamartin, hadžiluk, Hatidža, turkofil, Polinezija, Indija, Egipat, Grčka, Italija, stambolski, orijentalni, bedeker, modri, litografija, jurišati, konjica, uparađen, ordenje, lampas, bjesomučno, otomanski, krstarica, starudija, hrđati, nezgrapan, admiralitet, bespomoćan, carski, olupina, lajpciški, litografija, berberski, Anadolija, lađari, dereglije, okno, panorama, vidik, vezir, Sulejmanija, bogomolja, neimar, sokak, ogroman, džin, juriti, pertla, gaće, mahramica, trotoar, trgovati, neonski, dangubiti, posmrtni, galanterija, parfimerija, konfekcija, manufaktura, kolonija, bakal, aščinica, zlatara, krpara, antikvara, staklara, staretinara, svaštara, jorgan, fildžan, čipka, ibrik, fotelja, soliter, frižider, kombinezon, bankrotirati, luksuzan, jedinstven, nenadmašan, istrajati, mahovina, ogroman, čudovišan, vašarište, esnaf, rakurs, ćorsokak, katedrala.

3.2.3. U procesu razvrstavanja riječi u skupine učenici osmih razreda izdvojili su sljedeće kriterije:

- (1) gramatički (podjela na vrste riječi: imenice, glagoli, pridjevi) – 20,3% učenika (od toga su dva učenika izdvojila dodatno i konkretne i apstraktne imenice); samo imenice ili vlastita imena – 22% učenika;

- (2) semantički (pojmovi koji se odnose na gradove, države ili druge geografske pojmove, zatim narode, građevine, poslove ili zanimanja / zanate, umjetnost, religiju, osobe i sl.) – 5% učenika;
- (3) poznate i nepoznate riječi – 24% učenika;
- (4) dužina riječi (prema broju slova – riječi od osam, sedam, šest... slova) – 12% učenika;
- (5) prema početnom slovu u riječi – 5% učenika;
- (6) riječi domaćeg i stranog porijekla – 1,7%;
- (7) 10% učenika nije uradilo zadatak.

Od izdvojenih riječi najmanje su poznate sljedeće:⁸ *turkofil* (85%), *ra-kurs* (85%), *bedeker* (78%), *lampas* (75%), *dereglije* (71%), *nekrolog* (69,5%), *litografija* (67,8%), *esnaf* (66%), *kube* (66%), *admiralitet* (61%), *turbe* (54,2%), *ornament* (52,5%), *čorsokak* (45,7%), *budizam* (28,8%), *daščara* (30,5%), *tara-be* (27%), *minaret* (18,6%), *aleja* (18,6%), *antikvara* (17%), *galanterija* (11,8%) itd. Zanimljivo je da po 10% učenika navodi kako im nisu poznate riječi *šadrvan*, *arabeska* i *hadžiluk*, a 8,5% učenika ne poznaje riječi *uparađen*, *okno*, *neimar*, *hadžiluk*, *ordenje* i sl. Na pitanje da objasne značenje riječi *nekrolog* (bila su ponuđena četiri odgovora) samo je 45,8% učenika osmih razreda navelo da se to odnosi na posvetu umrlome (premda su dobili objašnjenje te riječi na početku časa).

Jedan od zadataka bio je uočiti i interpretirati povezanost određenih riječi (kriterij po vlastitom izboru), pri čemu je poseban cilj bio utvrditi razumijevanje kriterija koje su izabrali. 45,8% učenika objasnilo je povezanost riječi po značenju (geografski pojmovi, umjetnost, religija, zanati i sl.), 8% njih uočilo je povezanost po asocijativnim odnosima (npr. *smrt* – *posmrtni* – *crnina*), 5% njih povezanost po kriteriju – vlastita imena, dok više od 40% učenika nije uradilo ili nije shvatilo zadatak. Kad je riječ o uočavanju i interpretaciji konstrukcija s prenesenim značenjima, 44% učenika uočilo je i navelo rečenice ili konstrukcije s prenesenim značenjima, dok 56% njih nije uradilo ili nije shvatilo zadatak. Pritom je samo 17% učenika objasnilo prenesena značenja navedenih riječi, neki su samo navodili značenja pojedinačnih riječi (13,5%), dok ostali nisu znali ili nisu umjeli interpretirati prenesena značenja (njih 69,5%).

⁸ U zagradama su prikazani procenti od ukupnog broja učenika osmih razreda koji su obilježili navedenu riječ kao nepoznatu. Treba napomenuti da su učenici imali uvid u značenja sljedećih nepoznatih i manje poznatih riječi navedenih nakon odlomka teksta: *tarabe*, *kube*, *turbe*, *aleja*, *arabeska*, *čorsokak*, *ornament*, *budizam*, *bedeker*, *lampas*, *berber*, *litografija*. Ostale riječi za koje možemo pretpostaviti da su im manje poznate nisu uopće navedene prije zadataka za interpretaciju teksta u *Čitanici*.

3.2.4. U procesu razvrstavanja riječi u skupine učenici devetih razreda izdvojili su sljedeće kriterije:

- (1) gramatički (podjela na vrste riječi: imenice, glagoli, pridjevi, prilozi te posebno izdvojena podjela na promjenjive i nepromjenjive vrste riječi) – 50% učenika (od toga su četiri učenika izdvojila riječi s prefiksima i sufiksima, složenice ili posuđenice);
- (2) semantički (pojmovi koji se odnose na gradove, države ili druge geografske pojmove, zatim narode, građevine, poslove ili zanimanja / zanate, umjetnost, religiju, odjeću, ukrase, osobe, osobine i sl.) – 29,6% učenika (od toga su dva učenika izdvojila i dodatno klasifikaciju prema vrstama riječi); kriterij asocijativnog povezivanja (*smrt – nekrolog – posmrtni*) – 1,9%;
- (3) izdvojene imenice te klasificirane na zajedničke, vlastite, konkretne, apstraktne i zbirne – 3,7% učenika;
- (4) izdvojeni turcizmi – 1,9% učenika;
- (5) izvršen popis svih riječi uz objašnjenje značenja svake od njih i navođenje gramatičkih osobina (rod, broj, padež i sl.) – 1,9% učenika;
- (6) 11% učenika nije uradilo zadatak.

Od izdvojenih riječi najmanje su poznate sljedeće: *rakurs* (76%), *de-reglije* (74%) *turkofil* (72,2%), *bedeker* (72,2%), *ornament* (57,4%), *lampas* (52%), *esnaf* (48%), *admiralitet* (43%), *arabeska* (26%), *turbe* (26%), *čorsokak* (24%), *kube* (22,2%), *litografija* (20,4%), *nekrolog* (18,5%), *daščara* (14,8%), *bakal* (13%), *tarabe* (9,2%), *aleja* (9,2%), *šadrvan* (9,2%), *jurišati* (9,2%), *ibrik* (9,2%) itd. Zanimljivo je da po četiri učenika navode kako im nisu poznate riječi *krpara*, *ordenje*, *galanterija*, *stambolski*, *lajpciški*, *budizam*, *neimar*, a tri učenika ne poznaju riječi *uparađen*, *nezgrapan*, *minaret*, *ornament* i sl. Na pitanje da objasne značenje riječi *nekrolog* (bila su ponuđena četiri odgovora) gotovo svi učenici devetih razreda naveli su da se to odnosi na posvetu umrlo-me (53 učenika ili 98%).

Prilikom uočavanja i interpretacije povezanosti određenih riječi (po vlastitom izboru) 50% učenika objasnilo je povezanost riječi po značenju (geografski pojmovi, umjetnost, religija, zanati, obrtnička djelatnost, tradicionalni predmeti i sl.), 22,2% njih izdvojilo je posebno pojmove iz orijentalno-islamske kulture, 7,5% učenika izdvojilo je povezanost po asocijativnim odnosima (npr. *smrt – posmrtni – tuga – propadanje*), 5,6% njih povezanost po kriteriju – strane riječi (turcizmi i sl.), 3,7% njih povezanost po gramatičkom kriteriju, dok 11% učenika nije uradilo ili nije shvatilo zadatak. Kad je riječ o uočavanju i interpretaciji konstrukcija s prenesenim značenjima, 74% učenika uočilo je

i navelo rečenice ili konstrukcije s prenesenim značenjima, dok 26% njih nije uradilo ili nije shvatilo zadatak. Pritom je 68,5% učenika objasnilo prenesena značenja navedenih primjera, dok ostali nisu znali ili nisu umjeli interpretirati prenesena značenja (njih 31,5%).

3.3. Navedeni rezultati pokazuju da postoji značajan pomak u procesima uspostavljanja kriterija prilikom razvrstavanja riječi u skupine kad se usporede osmi i deveti razredi. To se najprije odnosi na unapređivanje procesa kategorizacija u okviru razrade semantičkih kriterija: deveti razredi pored razvrstavanja riječi koje se odnose geografske pojmove, narode, građevine, poslove ili zanimanja / zanate, umjetnost i religiju navode i skupine koje označavaju odjeću, ukrase, osobe i osobine; značajno se povećava procenat uspostavljanja semantičkih kriterija (5% osmi, a 29,6% deveti razredi) te se npr. imenice dodatno razvrstavaju po značenju (konkretne i apstraktne, zajedničke i vlastite i sl.), dok to kod osmih razreda nije uočeno; gramatički kriteriji usložnjavaju se i preciziraju (raznovrsnije predstavljene vrste riječi, izdvojene riječi s različitim tvorbenim postupcima, detaljnije predstavljene gramatičke osobine – rod, broj, padež i sl.). Zanimljivo je uspostavljanje kriterija razvrstavanja riječi po dužini ili prema početnom slovu u riječi kod osmih razreda, dok takav kriterij kod učenika devetih razreda nije korišten. To zasigurno ukazuje na činjenicu da trinaestogodišnjaci još uvijek nisu čvrsto u fazi formalnih operacija s obzirom na predočivost ovakvih kriterija karakterističnih za fazu konkretnih operacija, a vrlo je moguć i jak utjecaj prekomjernog korištenja digitalnih uređaja, fokusiranje na dužinu riječi prilikom tipkanja poruka i sl. Učenici osmih razreda također su koristili jednostavniji kriterij – razvrstavanje na poznate i nepoznate riječi (24% njih), dok kod devetih razreda to nije zabilježeno. Posebno se uočava da su riječi kao što su *turkofil*, *rakurs*, *bedeker*, *lampas*, *dereglije*, *nekrolog*, *litografija*, *esnaf*, *kube*, *admiralitet*, *turbe*, *ornament*, *čorsokak*, *budizam*, *daščara* i sl. nepoznate u visokom postotku (što je očekivano), ali da se taj postotak snižava kod učenika devetih razreda (premda bi neke od njih trebale biti poznate s obzirom na to da se spominju u okviru poučavanja drugih nastavnih predmeta, npr. *esnaf*, *budizam* i sl.). Također su učenici devetih razreda pokazali da potpuno razumiju značenje imenice *nekrolog*, dok je ono učenicima osmih razreda nepoznato u visokom procenatu (oko 70%). Uočavanje i interpretacija povezanosti riječi također ukazuje na značajne razlike u razumijevanju značenja kod trinaestogodišnjaka i četrnaestogodišnjaka s obzirom na to da velik broj mlađih učenika nije uradio ili shvatio ovaj zadatak (više od 40% njih), dok su stariji učenici uglavnom naveli

kriterije povezanosti riječi. I na kraju, prenesena značenja konstrukcija i rečenica i njihova pojašnjenja navelo je više od 70% učenika devetih razreda, dok su učenici osmih razreda bili dosta nesigurni (44% njih navelo je primjere, ali je samo 17% učenika dalo pojašnjenja). Posebno je važno istaknuti da je navedeni putopisni tekst prilično složen za uzrast učenika osmih razreda (a uvršten je u *Čitanku za 8. razred*) s obzirom na prisustvo velikog broja nepoznatih riječi i da je prema tome neprilagođen tom uzrastu. Ako se uzme u obzir činjenica da je za adekvatno razumijevanje teksta potrebno poznavati 90–95% riječi u tekstu (Hirsh 2003; Kolić-Vehovec 2013), u potpunosti je jasno da je navedeni tekst – odlomak *Nekrolog jednoj čaršiji* kompleksan i za učenike devetih razreda. Potrebno ga je prilagoditi ili skratiti kako bi se u potpunosti postiglo razumijevanje i usvajanje značenjskih nijansi novih riječi. A da bi došlo do konsolidiranja njihova značenjskog okvira, neophodno je novonaučene riječi uključivati u proces poučavanja postupno, u više različitih konteksta i kroz različite leksičko-semantičke vježbe.

4. ZAKLJUČAK

Bogaćenje vokabulara jedna je od temeljnih zadaća učenja i poučavanja maternjeg jezika. Njegovo proširivanje i produbljivanje podrazumijeva učenje izraza i sadržaja novih riječi, njihov pravilan izgovor i pisanje, razumijevanje osnovnih i prenesenih značenja, razumijevanje višeznačnosti i značenjskih obilježja riječi itd. U procesima ovladavanja jezikom i izgradnje jezičkog značenja od iznimnog je značaja razvijanje i poticanje strategija kojima se dolazi do smislenosti i dinamičnog konstruiranja jezičkog značenja. Primjena takvih strategija naročito je značajna u provođenju različitih leksičko-semantičkih vježbi s ciljem proširivanja i produbljivanja vokabulara, ali je strateško konstruiranje značenja moguće postići samo pažljivim i sistematskim kreiranjem jezičkih vježbi zato što je značenje riječi blisko povezano s njihovom upotrebom u rečenicama. Leksičko-semantičkim vježbama potiče se razvoj procesa kategorizacija, uspostavljanje analogija i značenjskih veza među pojmovima, uočavanje potencijala strukturiranosti vokabulara kao guste mreže leksičkih veza utemeljene na isprepletenosti njenih elemenata i na njihovim međusobnim odnosima. Istraživanje leksičkog fonda i razvoja procesa kategorizacija kod učenika osmih i devetih razreda na primjeru navedenog putopisnog teksta ukazuje na nekoliko činjenica u okviru razvojne komponente učeničkog vokabulara za samo jednu godinu dana: (1) uočljiv je procentualno značajan pomak u razumijevanju određenih leksičkih jedinica; (2) uspostavljaju se raznovrsniji semantički kriteriji pri kategorizacijama; (3) razumijevanje gramatičkih

kriterija postaje konsolidiranije i preciznije; (4) prepoznavanje i razumijevanje prenesenih značenja konstrukcija i njihova interpretacija mnogo je jasnija itd. Važno je ukazati na to da je za unapređivanje leksičke dimenzije u poučavanju jezika potrebno pažljivo birati lingvodidaktičke predloške za određeni uzrast uzimajući u obzir broj nepoznatih riječi u tekstu, njihovu međusobnu značenjsku povezanost, porijeklo leksičkih jedinica i primjenu raznolikih leksičko-semantičkih vježbi s ciljem dubljeg promišljanja o značenjima i oblicima riječi, njihovog učvršćivanja u mentalnom leksikonu i poticanja na divergentno i kreativno mišljenje.

IZVOR

Hadžihrustić, Almira (2011), *Čitanka za osmi razred devetogodišnje osnovne škole*, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 166-170.

LITERATURA

- Aitchison, Jean (1994), *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*, Wiley Blackwell
- Bagarić Medve, Vesna (2012), *Komunikacijska kompetencija: Uvod u teorijske, empirijske i primijenjene aspekte komunikacijske kompetencije u stranome jeziku*, Filozofski fakultet, Osijek
- Belaj, Branimir (2023), *Kognitivna lingvistika i hrvatski jezik*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek
- Braš Roth, Michelle, Ana Markočić Dekanić, Margareta Mrkuš i Marina Gregurović (2010), *PISA 2009. Čitalačke kompetencije za život*, Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja – PISA centar.
- Cain, Kate, Oakhill, Jane, Lemmon, Kate (2004), "Individual Differences in the Inference of Word Meanings From Context: The Influence of Reading Comprehension, Vocabulary Knowledge, and Memory Capacity", *Journal of Educational Psychology*, Vol. 96, No. 4, 671-681.
- Cunningham, Anne E., Stanovich, Keith E. (1997), "Early Reading Acquisition and Its Relation to Reading Experience and Ability 10 Years Later", *Developmental Psychology*, Vol. 33, No. 6, 934-945.
- Češi, Marijana, Ivančić, Đurđica (2019), *Izazovi i umijeća učenja i poučavanja: hrvatski jezik i inkluzivni pristup*, Ljevak, Zagreb
- Dehaene, Stanislas (2013), *Čitanje u mozgu: Znanost i evolucija ljudskog izuma*, prev. H. Dvornik, Algoritam, Zagreb
- Didović, Martina, Kolić-Vehovec, Svjetlana (2009), "Različiti aspekti poznavanja rječnika i razumijevanje teksta kod učenika osnovne škole", *Psihologijske teme 18*, br. 1, 99-117.

- Drljević, Jelena R. (2014), *Nastava leksike i razvoj leksičke kompetencije u početnoj nastavi italijanskog jezika na akademskim studijama*, (doktorska disertacija), Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Beograd
- Erdeljac, Vlasta (2009), *Mentalni leksikon: modeli i činjenice*, Ibis grafika d. o. o., Zagreb
- Fauconnier, Gilles, Turner, Mark (1998), "Conceptual integration networks", *Cognitive Science*, 22 (2), 133-187.
- Geld, Renata, Stanojević, Mateusz-Milan (2018), *Strateško konstruiranje značenja riječi i slikom*, Srednja Europa, Zagreb
- Glovacki-Bernardi, Zrinjka (2004), *O tekstu*, Školska knjiga, Zagreb
- Hirsch, Jr., Eric Donald (2003). "Reading Comprehension Requires Knowledge – of the Words and the World: Scientific Insights into the Fourth-Grade Slump and the Nation's Stagnant Comprehension Scores", *American Educator*, 27, 10-29.
- Ivanetić, Nada (2003), *Uporabni tekstovi*, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Jackendoff, Ray (1992), *Language of the mind*, Mass, MIT Press, Cambridge
- Jackendoff, Ray (2016), *Praktični vodič kroz mišljenje i značenje*, prev. A. Peti-Štantić, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, (izv. *A User's Guide to Thought and Meaning*, Oxford University Press, Oxford, 2012)
- Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo
- Kolić-Vehovec, Svjetlana, Bajšanski, Igor (2006), "Dobne i spolne razlike u nekim vidovima metakognicije i razumijevanja pri čitanju", *Društvena istraživanja*, Vol. 15, br. 6 (86), Zagreb, 1005-1027.
- Kolić-Vehovec, Svjetlana (2013), "Kognitivni i metakognitivni aspekti čitanja", *Zbornik radova "Čitanje za školu i život – IV. simpozij učitelja i nastavnika hrvatskoga jezika"*, ur. M. Mićanović, Agencija za odgoj i obrazovanje, Zagreb, 23-32.
- Lakoff, George (1987), "Cognitive models and prototype theory", u: *Concepts and Conceptual Development: Ecological and Intellectual Factors in Categorization* (ur. U. Neisser), Cambridge University Press, Cambridge, 63-100.
- Lakoff, George, Johnson, Mark (1999), "The embodied mind", *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*, Basic Books, New York, 16-44.
- Langacker, Ronald W. (2007), "Cognitive grammar", u: *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics* (ur. D. Geeraerts, H. Cuyckens), Oxford University Press, Oxford, 421-462.
- McDonald, Trevor, Thornley, Christina (2004), "Literacy Strategies for Unlocking Meaning in Content Area Text", *Thinking Classroom: A Journal of Reading, Writing and Critical Reflection*, Vol. 5, No. 3, 7-14.
- McNamara, Danielle S., Scott, Jennifer L. (2001), "Working memory capacity and strategy use", *Memory & Cognition*, 29(1), 10-17.

- Omerović, Mirela, Potogija, Dalila (2023), "Razvoj komunikacijske kompetencije kroz leksičko-semantičke vježbe", *Prozor u svijet obrazovanja, nauke i mladih. Časopis Univerziteta u Sarajevu – Pedagoškog fakulteta*, 62-108.
- Omerović, Mirela, Hamzagić Kovačević, Leila (2024), *Jezička djelatnost čitanja – temelj funkcionalne pismenosti*, Univerzitet u Sarajevu – Pedagoški fakultet, Sarajevo
- Palić, Ismail, Omerović, Mirela (2023), *Bosanski jezik i komunikacija u nastavnoj praksi*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
- Pavličević-Franić, Dunja (2005), *Komunikacijom do gramatike: razvoj komunikacijske kompetencije u ranome razdoblju usvajanja jezika*, Alfa, Zagreb
- Peti-Stantić, Anita (2022), *Čitanjem do (spo)razumijevanja. Od čitalačke pismenosti do čitateljske sposobnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb
- Puriš, Bernisa (2024), *Stilistika bosanskohercegovačkog putopisa XX vijeka*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
- Rasinsky, Timothy, Rupley, William H. (2019), *Vocabulary Development*, Kent State University USA – Texas A&M University USA, MDPI
- Rončević, Barbara (2005), "Individualne razlike u razumijevanju pri čitanju", *Psihologijske teme*, Vol. 14, br. 2, 55-77.
- Rončević Zubković, Barbara (2011), "Vještina čitanja u ranoj adolescenciji: profili učenika", *Društvena istraživanja*, god. 20, br. 1, Zagreb, 189-210.
- Rosandić, Dragutin (2002), *Od slova do teksta i metateksta: (teorija i praksa pismenoga izražavanja u osnovnoj školi)*, Profil, Zagreb
- Rosch, Eleanor (1978), "Principles of categorization", *Cognition and categorization* (ur. E. Rosch, B. B. Lloyd), Hillsdale, NJ: Erlbaum, 27-48.
- Santrić, Marta, Ana Čavar, Alerić, Marko (2019), "Povezanost čitalačkih navika i bogatstva rječnika zagrebačkih srednjoškolaca", *Croatian Journal of Education*, Vol. 21, No. 3, 823-860.
- Stahl, Steven (1983), "Differential word knowledge and reading comprehension", *Journal of Reading Behavior*, Vol. XV, No. 4, 33-50.
- Temple, Charles (2005), "Critical Thinking and Critical Literacy", *Thinking Classroom: A Journal of Reading, Writing and Critical Reflection*, Vol. 6, No. 2, 15-20.
- Temple, Charles, Steele, Jeannie L., Kurtis S., Meredith (2006), *Čitanje, pisanje i diskusija u svakom predmetu i šire metode za poboljšavanje kritičkog mišljenja. Vodiči III i IV*, prir. S. Gorančić, Centar za obrazovne inicijative *Step by Step*, Sarajevo
- Težak, Stjepko (1985), *Govorne vježbe u nastavi hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb
- Težak, Stjepko (1996), *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 1*, Zagreb: Školska knjiga

- Visinko, Karol (2010), *Jezično izražavanje u nastavi hrvatskoga jezika. Pisanje*, Školska knjiga, Zagreb
- Visinko, Karol (2014), *Čitanje. Poučavanje i učenje*, Školska knjiga, Zagreb
- Wierzbicka, Anna (2009), "The Theory of the Mental Lexicon", *Die slavischen Sprachen/The Slavic Languages: An International Handbook of their Structure, their History and their Investigation*, ur. S. Kempgen, P. Kosta, T. Berger, K. Gutschmidt, 1st ed., Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 848-863.
- Wolf, Maryanne (2019), *Čitatelju, vrati se kući. Čitateljski mozak u digitalnom svijetu*, prev. A. Peti-Stantić i V. Gnjidić, Ljevak, Zagreb
- Wood, David (1995), *Kako djeca misle i uče: društveni konteksti spoznajnog razvitka*, Educa, Zagreb

PROCESSES OF CATEGORIZATION IN THE DEVELOPMENT OF STUDENT VOCABULARY

Summary

This paper discusses the establishment of the process of categorization in vocabulary development among students and their influence on cognitive processes that represent the foundations for the development of abstract opinions. Vocabulary enrichment is one of the key predictors for the development of reading literacy and functional knowledge of students. Developing basic knowledge about the meanings of words is a prerequisite for competent command of the language in different contexts, for language creation, performance generalization, development of complex cognitive abilities of analysis, reasoning, critical thinking and language. Through a specific literary and artistic text and the words offered in it, we will examine the criteria for establishing categorizations among students of older primary school age.

The analysis is carried out on the basis of a contextual assessment of vocabulary where students recognize the meaning of a word in context, distinguish unknown words and classify marked words into individual groups according to their own assessment. The aim of the study is to examine and determine the criteria students use to independently classify marked and highlighted words, and based on which concepts, how they name certain categories and how that affects the development of their vocabulary, and thus the development of the categorization process, generalization, analysis, synthesis, conclusions and, finally, critical and creative thinking. The activities of reflections on their own answers, mutual exchange of ideas and the encouragement of divergent opinions of students in solving tasks are the basis for the development of their own strategies for constructing meaning, which directs them towards cognition and consolidation of all kinds of knowledge within the dimension of cognitive areas. The results show that ninth grade students are much more precise and systematic in performing categorizations compared to eighth grade students, that they are more confident and able to present and explain certain semantic groups compared to younger students, and that certain types of texts included in the textbooks are not fully adequate for younger students. Thus, the study can assist L1 language teachers in creating tasks at the lexical-semantic level and their practical application through various

lexical-semantic exercises, since they permanently contribute to the development of vocabulary, familiarization with new concepts and broadening perspectives in understanding the world. Its value lies in connecting theoretical concepts of cognitive linguistics and psycholinguistics and teaching practice in the function of enriching students' vocabulary, improving functional knowledge, developing abstract and critical thinking, and improving the quality of L1 teaching, theoretical and methodological guidelines for its implementation.

KEY WORDS: *categorization processes, cognitive linguistics, vocabulary, word meaning, abstract thinking, cognitive processes*

Michał DASZKIEWICZ – Nejla KALAJDŽISALIHović

THE AFFECTIVE COMPONENT IN LANGUAGE SWITCHING (L1/FL) AMONG EXCHANGE STUDENTS

KEY WORDS: *affective component, attitude, exchange students, language switching, English as a language of instruction, university context*

The paper addresses the affective component in L1/FL language switching among Erasmus+ exchange students attending university courses delivered in the English language. The paper opens with (pedagogical) considerations of the affect as one of several educational dimensions, as viewed by traditional approaches to multilateral education and recent discussions on linguistic identities. The next two sections narrow down the affective focus to the (psycho-linguistic) issue of motivation and aspirations, and to the (linguistic) concept of language switching. The ensuing qualitative study examines the affective component of attitude in language switching among exchange students and its interplay with the other educational domains. As evidenced by participant responses, instances of language switching observed in the study represent significant personal experiences that influence the students' attitudes towards their education and their engagement with the learning and social environment.

1. INTRODUCTION

The factors which come into play in a student's learning and use of language(s) are legion. On the most general level, they can be classified into four educational domains: affective, axiological, psychomotor, and cognitive. According to Popham, "cognitive assessment targets are those that deal with a student's intellectual operations—for instance, when the student displays acquired knowledge or demonstrates a thinking skill such as decision-making or problem-solving. Examples of psychomotor assessments that take place in schools would include tests of the student's keyboarding skills in a computer

class or the student's prowess in shooting a basketball in gym class. Affective assessment targets are those that deal with a student's attitudes, interests, and values, such as the student's self-esteem, risk-taking tendencies, or attitudes toward learning" (Popham 2011: 60) whereas axiological targets are regarded as those pertaining to beliefs, views, convictions, and opinions. Taking into consideration that this paper addresses language switching and its interplay with the other educational domains, the relationship between language knowledge and language usage needs to be briefly mentioned as well, since we are not exploring language knowledge or knowledge of different languages, but rather language usage.

Furthermore, as part of the affect, language anxiety, for instance, may be "a factor of considerable importance" (Sinclair 1969: 296). While language anxiety is also a natural reaction, especially during the early stages of language learning, some language users experience these feelings for years, to the point where adult learners become apprehensive despite their knowledge of English or expertise in the subject matter, which is the reason why this question needs to be addressed also in the context of ESP (English for Specific Purposes) and within the framework of the suggestions provided in the concluding remarks. Finally, foreign language anxiety is a key barrier that the vast majority of EFL (English as a Foreign Language) students face, impeding their performance abilities (see Krashen's Affective Filter Hypothesis 1985). Furthermore, language anxiety does not only refer to the "nervousness" or even fast heart-rate that some people experience when speaking in front of a group of people; rather, it can be present in a variety of other settings, ranging from casual discussions to formal presentations (see Bečić 2021). In the case of exchange students, foreign language oral communication apprehension may also be categorized as *situation-specific anxiety*.

Therefore, the context discussed in this paper is twofold and refers to: (1) oral communication apprehension (language anxiety) in a foreign language as such and the (2) the very context of being outside one's own usual (learning) environment. For individual language users, changing the learning environment may affect language production in the sense that language and learning are no longer organized in habitual configurations, sociocultural practices and various comfort-zones (even different time zones and climates). One such example is when an exchange student changes his/her environment in which all participants in the discourse (the instructors and the classmates) are already familiar with the tone of his or her voice, the way the student pronounces certain words, the student's accent and body language. What may hinder

the output stage (whether we are talking about speaking or writing) is a kind of language production anxiety that may be classified as *debilitating*. This term is used when classifying language anxiety as *debilitating* or *facilitating*, the latter motivating the learner to cope with tasks whereas in the case of debilitating anxiety, the learner may adopt avoidance behaviour (Scovel 1991). In addition, there may be a strong correlation found between self-esteem, self-acceptance and anxiety.

At the same time, we need to take into consideration the length of the student's stay in a foreign country as an exchange student since language attrition in the case of the student's L1 should not be discarded as irrelevant. Empathy as well plays an important role in the process as teaching languages provides a window into emotions as students immerse themselves in different narratives and cultures. Furthermore, empathy is essential for cross-cultural communication, fosters respect and may serve as an insight to improve things, instil curiosity and shape emotions and needs (Merino 2023). Overall, research concerned with the influence of anxiety on learning and performance in an academic setting such as tertiary education needs to be given more attention in educational practice especially when it comes to exchange students due to different sociocultural and linguistic factors. It is assumed that the students will be taking classes in English and producing language/materials in English but some of the solutions proposed and theoretical frameworks presented in this paper are applicable to different contexts and may be relevant across different university courses.

2. FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATION CONCERN: LANGUAGE SWITCHING AND SPEAKING

Machili (2015: 15-31) discusses how speakers' fears are intensified by what is referred to as *debilitating anxiety* and observes "avoidance behaviour" (2015: 19). In the process of motivating students to speak without fear and/or anxiety and to motivate them to learn, a coursebook on public speaking could also be used as an additional resource.

Since speaking in a foreign language is a cognitively demanding process, the student may, of course, switch to his or her L1. This is not unusual even for instructors whose L1 is not English (see Poulisse, Bogaerts & Kellerman 1984). Furthermore, according to Aitchison, "we tend to over-value fluent, glib speakers who may not be thinking what they are saying, and often condemn a hesitant or stammering speaker who may be thinking very hard" (Aitchison 2008: 236). If the students are discriminated against for switching

to their L1 occasionally, it may result in the speaker's frustration if the language production process is focused on what the speaker is trying to convey, regardless of the language. From a psycholinguistic point of view, and in favour of language switching, hesitant speech, or speech that involves pauses, fillers, slips of the tongue, etc. may actually reveal more about speech production as it is not pre-prepared speech.

When it comes to the terminology used, according to Crystal (2008), "the linguistic behaviour referred to as 'code-switching' (sometimes 'code-shifting' or, within a language, 'style-shifting'), for example, can be illustrated by the switch bilingual or bidialectal speakers may make (depending on who they are talking to, or where they are) between standard and regional forms of English, between Welsh and English in parts of Wales, or between occupational and domestic varieties. Code-mixing involves the transfer of linguistic elements from one language into another: a sentence begins in one language, then makes use of words or grammatical features belonging to another. Such mixed forms of language are often labelled with a hybrid name, such as (in the case of English) Spanglish, Franglais and Singlish (Singaporean English), and attract attitudes ranging from enthusiastic community support (as an expression of local identity) to outright condemnation (from some speakers of the related standard languages)" (Crystal 2008: 83). Furthermore, one needs to bear in mind that code-switching and translanguaging are not the same concepts, *translanguaging* referring to using one's entire linguistic repertoire "without paying attention to the socio-political norms of a particular language" (Otheguy, Garcia & Reid 2015: 281; see Wei 2017).

In terms of language production, Machili (2015: 31) suggests that debate, as "a clearly structured discussion of two opposing views on one particular subject held in class at a particular time" may be used as a platform to argue one's point of view in cooperation with a partner and as preparation for the speech assignment later in the course. Debate is not often mentioned as a strategy to cope with speech apprehension and anxiety but may be proposed as a convenient platform for tandem learning and a micro-context that can be observed in terms of code-switching and translanguaging. By introducing debate and similar assignments, language knowledge increases as well (including "world knowledge"), which then affects language usage (see Field 2003; Garnham 1985).

Other factors as well need to be taken into consideration and are linked to building confidence in students and language output (Lorenzo-Dus 2007: 220). If we take a holistic approach into account and focus on the questions

raised, it would be possible to better comprehend the factors and skills that may play an important role in shaping the learner's approach to language(s) and the learner's approach to speech (understanding common values, building credibility, using cohesive devices and rhetorical strategies). Cross-culturally speaking, switching between languages needs to be studied and observed also in terms of gestures, eye contact and non-verbal communication. In relation to the above-stated, "affective assessment can occur at any time the educator so chooses and thinks appropriate; however, to obtain data that are most useful and meaningful, one should conduct assessments regularly. Relying on only one affective assessment for the entire duration of a course, the educator is unable to see if and how positive changes in the affective domain are taking place and there is no opportunity to respond to those findings in a timely manner" (Hall 2011: 9). A number of instruments that assess a variety of affective constructs already exist but some educators may wish to create their own. In this process, it is important to word the statements carefully so that the desired response or behaviour is less obvious (Hall 2011: 9-10).

Using these premises for the construction of the instrument and in relation to the above-given research questions, the present study focuses on the following two problems that reflect the issues raised in the research questions: "How positively or negatively do exchange students view language switching in general?" and "Is the exchange student's approach to language switching related to affect?" As these two problems clearly point to the qualitative character of the study, it has been prepared and conducted in compliance with the following requirements frequently applied to qualitative research: enabling the respondents to first speak freely about their L1/FL switching before any particular notions or linguistic categories are imposed on them and prioritizing the student's individual experience so as to avoid excessively far-fetched generalizations, but, instead, delve into the respondent's individual experience. Therefore, the comprehensiveness of linguistic phenomena on the level of an individual language student reflects the traditional pedagogical concept of *multilateral education* recognizing different types of knowledge acquired by a learner and different ensuing paths of learning (Okoń 1967; Niemierko 2002).

3. METHODOLOGICAL FRAMEWORK

In the lines that follow, we also present the theoretical framework on "linguistic in-side" (Daszkiewicz 2023), which is a framework used to explain how students *feel* about language(s), what they *think* of language(s), what they can *do* with language(s), and how they *understand* language(s) (and through

the language(s) in question). This framework will then be related to the concept of language switching and recognizing the importance of the affective component in various educational domains with a special focus given to the experiences of exchange students.

In this paper, “language switching” refers to switching to one’s L1 and/or another foreign language during the exchange in a foreign country and attending classes delivered in the English language. In line with the theoretical framework, the four-tier nature of one’s linguistic in-side mentioned above and the desired balance in one’s approach to language(s) can be presented graphically as follows:



Fig. 1. The four components of ‘linguistic in-side’ (Daszkiewicz 2023)

More recently, the complementary character of components pertaining to the learner’s personality has been emphasized in publications dealing with linguistic (complex) identities and their incessantly dynamic character. One essential implication of the complexity in question is that a student’s ‘linguistic in-side’ is practically not coverable by a single piece of research and even case studies aiming to comprise all of the four components included can only scratch the surface of the issue and are more likely to raise more questions than provide specific answers. The scope becomes coverable by *individual studies* once the respective components are related to one particular domain of language learning, be it grammar, vocabulary, writing, listening, reading, or speech (see Figure 2).



Fig. 2. The four components of ‘speech in-side’ (Daszkiewicz 2023)

The two figures jointly point to a number of aspects, two of which are most significant for the study presented in this paper. First, the students’

awareness of how they study and use their language(s) will remain limited if focused on only one or two of the comprising components (be it predominantly on cognition and the psychomotor factor at the cost of axiology and the affect, which is frequently the case). Second, the research methodology required to encompass the range of components needs to be interdisciplinary, which clearly implies the need for the application of qualitative and mixed study methods. Many of the facets to be addressed in the comprehensive studies in question will remain too latent (meaning, not observable) to be grasped directly or expressed openly by the respondents themselves. However, this fact of many facets being deeply hidden does not exclude the possibility of reaching out to those that can indeed be expressed and recognized. Therefore, these considerations have led us to carry out small-scale research with Erasmus+ students at our home institutions. We based our study on three research questions:

RQ1 How do exchange students express their attitudes with regard to instances at which their (individual) language switching occurs?

RQ2 In what ways might the affective component influence an exchange student's emotional and psychological dimensions such as confidence, mood, motivation, well-being, anxiety, and sense of belonging?

RQ3 How might these affective factors contribute to or pre-determine an exchange student's linguistic performance and success?

As stated earlier, in this small-scale study we will focus on assessments which measure students' attitudes, interests, and values. This approach is sometimes referred to as *dispositional assessment* (Popham 2011) as the affective domain is important for future behaviour as well. It does not measure content or skills but rather—dispositions (Hall 2011: 8).

3.1. Research instrument

For the purposes of this study, we have designed a questionnaire comprised of two parts. The Narrative Part was based on the following instruction: “Please think of the moments you switch between your native language (L1) and English (as the foreign language-FL) and reflect—in a few sentences—on these moments. Feel free to refer to any aspects of language switching you like (e.g., reasons, difficulties, (dis)advantages, effects, etc.)”. The instruction complies with the first requirement stated above in that the four aspects shown in the parentheses as possible to be raised by the respondents do not pertain to any specific educational domain. The Structured Part comprised of 8 questions, 2 for each of the four domains, namely:

axiological domain	pragmatic domain	affective domain	cognitive domain
1. For what <u>reasons</u> do you switch from L1 to FL? And what makes you switch from FL to L1?	3. What <u>difficulties</u> do you experience when switching from L1 to FL? And how about from FL to L1?	5. How do you <u>feel</u> about switching from L1 to FL? And how when switching from FL to L1?	7. How does the switch from L1 to FL affect your <u>understanding</u> ? And how about the switch from FL to L1?
2. Is the language switch an IMPORTANT issue for you? If yes, why?	4. Is the language switch a PRACTICAL issue? In what sense?	6. Is the language switch an EMOTIONAL issue for you? If yes, why?	8. Is the language switch an EDUCATIONAL issue for you, In what sense?

The questions marked with odd numbers were obligatory, whilst those with even numbers (phrased as “yes-no” questions) optional. The names of the educational domains were not shown in the questionnaire.

3.2. Participants

In total, 15 Erasmus+ exchange students participated in the study (October 27—December 9, 2023) by filling in a Google questionnaire form: exchange students at the University of Gdansk (13) and the University of Sarajevo (2) coming from 15 different home universities (Universitat Jaume I (UJI), Universitat Rovira i Virgili, Université Jean Moulin Lyon 3, Tokiwa University, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, University of Granada, Manisa Celal Bayar University, University of Trier, SNSPA, University of Cyril and Methodius FMK Slovakia, Palacký University Olomouc, University of Oviedo, Universidad de Santiago de Compostela, Universidade de Santiago, Università Ca’ Foscari Venezia). As required by the Erasmus exchange application forms, their minimum proficiency level is assumed to range from B2 to C1. The students’ nationalities are: Spanish (6), German (2), Czech (1), French (1), Indonesian (1), Japanese (1), Romanian (1), Slovak (1), Turkish (1). The participants in the survey provided information on the domain of their studies as well (Applied Linguistics (1), Education (1), English Literary Studies (1), Journalism (2), Languages and Literature (1), Political Science (2), Psychology (4), Social Sciences (2), Social Studies—Education (1). At the time the survey was conducted, the participants at the University of Gdansk were

still attending lectures delivered in the English language at the University of Gdansk whereas the participants at the University of Sarajevo (Department of English Language and Literature) had already gone back to their home countries. Although the number of students surveyed is not balanced due to the size of the departments, number of incoming students, and the courses offered at the given time, it was possible to obtain individual responses from students coming from different European universities that may assist in gaining a better insight into the attitudes of students about language switching and the affective domain.

4. RESULTS AND DISCUSSION

On the most general level, the responses provided indicate that the respondents perform an L1-FL switching in the following situations: when students need to communicate during the Erasmus exchange with their international classmates, when studying or reading scholarly papers, traveling or wishing to improve their FL. Interestingly, language switching is also mentioned in the context of lacking domain-specific (“technical”) vocabulary in the sense that language switching may occur in both directions.

4.1. Positive and negative dispositions

The students’ replies to questions contained both positive and negative terms, although on the whole the latter outnumbered the former. Somewhat obviously, language switching was not an issue for bilinguals from early childhood who are now trilingual or multilingual. For the others though, it proved to be a clear obstacle associated with numerous emotions, too. The terms applied by the respondents read, for instance, “both handy”, “a bit tricky”, “helpful for getting better at the language”, a helpful “dynamic process that shapes one’s interactions and perceptions” and used for “facilitating communication” at the campus with “international friends”, or “pretty much natural”. A highly positive phenomenon was observed on the level of what may be referred to as “calibration” or “fine-tuning” towards the interlocutor which was reported by the respondents through statements such as: “Depends on the person I’m talking to, his preferred language or his more advanced understanding of one language”; “I switch from my native language (L1) to my foreign language (FL) when my conversation partner doesn’t understand my L1 well or when I want to practice speaking in FL. And if my conversation partner’s L1 is at a higher level than my FL, I switch from FL to L1”; “Switching from FL to L1 happens

when I know the other person fully understands German”; “I should switch from L1 to FL because in my daily life in this exchange I deal with many people who do not speak my same language therefore we are all in the same situation of changing to English in this case”; “to be able to have a conversation with people that do not speak my native language”. Switching to one’s L1, according to the students’ responses allows one to “express emotions more comfortably”, feels “better” but it may also depend on “the level of knowledge and context” and “different accents”.

As far as the students’ negative responses are concerned with regard to reflecting on the moments they switch from their L1 and English (FL), the students responded that switching from one’s L1 to a FL may present a challenge at the beginning. The adjectives used to describe language anxiety are the following: “nervous”, “insecure”, “unable to express oneself more naturally” (as one would in one’s L1), “unable to find the right words”, as well as “more confident” and “without fear” to describe later stages of the process as language anxiety was alleviated. Switching from FL to L1, on the other hand, has been described as “a relief”, “more natural” and “less mentally draining”. In one response, L1 was described as “strictly emotional and personal”. Negative reasoning dominated, too, in the respondents’ references to public speaking, which they presented as strongly pertaining to language anxiety (e.g., feeling confident when “thinking in English by myself” versus “feeling blocked” in front of the class or with people). They admitted to not being able to fully express their emotions in their FL for different reasons, including lack of vocabulary (e.g., “when I am hungry, sleepy, or in a stressful situation, I might find it hard to find correct words in English”; “I think in my native language and then translate the sentences into a foreign language. This is particularly reflected in the formulation of sentences (bad word order, inappropriate expressions). I think the main reason is the small vocabulary”). The respondents’ replies on language switching proved scattered across the four educational domains, with no domain attracting evidently longer replies or more numerous concepts. In other words, language switching proved related to the affect as much as to beliefs, actions, and cognition. The responses collected on how the switching from one’s L1 to one’s FL may impact *understanding* indicate that comprehension of English as a foreign language (in a classroom setting) is not an issue for some participants of the survey who resort to different strategies to cope with a lack of vocabulary, such as “deducing meaning from context”. For other participants of the survey, language switching is perceived as “difficult” and requiring more attention (“I can understand about 80% of what they say”;

“I don’t fully grasp about 30% of the content in my university classes which are conducted in FL”; “I have to think a lot”). However, the responses vary in terms of what is considered a problematic issue and indicate that comprehension is better than production.

4.2. The affective component dispositions

The greatest balance when it comes to the affective component dispositions was observed within the set of optional (i.e., even-numbered) responses: in 6 optional responses language switching was viewed as an “important issue”, in 3 responses the participants of the survey state that it is *not* an important issue, whereas in 2 responses the participants state that it is or may be an important issue. The same conclusion can be made about the question on whether language switching is an emotional issue for the participants of the survey. Out of 11 responses on language switching being an “emotional issue”, in 8 responses the participants of the survey state that it is *not* an emotional issue whereas in 3 responses, the participants state that it is (2) or may be an emotional issue sometimes (1) (“Yes since it affect me in an emotionally way even in a bad way and this is what I want to change”; “Sometimes yes, because, as I said before, I don’t believe I can fully connect emotionally with someone if we don’t speak the same native language”). Hence, the affect was strongly articulated, although some of this communication required a closer look at the answers provided.

The observations in which the affective component proved markedly implicit concerned the issue of language anxiety and avoidance behaviours. The respondents claimed the language switch to be *facilitating* rather than debilitating as switching between languages “certainly has its benefits”, “is the most efficient way to make the brain work”, “boosts confidence, especially when surrounded by or talking to foreigners”, allows one to “stay in touch with my English language skills”, is “necessary”, “impacts my academic engagement, facilitating communication in an international context and contributing to a broader learning experience”; “my academic discipline has given me a more rigorous exposure to English”. However, avoidance behaviour is explicitly referred to in one of the responses on whether language switching is a *practical* issue (“I would say yes as if understanding cannot not be obtained from descriptions as a last resort, I will change the topics immediately, and this will leave a blank or gap of conversation which frustrates both parts”). In line with the earlier observations, many notions used had a clearly affective character.

Another issue in which a clearly emotional stance was presented related to the respondents was about perceptions of teachers and instructors resorting to language switching. It can be concluded that the students' attitudes towards teachers switching language are negative (e.g., “ (...) the teacher occasionally switches from English to Polish to explain. This can be quite a problem for students like me who don't understand much Polish because it changes the level of understanding compared to other students around me”; “Some teachers who are not as fluent in English seem a little insecure and although they are professionals in their paths it seems a little unprofessional not being able to communicate with them about the topic on a scientific language level”). Furthermore, this issue may be related to various studies on the native speaker construct (see Lazarton as cited in Milanovic & Weir 2008).

5. CONCLUDING REMARKS AND SUGGESTIONS FOR FURTHER RESEARCH

As stated at the beginning of the paper, the factors which come into play in a student's learning and use of language are numerous. They may be classified into four educational domains (affective, axiological, psychomotor, and cognitive) but a balance needs to be sought in understanding the process of language learning and use. In this paper, we have attempted to provide a better insight into not only students' linguistic abilities, theoretical knowledge of language(s) but also their language-related beliefs, emotions and dispositions (Hall 2011; Daszkiewicz 2023) in the context of language switching both inside and outside of the classroom and when referring to language anxiety. When it comes to the first problem addressed in this paper, the negative facets observed by the respondents concern predominantly *cognitive* and *affective* matters. In terms of the second problem, the respondents' comments on language switching appear *scattered* across the four educational domains, but when analysed more closely, the replies show the dominance of the *affective facet* within comments made with regard to the other three educational domains.

Therefore, there are two main conclusions to be drawn from these two major findings: one with regard to the *affect* entailed in the language, which is primary for this study, and another with regard to the *language switching* itself, which is secondary for this study. When it comes to the affect, instructors need to make it more apparent for the students so that they themselves realise how much they might be affected by emotional facets and what kind of practice for the elimination of the negative affect is needed. Finally, the language

switching itself apparently needs being paid greater attention to, so that it is seen in more positive terms by the students (“my approach to language” and “my approach to speech”), who might then appreciate its educational value more as well as its character.

The affective component has proved to be a vital and worthy-of-attention dimension of the exchange students’ entire speech in-side. This being the case, the study itself provided the respondents with the opportunity to enhance their awareness of language switching, participate in a form of confessional writing, and thereby boost their speech in-side and linguistic-side altogether, which is likely to have implications far deeper and more extensive than either the respondents or us can anticipate.

We need to close by observing that, for exchange students in particular, moments of language switching have transpired in the study as moments of crucial personal experience, which, as follows from some of the responses provided, determine the students’ approach to their education and the social context.

REFERENCES

- Aitchison, Jean (2008), *The Articulate Mammal: An Introduction to Psycholinguistics*, Routledge, London
- Bečić, Merima (2021), *Reducing Foreign Language Communication Apprehension when Activating Vocabulary in English as a Foreign Language: A Psycholinguistic Approach* = Reduciranje jezičke anksioznosti pri aktivaciji vokabulara na engleskom kao stranom jeziku : psiholingvistički pristup [unpublished master’s thesis], Univerzitet u Sarajevu-Filozofski fakultet, Sarajevo
- Crystal, David (2008), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Blackwell Publishing, Oxford
- Daszkiewicz, Michał (2023), *Recognising the Affective Component in Erasmus Students’ Approach to Their Own L1 Speech* [in print]
- Field, John (2003), *Psycholinguistics. A Resource Book for Students*, Routledge, London
- Garnham, Alan (1985), *Psycholinguistics: Central Topics*, Psychology Press, London
- Hall, Ramona (2011), “Affective Assessment: The Missing Piece of the Educational Reform Puzzle”, *The Delta Kappa Gamma Bulletin*, 77, 7.
- Krashen, D., Stephen (1985), *The Input Hypothesis: Issues and Implications*, Longman, London & New York
- Lazarton, Anne (2008), “Non-native speakers as language assessors: recent research and implications for assessment practice”, u: M. Milanovic & C. J. Weir (2008), *Multilingualism and Assessment. Achieving Transparency, Assuring*

- Quality, Sustaining Diversity - Proceedings of the ALTE Berlin Conference*, May 2005, Cambridge University Press, 296-307.
- Lorenzo-Dus, Nuria (2007), "The Best of Both Worlds? Combined Methodological Approaches to the Assessment of Vocabulary in Oral Proficiency Interviews", u: H. Daler, J. Milton & J. Treffers-Daller (2007), *Modelling and Assessing Vocabulary Knowledge*, Cambridge University Press, Cambridge
- Machili, Ifigeneia (2015), *Public Speaking for University Students: Principles and Practice*, Anikouna, Thessaloniki
- Merino, Adriana (Sep 21, 2023), "Empathy, Language, and Peace: A Framework for Classroom Practice" [online lecture]. University of Sarajevo-Faculty of Philosophy, Peace Education Hub & Forum ZFD
- Niemierko, Bolesław (2002), *Ocenianie szkolne bez tajemnic*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warsaw
- Okoń, Wincenty (1967), *Podstawy wykształcenia ogólnego*, Nasza Księgarnia, Warsaw
- Otheguy, Ricardo, García, Ofelia, and Wallis Reid (2015), "Clarifying Translanguaging and Deconstructing Named Languages: A Perspective from Linguistics", *Applied Linguistics Review*, 6, 281-307.
- Popham, W. James (2011), *Classroom Assessment: What Teachers Need to Know*, Pearson, New York
- Poullisse, Nanda, Theo Bongaerts, and Eric Kellerman (1984), "On the Use of Compensatory Strategies in Second Language Performance", *Interlanguage Studies Bulletin* 8, No. 1, 70-105.
- Sinclair, E. Kenneth (1969), "The Influence of Anxiety on Several Measures of Classroom Performance", *Australian Journal of Education*, 13(3), 296-307.
- Scovel, Thomas (1991), "The Effect of Affect on Foreign Language Learning: A Review of the Anxiety Research", u: E. K. Horwitz & D. J. Young (ur.), *Language Anxiety: From Theory and Research to Classroom Implications*, Prentice Hall, 15-24.
- Wei, Li (2017), "Translanguaging as a Practical Theory of Language", *Applied Linguistics*, 39(1), 9-30.

AFEKTIVNA KOMPONENTA U PREKLJUČIVANJU (L1/FL) KOD STUDENATA NA AKADEMSKOJ RAZMJENI

Sažetak

Rad se bavi afektivnom komponentom u kontekstu preključivanja na prvi ili engleski kao strani jezik među studentima na akademskoj razmjeni Erasmus+ koji pohađaju univerzitetske kolegije koji se izvode na engleskom kao stranom jeziku. U radu se razmatraju teorijske postavke pedagoških i lingvističkih nauka u kontekstu afektivne komponente, multilateralnog obrazovanja i rasprave o jezičkim identitetima.

KLJUČNE RIJEČI: *afektivna komponenta, stavovi studenata na akademskoj razmjeni, preključivanje, engleski kao jezik visokoškolske nastave*

UDK: 81'42:316.774(410)

Izvorni naučni rad

Rukopis primljen: 9. 12. 2025.

Rukopis prihvaćen: 23. 12. 2025.

Dajana ZEČIĆ

AKTIVNE UČESNIČKE ULOGE UJEDINJENOG
KRALJEVSTVA U BRITANSKOM MEDIJSKOM DISKURSU
NAKON REFERENDUMA 2016. GODINE:
RADNJE ILI IPAK NE?

KLJUČNE RIJEČI: *CDA, društveni akteri, Brexit, britanski mediji*

Predmet ovog istraživanja jesu aktivne učesničke uloge u kojima se Britanija kao društveni akter kodira u britanskom medijskom prostoru u periodu između referenduma 2016. godine i zvaničnog izlaska zemlje iz EU početkom 2020. godine. Korpus istraživanja sačinjavaju editorijali iz lijevo-liberalno orijentiranih dnevnih novina *The Guardian* i desno orijentiranog tabloida *Daily Mail*. Istraživanje smo sproveli kao CDA primarno prateći van Leeuwenov (2008) pristup reprezentacije društvenih aktera. Cilj istraživanja je vidjeti da li su evidentirane aktivne učesničke uloge Britanije uistinu aktivne, koji i kakvi glagoli prevladavaju, te kako kodiranje u ovim ulogama korespondira s (već poznatim) ideološkim pozicijama odabranih medija, kao i sa širim situacionim i društvenim kontekstom. Iako se Britanija češće spominje u korpusu *Guardiana* nego u korpusu *Maila* (1270 : 625) i češće kodira kao aktivni društveni akter (238 : 86), analiza rezultata pokazuje da se u korpusu *Guardiana* Britanija kodira kao aktivni društveni akter ograničene moći koji je nakon Brexita izolovan – radije nego samostalan. Učestalo prisustvo modalnih glagola, naročito u materijalnim klauzama, ukazuje na implicitno negiranje aktivnosti, bez obzira na to što se radi o primjerima aktivnih učesničkih uloga prema van Leeuwenovoj taksonomiji. Za razliku od *Guardiana*, Britanija se u korpusu *Daily Maila* kodira kao akter koji izlaskom iz EU sebi gradi “svijetlu budućnost” i “vraća kontrolu u vlastite ruke”. Aktivno se stvara slika Britanije kojoj Brexit nije ekonomska prijetnja, već sasvim suprotno. Britanija se također predstavlja kao “predvodnik revolucije” i kao “istinski čuvar evropskih vrijednosti i demokratije”, bez preciziranja tih vrijednosti.

1. UVOD

Britanci su u junu 2016. godine izglasali izlazak Ujedinjenog Kraljevstva iz Evropske unije, odnosno ono što je u javnom diskursu sada poznato kao – *Brexit*. Referendumska kampanja za i protiv EU najintenzivnije je vođena putem britanskih medija, što je izazvalo pažnju u raznim istraživačkim krugovima. No čini se da je medijski diskurs bio posebno zanimljiv primijenjenoj lingvistici, tačnije (kritičkim) studijama diskursa (engl. *critical discourse studies*, CDS), što će rezultirati mnoštvom kritičkih analiza. Britanskim medijskim diskursom u periodu nakon Referenduma također su se pozabavili mnogi istraživači iz oblasti kritičke analize diskursa (engl. *critical discourse analysis*, CDA), pa smo tako mogli pročitati više o ideologiji rasizma britanskih tabloida kao direktnom ili indirektnom uzroku povećanog broja zločina iz mržnje u UK (McGuire 2018), o diskurzivnim strategijama podjele nacije također u britanskim tabloidima (Parnell 2023), medijskom predstavljanju politika za mlade (Lee et al. 2023). Mnogi su se bavili i pitanjima nacionalizma, nacionalnog identiteta, i to pretežno engleskog, i prije i poslije Brexita (npr. Ashcroft – Bevir 2022).

Iako je od zvaničnog izlaska Britanije iz EU 2020. godine sada prošlo dosta vremena, razne perspektive Brexita kao iznimno značajnog trenutka u historiji ove zemlje, ne prestaju biti predmetom istraživanja u oblasti CDA, pa se i u ovom istraživanju bavimo njime. Predmet našeg istraživanja su aktivne učesničke uloge u kojima se Britanija kao društveni akter kodira u britanskom medijskom prostoru u periodu između referenduma 2016. godine i zvaničnog izlaska zemlje iz EU 2020. godine. Kao korpus istraživanja odabrali smo editorijale iz lijevo-liberalno orijentiranih dnevnih novina *The Guardian* i desno orijentiranog tabloida *Daily Mail*. Istraživanje smo sproveli kao CDA, primarno prateći van Leeuwenov (2008) pristup reprezentacije društvenih aktera. Cilj istraživanja jeste vidjeti da li su evidentirane aktivne učesničke uloge Britanije uistinu aktivne, koji i kakvi glagoli prevladavaju, te kako kodiranje u ovim ulogama korespondira s (već poznatim) ideološkim pozicijama odabranih medija, kao i sa širim situacijskim i društvenim kontekstom.

Sljedeća istraživačka pitanja bila su fokus:

Q1: Koliko aktivnih učeničkih uloga ima u korpusu *Guardiana*, a koliko u korpusu *Daily Maila*?

Q2: Kakva je priroda glagola uz koje se javlja kao aktivni društveni akter?

Q3: Kakvo je sintaksičko okruženje tih glagola?

Q4: Kakva slika Britanije se stvara izborima glagola uz koje se javlja kao aktivni društveni akter?

2. OSNOVNA TEORIJSKA POLAZIŠTA

Jezik sam po sebi ima bezgranično velik značenjski potencijal. Webster (2019), naprimjer, navodi da činovima značenja (engl. *acts of meaning*) jezik simultano stvara doživljaje, uspostavlja veze među članovima zajednice. Činovi značenja su istovremeno i činovi identiteta u kontekstu situacije u kojoj se dešavaju. Drugim riječima, činovima značenja učestvujemo u činu interpersonalne razmjene, komuniciramo doživljaj vlastitog identiteta, svoje svjetonazore, interpretaciju događaja oko nas, bilo da se radi o jeziku kao usmenom ili pisanom tekstu. Stoga, možemo reći da svaki tekst ima reprezentacijske kvalitete i određenu ideološku težinu, a kada se interpretira u kontekstu, ili kontekstima u kojima se javlja, onda radije govorimo o diskursu, nego o tekstu.

U tom smislu, Machin i van Leeuwen (2007) ističu kako se diskursi formiraju na načine koji su (ili se smatraju, op. a.) sukladni(ma) interesima društvenih aktera u datim društvenim kontekstima. Svakako, društveni akteri s više moći reguliraju taj proces, a posljedično utječu (ili teže utjecati) i na razmišljanja, stavove, pa čak i ponašanja onih kojima se obraćaju. Prema tome, diskurs je sam po sebi vid društvene akcije, pa je stoga predmetnom interesovanja kritičkih studija diskursa koje, od nastanka 60-ih godina prošloga stoljeća, iznjedravaju najrazličitije metodološke pristupe za kritičku analizu diskursa.¹

Jedan od metodoloških pristupa u CDA jeste pristup predstavljanja društvenih aktera, odnosno učesnika (engl. *Social Actor Representation*) i društvene akcije (engl. *Social Action Representation*) Thea van Leeuwena (1996, 2008). Van Leeuwen je ovdje predložio sociosemantički inventar načina na koje se učesnici, njihove akcije i generalno događaji mogu predstaviti u diskursu (Catalano – Waugh 2020). U krugovima CDA, ovaj je pristup priznat kao “jedan sistematičan način analiziranja protagonista i njihovih semantičkih uloga u diskursu i različitim žanrovima” (Wodak 2001: 8).

Glavne teorijske pretpostavke od kojih van Leeuwenov pristup polazi su sistemska funkcionalna gramatika Michaela Hallidaya (1994, 2004, 2014) i

¹ Naziv kritičke studije diskursa (CDS) zapravo se počinje koristiti tek 2000-ih godina. CDA kao naziv ima dužu historiju, ali i nakon 2000-ih nastavlja postojati. Često se CDA i CDS koriste sinonimno, no veća obuhvatnost pojma CDS u odnosu na CDA evidentna je s obzirom na analitičko-teorijsku složenost ove discipline.

društvena semiotika. Van Leeuwen smatra da je diskurs rekontekstualizacija društvene prakse (2009, 2016), što je u skladu s Hallidayevim viđenjem jezika kao društvene semiotike, odnosno sistema znakova koji nastaje i mijenja se razmjenom značenja između članova zajednice tokom njihovog svakodnevnog života. Svakako, van Leeuwen, ali i Hodge i Kress (1988) naglašavaju da u teoriji jezika kao društvene semiotike i resursa za stvaranje značenja ne možemo sa sigurnošću tvrditi da tekstovi stvaraju baš ona značenja koja autori priželjkuju, te da se na značenje treba gledati kao na nešto o čemu se pregovara. S tim u vezi, pozornost istraživača treba biti na (određenim) društvenim praksama, odnosno na tome kako su one predstavljene ideološki u diskursu (Catalano – Waugh 2020).

Predstavljanje društvenih aktera temelji se na onome što ljudi rade, pa su stoga tekstovi dokaz postojanja diskursa i treba ih interpretirati kao reprezentaciju društvenih praksi. U tom smislu van Leeuwen naglašava razliku između društvenih praksi kao takvih i njihove reprezentacije, odnosno predstavljanja tih praksi u diskursu, ističući da su u mnogim tekstovima aspekti reprezentacije važniji od (reprezentacije) samih društvenih praksi. Prema tome, kada čitamo o nekom događaju, recimo, u novinama, ne čitamo o tom događaju, već o nečijoj verziji, odnosno viđenju događaja – viđenju novinara, urednika, kolumniste (van Leeuwen 2008, 2009, 2016).

Dalje van Leeuwen (2008: 23-54) navodi nekoliko konkretnih načina na koje se društveni akteri mogu predstaviti u diskursu. Neki od njih su *isključivanje*, *dodjeljivanje uloga*, *generalizacija* i *specifikacija*, *asimilacija*, *asocijacija*, itd. Ovdje ćemo se fokusirati na *dodjeljivanje uloga* s obzirom na to da korespondira sa fokusom i ciljem našeg istraživanja. Centralno pitanje ovdje je: ko se od društvenih aktera predstavlja kao agent, a ko kao trpitelj ili cilj nekog procesa, odnosno akcije. Reprezentacija društvenih aktera u procesu rekontekstualizacije često mijenja uloge aktera u odnosu na neki drugi diskurs.

Ono što je posebno autor ovdje istakao jeste da ne možemo sa sigurnošću znati koji vid reprezentacije jednog te istog događaja najviše odgovara stvarnosti, ali ono što možemo ispitati jeste obrazac opcija koje jedan diskurs bira, te analizirati potencijalnu svrhu tog obrasca u odnosu na institucionalni i situacijski kontekst. Reprezentacija akterima može dodijeliti aktivne ili pasivne uloge kroz Hallidayeve gramatičke učesničke uloge – aktivnu ulogu ima akter koji je kodiran kao akter materijalnog procesa, ponašatelj bihevioralnog, doživljač mentalnog, govornik verbalnog ili dodjeljivač u relacijskom procesu. Također, aktivna uloga društvenim akterima može se dati i kroz *okolnosti* iz sistema tranzitivnosti, prijedloškim sintagmama sa *by* i *from*, ali i kroz

predmodifikaciju nominalizacija ili glagolskih imenica (npr. *public* ili *public support*) ili njihovu postmodifikaciju (npr. *of Asians* u *the influx of Asians*). Također, autor dodaje da se i prisvojne zamjenice i determinatori mogu koristiti u svrhu aktivizacije (npr. *our intake*) ili pasivizacije (npr. *my teacher* u smislu *I 'own' this teacher*) društvenih aktera.

Što se tiče dodjeljivanja pasivnih uloga, van Leeuwen razlikuje uloge *predmeta ili podložnog* (engl. *subjected*) i *okorištenog* (engl. *beneficialized*), oslanjajući se, opet, na Hallidayev sistem tranzitivnosti. Uloga predmeta realizira se kroz ulogu cilja u materijalnom procesu, fenomena u mentalnom ili nositelja atribucije u atributivnom relacijskom procesu, ali i okolnosti, odnosno prepozicijske sintagme sa, primjerice, *against*. Također, uloga predmeta može se realizirati i kroz prepozicijsku sintagmu sa *of* koja postmodificira nominalizaciju ili glagolsku imenicu (npr. *an intake of some 54.000 skilled immigrants is expected...*), te pridjevsku premodifikaciju (npr. *racial tolerance*, gdje je ljudima različitih rasa dodijeljena pasivna uloga). Uloga okorištenog može se realizirati kroz ulogu primatelja ili klijenta u materijalnom ili primatelja u verbalnom procesu.

3. KONTEKST ISTRAŽIVANJA

Sam termin “Brexit” odnosi se na sada već historijski događaj izlaska Ujedinjenog Kraljevstva iz Evropske unije. Referendum, odnosno glasanje za izlazak Britanije iz EU ili protiv njega održao se 23. juna 2016. godine. Rezultati su pokazali da je 51,9% glasača bilo za Brexit, a 48,1% protiv njega. Najviše glasova za izlazak stiglo je iz svih regiona Engleske i Walesa, s izuzetkom Londona, a najviše glasova protiv izlaska zabilježeno je u Škotskoj i Sjevernoj Irskoj (Wallenfeldt 2023). Nakon Referenduma, uslijedit će četiri godine pregovora Britanije sa EU o uvjetima izlaska, kao i budućim odnosima. Ovo je uistinu bio historijski događaj ne samo za Britaniju nego i za Evropsku uniju s obzirom na to da je UK postala prva zemlja koja napušta ovo ekonomsko i političko partnerstvo i nadnacionalnu zajednicu evropskih država.

Ne iznenađuje da su upravo mediji igrali ključnu ulogu tokom kampanje u dva aspekta: predstavnici obje strane nastojali su pridobiti javnost putem medija, a ti isti mediji su, fokusirajući se na određene ličnosti i određena pitanja, gradili određenu agendu i propagirali određenu ideologiju (Berry 2016). Izvještavanje nacionalne štampe bilo je veoma polarizirano – sa *pro* EU i *pro* Brexit štampom, pri čemu je 60% nacionalnih izdanja bilo *pro* Brexit, a 40% *pro* EU. Rezultati istraživanja Instituta Reuters pokazuju da su tabloidi *Daily Express* i *Daily Mail* objavili najviše članaka i kolurni koji su zagovarali

izlazak Britanije iz EU, dok su najviše tekstova pozitivno orijentiranih ka ostanku Britanije u EU objavili *Daily Mirror* i *The Guardian*. Ovi rezultati ukazuju na činjenicu da se desničarska tradicija euroskepticizma pojedinih izdanja britanske štampe nastavila i u periodu kampanje, kao što je to slučaj s tabloidima *Daily Express*, *Daily Mail*, *The Sun*. Također, tradicionalno lijevo i proevropski orijentirani *Guardian*, kao i *Daily Mirror* ostali su na toj putanji, te zagovarali ostanak zemlje u EU.²

Inače, prema Quicku (2002), britanska štampa uživa epitet jednog od najslobodnijih, najraznolikijih, općeprihvaćenih i najčitanijih medijskih kanala u svijetu. Istraživanja, poput onog iz 2022. godine koji je sprovela Regulatorna agencija za komunikacije Ujedinjenog Kraljevstva “Ofcom”, *News Consumption in the UK*, između ostalog pokazuju da su *Daily Mail/Mail on Sunday* najčitanije novine generalno, dok su *The Guardian / Observer* i *Daily Mail / Mail on Sunday* najčitanija digitalna izdanja dnevnih novina u 2021/2022. godini. Ovo u manjoj ili većoj mjeri korespondira sa podacima iz (2015/2016. godine, što je vrlo relevantno za naše istraživanje s obzirom na to da naš korpus, upravo iz novina *The Guardian* i *Daily Mail*, pokriva period od 2016. do 2020. godine.

4. KORPUS I METODE

Korpus ovog istraživanja čine editorijali iz *online* izdanja britanskih dnevnih novina *The Guardian* i *Daily Mail*. Oba korpusa sastoje se od po oko 100.000 riječi. Svi tekstovi birani su ručno i u skladu s jednim preliminarnim kriterijem – prisustvo jedne ili više sljedećih riječi, odnosno sintagmi u tekstu: *Britain*, *UK* i *United Kingdom*. Identificirali smo sva mjesta u kojima se Ujedinjeno Kraljevstvo spominje kroz imenice, odnosno imeničke sintagme *UK*, *United Kingdom*, *Britain*, ali i *country*, i zamjenicu *it*. Nakon toga, zabilježili smo koliko puta se na ove načine zemlja spominje u jednom, a koliko u drugom korpusu. Sljedeći korak bio je da u svim klauzama gdje se Ujedinjeno Kraljevstvo na neki od navedenih načina spominje identificiramo glagole, odnosno procese u koje je UK uključeno u ulozi učesnika. Potom smo identificirali konkretne učesničke uloge prema teoriji van Leeuwena (2008), ali i Hallidaya i Matthiessena (2014), pritom izdvojivši aktivne učesničke uloge koje smo potom interpretirali u skladu s kontekstom i ciljevima istraživanja.

² Na političkom spektru, glasila *The Guardian*, *The Independent*, *Daily Mirror* jesu centralni do ljevičarski mediji, dok su *Daily Mail*, *The Sun*, *Daily Express*, *The Daily Telegraph* desno orijentirani.

5. REZULTATI I DISKUSIJA

U korpusu *Guardiana* zabilježili smo ukupno 1270 spominjanja Britanije po definiranim kriterijima. Od toga, u 576 primjera Britanija je uključena u procese u ulozi učesnika, od čega je u 238 primjera aktivni društveni akter prema van Leeuwevonoj taksonomiji aktivnih i pasivnih društvenih aktera. U tom smislu, u korpusu *Guardiana* Britanija se najčešće pojavljuje kao akter materijalnih procesa (182 puta), pa ćemo u ovom radu najviše pažnje pokloniti njima. Bilježimo primjere u kojima je akter materijalnih procesa poput *abandon*, *leave* (bos. napustiti), *withdraw* (bos. povući se), *crash out (of)* (bos. ispasti; u kontekstu EU), i manje ideološki obojenog, ali i manje frekventnog *exit* (bos. izaći), i slično. Na ovaj način, stvara se aktivna, ali dosta negativna slika Britanije kao društvenog aktera, s obzirom na to da navedeni glagol sami po sebi imaju negativnu semantičku prozodiju. Ako pritom obratimo pažnju na okolni tekst, možemo vidjeti da se stvara slika u kojoj Britanija u kontekstu Brexita napušta nešto što je 'dobro', kao u primjeru (1), napušta EU u nesigurnim okolnostima, kao u primjerima (2), gdje se spominju uvjeti izlaska Britanije iz EU o kojima je tadašnja premijerka Theresa May pregovarala kao o nepovoljnom scenariju, potom (3), gdje se tadašnje politike pregovora za izlazak Britanije iz EU metaforički predstavljaju kao neugodan zvuk, i (4), gdje se evocira neizvjesnost u kontekstu Brexita.

- (1) It was tragic to hear Mrs May talk on Friday of cooperation on terrorism, defence, climate change, trade and migration with good allies that **the UK** is preparing to abandon. (*The Guardian*, 23. 6. 2017)
- (2) It sets up a scenario where **the UK** leaves the EU on terms that even the Brexiters accept are worse than current membership, and then the government gets to fine-tune the details, with the help of Henry VIII powers that it has awarded itself, and to an agenda dictated by a handful of Tory backbenchers. (*The Guardian*, 28. 3. 2018)
- (3) The leak of Home Office plans for immigration once **the United Kingdom** leaves Europe has given a voice to the thinking that drives Brexit; and it is a sound that makes for very uncomfortable listening. (*The Guardian*, 6. 9. 2017)
- (4) Inaction looks attractive while no one knows what terms, if any, will be agreed on which **Britain** is to leave the EU. (*The Guardian*, 21. 10. 2018)

Britanija je kodirana i kroz materijale procese poput *do* (bos. (u)raditi), *solve* (bos. riješiti), *drop* (bos. baciti, ispustiti); međutim primjeri u (5), (6) i (7) ove procese predstavljaju kao nešto što Britanija može uraditi, ali ne samostalno, i kao nešto što je samo ‘sanjarija’ (engl. *fantasy*).

- (5) The government’s latest position paper abandons the fantasy that **Britain** can do it alone. (*The Guardian*, 23. 8. 2017)
- (6) This is not a problem that **the UK** can solve on its own, even if it is one we caused. (*The Guardian*, 3. 6. 2018)
- (7) The idea that **Britain** can simply drop its existing arrangements and trade according to “WTO rules” is a fantasy advanced by hard Brexiters who either deny the damage that shock would inflict or relish it as purgative exposure to uncompromising global market forces. (*The Guardian*, 8. 5. 2019)

Britaniju se u kontekstu odnosa s ostatkom Evrope, odnosno Evropske unije predstavlja bilo kroz kondicionalne rečenice, kao u primjeru (8), bilo kroz buduće glagolsko vrijeme, pri čemu se element neizvjesnosti može interpretirati kroz ostatak rečenice, kao u primjerima (9), gdje se spominje “još uvijek nedobivena bitka”, ili (10), gdje se spominje “tišina”, odnosno manjak informacija u vezi s detaljima planova o kontroli granica zemlje nakon zvaničnog napuštanja EU.

- (8) Mr Macron’s election lends momentum to reforms that **the UK** would back if it had remained. (*The Guardian*, 23. 6. 2017)
- (9) But he [Boris Johnson, op.a.] has not yet won the battle on the terms under which **the UK** will trade with the EU. (*The Guardian*, 13. 12. 2019)
- (10) The prime minister has also been silent on the detail of how **Britain** will manage its borders post-Brexit, while declaring that greater “control” is the paramount aim. (*The Guardian*, 24. 8. 2017)

Sličnu interpretaciju bismo mogli primijeniti i u primjerima (11) i (12), gdje se ponovo evocira neizvjesnost – međunarodnih odnosa Britanije, ali i ekonomska neizvjesnost i izolovanost Britanije nakon Brexita. Ovi primjeri, kao i (13) i (14), također ilustriraju i kretanje i značajnu ulogu modalnih glagola u korpusu (*must, might*, ali i *can, could, should*, itd.), naročito u materijalnim klauzama.

- (11) The world that **Britain** must *prepare for* will be one in which protectionist sentiment is rising and global deals on trade are a distant prospect. (*The Guardian*, 13. 12. 2016)
- (12) But it is hard to celebrate *evidence that **Britain** might be *chasing away* workers who brought valuable skills to the economy – and made financial and cultural contributions, too.* (*The Guardian*, 24. 8. 2017)
- (13) On rights, the aim must be maximal not minimal, and **the UK** must *accept* an arbitration system that does not exclude the European court of justice. (*The Guardian*, 14. 7. 2017)
- (14) That means **Britain** should *match its defence and security priorities to this reality.* (*The Guardian*, 14. 1. 2018)

Britanija se kao akter materijalnog procesa javlja i uz glagole poput *create* (bos. stvoriti, napraviti, kreirati), *maintain* (bos. odražavati, nastaviti (raditi)), *compete* (bos. takmičiti se), i slično. Međutim, i ovdje primjećujemo prisustvo modalnih, odnosno pomoćnih glagola, poput *will (not)* u (15), *would* interpretirano kao *will* u nepravnom govoru u (16), ili *cannot* u (17), što implicira radnje koje se ili ne mogu i neće desiti ili radnje koje tek treba da se dese, a samim tim i to da subjekt, odnosno akter materijalnog procesa (u našem slučaju Britaniju) koja u trenutku kada je tekst nastao ništa značajno nije radio.

- (15) It is part of the EU (Withdrawal) Act itself that **the UK** will not *create any form of “physical infrastructure” for border arrangements after Brexit.* (*The Guardian*, 3. 10. 2019)
- (16) In Florence, Mrs May said **the UK** would *maintain its payments into the current EU budget, which covers the period to 2020.* (*The Guardian*, 21. 11. 2017)
- (17) It is a simple fact of geography and scale that **the UK** cannot *compete in that league.* (*The Guardian*, 8. 5. 2019)

Primjeri (18) i (19) kreiraju vrlo negativnu sliku Britanije kao aktivnog društvenog aktera – sliku u kojoj Britanija ili nešto ne radi (18) ili nešto ne može uraditi, pritom “brojeći gubitke” (19). Primjer u (18) dio je editorijala koji čak ne spominje direktno Brexit, no predstavljajući Britaniju u negativnom svjetlu i više je nego očigledno.

- (18) The topography of the economy features some very low valleys: as a nation, **the UK** is not *generating* rising prosperity for a majority; a high employment rate masks an increasingly insecure “casualised” labour force; and Britain remains a pretty unequal place. (*The Guardian*, 10. 9. 2017)
- (19) Friends can help us face up to the truth: **Britain** cannot *profit* from Brexit, but **the country** will be *counting* its losses for years to come if it leaves the EU without a deal. (*The Guardian*, 9. 9. 2019)

U primjerima (20), (21) i (22), negativna i slika beznadežne Britanije kodira se kroz metaforičke ili idiomske izraze, gdje se Britanija konceptualizira kao “brod koji tone” (20), kao “brod koji se upustio na opasno putovanje” (21) ili kao nekoga ko “sam sebi jamu kopa” (22)³.

- (20) Like a new £3bn Royal Navy aircraft carrier holed beneath the waterline, **Britain** is slowly *sinking* beneath the weight of its unsplendid isolation. (*The Guardian*, 24. 12. 2017)
- (21) **The country** has *embarked* on a perilous journey in which our politics and our economy must be transformed. (*The Guardian*, 24. 6. 2016)
- (22) By voting to leave the EU, **Britain** has *made* an additional rod for its back. (*The Guardian*, 14. 8. 2016)

Kao doživljač, Britanija je uključena u 28 mentalnih procesa. Najčešće se javlja uz glagole *believe* (bos. vjerovati), *enjoy* (bos. uživati), *want*, *wish* (bos. željeti), *hope* (bos. nadati se), *learn* (bos. (na)učiti), *expect* (bos. očekivati), *decide* (bos. odlučiti) i slično. Tako se u primjeru (23) evocira prošlost u kojoj je Britanija uživala veliki utjecaj (engl. *enjoyed amplified clout*) – kao članica EU, a u primjerima (24) i (25) ponovo imamo Britaniju u neizvjesnosti, tj. Britaniju koja, nakon Brexita, nešto ‘mora odlučiti’ (engl. *needs to decide*, *has to decide*) ili, kao u primjeru (26), ‘nečemu se nadati’ (engl. *must hope*).

- (23) Second, it shows that **the UK** has *enjoyed* amplified clout as an EU member. (*The Guardian*, 5. 10. 2017)

³ Idiom make a rod for your own back znači ‘ponašati se na način kojim sebi stvaramo više problema u budućnosti’ (Cambridge Dictionary, n. d., v. p.).

- (24) The former chief of the defence staff General Lord Richards said last week that **Britain** needs to *decide* what sort of country **it wishes to be after Brexit**.
- (25) **The country** now has to *decide* its priorities and where it stands. (*The Guardian*, 14. 7. 2017)
- (26) **The country** must *hope* that in the months ahead, behind the inevitable prime ministerial bluster and can-do bonhomie, a sense of sober realism will kick in. (*The Guardian*, 8. 1. 2020)

Ulogu govornika u verbalnom procesu Britanija ima 19 puta. Najčešće se javlja uz prepozicionalni glagol *ask for* (bos. tražiti), potom uz *negotiate* (bos. pregovarati), te ponegdje u kolokacijama sa *have*, poput *have a discussion* (bos. diskutirati), *have a debate* (bos. raspravljati), *have a conversation* (bos. razgovarati). Kada obratimo pažnju na to šta sve Britanija ‘traži’ (pomoć, međunarodnu solidarnost, usluge), možemo zaključiti da se zemlja opet predstavlja kao društveni akter u problemima koje ne može samostalno rješavati.

Britanija je uključena u ukupno 9 bihevioralnih procesa kao ponašatelj. U pitanju su glagoli poput *behave* (bos. ponašati se), *splutter* (bos. kašljucati), *play the part* (bos. igrati ulogu), *stare* (bos. buljiti), i još nekoliko ne naročito indikativnih glagola u smislu kritičke diskursne analize. Britaniju se predstavlja kao društvenog aktera čije je ponašanje ‘nepouzadno’ (engl. *untrustworthy*) ili kao aktera koji ‘kašljucajući kaska’ (v. p.) (engl. *splutters along*) za ekonomski naprednim zemljama, poput neispravnog vozila.

U korpusu *Daily Maila*, Britanija se spominje ukupno 645 puta, od čega se 286 puta javlja kao učesnik u nekom procesu. U 86 primjera kodira se kao aktivni društveni akter. Od toga, najčešće se kodira kao akter u materijalnom procesu (67 puta), pa ćemo se i ovdje fokusirati na te primjere, kako smo učinili i za *Guardian*. Javlja se u primjerima glagola poput *turn* (bos. okrenuti), *stay* (bos. ostati), *lead* (bos. voditi), potom *leave*, ali i *quit* (bos. napustiti, otići) ili *vote* (bos. glasati). Najčešći je materijalni proces *leave*, i to u katentivnoj konstrukciji, odnosno složenoj verbalnoj grupi (Halliday – Matthiessen 2014) *vot(ed) to leave*.

U primjeru (27) Britanija “okreće leđa svijetu” izlaskom iz EU. Međutim, ovakva interpretacija je nedostatna jer je izolirana od bližeg konteksta, a koji jasno kazuje da je izlazak zemlje iz EU ‘svijetla budućnost’, a to da UK ‘okreće leđa svijetu’ samo tvrdnja onih koji su protiv izlaska iz EU. Štaviše, generiše se slika Britanije koja će voditi, odnosno predvoditi svijet. Glagol

stay (28) najfrekventnije se koristi u kontekstu ostanka Britanije na jedinstvenom tržištu, a rijetko ili nikako u kontekstu ostanka zemlje u EU. Ako to i jeste ponegdje slučaj, onda se kontekstom referiše na “one koji sanjaju da Britanija ostane u EU”.

- (27) As Britain steps out into this bright future, we hope those worried that **Britain is turning** its back on the world can be reassured. (*Daily Mail*, 31. 1. 2020)
- (28) Now the City’s main lobbying group has dropped demands for **Britain to stay** in the single market and *retain* so-called ‘passporting’ rights for financial services firms. (*Daily Mail*, 13. 1. 2017)

Također, registrujemo primjere Britanije kao aktera u materijalnom procesu uz glagole poput *collapse* (bos. propasti), *give up* (bos. odustati), *form* (bos. formirati), *buy* (bos. kupovati), *import* (bos. uvoziti), *export* (bos. izvoziti). Primjeri u (29) i (30) impliciraju istinski aktivne uloge Britanije, u kojima ona nešto kupuje, uvozi i izvozi. Ti primjeri u kontekstu su ekonomskih odnosa i razmjene dobara između UK i EU nakon Brexita, te se konstatira da Britanija kupuje i uvozi iz EU mnogo više nego što tamo izvozi, ali na način da se ta informacija stavlja u poziciju subordinirane klauze, odnosno subjektorskog komplementa, kao u (29) i objekta, kao u (30), a na subjektorsku poziciju se stavlja ‘istina’, kao u (29) ili ‘komično pompezni (političari)’ (misleći na Jeana-Claudea Juckera, predsjedavajućeg Evropske komisije, i Donalda Tuska, predsjedavajućeg Evropskog vijeća), kao u (30).

- (29) The truth is that **Britain buys** far more from our EU partners than they buy from us. (*Daily Mail*, 4. 5. 2017)
- (30) These ludicrous blowhards should also remember that **Britain imports** billions of pounds a year more in goods and services from the EU than we *export* to them. (*Daily Mail*, 1. 5. 2017)

Drugim riječima, stvara se slika Britanije kojoj izlazak iz EU nije ekonomska prijetnja, a ako neko tvrdi suprotno, njega se diskreditira kroz izbor vokabulara kojim ga se u tekstu opisuje. Primjerice, Jean-Claude Jucker se na drugim mjestima u korpusu opisuje i kao “nepodošljivo pompezni ljubitelj konjaka”. Čini se da se ovim i ovakvim primjerima potencira diskreditiranje oponentata više nego isticanje aktivnih uloga Britanije, pa otud Britanija u poziciji zavisne klauze.

Posebno su zanimljivi i indikativni primjeri kao u (31), gdje se Britanija predstavlja gotovo kao predvodnik revolucije, a njen narod kao onog koji “vladajuće (evropske) elite ignorišu, preziru i ugnjetavaju”. Ovim se stvaraju oprečne slike tame i svjetla – pri čemu se EU asocira s tamom i neizvjesnošću, a izlazak iz EU sa svjetlom i prosperitetom. Ako tome dodamo i primjer u (32), gdje “Britanija predvodi odbranu Evrope”, ulažući, kako se u ostatku teksta naglašava, 2% nacionalnog dohotka u odbranu, što je cilj koji je postavio NATO - “za razliku od drugih evropskih nacija”, vidimo da se Britanija predstavlja kao “čuvar evropskih vrijednosti” (bez preciziranja vrijednosti), i “istinske demokratije”, kao, naprimjer, u (33).

- (31) Not for the first time in our history, **Britain** has lit a beacon to inspire millions across Europe who feel ignored, disdained and oppressed by ruling elites. (*Daily Mail*, 30. 6. 2016)
- (32) DAILY MAIL COMMENT: Once again, **UK** leads the defence of Europe (*Daily Mail*, 27. 10. 2016)
- (33) Indeed, without the efforts of Nigel Farage and his followers – contemptuously dismissed by David Cameron as ‘fruitcakes, loonies and closet racists’ – **Britain** would not be *embarking* today on the road back to self-government and true democracy. (*Daily Mail*, 6. 5. 2017)

Registrovali smo ukupno 8 bihevioralnih procesa u kojima se Britanija javlja kao ponašatelj. Primjer u (34), iz editorijala objavljenog nakon Referenduma, zanimljiv je utoliko što se Britanija kodira kao društveni akter odvojen od svoga naroda, pa joj se imperativnom rečenicom govori da se nakloni tom “tihom narodu koji je ustao protiv arogantne, prezrive političke elite iz Brisela koja nema dodira sa stvarnošću” (v. p.).

- (34) DAILY MAIL COMMENT: *Take a bow, Britain!* The quiet people of our country rise up against an arrogant, out-of-touch political class and a contemptuous Brussels elite (*Daily Mail*, 24. 6. 2016)

Britanija se kao doživljač u mentalnim procesima javlja na 8 mjesta u korpusu *Daily Maila*. Primjer u (35) izdvojen iz konteksta ne govori mnogo. Međutim, uvidom u ostatak editorijala, vidimo da se opet radi o kontekstu sličnom onom u primjeru (32), gdje se odluka Britanije i tadašnje premijerke

May u vezi sa nuklearnim sistemom odbrane predstavlja kao (nesebična) odluka koja ima implikacije mnogo šire od same Britanije – to je odluka koja služi interesima i odbrani Evrope, ali i cijelog “Zapada”, kako se u tekstu navodi.

- (35) At last, **Britain** has made a decision on renewing our nuclear defence system. (*Daily Mail*, 19. 7. 2016)

Posebno je interesantan primjer u (36), gdje se EU (*our soon-to-be ex-partners*) i UK ideološki polarizuju (van Dijk 2008, 2006), pri čemu se EU kodira kao društveni akter koji ništa ne radi, a Britanija kao onaj koji radi. Istina, Britanija je subjekat jednog mentalnog procesa – *believe*, što ugrožava našu prethodnu interpretaciju. Međutim, kontekst rečenice je ulaganje Britanije u odbranu – opet, Evrope i Zapada, i u ostatku teksta se jasno navodi da je Britanija nešto uradila po tom pitanju (npr. uložila 2% nacionalnog dohotka u odbranu, što je cilj koji je postavio sam NATO), za razliku od EU koja se “nije ujedinila da svoje istočne članice zaštititi od Putinovog zveckanja mačem”.

- (36) Unlike our soon-to-be-ex-partners, **this country** believes action speaks louder than words. (*Daily Mail*, 27. 10. 2016)

Britanija se kao govornik u verbalnim procesima javlja samo na tri mjesta u korpusu *Daily Maila*, i to s glagolima *dictate* (bos. diktirati), *promise* (bos. obećati) i *cry out* (bos. (iz)vikati). Možda smo posljednji glagol mogli klasificirati i kao biheioralni proces, no s obzirom na ovako malu (procentualnu) zastupljenost, konačni rezultati ne bi bili značajno drugačiji.

6. ZAKLJUČAK

Predmet ovog istraživanja bile su aktivne učesničke uloge u kojima se Britanija kao društveni akter kodira u britanskom medijskom prostoru u periodu između referenduma 2016. godine i zvaničnog izlaska zemlje iz EU početkom 2020. godine. Istraživanje smo sprovedi na dva korpusa približno jednake veličine koje smo uzorkovali iz *online* izdanja britanskih *The Guardian* i *Daily Mail*, dnevnih novina tradicionalno na suprotnim krajevima političkog spektra. Glavni metodološki okvir istraživanja je CDA, pri čemu smo se oslanjali na pristup reprezentacije društvenih aktera Thea van Leeuwena (2008). Cilj istraživanja je bio vidjeti da li zabilježene aktivne učesničke uloge zaista predstavljaju konkretne radnje, te kakvi su njihovi priroda i sintaksičko i semantičko okruženje.

Prateći zadane ciljeve i istraživačka pitanja, zaključujemo da primjeri Britanije kao aktera u materijalnom procesu u korpusu *Guardiana* ukazuju na kodiranje ovog društvenog aktera u dosta negativnom svjetlu. Britanija “ispa-da iz EU”, “napušta nešto što je dobro”, i to u vrlo nesigurnim okolnostima. Evociranje neizvjesnosti budućnosti zemlje u smislu odnosa sa EU i prevas-hodno ekonomskih pitanja dosta se konzistentno javlja u materijalnim klauza-ma u kojima je Britanija činilac, odnosno akter. Potencira se i nemogućnost (ili nesposobnost) zemlje da na svjetskoj sceni djeluje samostalno, te često impli-cira izoliranost radije nego samostalnost. Britanija se samim time kodira kao društveni akter ograničene moći.

Identificirani primjeri upućuju više na dešavanja, nego radnje, a kada i imamo primjere koje smo okarakterizirali kao primjere istinske agentivno-sti, modalni glagoli nam kazuju da u tim primjerima Britanija nešto tek treba uraditi, mora uraditi, bi trebala uraditi, će uraditi. Dakle, modalnim glagolima implicitno se negira njena aktivnost (v. npr. Osmankadić 2016). Drugim riječi-ma, kao što smo u prethodnom poglavlju i rekli, kodira se slika Britanije koja u trenutku kada je nastao tekst ništa značajno nije radila.

Konceptualiziranje Britanije kao broda u primjerima iz *Guardiana* do-sta dobro sažima opći ton u kojem se Britanij kodira kao aktivni društveni ak-ter u ovom korpusu. Uz to, primjer u kojem je Britanija “brod koji se upustio na opasno putovanje”, iz editorijala objavljenog dan nakon Referenduma, u kojem je Britanija “brod koji tone”, iz decembra 2017. godine, upućuje na za-ključak kako se predstavljanje Britanije (iz)nijansiralo vremenom. Drugim ri-ječima, uredništvo *Guardiana* atmosferu neizvjesnosti kroz diskurs kodira od samog početka (pa čak i od prije Referenduma), te je kroz jezik nadograđuje u skladu sa (onakvim) političkim događanjima u zemlji (kakve ih oni percipi-rajaju), pa od djelimične neizvjesnosti dolazimo do potpune neizvjesnosti, ako ne i ‘tragedije’.

Za razliku od *Guardiana*, Britanija se u korpusu *Daily Maila* kodira kao akter koji izlaskom iz EU zapravo sebi gradi svijetlu budućnost i “vraća kon-trolu u vlastite ruke”. Aktivno se stvara slika Britanije kojoj Brexit nije eko-nomska prijetnja, već sasvim suprotno. Britanija se također predstavlja kao “predvodnik revolucije” i kao “istinski čuvar evropskih vrijednosti i demo-kratije”, bez preciziranja vrijednosti. Također, protivnici (EU i njeni politi-čari, kao i domaći političari koji se protive Brexitu) nastoje se diskreditovati, najčešće kroz izbor epiteta, kao što su *ludicrous*, *arrogant*, *unscrupulous* itd. Posebno se posvećuje pažnja ideološkom polariziranju (v. van Dijk 2008) Bri-tanije i EU kroz konceptualiziranje EU kao tame i tamnice, a Britanije van

EU kao svjetla i snage. Ni u ostalim aktivnim učesničkim ulogama, kao što su uloge ponašatelja u bihevioralnom procesu ili doživljača u mentalnom, ne izostaje glorificiranje Britanije kao nacije, pa se predstavlja kao neko ko Brexitom “pravi historijski korak” i otvara sebi bezbroj (ekonomskih) mogućnosti. Te mogućnosti obično su nedorečene, s malim brojem (relativno) konkretnih primjera.

Podsjetimo ovdje i na to da smo u editorijalima *Guardiana* evidentirali mnogo više pominjanja Britanije nego u editorijalima *Daily Maila* (1270 : 625), bez obzira na to što su korpusi približno jednake veličine. Ovu diskrepanciju možemo objasniti prethodnim istraživanjima kojima se ustanovilo da se britanski tabloidi generalno više fokusiraju na javne ličnosti, koje ili promoviraju ili diskreditiraju, u zavisnosti od toga da li odabrane ličnosti i ono što one predstavljaju jesu u skladu s ideologijom tog tabloida (Conboy 2006). Daljim uvidom u relevantne klauze u korpusu, kao i uži situacijski kontekst, zaključili smo da je u *Mailu* Britanija kao država manje relevantan društveni akter od, recimo, nekih političkih figura, i manje relevantan akter u odnosu na njeno predstavljanje u editorijalima *Guardiana*.

LITERATURA

- Ashcroft, Richard T., Bevir, Mark (2022), “Brexit and the Myth of British National Identity”, u: Bevir, Mark – Beech, Matt, ur., *Interpreting Brexit*, 1-16, Palgrave Macmillan, Cham
- Berry, Mike (2016), “Understanding the Role of the Mass Media in the EU referendum”, u: Jackson, Daniel – Thorsen, Einar – Wring, Dominic, ur., *EU Referendum Analysis 2016: Media, Voters and the Campaign: Early Reflections from Leading UK Academics*, The Centre for the Study of Journalism, Culture and Community and Bournemouth University, Poole
- Catalano, Theresa, Waugh, Linda R. (2020), *Critical Discourse Analysis, Critical Discourse Studies and Beyond*, Springer, Cham
- Conboy, Martin (2006), *Tabloid Britain: Constructing Community Through Language*, Routledge, London, New York
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood, Matthiessen, Christian Matthias Immanuel M. (1994/2004/2014), *An Introduction to Functional Grammar*, Arnold, Oxon, New York
- Hodge, Robert, Kress, Gunther (1988), *Social Semiotics*, Polity Press, Cambridge
- Lee, Jihyun, Beech, Serena, McDowell, Sara, Holton, Mark (2023), “Citizens apart? Representing post-Brexit youth politics in the UK media”, *The Geographical Journal*, 1-11.

- Machin, David, van Leeuwen, Theo (2007), *Global Media Discourse: A Critical Introduction*, Routledge, London, New York
- McGuire, Kim (2018–2019), “Engaging with the Media in Pre and Post Brexit World: Racism, Xenophobia and Regulation: United Kingdom Perspective”, *Journal of Hate Studies*, 15, 255-274.
- Ofcom (2016), *News Consumption in the UK: 2015/2016*, Ofcom
- Ofcom (2022), *News Consumption in the UK: 2022*, Ofcom
- Osmankadić, Merima (2016), *Funkcije lingvističke negacije u političkom diskursu: Analiza diskursa međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
- Parnell, Tamsin (2023), “Humiliating and dividing the nation in the British pro-Brexit press: a corpus-assisted analysis”, *Critical Discourse Studies*, 20(1), 53-69.
- Quick, Amanda C. (2002), *World Press Encyclopedia: A Survey of Press Systems Worldwide* (2nd ed.), Thomson Gale, Detroit
- van Dijk, Teun A. (2008), “News, discourse and ideology”, u: Hanitzsch, Thomas – Wahl-Jorgensen, Karin, ur., *Handbook of Journalism Studies*, 191-204, Erlbaum, New Jersey
- van Leeuwen, Theo (1996), “The Representation of Social Actors”, u: Caldas-Coulthard, Carmen Rosa – Coulthard, Malcolm, ur., *Texts and Practices: Readings in Critical Discourse Analysis*, 32-70, Routledge, London, New York
- van Leeuwen, Theo (2008), *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*, Oxford University Press, Oxford, New York
- van Leeuwen, Theo (2009/2016), “Discourse as the Recontextualization of Social Practice: A Guide”, u: Wodak, Ruth – Meyer, Michael, ur., *Methods of Critical Discourse Analysis*, 144-161, Sage, London
- Webster, Jonathan J. (2019), “Key Terms in the SFL Model”, u: Thompson, Geoff – Bowcher, Wendy – Fontaine, Lise – Schönthal, David, ur., *The Cambridge Handbook of Systemic Functional Linguistics*, 35-54, Cambridge University Press, Cambridge
- Wallenfeldt, Jeff (2023), “Brexit”, Encyclopaedia Britannica
- Wodak, Ruth (2001), “What CDA Is about – A Summary of Its History, Important Developments”, u: Wodak, Ruth – Meyer, Michael, ur., *Methods of Critical Discourse Analysis*, 1-13, Sage, London

ACTIVE PARTICIPANT ROLES OF THE UNITED KINGDOM IN THE BRITISH POST-REFERENDUM 2016 MEDIA DISCOURSE: TRULY ACTIVE OR NOT?

Summary

This paper explores the representation of Britain as a social actor in active participant roles in the British media between the Brexit referendum 2016 and early 2020, when the country formally withdrew from the EU. The corpus consists of editorials from the left-liberal daily *The Guardian* and the right-leaning *The Daily Mail*. The research is conducted as a CDA, drawing primarily on van Leeuwen's (2008) model of social actor representation. The goal of the research is to explore whether the identified active participant roles are genuinely active, which verbs predominate, and how this kind of social actor encoding corresponds with (already known) ideological positions of the selected newspapers and within the broader situational and social context. Although Britain is mentioned more frequently in *The Guardian* than in *The Daily Mail* (1270 vs. 625 occurrences) and is assigned a greater number of active participant roles (238 vs. 86), the findings indicate that *The Guardian* represents Britain as an isolated social actor with limited power. Moreover, the frequent use of modal verbs, particularly in material clauses, indicates an implicit negation of activity. In *The Daily Mail*, on the other hand, Britain is represented as an active social actor who is, by leaving the EU, building a "bright future" for itself and "taking back control". *The Daily Mail* constructs an image of a nation and country unthreatened by Brexit economically. Britain is also represented as a "revolutionary" and "a true protector of European values and democracy". These values or economic benefits are, however, never clearly defined.

KEY WORDS: *CDA, social actor, Brexit, British media*

Dženana HAJDARPAŠIĆ

PREDSTAVLJANJE PROCESA I PARTICIPANATA U RATNIM IZVJEŠTAVANJIMA U RUSKOM I UKRAJINSKOM MEDIJSKOM DISKURSU

KLJUČNE RIJEČI: *kritička stilistika, ukrajinske vijesti, ruske vijesti, procesi, participanti, rat*

U radu se istražuju procesi i participanti u ovim procesima u ruskom i ukrajinskom medijskom diskursu. Predmet su rada vijesti čija se tematika odnosi na ratna dešavanja u Ukrajini. Proces i participanti analiziraju se s aspekta kritičke stilistike, subdiscipline kritičke analize diskursa (CDA). Primjenom dviju tekstualno-konceptualnih funkcija, koje izdvaja utemeljiteljica kritičke stilistike Lesley Jeffries (2014), predstavljanjem radnji, stanja i zbivanja i imenovanjem i opisom želi se pokazati na koji se način isti događaji prikazuju u ukrajinskim i ruskim vijestima. Interpretacija rezultata pokazuje da se reprezentacije ratnih dešavanja u ovim dvama diskursima umnogome razlikuju, a različite reprezentacije uslovljene su ideološkim koncepcijama koje su sastavni dio analiziranih diskursa.

1. UVOD

U radu se na primjeru vijesti iz ruskog i ukrajinskog medijskog diskursa primjenom alata kritičke stilistike pokazuje kako se određeni događaj može rekontekstualizovati. Dnevne novine čije su vijesti poslužile kao primjeri u radu elektronska su izdanja ruskih novina *Izvestija* (*Известия*) i ukrajinskih novina na ruskom jeziku *Ukrainskaja pravda*¹ (*Українська правда*). Tematika vijesti tiče se rata u Ukrajini koji je Rusija započela u februaru 2022. godine.

¹ U elektronskom izdanju novine *Ukrainskaja pravda* pojavljuju se na ukrajinskom, ruskom i engleskom jeziku.

2. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR

Kritička stilistika noviji je pristup u stilistici, koji se u svojim postavkama oslanja na kritičku diskursnu analizu (u daljem tekstu CDA). Istraživači koji postavljaju temelje kritičke stilistike jesu Simpson (1994, 2004) i Weber (1992, 1996), a Lesley Jeffries (2010, 2014) konačno je koncipira kao zasebnu stilističku praksu. Kritičku stilistiku kod nas prvi put predstavila je Katnić-Bakaršić (2019, 2020, 2025), dajući njene osnovne karakteristike i konkretnu primjenu njenih alata na različitim tipovima diskursa. Kritička stilistika nastala je kao potreba da se daju odgovori na sljedeća pitanja: kakve efekte tekst stvara kod recipijenata, koja se ideologija krije ispod “površine teksta” i kakve stilske osobine takav tekst ima (Jeffries 2010). Važan pomak kritička stilistika napravila je u pogledu tekstova koji mogu biti predmet analize. S pojavom novog pristupa stilistiku počinju zanimati najrazličitiji tipovi tekstova i diskursa. Literarni tekstovi prestaju biti u centru pažnje, čak možemo reći da se donekle i zapostavljaju, a značajna odredišta u stilističkoj analizi postaju politički, medijski, institucionalni i drugi diskursi.

Zajedničke karakteristike CDA i kritičke stilistike ogledaju se prije svega u shvatanju da nema nevinog diskursa i da je svaka reprezentacija više ili manje ideološki usmjerena. Osnovno polazište u stilističkoj analizi ostaje sam tekst, koji se propituje upotrebom strogih metodoloških okvira utemeljenih u lingvistici, čime se teži potpunoj naučnoj objektivnosti (Jeffries 2014: 410). Ovdje se Jeffries na neki način odvaja od CDA, koja se još uvijek bori s pojedinim problemima kada je u pitanju metodološka problematika. Druga je tačka razlaza kritičke stilistike i CDA ideološka pripadnost samog istraživača. Naime, iako utemeljiteljica kritičke stilistike naglašava da i sama pripada lijevom krilu i da desno krilo bez pogovora treba biti predmet istraživanja u kritičkim pristupima, ona dati stilistički koncept nudi kao set alata kojima će se propitivati svi diskursi, bez obzira na ideološku opredijeljenost (Jeffries 2014: 411).

Ključno pitanje koje se postavlja u kritičkoj stilistici jeste “Šta tekst radi?” (Jeffries 2010, 2014), odnosno kakve efekte proizvodi na recipijente svojom specifičnom strukturom. Izbor za koji se odlučuje autor teksta prilikom kreiranja značenja od krucijalnog je značaja za stilističku interpretaciju. Nerijetko ovi izbori služe za prikrivanje ideologija koje se žele promicati u tekstu. Stoga kritička stilistika svoj primarni fokus stavlja na razotkrivanje ideologije koja se pokušava sakriti u jezičkoj reprezentaciji. U tu svrhu Jeffries razvija alate, koje na početku naziva principima (Jeffries 2010), a kasnije tekstualno-konceptualnim funkcijama (Jeffries 2014, 2022). U prvim monografijama

i radovima Jeffries je izdvojila deset funkcija i pritom naglasila da ovaj niz ne smatra završenim, već naprotiv, nizom koji se može dopunjavati; stoga kasnije (Jeffries 2022) dodaje i jedanaestu funkciju. Tekstualno-konceptualne funkcije jesu sljedeće: imenovanje i opis, predstavljanje radnji, stanja i zbivanja, izjednačavanje i kontrastiranje, pojašnjavanje i nabranje, određivanje prioriteta, impliciranje i pretpostavljanje, negacija, hipoteze, predstavljanje tuđih riječi i misli, predstavljanje prostora, mjesta i društva i evokacija. Važno je naglasiti da su za stilističku analizu važne sve tri metafunkcije koje izdvaja Halliday (1985), ali da se alati kritičke stilistike najviše oslanjaju na ideacionu metafunkciju. Ideaciona metafunkcija prepoznaje se u jeziku u upotrebi, a prema shvatanju moderne stilistike, nije jezik sam po sebi onaj koji proizvodi određena značenja, već se značenje kreira upotrebom jezika u tekstu (Jeffries 2014: 409).

U radu se primjenjuju dvije tekstualno-konceptualne funkcije – predstavljanje radnji, stanja i zbivanja i imenovanje i opis. Prva funkcija direktno je povezana s pojmom tranzitivnosti i izborom glagola koji učestvuje u jezičkoj reprezentaciji. Halliday (1985, 1996) je u okviru systemske funkcionalne lingvistike u nekoliko navrata mijenjao svoju podjelu, tako da se danas razlikuje sedam osnovnih tipova procesa: materijalni, mentalni, relacioni, verbalni, bihevioralni, egzistencijalni i meteorološki (Halliday – Matthiessen 2014). Za stilističku analizu Jeffries (2010) kao značajne izdvaja materijalne, mentalne, relacije i verbalne procese, gdje daje i njihovu specifičnu podjelu:

1. Materijalni procesi: namjerni ili svjesni, nenamjerni ili nesvjesni i materijalne radnje-događaji. Pod posljednjim podtipom materijalnih procesa podrazumijeva se proces koji obavlja neživi činitelj² (*Actor*).
2. Mentalni procesi: kognitivni, perceptivni i reakcijski.
3. Relacioni procesi: intenzivni, posesivni i okolnosni.
4. Verbalni procesi.

Svaki se tekst simultano sastoji od reprezentacije, identiteta i odnosa koje uspostavljaju identiteti (Fairclough 1995: 5). Upravo je sistem tranzitivnosti i analiza procesa alat koji omogućava da se s preciznošću i tačnošću utvrdi način predstavljanja svijeta i događaja te na koji su način predstavljeni identiteti vezani za događaj, kao i odnosi u koje međusobno stupaju. Kritička stilistika kroz prizmu tranzitivnosti može ustanoviti odnose koji se uspostavljaju među participantima događaja i na taj način uvidjeti moguće manipulativne postupke.

² Prijevod naziva participanata u okviru sistema tranzitivnosti preuzet je od S. Lukšić (2017).

Imenovanje i opis funkcija je koja se odnosi na reprezentacije iskazane nominalnim frazama koje najčešće predstavljaju činitelja ili cilj (*Goal*) u klauzi. Odabirom određene nominalne riječi ili grupe riječi autoru teksta pruža se mogućnost da u reprezentaciju uključi i ideološke sadržaje. Naročito se u ovoj funkciji izdvaja postupak nominalizacije, pod kojim se podrazumijeva pretvaranje glagola u imenicu (Jeffries 2010: 27).

Medijski diskurs često je predmet istraživanja u kritičkoj lingvistici. U Rusiji je formirana posebna stilistička subdisciplina, koja objedinjuje mnoge pristupe (između ostalog i CDA), medijska stilistika (Dobrosklonskaja 2014). CDA istraživači osvijestili su jednu važnu činjenicu u pogledu medijskog diskursa: medijske tekstove ne karakterišu objektivnost, neutralnost i nepristranost, kao što se oduvijek mislilo (Fairclough 1995, White 2000). Kada je riječ o vijestima, Fowler (1991: 1) ističe da su one socijalno konstruisane predstave i da prezentacija nekog događaja nije rezultat njegove važnosti već kompleksnog i neprirodnog niza kriterija. On posebno naglašava transformaciju kao ključni faktor nastanka novinske vijesti, koja zavisi od brojnih političkih, ekonomskih i socijalnih faktora na osnovu kojih se vijesti vrednuju (Fowler 1991: 11). Presudna uloga u formiranju vijesti povezana je s kontrolom pristupa određenim medijima mnogobrojnih elita koje posjeduju moć (van Dijk 1995: 86). Stoga nije slučajno da se ista vijest u različitim novinama predstavlja na različite načine, to jest rekontekstualizuje se isti događaj u zavisnosti od ideoloških stavova koje zastupaju pojedine novinske kuće, odnosno elite.

3. ANALIZA

Na sljedećim primjerima vidjet ćemo kako se primjenom aparature kritičke stilistike može razotkriti ideologija prisutna u tekstu.

- (1) *Российские³ танкисты продолжили вытеснять ВСУ под Старомайорским*
Российские танкисты пятой армии группировки «Восток» продолжают вытеснять противника в окрестностях Старомайорского в Донецкой Народной Республике (ДНР), при этом они не только уничтожают позиции украинских боевиков, но и разминируют территории, помогая пехоте занять новые рубежи. Об этом они рассказали «Известиям» 30 апреля.

³ U svim primjerima i njihovim prijevodima participanti su istaknuti podvučenom linijom, a procesi masnim slovima.

(...) При этом **отмечается**, что украинские военные деморализованы. Они даже не пытаются оказывать организованное **сопротивление**⁴, рассказывают российские военнослужащие. По их словам, боевики оставляют позиции, у них **упал боевой дух**, так как они не понимают, за что **сражаются**.

(Izvestija, 30. 4. 2024)

(Ruski tenkisti nastavili su potiskivati vojne snage Ukrajine nedaleko od Staromajorska

Ruski tenkisti pete armije grupacije "Istok" **nastavljaju potiskivati** vojne snage protivnika u okolini Staromajorskog u Donjeckoj Narodnoj Republici⁵ (DNR), pritom ne samo da uništavaju pozicije ukrajinskih pobunjenika **već i deminiraju** teritorije, pomažući pješadiji da zauzme nove granice. O tome su **informisali** "Izvestija" tridesetog aprila.

(...) Pritom **se ističe** da su ukrajinski vojnici demoralisani. Oni čak ne pokušavaju pružiti organizovani **otpor**, pričaju ruski vojnici. Prema njihovim riječima, pobunjenici napuštaju pozicije, **opao** im je borbeni duh, budući da ne razumiju za šta se bore.)

U naslovu i početnim klauzama vijesti iz ruskog medijskog diskursa prepoznajemo namjerne materijalne procese *продолжают вытеснять* (*nastavljaju potiskivati*), *уничтожают* (*uništavaju*) i *разминируют* (*deminiraju*); činitelj svih ovih procesa izražen je nominalnom frazom *Российские танкисты пятой армии группировки «Восток»* (*Ruski tenkisti Pete armije grupacije "Istok"*). Ovdje je značajno obratiti pažnju na semantiku glagola kojima su izraženi procesi; glagol *potiskivati* mogao bi se okarakterisati kao glagol uz pomoć kojeg se ublažavaju radnje koje bi mogle obavljati tenkisti. S obzirom na to da je činitelj ovog materijalnog procesa ruska vojska, odabran je glagol koji tu istu vojsku ne treba predstaviti u negativnom svjetlu. Stoga se on može svrstati u eufemizme, koji često služe kao sredstva za postizanje manipulacije (Katnić-Bakaršić 2012: 24). Sljedeći glagol (*uništavaju*) jeste glagol s negativnom semantikom, međutim, važnu ulogu kod ovog procesa predstavlja i način imenovanja cilja (*Goal*). Za razliku od predstavljanja

⁴ Domena (Scope) u datom primjeru posmatra se u okviru procesa, budući da je riječ o nedjeljivoj sintagmi, nastaloj postupkom nominalizacije.

⁵ Donjecka Narodna Republika nije zvanični naziv, već dio teritorije na jugu Ukrajine koju su ruske vlasti proglasile republikom.

cilja u prethodnom procesu (u naslovu *BCV (vojne snage Ukrajine)*), a u daljem tekstu *противник (protivnik)*), cilj je ovdje predstavljen nominalnom grupom *позиции украинских боевиков (pozicije ukrajinskih pobunjenika)*, koja ima negativno značenje. Dato imenovanje vrlo je interesantno iz nekoliko razloga. Prije svega, autor teksta umjesto riječ *vojska* ili *vojnici* upotrijebio je riječ *pobunjenici*, čime čitaocu direktno nameće svoje ideološke stavove. Osim toga, u imenovanju cilja upravni član izražen je imenicom *pozicije*, dok je dio imenovanja participanta, koji sugerše da su u pitanju ljudi kao mete uništavanja, predstavljen postmodifikatorima (*ukrajinskih pobunjenika*). Dakle, osim što je cilj predstavljen riječju s negativnom semantikom, on je izražen nominalnom frazom u kojoj se stiče utisak da su na meti uništavanja pozicije, a ne ljudska bića. Riječ *pobunjenici* u datom kontekstu može se svrstati u disfemizme, koji su u kritičkoj lingvistici prepoznati kao sredstva kojima se ostvaruje manipulacija nad recipijentima teksta (Katnić-Bakaršić 2012: 24). Ovakav način imenovanja cilja pokušaj je legitimizacije negativne radnje ruskih vojnika. Najzad, legitimizacija i ublažavanje postupaka postiže se upotrebom glagola *разминируют (deminiraju)*, kao krajnje pozitivne i poželjne radnje u toku ratnih dešavanja.

U drugom dijelu vijesti ukrajinska vojska predstavljena je različitim tipovima procesa. Svi ti procesi zapravo nastaju kao izgovorena materija verbalnih procesa ruskih vojnika – *отмечается (ističe se)* i *рассказывают (pričaju)*.

Najprije su ukrajinski vojnici predstavljeni kao nositelji atribucije (*Carrier*) u relacionom atributivnom procesu⁶, u kojem je atribut (*Attribute*) izražen riječju *деморализованы (demoralisani)*. Ovim procesom ukrajinska strana prikazana je kao statična i u negativnom svjetlu. Sljedeći proces koji obavljaju ukrajinski vojnici kombinacija je mentalnog i materijalnog procesa uz negaciju – *не пытаются оказывать сопротивление (ne pokušavaju pružiti otpor)*. Dati proces također pokazuje statičnost, budući da je riječ o neostvorenoj materijalnoj radnji. Osim toga, sam materijalni proces izražen je sintaktički nedjeljivom sintagmom nastalom putem nominalizacije; kao takav on nije u mogućnosti da otvori mjesto cilju u klauzi. Nadalje se ukrajinski vojnici, ovdje imenovani kao pobunjenici, prikazuju kao činitelj namjernog materijalnog procesa *оставляют (parištaju)*, a cilj je izražen imenicom *позиции (pozicije)*. Ovakvim odabirom procesa, cilja i imenovanja činitelja ukrajinskoj vojsci pokušavaju se pripisati negativne osobine kao što su kukavičluk,

⁶ Specifičnost ruskog jezika jeste u tome što glagol biti nema oblik u sadašnjem vremenu, pa u datom primjeru nije moguće predstaviti proces.

strah, nesposobnost, nezainteresovanost, odnosno Ukrajinci se kao Drugi pokušavaju predstaviti u što negativnijem svjetlu. Najzad, ukrajinska strana predstavljena je i kao doživljač (*Senser*) kognitivnog mentalnog procesa s negacijom *не понимают* (*ne razumiju*), a fenomen ovog procesa čini izraz *что сражаются* (*za šta se bore*). Negiranim kognitivnim procesom dodatno se pojačava negativno predstavljanje ukrajinskih vojnika.

Ako se uporede procesi kojima su predstavljeni ruski i ukrajinski vojnici, može se zaključiti da su prvi predstavljeni namjernim materijalnim procesima koji imaju cilj i taj su cilj između ostalog i ukrajinski vojnici, i verbalnim procesima; drugi su predstavljeni relacionim, neostavrenim materijalnim, namjernim materijalnim procesom negativnog značenja i neostavrenim mentalnim kognitivnim procesom. Prema van Leeuwenu (2008: 33), jezička reprezentacija socijalne aktere, odnosno participante, može prikazati kao aktivne ili pasivne. Participanti koji su prikazani kao činitelji u materijalnim, zatim doživljači u mentalnim, govornici u verbalnim, ponašatelji u bihevioralnim ili dodjeljivači atribucije u relacionim procesima, mogu se smatrati participantima s aktivnim ulogama. S druge strane, cilj ili korisnik u materijalnom procesu, fenomen u mentalnom ili nositelj atribucije u atributivnom relacionom procesu predstavljaju participante čija je uloga pasivna (van Leeuwen 2008: 33-34). Ovome treba dodati da i neostvareni proces također ukazuje na pasivnost participanata. Dakle, ruska strana u datoj se vijesti predstavlja kao aktivna i dominantna, dok se ukrajinska predstavlja kao pasivna i subordinirana.

Evo kako se o istom događaju pisalo u ukrajinskim medijima.

(2) *На поле боя зафиксировали сотню столкновений, на Авдеевском направлении 33 атаки – Генштаб*

*(...) На Ореховском направлении враг при поддержке авиации 2 раза **атаковал** позиции наших защитников в районах Старомайорского Донецкой области и Роботиного Запорожской области.*

(Ukrajinskaja pravda, 1. 5. 2024)

(На боюном полју забилежено је стотину sukoba, на Авдејевској линији тридесет три напада – Генерални штаб

*(...) На Ореховској линији непријатељ је уз подршку авијације два пута **напао** позиције наших бранитеља у Старомајорском рејону Донјецке области и Роботином рејону Запоришке области.)*

U ovoj vijesti iz ukrajinskog medijskog diskursa govori se o istom događaju kao i u vijesti u primjeru (1). Iz naslova se može uočiti da vijest saopštava o mnogobrojnim napadima Ruske vojske na ukrajinskoj teritoriji, a u izdvojenoj klauzi nakon naslova kratko se opisuje napad u Staromajorskom rejonu. Iako je informacija kratka, ona nudi dovoljan broj podataka, odnosno skoro da daje odgovor na pet ključnih novinskih pitanja: ko, šta, gdje, kada i kako. Preciziranje i isticanje tačnog broja napada, kao i navođenje snaga koje su učestvovala u napadu u vijesti naglašavaju negativne radnje ruske vojske. Primjećuje se da u ruskoj vijesti o istom događaju nisu prisutni slični detalji.

Proces u klauzi nakon naslova jeste *атаковал (napao je)*, a njegov je činitelj imenica *враг (neprijatelj)*. I u ukrajinskoj vijesti ruska vojska predstavljena je kao činitelj u namjernom materijalnom procesu, a ukrajinska vojska također se pojavljuje kao cilj procesa. Međutim, razlika je vidljiva kako u pogledu odabira semantičkog polja glagola, tako i u pogledu imenovanja participanata. Glagol *napasti* u datom materijalnom procesu mogli bismo odrediti kao glagol s negativnom semantikom, za razliku od glagola u materijalnim procesima kojima su izražene radnje ruskih vojnika u primjeru (1). Kada je riječ o participantima, ruski vojnici predstavljeni su imenicom *враг (neprijatelj)*, a ukrajinski nominalnom grupom *позиції наших захисників (pozicije naših branitelja)*. U analiziranim vijestima vidljiva je opozicija u načinu imenovanja dviju zaraćenih strana, gdje svaka od njih sebe predstavlja u pozitivnom, a Drugoga u negativnom svjetlu. Ovdje se mogu prepoznati i strategije koje van Dijk (2011: 396) predstavlja uz pomoć ideološkog kvadrata, prema kojem autor teksta nastoji uvećati svoje dobre, a umanjiti tuđe dobre strane, i umanjiti svoje loše, a istaći tuđe loše strane. Vijesti iz primjera (1) i (2) bili bi tipični primjeri rekontekstualizacije istog događaja, gdje u zavisnosti od ideoloških stavova novinara/urednika nastaju različite jezičke reprezentacije.

Razlika između dva data primjera vidljiva je i u tome što je u ruskoj vijesti izložena tačka gledišta ruskih vojnika, kojom se naročito negativno pokušava predstaviti ukrajinska vojska. Zanimljivo je da se u tekstu ne govori o ruskim vojnicima, od kojih se preuzima sama vijest. Čitatelj je mogao očekivati da sazna nešto o tome kako su oni, kako se osjećaju i slično, ali njima u tekstu nije posvećena pažnja, već naprotiv, njihovom neprijatelju. Riječi vojnika iskorištene su za pokazivanje nadmoći na terenu, kao i za negativno predstavljanje protivničke vojske.

U sljedećim primjerima koji govore o jednom od ratnih događaja u Ukrajini također se uočavaju razlike u jezičkim reprezentacijama dvaju istraženih medijskih diskursa.

(3) Украинские СМИ сообщили о взрывах в Одессе

*В Одессе на юге Украины **прогремели взрывы** на фоне объявленной в регионе воздушной тревоги. Об этом 29 апреля **сообщило украинское издание «Страна».***

Ранее в этот день украинские СМИ сообщали о взрывах в Полтаве.

*В Минобороны РФ **не комментировали** эту информацию.*

(Izvestija, 30. 4. 2024)

(Ukrajinski mediji saopštili su o eksplozijama u Odesi

*U Odesi na jugu Ukrajine **odjeknule su eksplozije** za vrijeme vazdušne opasnosti koja je objavljena u regionu. O tome **je** 29. aprila **saopštilo ukrajinsko izdanje “Strana”.***

Ranije istog dana ukrajinski mediji saopštili su o eksplozijama u Poltavi.

*U Ministarstvu odbrane Ruske Federacije **nisu komentarisali** ovu informaciju.)*

Napad na Odesu u ruskim medijima prikazan je uz dominantnu upotrebu verbalnih procesa (*сообщили – saopštili su, сообщило – saopštilo je, не комментировали – nisu komentarisali*). Značajno je da se ovoga puta vijest predstavlja iz tačke gledišta ukrajinkse strane, budući da su govornici (*Sayer*) u trima verbalnim procesima u tekstu ukrajinski mediji (*украинские СМИ – ukrajinski mediji, украинское издание «Страна» – ukrajinsko izdanje “Strana”, украинские СМИ – ukrajinski mediji*). Verbalni procesi u datom primjeru pružili su mogućnost da se u jezičkoj reprezentaciji u izgovorenoj materiji (*Verbiage*) saopšti rezultat radnje i da se pritom izbjegne navođenje o tome ko je, kada, gdje i kako uzrokovao dati rezultat. Glas ukrajinskih medija ovdje je iskorišten s ciljem utjecaja na čitateljevu kogniciju, i to tako što mu se ostavlja na procjenu da li će vjerovati ukrajinskoj tački gledišta ili ne. Posljednji verbalni proces, koji je pritom negiran, pripada ruskoj strani (*не комментировали – nisu komentarisali*); u klauzi je kroz okolnost navedeno s kog mjesta (ne)dolazi komentar bez konkretnog imenovanja (*в Минобороны РФ – u Ministarstvu odbrane Ruske Federacije*), što dodatno mistifikuje već zamagljeno prezentovanu vijest. Prema Hartu (2014: 30) mistifikacija je postupak kojim se u jezičkoj reprezentaciji pokušavaju prikriti stvarni događaji i činjenice kako bi se izbjegla odgovornost u sprovođenju moći političkih elita. U predstavljenosti vijesti mistifikacija se ostvaruje kako kroz verbalne procese u

kojima su govornici ukrajinski mediji, tako i kroz negirani verbalni proces, čiji bi govornik trebao biti neko od pripadnika Ministarstva odbrane Rusije. Postavlja se pitanje kako će čitatelji percipirati datu vijest, s obzirom na to da je Ministarstvo odbrane zaštitilo; šutnja istovremeno znači i saglasnost i negiranje, što dodatno zbunjuje čitatelja i prepušta mu da samostalno donese odluku o tome da li se napad na Odesu desio ili nije. Dakle, čitatelj će najvjerojatnije tumačiti vijest u zavisnosti od lične ideološke opredijeljenosti.

U primjeru (3) pojavljuje se i materijalna radnja-događaj (*прогремели – одјекнуле су*), u kojem proces obavlja neživi činitelj (*взрывы – експлозије*). Upotreba ovog procesa također pogoduje prikrivanju stvarnih činitelja i procesa i potvrđuje da se radi o izbjegavanju imenovanja stvarnih participanata.

Pogledajmo kako je gađanje Odeze predstavljeno u ukrajinskim medijima.

- (4) *“РФ стремилась убить как можно больше мирных людей”*: *Костин показал момент удара по Одессе*
Следствие считает, что военное руководство ВС РФ сознательно ударило 29 апреля по Одессе баллистической ракетой “Искандер” с кассетным боезарядом, чтобы убить как можно больше мирных жителей.
Источник: генеральный прокурор Андрей Костин в Facebook
Прямая речь: “Россия цинично пренебрегает всеми нормами международного гуманитарного права. Вчера вечером враг коварно атаковал Одессу. Пять человек погибли, более 30 были травмированы. Среди пострадавших двое детей и беременная женщина. Пятеро раненых в крайне тяжелом состоянии”.

(Ukrainskaja pravda, 30. 4. 2024)

- “Руска Федерација настојала је убити што је могуће више цивила”*: *Костин је показао тренутак удара на Одесу*
Истрага сматра да је војно руководство војних снага Руске Федерације 29. априла намјерно гађало Одесу балистичком ракетом “Искандер” с касетним експлозивним направата, како би убило што је могуће више цивилног становништва.
Извор: главни тужилац Андреј Костин на Facebookу
Директни говор: “Русија цинично занемарује све норме међународног хуманитарног права. Синоћ је непријатељ подмукло напao

Odesu. Pet ljudi je poginulo, više od trideset bilo je ozlijeđeno. Među stradalima su dvoje djece i trudnica. Petero ranjenih je u krajnje teškoj stanju.”

I u ovoj vijesti kao činitelj namjernih materijalnih procesa s ciljem (*Goal*) pojavljuje se ruska vojska. Ona je u procesu *стремилась убить* (*nastojala je ubiti*) imenovana kao *РФ* (*Ruska Federacija*), u procesu *ударило* (*gađalo je*) predstavljena je nominalnom frazom *военное руководство ВС РФ* (*vojno rukovodstvo vojnih snaga Ruske Federacije*) i u procesu *атаковал* (*napao je*) izražena je imenicom *враг* (*neprijatelj*). Ciljevi su ovoga puta civilno stanovništvo (*как можно больше мирных людей – što je moguće više civilnog stanovništva*) i grad Odesa (*Одесса*). Ovim se potvrđuje dominantnost i nadmoć ruskih snaga, dok se ukrajinska vojska i ukrajinski civili, kao oni koji trpe djelovanja moćnijeg, nalaze u potčinjenom položaju. Značajno je detaljnije obratiti pažnju na naslov teksta, koji predstavlja izgovorenu materiju glavnog tužitelja Kostina. Proces u direktnom govoru izražen je kombinacijom mentalnog reakcijskog i namjernog materijalnog procesa, gdje glagol *стремилась* (*nastojala je*) modifikuje osnovni glagol i dodatno negativno naglašava već sam po sebi glagol negativnog značenja *убить* (*ubiti*). Negativan stav autora teksta ogleda se i u izboru imenovanja, gdje se kroz metonimiju kao činitelj procesa javlja cijela Ruska Federacija. Najzad, imenovanje cilja (*как можно больше мирных людей – što je moguće više civilnog stanovništva*) doprinosi isticanju negativnog odnosa govornika ili autora/urednika teksta prema suparničkoj strani, odnosno Drugom. U daljem tekstu *истрага* (*следствие*) predstavljena je kao doživljač u mentalnom kognitivnom procesu *считаем* (*smatra*), kroz koji se daje mišljenje stručnih osoba, a samim time i njihova tačka gledišta. Kao projekcija ovog procesa javlja se klauza u kojoj je *военное руководство ВС РФ* (*vojno rukovodstvo vojnih snaga Ruske Federacije*) činitelj procesa *ударило* (*gađalo je*), uz predstavljene okolnosti mjesta, sredstva i načina, čija je uloga da datu radnju prikažu sa što više detalja; kroz okolnosti se navodi i opisuje oružje koje je u napadu upotrijebljeno. U projekciji se dalje nastavlja subordinirana klauza s materijalnim procesom *ubiti*, s istim činiteljem kao u prethodnoj klauzi. Može se zaključiti da se kroz mišljenje stručnih, autoritativnih osoba na adresata utječe tako što će datu izjavu uzeti kao sigurnu i tačnu procjenu, kao apsolutnu i zdravorazumsku istinu. Na taj način strukture na pozicijama moći plasiraju svoju ideološku tačku gledišta prema kojoj bi se rusko vojno rukovodstvo prikazalo u što negativnijem svjetlu – kao rukovodstvo koje ciljano i namjerno operativnim oružjem ubija ukrajinske civile.

U direktnom govoru glavnog tužitelja Kostina Rusija je predstavljena kao doživljač mentalnog perceptivnog procesa, ona koja *zanemaruje* (*пренебрегает*), odnosno ne primjećuje, ne želi vidjeti *sve norme međunarodnog humanitarnog prava* (*всеми нормами международного гуманитарного права*). U narednoj klauzi u izjavi Kostina činitelj materijalnog procesa *parasti* imenovan je kao *neprijatelj*, a sama radnja intenzivirana je okolnošću za način *kovarno* (*подмукло*). Ovakav izbor okolnosti vrlo je subjektivan, ali on ne čudi previše, s obzirom na to da se Ukrajina nalazi u poziciji onog ko je napadnut. Nakon preciznog izvještavanja i davanja odgovora na pitanja šta ko radi kome, zašto, kada i kako, slijedi i predstavljanje poginulih i stradalih. Kao činitelj nenamjernog materijalnog procesa *погибли* (*poginulo je*) i kao cilj namjernog materijalnog procesa u pasivu *были травмированы* (*bilo je ozlijeđeno*) predstavljene su žrtve. U nastavku je uz pomoć relacionih procesa precizirano kojeg su spola i uzrasta žrtve, njihov broj i u kakvom se stanju nalaze ranjeni u napadu. Ovim se kod čitatelja želi probuditi saosjećanje sa žrtvama, ali i stvoriti negativan stav prema napadaču. Primjećujemo da se o broju stradalih i ranjenih spominje samo u ukrajinskim vijestima, dok u ruskim ove informacije ostaju skrivene.

Ako uporedimo vijest iz ruskih novina o napadu na Odesu, primjer (3), s viješću iz ukrajinskih novina, primjer (4), zapaža se da je u primjeru (3) vijest izražena statično, bez materijalnih procesa, činitelja i ciljeva. To je puka informacija koju su prenijeli ukrajinski mediji, a o kojoj se Ministarstvo odbrane Rusije nije oglasilo. Dakle, ako Ministarstvo zašuti, događaj kao da se nije ni desio. S druge strane, vijest o gađanju Odeze u ukrajinskim medijima prenijeta je uz mnogo materijalnih procesa, uz dosta detalja o samom događaju i njegovim posljedicama. Na jednoj strani suočeni smo s prikrivanjem, na drugoj s razotkrivanjem, čak i pretjeranim, s mnoštvom detalja i subjektivnim izjavama pojedinaca.

4. ZAKLJUČAK

Na osnovu analize procesa i imenovanja i opisa participanata, došlo se do zaključka da se isti događaji na temu ratnih dešavanja u Ukrajini u ruskim i ukrajinskim vijestima različito predstavljaju. Razlike u predstavljanju procesa i participanata potaknute su različitim ideologijama koje vladaju u ruskom i ukrajinskom društvu. Ideologija kod autora/urednika tekstova najčešće je nesvjesna, ali ne mora nužno biti. Vijesti u oba diskursa imaju tendenciju da budu manipulativne i da utječu na čitateljsku kogniciju kako bi se kod recipijentata postigle određene reakcije. U ruskom medijskom diskursu taj se cilj prije

svega ogleda u prihvatanju političkih odluka vladajućih struktura i legitimizaciji rata, dok je u ukrajinskom medijskom diskursu cilj ujedinjenje ukrajinskog naroda i motivacija za dalju borbu i neposustajanje.

IZVORI

Izvestija, 30. 4. 2024, Dostupno na: iz.ru [30. 4. 2024]

Ukrainskaja pravda, 30. 4. 1. 5. 2024, Dostupno na: www.pravda.com.ua/rus/ [30. 4. 1. 5. 2024]

LITERATURA

- Dobrosklonskaja, Tat'jana Georgievna (2014), *Medialingvistika: sistemnyj podhod k izučeniju jazyka SMI (Sovremennaja anglijskaja mediareč')*. Učebnoe posobie, Drugo izdanje, Moskva, Flinta
- Fairclough, Norman (1995), *Media Discourse*, London, Arnold
- Fowler, Roger (1991), *Language in the News. Discourse and Ideology in the Press*, London, New York, Routledge, Taylor and Francis Group
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood (1985), *An Introduction to Functional Grammar*, London, Edward Arnold
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood (1996), "Linguistic function and literary style: An inquiry into the language of William Golding's *The Inheritors*", u: J. J. Weber, ur., *The Stylistics Reader. From Roman Jakobson to the present*, 56-86, Arnold, London, New York, Sydney, Auckland
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood, Christian Matthiessen (2014), *Halliday's Introduction to Functional Grammar*, Četvrto izdanje, London, New York, Routledge
- Hart, Christopher (2014), *Discourse, Grammar and Ideology – Functional and Cognitive Perspectives*, London, Bloomsbury
- Jeffries, Lesley (2010), *Critical Stylistics: The Power of English*, New York, Palgrave Macmillan
- Jeffries, Lesley (2014), "Critical Stylistics", u: Michael Burke, ur., *The Routledge Handbook of Stylistics*, 408-420, Routledge, Taylor and Francis Group, London, New York
- Jeffries, Lesley (2022), *The Language of Contemporary Poetry. A Framework for Poetic Analysis*, Leeds, Palgrave Macmillan
- Katnić-Bakaršić, Marina (2012), *Između diskursa moći i moći diskursa*, Zagreb, Zoro
- Katnić-Bakaršić, Marina (2019), "Uloga predstavljanja procesa u kritičkoj stilističkoj interpretaciji različitih tipova diskursa", *Bosanskohercegovački slavistički kongres II: Zbornik radova (Knjiga I)*, 43-51.

- Katnić-Bakaršić, Marina (2020), "Uloga modalnih glagola u kritičkoj stilistici", *Sarajevski filološki susreti* 5. Knjiga 1, 61-69.
- Katnić-Bakaršić, Marina (2025), *Stilistika na putu. Kritički pristup stilu*. University Press, Sarajevo
- Lukšić, Sandra (2017), *Diskursna i pragmatička analiza zamjenice one u proznom djelu Virginije Woolf na korpusu romana To the Lighthouse i eseja A Room of One's Own*, Doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Simpson, Paul (1994), *Language, Ideology and Point of View*, London, New York, Routledge, Taylor and Francis Group
- Simpson, Paul (2004), *Stylistics. A resource book for students*, London, New York, Routledge, Taylor and Francis Group
- van Dijk, Teun Adrianus (1995), "Discourse, Power and Access", u: C. R. Caldas-Coulthard, M. Coulthard, ur., *Texts and Practices. Readings in Critical Discourse Analysis*, Ch. 5. 84-104, Routledge, London
- van Dijk, Teun Adrianus (2011), "Discourse and Ideology", *Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction*, 379-407, Dostupno na: 00-Van Dijk-4183- Prelims.indd (discourses.org) [15. 9. 2024]
- van Leeuwen, Theo (2008), *Discourse and Practice. New Tools for Critical Discourse Analysis*, Oxford, University Press
- Weber, Jean Jacques (1992), *Critical Analysis of Fiction. Essays in Discourse Stylistics*, Amsterdam, Atlanta, Rodopi, Dostupno na: Critical Analysis of Fiction: Essays in Discourse Stylistics - Jean Jacques Weber - Google Books [20. 6. 2025]
- Weber, Jean Jacques (1996), *The Stylistics Reader. From Roman Jakobson to the present*, London, New York, Sydney, Auckland, Arnold
- White, Peter, Rupert, Robert (2000), "Media Objectivity and the Rhetoric of News Story Structure", u: E. Ventola, ur., *Discourse and Community. Doing Functional Linguistics. Language in Performance* 21, 379-397, Gunter Narr Verlag, Tübingen

REPRESENTATION OF PROCESSES AND PARTICIPANTS IN WAR REPORTS IN RUSSIAN AND UKRAINIAN MEDIA DISCOURSES

Summary

This paper examines the processes and their participants in Russian and Ukrainian media discourses. The research focuses on the news reports about the war in Ukraine. The processes and participants are analysed from the critical stylistics perspective. By applying two textual conceptual functions introduced by Lesley Jeffries (2014)—representation of actions, states and events, as well as naming and description of participants — this paper aims to show how the same actions, states and events are being presented in both Russian and Ukrainian news. The interpretation of the results indicates that the representation of the war-related events differs significantly in these two discourses due to the opposing ideological conceptions in Russian and Ukrainian media.

KEY WORDS: *critical stylistics, Ukrainian news, Russian news, processes, participants, war*

Seada BRKAN

INTENZIFIKACIJA/MITIGACIJA – DISKURZIVNE
STRATEGIJE U FUNKCIJI LEGITIMIZACIJE RIMSKE
OSVAJAČKE POLITIKE U DJELU *HISTORIA ROMANA*
V. PATERKULA¹

KLJUČNE RIJEČI: *intenzifikacija, mitigacija, legitimizacija, osvajačka politika, ideologija*

Diskurzivne strategije intenzifikaciju i mitigaciju ponudila je lingvistica R. Wodak u okviru diskurzivno-historijskog pristupa. One se najčešće javljaju kao popratne uz druge diskurzivne strategije i svojim prisustvom pojačavaju ili ublažavaju njihov učinak. Predmet je ovog istraživanja analiza njihove primjene u djelu *Rimska historija* Veleja Paterkula. U namjeri da legitimizira ekspanziju i dominaciju rimskoga naroda, autor spontano koristi dvije spomenute strategije te nesvjesno ukazuje na društvenu funkciju jezika, tj. na diskurs kao vid društvene prakse, kao i na povezanost diskursa, ideologije, moći i dominacije, čime ćemo se u ovome radu baviti. Pokoravanje pobunjenih naroda i osiguravanje rimskih granica opravdava nužnošću očuvanja rimskih tradicionalnih vrijednosti. Disciplinu, pobožnost i pravednost predstavlja kao načela koja su Rimu donijela ugled i moć; rimski vladari i vojskovođe stavljaju se u ulogu zaštitnika ovih vrednota kao i rimske moći i stabilnosti. Stoga je sve ono što oni urade opravdano jer je učinjeno radi višeg cilja. Pri tome autorov diskurs odražava snažne ideološke polarizacije u kojima je *rimsko* uvijek dominantno i moćnije, dok je *tude*, opet, vulgarno, barbarsko, prijeteće i neprihvatljivo. Intenzifikacija gotovo uvijek prati veličanje *rimskog* i unižavanje

¹ Rad je predstavljen na naučnom skupu Analiza diskursa i kritička analiza diskursa u Bosni i Hercegovini, koji je održan na Univerzitetu u Sarajevu – Filozofskom fakultetu 27. i 28. septembra 2024. godine. Knjiga sažetaka dostupna je na linku https://ebooks.ff.unsa.ba/index.php/ebooks_ffunsa/catalog/view/114/126/494 [18. 6. 2025].

tudeg, dok je s druge strane mitigacija prisutna kod prigušivanja rimskih poraza i nedjela kao i priznavanja nadmoćnosti i pozitivnih strana *drugih*. Autor pri tome često poseže za toposima, kolektivnom agentivnošću, hvalospjevima, historijskim usporedbama, čak i brojčanim, ideološkim argumentima i sl. Shodno tome, članak će ukazati i na ulogu historioografa u oblikovanju narativa o rimskoj osvajačkoj politici kao i na efekte spomenutih diskurzivnih strategija na čitateljevu percepciju takve politike.

UVOD

Super totum terrarum orbem Roma extulerat caput – Rim je izdigao svoju glavu nad cijelim svijetom (II, 4) – ovu činjenicu isticali su svi rimski historioografi, svaki na svoj način, čak i kada su namjeravali ostati potpuno objektivni. Velej Paterkul, sklon pretjerivanju u veličanju slave rimskog vojskovođe i vladara, sasvim očekivano koristi ovakve metaforične prikaze Rima, koji kod *drugih*, naprotiv, prizivaju slike nemani koja je izvila vrat nad njihovim sudbinama prijeteći im osvajanjem, porobljavanjem i sužanjstvom. U radu ćemo se baviti Paterkulovim intenzificiranjem zasluga rimskih vojskovođa i vladara kao i veličanjem vojničke vrline Rimljanina, zahvaljujući kojoj je Rim doživio uspon do samoga carstva. Paralelno s intenzifikacijom *pozitivnog* uočavat ćemo i analizirati mitigaciju *negativnog* kod grupacije *mi*. Kod skupine *drugih* analiza će biti fokusirana na obrnute procese: mitigaciju *pozitivnog*, intenzifikaciju *negativnog*. Paterkul se osobito bavio djelima i vladavinom dvojice rimskih careva – Augusta i Tiberija, pa će tako i analiza biti usmjerena na sudionike, dešavanja i okolnosti iz perioda njihove vladavine; kritička analiza diskursa² Veleja Paterkula ukazat će na činjenicu da forma i značenje pomažu kod definiranja teksta; ciljana reprezentacija određene društvene stvarnosti rezultat je njihovog svjesnog izbora i kombiniranja (Schiffirin 1994: 47).

Istraživanje će se temeljiti na kvalitativnoj analizi odabranih tekstova iz druge knjige *Rimske historije*; ona obuhvaća razdoblje od vremena braće Grakha do smrti Augustove supruge Livije, 29. n. e. Upravo to je period rimskog uspona u kojem autor pomno obrađuje vrijeme od Cezarova konzulata do dešavanja kojima je i sam bio sudionikom i svjedokom. Prva knjiga ne može biti predmetom ovog istraživanja budući da se bavi periodom od pada Troje i završava rimskim osvajanjem Kartage 146. pr. Kr.; autor u njoj prikazuje ranu

² Van Dijk (2008: 12) iznosi da diskurs postaje predmetom kritičke analize budući da on, direktno ili indirektno, doprinosi održavanju nelegitimne društvene moći i njezinih posljedica kroz jezik.

historiju nerimskih naroda, pogotovo Grka. Rad prati primjenu intenzifikacije i mitigacije kroz imenovanja sudionika, procesa i okolnosti na način na koji se oni kvalificiraju, kao i način intenziviranja ili ublažavanja argumenata u iskazima, na čemu se temelje istraživačka pitanja u radu. Članak će ponuditi po nekoliko reprezentativnih primjera za analizu odabranih aspekata vanjezičke stvarnosti. U obradi primjera koristit ćemo se prijevodom Josipa Miklića.

1. KRATKI UVID U HISTORIJSKI I POLITIČKI KONTEKST VELEJEVOG PRIKAZA CARSKOG REŽIMA

Gaj Velej Paterkul (*Gaius Velleius Paterculus*, oko 19. pr. Kr. – oko 31. n. e.) (Budimir, Flašar 1963: 482; Vratović 1977: 78), rimski historiograf, živi i piše u vrijeme rimskoga uspona nad ostalim narodima kada je republikansko državno uređenje već bilo zamijenjeno carskim. Nije više bilo republikanske slobode misli niti riječi; nastao je režim u kojemu se podilazilo vladaru pa i u samoj književnosti, u kojoj nije bilo mjesta za odstupanja od interesa carstva, osobito cara. Svaka autorska smjelost i političko proturječje u vladavini *jednoga* imali su teške posljedice od javnog spaljivanja spisa i knjiga, izгона autora iz Rima pa sve do prinude na samoubistvo ili njegovog javnog spaljivanja zajedno sa spisima.

Veleja Paterkula nisu stizale kazne ove vrste; on je poticao iz ugledne kampanske porodice koja je pokoljenjima gajila apsolutnu odanost rimskome režimu i rimskim vladarima ma kakvi oni bili. Potpuna lojalnost autora i odsustvo kritičkog stava prema carevima pa i samome režimu naslijeđeni su, dakle, iz porodičnog okruženja. Njegovo subjektivno bojenje događaja može se pripisati i činjenici da je do svoje 35. godine život provodio u službi rimskog časnika odanog zapovjedniku i vladaru Tiberiju, čiji je panegirički prikaz proizašao i iz činjenice da je Velej Paterkul služio uz njega u njegovoj mlađoj dobi kada ovaj još nije pokazao najgore strane svoje naravi. Autor je ostvario značajnu vojnu karijeru, u kojoj je bio na različitim visokim pozicijama; služio je uz cara Tiberija u Panoniji i Germaniji – bio mu je, čini se, i lično blizak.

Slava čuvenih muževa onoga doba koje Paterkul prikazuje, Pompeja, Cezara, Augusta i Tiberija, Rimu je zaista osigurala vladavinu nad velikim dijelom svijeta, mada *bellaque non causis inita, sed prout eorum merces fuit* (ratovi se započinju ne zbog opravdanih razloga, već prema tome kakvu nagradu nose sa sobom) (II, 3), priznaje autor. Analiza odabranih primjera pokazat će da je tekst lingvistička forma kojom konstruiramo, dijelimo i interpretiramo iskustva iz vanjezičke stvarnosti (Schiffrin 1996: 167).

2. KRATAK PREGLED DISKURZIVNIH STRATEGIJA PO DH PRISTUPU I ISTRAŽIVAČKA PITANJA

Skraćenu verziju diskurzivnih strategija DH pristupa, njihovih ciljeva i jezičkih sredstava kojima su iskazane, urađenu prema tabeli R. Wodak, dajemo u sljedećoj tabeli:

Tabela 1. Prilagođeno tabeli Reisigl M. (2017: 95).

DISKURZIVNE STRATEGIJE	JEZIČKA SREDSTVA	CILJEVI
NOMINACIJA	lična imena, lične zamjenice, toponimi, glagoli koji označavaju radnje i procese;	imenovanje društvenih aktera, fenomena, događaja i procesa;
PREDIKACIJA	stereotipi, vrednovanje; pridjevi, eksplicitni predikati i usporedbe, aluzije, evociranja;	karakterizacija i kvalifikacija (pozitivna ili negativna) društvenih aktera, fenomena i procesa;
ARGUMENTACIJA	toposi, premise, stereotipi, impliciranje, aluzije;	propitivanje, opravdavanje/opovrgavanje tvrdnji koje se smatraju istinitim/neistinitim;
PERSPEKTIVIZACIJA	deiksa, nepravni govor, logički konektori, veznici;	pozicioniranje autorovog ili govornikovog stava u odnosu na tvrdnju (slaganje ili distanciranje);
INTENZIFIKACIJA / MITIGACIJA	deminutivi i augumentativi, modalni izrazi, hiperbola, litota, upravni/nepravni govor itd.	naglašavanje ili ublažavanje ilokucijske snage te epistemički ³ i deontički status iskaza.

³ epistemički znači zasnovano na spoznaji, znanju i vjerovanju; deontički znači zasnovano na dužnosti. “Epistemički” i “deontički” ovdje se odnosi na status modalnog izraza, prije svega modalnih glagola. Jedan te isti modalni glagol, npr. u bos. “morati”, može imati oba značenja. “Mora da je to njen brat”, u ovom primjeru “morati” ima epistemičko značenje jer donosimo zaključak na osnovu nekih naših ranijih znanja ili onoga što smo čuli. “Moraš

2.1. Istraživačka pitanja

- koja su leksička i gramatička sredstva korištena, svjesno ili ne-svjesno, za ostvarivanje diskurzivnih strategija intenzifikacije i mitigacije;
- na koji je način ostvarena intenzifikacija/mitigacija kod pozitivne nominacije skupine *mi* i kod negativne nominacije skupine *oni* iz perspektive autora;
- koliko su i na koji način intenzivirane ili ublažene karakteristike sudionika;
- koliko i na koji način autor pojačava ili ublažava iznošenje argumenata u svojim tvrdnjama.

Odgovori na istraživačka pitanja bit će uključeni u kratku diskusiju koja slijedi nakon svakog obrađenog poglavlja u analitičkom dijelu rada.

3. ANALIZA

Analitički dio rada ima za cilj pokazati kako autor korištenjem intenzifikacije i mitigacije uz druge diskurzivne strategije znatno modificira njihov sadržaj i efekt. U odabranim primjerima dvije ciljane strategije nazivamo sekundarnim stoga što se javljaju kao prateće uz neku drugu strategiju kao primarnu. Iako je prvobitna namjera bila raščlaniti analizu prema pojedinačnim strategijama, ispostavilo se da je gotovo nemoguće razdvojiti primjere u kojima funkcionira samo jedna; u većini primjera prepliće se više njih, pa je nemoguće obraditi jednu, a zanemariti ostale, tako da će biti obrađivane onako kako se pojavljuju.⁴

3.1. Intenzifikacija očinsko-sinovskog odnosa između Augusta i Tiberija; legitimizacija Tiberija kroz Augustove riječi

Velej Paterkul često koristi Augustove riječi i postupke za legitimizaciju Tiberija kao nasljednika dostojnog vladarske pozicije i moći. Naprimjer, Augustovo povjerenje Tiberiju na samrti prikazano je kao znak potpune

biti u krevetu u 9 sati”, ovdje “morati” ima deontičko značenje: podrazumijeva obligaciju i hijerarhijski odnos između sagovornika, gdje osoba koja ima moć može onoj koja nema narediti nešto.

⁴ Izvorni tekst prema: Ed. Hellegouarc’h, J. (1982), Velleius Paterculus: *Historiae Romanae*. Vol. 2.

sigurnosti u njegovog nasljednika, čime se unaprijed opravdavaju svi Tiberijevi budući vladarski postupci.

*... et ingravescente in dies valetudine, cum sciret, quis volenti omnia post se salva remanere accersendus foret, festinanter revocavit **filium; ille ad patrem patriae expectato revolavit maturius.** (Paterc. II, 123)*

... i dok mu se iz dana u dan zdravlje pogoršavalo, kako je znao koga bi trebalo pozvati ako želi da sve poslije njega ostane čitavo, žurno je **sina** pozvao natrag; **ovaj** je k **ocu domovine doletio** brže nego što se očekivalo.

*Tum securum se **Augustus** praedicans circumfususque amplexibus **Tiberii sui**, commendans **illi** sua atque ipsius opera nec quidquam iam de fine, si fata poscerent, recusans, subrefectus primo conspectu alloquioque **carissimi sibi spiritus**, mox, cum omnem curam fata vincebant, in sua resolutus initia Pompeio Apuleioque consulibus septuagesimo et sexto anno animam caelestem caelo reddidit. (Paterc. II, 123)*

Tad **August**, tvrdeći kako je siguran, i obujmljen zagrljajima **svojega Tiberija**, preporučujući mu svoja i njegova djela i ne tužeći se ni u čemu protiv svršetka, ako tako sudbina bude zahtijevala, malo oporavljen prvim pogledom i razgovorom **sa sebi najdražom dušom**, a onda kada je svu brigu nadvladala sudbina, rastavljen na svoja počela, za konzulovanja Pompeja i Apuleja u sedamdeset i šestoj godini života, nebesku dušu vratio je nebu.

U navedenim primjerima autor je koristio različite jezičke izbore za iskazivanje nominacije. Za imenovanje Tiberija pored ličnog imena koristio je snažne metaforične imenice *sin* i *duša* kao supstitucije; posljednje dvije nominacije u sebi sadrže i elemente predikacije jer se *sinom* i *dušom* nazivaju samo oni najdraži, tako da se ovom diskurzivnom strategijom Tiberija stavlja u poziciju osobe kojoj je August bio vrlo privržen. Tu su još i predikacije *svog* i *sebi najdražom*, od kojih je jedna iskazana superlativom, a koje govore da između Augusta i Tiberija nema trećeg, pa tako svjedoče o najjačoj očinskoj ljubavi, dok je reciprocitet u ovome odnosu, Tiberijeva uzvraćena ljubav i potpuna odanost, iskazan nominacijom procesa *doletio*; autor je posegnuo za metaforom, *Tiberije je doletio kao da je krilat*, inzistirajući tako na brzini reakcije, veličajući njegovu sinovsku ljubav, pouzdanje i odanost. Sve je popraćeno strategijama perspektivizacije i intenzifikacije; pored toga što je prvu strategiju primijenio pozicionirajući Augusta i Tiberija kao oca i sina, autor

je pozicionirao samoga sebe iskazujući vlastito oduševljenje Tiberijem kao i krajnju odanost carskoj porodici.⁵ Nominacija *otac domovine* također je praćena strategijom intenzifikacije, autorovim nastojanjem da uzvisi Augusta i njegove zasluge za državu jer se ovaj naslov dobivao samo za izuzetna postignuća, za spas domovine u iznimno pogibeljnoj situaciji. Tu je još i nominacija u formi anaforičke reference *ovaj*, koja se odnosi na prethodno *sin*; njome se dodatno naglašava spomenuta bliskost jer *ovaj* je blizak u svakom pogledu, prostornom i duhovnom, u odnosu na *onaj* ili *taj*. Međutim, valja naglasiti da su prve dvije nominacije daleko snažnije jer su ideološki motivirane. Primjećujemo da je u prvom primjeru prisutan topos posljedice, odn. sigurnosti ili katastrofe po državu, vrlo čest u rimskoj historiografiji, kulturi i tradiciji općenito. On je naročito prisutan u tekstovima Veleja Paterkula, koji na svaki način gradi diskurs veličanja rimskih vladara, njihove odgovornosti i brige za budućnost države, čime legitimizira ne samo njihove postupke nego i ovakav oblik vladavine u Rimu kao stabilan i prosperitetan. U ovome slučaju autor se poslužio nizom zavisnih rečenica u kojima je posljedica najjača logična poveznica između ideja; autor, naime, poručuje da je August na samrti pozvao k sebi upravo Tiberija da mu na brizi ostavi državu i narod; jedino je tako bio siguran da će poslije njega sve *ostati čitavo*. Paterkul na ovaj način već unaprijed legitimizira Tiberijevu vladavinu, a svoju namjeru opravdava tuđim, Augustovim, izborom i odlukom. Čitatelj je potpuno svjestan autorovog divljenja budućem vladaru; on nam nameće ideju da to Tiberije upravo zaslužuje. Ne čini to eksplicitno, nego vještim izborom i kombiniranjem leksema vezanih za odnos između Augusta i Tiberija. Također, vremenskim, pogodbenim, posljedičnim vezivanjem ideja implicira bezuvjetnu prihvatljivost ovoga mladića kao vladara Rima. Autor se u ovome slučaju poslužio strategijom *opravdavanja* unutar teorije o argumentaciji; on *opravdava* Augustov izbor nasljednika, ali i sve ono što će u budućnosti Tiberije kao vladar činiti.

Na temelju obrađenih primjera zaključujemo da je autor intezifikaciju očinsko-sinovskog odnosa između Augusta i Tiberija ostvario ciljanim leksičkim izborima. Korištenjem sintagmi sa snažnim prisvojnim adjunktima kao što su *suum filium* (svoga sina) i *sibi carissimi spiritus* (sebi najdražom dušom) pojačava osjećaj prisnosti i ljubavi između ova dva sudionika. Pojačavanje pozitivnog tona čitavog odnosa među sudionicima postigao je i specifičnim

⁵ Velej Paterkul ima običaj uz carsku porodicu koristiti nominacije i predikacije kojima je uzvisuje: *eminens* ('uzvišeni'), *eminentia* ('uzvišenost'), *claritudo* ('sjaj'), *elucēre* ('sijati'); često koristi i *superlative*, neki od njih pojavljuju se po prvi put upravo kod ovoga autora: *fulgentissimus* ('presvijetli'), *perfectissimus* ('savršeni') i sl.

leksičkim odabirom za nominaciju procesa jer metaforička upotreba glagola *revolavit* ('doletio') dodatno intenzivira osjećaj uzvraćene ljubavi i poštovanja između Tiberija i Augusta. Ovim leksičkim izborima naglašava Augustov očinski odnos, ali i visoku vrijednost Tiberija u njegovim očima. Valja naglasiti da naročitu snagu imaju prisvojni adjunkt *suus* i superlativ *carissimi*, koji je dodatno intenziviran dativom adjunkta *sibi*; ovim leksičkim i gramatičkim izborima autor pojačava prisnost između Augusta i Tiberija, prikazujući jednoga kao brižnog oca, a drugoga kao dostojnog nasljednika.

Značajan je aspekt ove analize i isključivanje iz diskursa činjenica neugodnih i nepovoljnih za Tiberija kao što je dugogodišnja napetost upravo između njega i Augusta. Ovaj autorov svjesni postupak može se smatrati nekom vrstom mitigacije jer ima za cilj ne samo prigušivanje nego i skrivanje informacija koje bi negativno markirale Tiberijevu (ali i Augustovu) ličnost, način nasljeđivanja carske pozicije i samu vladavinu, čime bi i umanjio njezinu legitimizaciju.

3.2. Intenzifikacija Augustovih zasluga za domovinu, Tiberijevih vojničkih sposobnosti i Germanikove odvažnosti

Velej Paterkul često koristi titulu *otac domovine* (II, 123) za Augusta, naglašavajući tako njegove zasluge za državu i legitimizirajući njegovu vlast. Ova titula dodjeljivana je samo za izuzetna postignuća koja su spasila domovinu od sigurne propasti, čime se dodatno potvrđuje Augustova uloga kao osnivača i čuvara stabilnog i prosperitetnog carstva. Ova strategija nominacije sudionika dio je šireg narativa koji Augustovu vladavinu prikazuje kao vrhunac rimske historije. Pohvalu Tiberijevoj vojničkoj sposobnosti te odvažnosti Germanika, njegovog posinka, autor također intenzivira u namjeri da uzveliča poduzetnost Rimljanina kao vojnika čijim je zaslugama Rim postao velesila. Time gradi diskurs opravdavanja i potpunog legitimiziranja djela i vladavine rimskoga cara, vojskovođe i vojnika općenito, kao i politike osvajanja i potčinjavanja *drugih* nadmoćnoj rimskoj vlasti.

Sed in hoc viro nescias utrum magis mireris quod laborum periculumque semper excessit modum an quod honorum temperavit! (Paterc. II, 122)

No kad je riječ o ovome mužu, ne znaš da li bi se više divio tome što je uvijek nadilazio mjeru napora i opasnosti ili tome što je znao naći pravu mjeru časti!

Quibus praeceptis instructum Germanicum suum imbutumque rudimentis militiae secum actae domitorem recepit Germaniae! Quibus iuventam eius exaggeravit honoribus, respondente cultu triumphis rerum, quas gesserat, magnitudini! (Paterc. II, 129)

Kakvim je uputama poučenog svojega Germanika i napojena temeljnim poznavanjem vojničovanja koje je s njime obavljao, dočekaao kao **pokoritelja** Germanije! *Kakvim je počastima obasuo njegovu mladost, dok je veličina trijumfa odgovarala veličini pothvata koje je poduzeo!*

U prvom primjeru autor za Tiberija koristi nominaciju *vir* ('muž'), kojom naglašava da se radi o muškarcu izvrsnih vrlina. Ona sama po sebi iskazuje karakterna svojstva, pa sadrži i elemente predikacije. Za njegovo djelovanje veže nominacije *labor* ('napor'), *periculum* ('opasnost'), *modus* ('umjerenost') i *honor* ('čast') kao ciljeve na koje su usmjerena Tiberijeva djelovanja; tako uzvišenim ciljevima autor naglašava da sve što je poteklo od njega može biti samo u interesu države i naroda (čime očito gradi diskurs apsolutne legitimizacije njegove privatne ličnosti, ali i načina vladanja Carstvom), tako da nabrojane nominacije istovremeno služe i kao atribucije njegovom karakteru, u čemu ponovo vidimo prisustvo strategije predikacije. Ove dvije strategije popraćene su intenzifikacijom u smislu pojačavanja i naglašavanja Tiberijevih izvrsnih osobina kao privatne ličnosti, ali i kao vojskovođe. Isti efekat postiže se nominacijama procesa *excessit* ('nadilazio') i *temperavit* ('znao naći'). U ovome primjeru zanimljiva je strategija perspektivizacije, odn. način konstruiranja agentivnosti, *nescias utrum magis mireris* ('ne znaš da li bi se više divio'), gdje autor koristi 2. l. jd. kako bi izravnim obraćanjem čitatelju i njega samoga učinio sudionikom tvrdnje, a istovremeno umanjio vlastitu ulogu u njezinom iznošenju; ovdje se radi o kolektivnom *ti*, koje uključuje sve čitatelje, a tvrdnji daje dimenziju općenitosti. Time ujedno stvara privid objektivnosti svoga, u potpunosti subjektivnog, stava. U ovome slučaju strategija intenzifikacije/mitigacije obostrano djeluje: autor vješto **ublažava** svoju ulogu u pojačanom i prekomjernom **naglašavanju** Tiberijevih vojničkih sposobnosti i karakternih odlika.

U drugom primjeru nominacije su uglavnom vezane za Tiberijeva posinka Germanika: *Germanicus*, *praeceptum* ('uputa'), *domitor* ('pokoritelj'), *honor* ('počast'), *magnitudo* ('veličina'), *triumphus* ('trijumf'). Navedenim nominacijama samo se prividno veliča Germanik, prava je namjera autora uzveličati Tiberija jer sve što je Germanik postigao, postigao je po njegovim *uputama*. Nominacije procesa koji polaze od Tiberija *recepit* ('dočekaao')

i *exaggeravit* ('obasuo') u službi su isticanja njegove velikodušnosti, dobre namjere i odsustva ljubomora; predikacija pohvale Tiberiju sadržana je, dakle, u samim nominacijama; u Tiberijevim reakcijama koje su potpuno usklađene s veličinom Germanikovih postignuća, tj. dobrohotnom načinu na koji ga dočekuje kao vojskovođu i svoga posinka, prepoznavamo strategiju argumentacije. Pozicioniranje autora istaknuto je i naglašenim divljenjem caru, što je u formalnom pogledu iskazao navođenjem uzvičnih rečenica i njihovim eksplicitnim obilježavanjem, stavljanjem uzvičnika na kraju; time je znatno intenzivirao učinak perspektivizacije samoga sebe u odnosu na Tiberija. Ovdje je osobito snažna predikacija *suum* ('svojeća'), kojom autor inzistira na očinskom odnosu Tiberija spram posinka Germanika (jednakim leksičkim odabirom autor je, kao što smo vidjeli, istaknuo očinsko-sinovsku prisnost između Augusta i Tiberija), kojega naziva *pokoriteljem Germanije*; tim ciljanim leksičkim izborom autor svakako ističe Germanikove vojničke sposobnosti i zasluge. Međutim, čitatelju fokusiranom na neizrečene namjere prepoznatljivija je i aluzija autora da kod Tiberija nema nikakve ljubomora, mada postoji golem razlog za to.

Iz prethodnih primjera zaključujemo da i usporedba Tiberija s drugim pozitivno ocijenjenim likovima, poput Germanika, ima za cilj naglasiti veličinu njegove privatne i vladarske osobnosti; Germanik je prikazan kao uspješan zahvaljujući Tiberijevim uputama, čime se implicira da su Tiberijeve sposobnosti ključne za uspjehe drugih.

Quas nos primo anno acies hostium vidimus! Quantis prudentia ducis opportunitatibus furentes eorum vires universas elusimus, fudimus partibus! Quanto cum temperamento simul civilitatis res auctoritate imperatoria agi vidimus! Qua prudentia hiberna disposita sunt! Quanto opere inclusus custodiis exercitus nostri, ne qua posset erumpere inopsque copiarum et intra se furens viribus hostis elanguesceret! (Paterc. II, 111)

Kakve li smo mi prve godine bojne redove neprijatelja vidjeli! U kolikim smo prigodama, zahvaljujući razboritosti vojskovođe, sve njihove bjesomučne snage odbili, razbili na dijelove! Vidjeli s kakvom se umjerenošću i uljudnošću, a u isti mah zapovjedničkim dostojanstvom, vodi rat! Kakvom su promišljenošću raspoređeni zimovnici! S kolikim je trudom neprijatelj zatvoren stražama naše vojske, kako ne bi nikuda mogao provaliti i kako bi se, siromašan u zalihama i bjesneći unutar sebe, iscrpio u svojim snagama.

Velej Paterkul u ovome primjeru koristi izrazito ekspresivan element, uzvičnu rečenicu, kojom je pokazao da nije ni imao nikakve namjere reći nešto kroz usta drugih, nego otvoreno iskazati vlastito divljenje Tiberiju, izravno sebe uključiti u diskurs veličanja sudionika. Osim toga, koristio je vrlo učinkovite upitne adjunkte, *kakve, u kolikim, kakvom, s kolikim*, koji redovito stoje uz nominacije Tiberijevih postignuća ili neprijateljske nemoći i poraza; budući da ovi adjunkti svojim sadržajem iskazuju količinu ili kvalitetu, oni su se također našli u funkciji intenziviranja nominacija uz koje stoje, tj. u funkciji isticanja pozitivnih osobina ne samo pojedinca, Tiberija, nego općenito skupine *mi* i istovremeno isticanja negativnih strana skupine *oni*; namjere autora jasno se uklapaju u okvire van Dijkovog ideološkog kvadrata (2003, 2006a).⁶ Zaključujemo da je, pored perspektivizacije, ovdje itekako prisutna strategija intenzifikacije, s osobito pozitivnim učinkom glede vojskovođe. Zanimljivo je da se nominacijama vezanim za Tiberija identificiraju njegove osobine, za šta autor koristi niz imenica koje u sebi sadrže elemente atribucije: *razboritost, umjerenost, uljudnost, zapovjedničko dostojanstvo, promišljenost*; nominacije procesa – *odbili, razbili, vidjeli, vodi* – također ciljano veličaju djelovanja pojedinca, ali i skupine *mi*. Čini se da je situacija obrnuta kod nominacija i klauza koje se tiču neprijatelja – uglavnom se odnose na procese i okolnosti kojima se iskazuje bespomoćnost, bezizlaznost iz situacije: *zatvoren stražama, kako ne bi mogao provaliti, bjesneći, iscrpio*. Valja istaknuti da je intenzifikacija veličanja skupine *mi* u ovome primjeru ostvarila vrlo snažan učinak kroz pojačavanje sadržaja okolnosti: *u kolikim prigodama, s kakvom umjerenošću i uljudnošću, s kolikim trudom, kakvom promišljenošću*.

Zaključujemo da je autor osobit efekt u pohvali trojici sudionika kao vladarima i vojskovođama postigao intenziviranjem nominacija iz vojne i političke terminologije: *domitor Germaniae, pater patriae i vir*, čime ističe njihove vojne uspjehe, sposobnost, hrabrost i zasluge za domovinu u namjeri da dodatno legitimizira njihova djela i vladavinu careva; time u isto vrijeme legitimizira osvajačku politiku koju su ostvarivali na terenu. Intenzifikacija je ostvarena i leksičkim izborima u funkciji nominacije, predikacije kao i argumentacije, naročito onima kojima se sudionici stavljaju u odnos superiornosti – Rimljani, odnosno inferiornosti – *drugi*. Za rimsku stranu vežu se izbori pozitivno markiranih karakteristika: *promišljenost, uljudnost, zapovjedničko*

⁶ Primjenjivanjem ovih strategija autori ostvaruju legitimizaciju sebe ili svoje grupe i delegitimizaciju drugoga ili druge grupe: naglasiti pozitivne osobine sebe ili svoje grupe, naglasiti negativne osobine drugoga ili druge grupe, prigušiti negativne osobine svoje ili svoje grupe, prigušiti pozitivne osobine drugoga ili druge grupe.

dostojanstvo i sl., dok su leksički izbori vezani za skupinu *drugi* usmjereni na naglašavanje njihovih negativnih osobina ili slabosti: *iscripio u svojim snagama, bjesneći, zatvoren stražama* i sl. Mitigaciju je autor najočitiije iskoristio u namjeri da udalji čitatelja od svoje subjektivnosti, koristeći, dakle, ovu strategiju uz strategiju perspektivizacije samoga sebe u odnosu na konkretnog sudionika, Tiberija, te u odnosu na predmet pisanja. U tu svrhu poslužio se l. licem množine uključujući time i druge, tj. rimske vojnike, ali i Rimljanine općenito u karakterizaciju sudionika Tiberija. Ovim postupkom isključio je sebe kao jedinog koji sudi o veličini njegovih djela i time ublažio svoju ulogu u toj procjeni. Mitigacija je u ovome slučaju imala za cilj doprinijeti dojmu autorove objektivnosti. Analiza odabranih primjera upućuje nas na zaključak da je historiografski narativ Veleju Paterkulu poslužio da kroz izmjenjivanje istine i preuveličavanja/obmane znatno utiče na mijenjanje ciljane društvene prakse (Schiffrin – de Fina – Nylund 2010: 6), čime je ujedno pokazao kako se historiografskim narativom gradi prikaz moralnog poretka u kojem je dominacija nad drugima sasvim prihvatljiva i opravdana.

3.3. Poređenje sudionika u funkciji gradnje rimskog nacionalnog i nadnacionalnog identiteta; kombinacija intenzifikacije i mitigacije

Karakteristično je za Veleja Paterkula da u svojim opisima protivničke strane, najčešće vojske, ali ponekad i pojedinca ili čitavoga naroda, često poseže za pohvalnim leksičkim i gramatičkim izborima, tako da nam se na prvi pogled čini kako autor nema nikakvu namjeru protivnike uniziti, nego ih predstaviti kao dostojne hvale i poštovanja. Ne iskazuje nikakvoga prijezira prema neprijateljskim vojnicima niti ih nastoji prikazati manje vrijednim od Rimljana; priznaje im hrabrost i junaštvo, odaje poštovanje. Međutim, vještom čitatelju, upućenom u različitosti i funkcije strategija kojima se autori služe u gradnji ciljanoga diskursa, vrlo brzo postaje jasno da je ova objektivnost samo privid kojemu je stvarni cilj uzveličati rimsku stranu jer su pohvalama iskazanim protivničkoj strani i rimske pobjede vrednije: što je moćniji neprijatelj i teži sukob, i pobjeda je veličanstvenija. Slabašan, nenaoružan i nedostojan neprijatelj ne donosi pobjedu vrijednu pamćenja. *Barbarima* često priznaje njihov sjaj i dostojanstvo. Na prvi pogled, funkcija toga termina nije ništa drugo doli ukazati na činjenicu da ciljani narod ne pripada rimskome soju, da su

jednostavno drugačiji, što je još jedan pokazatelj manipulativne moći diskursa⁷, kako će pokazati sljedeći primjer:

Maroboduus, genere nobilis, corpore praevalens, animo ferox, natione magis quam ratione barbarus, non tumultuarium neque fortuitum neque mobilem et ex voluntate parentium constantem inter suos occupavit principatum, sed certum imperium vimque regiam complexus animo statuit avocata procul a Romanis gente sua eo progredi, ubi cum propter potentiora arma refugisset, sua faceret potentissima. (Paterc. II, 108)

Maroboduj, **plemenita roda**, veoma snažna tijela, prkosna duha, **barbarin po narodnosti**, više nego po pameti, nije stekao među svojima ni nenadanu, ni slučajnu, ni nestalnu vlast, ni vlast koja se zasnivala na volji njegovih roditelja, nego je skupio u duši **svoje pouzdano gospodstvo i kraljevsku moć** i odlučio, odvrativši svoj narod daleko od Rimljana, krenuti onamo gdje bi **svoje učinio najmoćnijim**, kada se povuče zbog **nadmoćnijeg rimskog oružja**.

Autor u odabranome primjeru naglašava pozitivne karakteristike sudionika (pojedince) iz skupine *drugi*, prividno ostavljajući dojam objektivnosti; mada je *barbarin*, on mu priznaje osobine vrijedne štovanja: *pouzdanog gospodstvo, kraljevsku moć*. Sve to ipak u velikoj mjeri neutrališe strategijom mitigacije: navedeni kralj, *barbarin*, mogao je svoj narod učiniti *najmoćnijim* samo *daleko od Rimljana* i *kada se povuče zbog nadmoćnijeg rimskoga oružja*. Jasno je, dakle, čemu je poslužio autorov leksički izbor *barbarin*: uzvisivanju suprotne strane. Ovaj leksem kao gramatički izbor gradi još snažniji diskurzivni (manipulativni) učinak: radi se, dakle, o imenici u jednini koja se u formalnom pogledu odnosi na pojedinca. Ciljanim dodavanjem *po narodnosti* njezino je značenje znatno modificirano – pretvorena je u kolektivnu agentivnost, čime je ujedno poprimila svojstva predikacije kojom je okarakterisan čitav narod. Čak i bez navedenoga dodatka leksem *barbarin* bio bi u funkciji karakterizacije čitavoga naroda jer ako je kralj *barbarin*, i narod je barbarski. Zaključujemo da su navedeni jezički izbori korišteni u funkciji stvaranja snažne polarizacije između skupine *mi* i skupine *oni*.

U primjeni intenzifikacije i mitigacije i u ovome slučaju prepoznajemo van Dijkov ideološki kvadrat pozitivne prezentacije skupine *mi* i negativne

⁷ Van Dijk (2006a: 361) "Da bi se shvatio i analizirao manipulativni diskurs, potrebno je, prije svega, promotriti njegovo društveno okruženje."

prezentacije *drugih* (2003, 2005). Na prvi su pogled drugi i treći element iz spomenutog ideološkog kvadrata odsutni, a to je naglašavanje negativnih osobina *drugoga*, odn. prigušivanje njegovih pozitivnih osobina. Autor zaista u formalnom pogledu ne skriva Marodobujeve pozitivne strane niti naglašava one negativne. Međutim, kada imamo u vidu da ga je imenovao kao *barbarina*, iako je kralj jednoga naroda, te da je svoj narod mogao učiniti moćnim samo ako ga udalji od nadmoćnijeg Rimljanina, jasno je da je autor ipak gradio diskurs veličanja *rinskog* u odnosu na *tuđe*, te da je ova formalna objektivnost doista samo privid čija je stvarna funkcija uzvisivanje skupine *mi*. Pored specifičnih leksičkih izbora kojima imenuje sudionike i na taj način gradi strategiju njihove nominacije te izbora kojima ih je iz vlastite perspektive okarakterisao (strategije predikacije i perspektivizacije) u ovome primjeru snažno je iskazana i strategija argumentacije kroz odgovor na pitanje *zašto je odlučio udaljiti svoje od Rimljana*. Argument je: da bi ih učinio moćnijim, a to nikako nije mogao uz *nadmoćnije rimsko oružje*.

Analizom leksičkih i gramatičkih izbora iz odabranoga primjera najočitije se razotkriva manipulativna funkcija historijsko-političkog diskursa⁸ Veleja Paterkula. Modificiranjem učinka spomenutih strategija primjenom intenzifikacije ili mitigacije jasno se razdvajaju namjeravani – ponuđeni i stvarni – očiti ciljevi autora, te postaje očigledna njegova manipulacija čitateljevom percepcijom onoga što mu je u svome narativu ponudio.

Za razliku od prikaza kralja Marodobuja Velej Paterkul nema riječi hvale za Germane – opisuje ih kao divlji, lukav narod, stvoren za laganje:

At illi, quod nisi expertus vix credat, in summa feritate versutissimi natumque mendacio genus, simulantes fictas litium series et nunc provocantes alter alterum in iurgia, nunc agentes gratias, quod ea Romana iustitia finiret feritasque sua novitate incognitae disciplinae mitesceret et solita armis discerni iure terminarentur, in summam socordiam perduxere Quintilium, usque eo, ut se praetorem urbanum in foro ius dicere, non in mediis Germaniae finibus exercitui praeesse crederet. (Paterc. II, 118)

A oni su – u što bi jedva ko povjerovao, osim onoga ko je to iskušao – u **najvećem divljaštvu najpodmukliji** i kao **narod rođen za laž hineći** izmišljene nizove parnica i čas **izazivajući** jedan drugoga na **prepirke**, čas izričući zahvalnost što rimska pravednost rješava svade i što njihova

⁸ Van Dijk (2006b: 160) tvrdi da je CDA, između ostaloga, fokusirana na socio-političke ciljeve autora budući da se u tom kontekstu očituje zloupotreba moći skupine *mi*.

surovost postaje pitomijom **zahvaljujući novosti nepoznata nauka** i što se **zakonom okončava ono što se običavalo razrješavati oružjem**, doveli Kvintilija do krajnje nemarnosti, sve dotle da je povjerovao kako kao gradski pretor na trgu izriče pravdu, a ne kako usred granica Germanije zapovijeda vojskom.

U datome primjeru veoma su intenzivirane nominacije i predikacije kojima je autor negativno okarakterisao skupinu *drugi*: *najveće divljaštvo, hineći, najpodmukliji, svađe, narod rođen za laž, prepirke, surovost* i sl., dok su s druge strane jednako snažno pojačane one pozitivne koje se vežu uz skupinu *mi*: *nadmoćnije rimsko oružje, rimska pravednost rješava svađe, gradski pretor izriče pravdu*. Ovdje također prepoznamo i intenziviranu strategiju argumentacije kojom autor sasvim izravno opravdava rimsku osvajačku politiku jer je skupina *mi* predstavljena kao ona koja zakonom rješava svađe te *zakonom okončava ono što se običavalo razrješavati oružjem*; ovaj drugi način očito pripisuje skupini *oni*. Velej je ovakvim ciljanim leksičkim i gramatičkim izborima intenzivirao polarizaciju skupina *mi/oni* u kulturološkom kontekstu: ono što su Germani običavali rješavati surovo, divljački – oružjem, Rimljani rješavaju na civiliziran način – primjenom zakona. Vrhunac legitimizacije rimske osvajačke politike autor postiže tvrdnjom da su Germani čak iskazivali svoju zahvalnost Rimljanima što su ih potčinili sebi jer je upoznavanjem sa zakonodavstvom i civiliziranim načinom života *njihova surovost postala pitomijom*. Na koncu autor ponovo inzistira na divljaštvu skupine *oni* u odnosu na skupinu *mi* tvrdeći da ono što su Rimljani već odavno razvijali i primjenjivali – zakonodavstvo, za Germane je bilo *nepoznati nauk*.

Mitigacija je, u prvome primjeru, prisutna prije svega u autorovom pokušaju da ostane objektivan u svome prikazu *drugih* jer ih je na prvi pogled zaista predstavio kao protivnike dostojne poštovanja. Međutim, zaključujemo da je svojim leksičkim izborima na koje smo već ukazali, a pogotovo kolektivnom agentivnošću *barbari*, snažno okarakterisao skupinu *drugi* kao inferiornu u odnosu na skupinu *mi*. Ovim i drugim leksičkim i gramatičkim izborima u funkciji intenziviranja ili ublažavanja navedenih diskurzivnih strategija autor je razvio diskurs potpuno različitih i polariziranih odnosa moći⁹. Legitimizaciju rimske osvajačke politike ostvario je postavljanjem skupine *mi* u superornu poziciju nad skupinom *oni* u smislu da je superiorna skupina onoj inferiornoj donijela prosperitet i stabilnost dovodeći je pod svoju teritorijalnu, političku i kulturološku dominaciju. *Moć* je jedan od ključnih koncepata

⁹ Van Dijk (2008b: 13) smatra da su diskurzivne strukture preslika struktura moći.

na koje je fokusirana CDA¹⁰; ona uključuje dominaciju socijalnih skupina i njihovih institucija (van Dijk 1993: 4) nad skupinama *drugih* čime ostvaruju kontrolu nad njima upravo ovako čemu svjedočimo čitajući historijski narativ Veleja Paterkula.

Kreiranje rimskog nadnacionalnog identiteta odjek je ideologije¹¹, ne samo ratobornih Rimljana koji su uspostavili fizički oblik vlasti nad velikim geografskim područjima i narodima koji su ih nastanjivali, nego i samih autora unutar rimske književnosti koji su diskursom građenim kroz svoje pripovijesti tu dominaciju bilježili, slavili i čuvali. I na taj način se nametao dominantni identitet Rimljana kojeg su *drugi* bili prinuđeni prihvaćati. Dakle, formiranje nacionalnog i nadnacionalnog identiteta bilo kojega naroda svojevrsna je lingvistička manifestacija ideologije opravdavanja osvajačke politike; u obrađenim tekstovima Veleja Paterkula upravo je ovakva ideologija¹² podržavala nejednake odnose moći što je u konačnici njezina politička svrha.

Kreiranje pozitivne prezentacije *sebe* ili skupine *mi* i negativne prezentacije skupine *drugi* gotovo uvijek uključuje i ponižavanje drugih etničkih skupina (van Dijk 1989: 94), što čini srž dominacijskih ideologija i praksi.

3.4. Ekspresivna modalnost i zazivanje bogova

Zazivanje bogova bio je spasonosni čin sveprisutan u rimskom vjerovanju i običajima, za kojim se redovito posezalo pred prijetećim opasnostima, ali i u situacijama kada se nastojalo uzvisiti postignuće po kojem će biti upamćen rimski narod ili bitan pojedinac. Rimski autori, ma kojemu žanru pripadali, koristili su ovo stilsko sredstvo u funkciji ekspresivne modalnosti; to je, naime, učinkovit način za postizanje različitih emotivnih afekata kod slušatelja ili čitatelja. Velej Paterkul tako poziva bogove da budu svjedoci veličine postignuća rimske vojske ostvarenih pod vođstvom vojskovođe i vladara Tiberija. Zazivanje božanstava autor vrlo vješto koristi u funkciji strategije opravdavanja i legitimizacije djela koja su gotovo uvijek napadačka i osvajačka jer kada bogovi posvjedoče njihovoj veličini, ona postaje neporeciva i potpuno legitimizirana.

¹⁰ Van Dijk (2009: 63) iznosi da je cilj CDA kritički analizirati govorene i pisane tekstove i time doprinijeti njihovom shvatanju i interpretiranju.

¹¹ Van Dijk (2006: 730) "Ideologija je jedna od dimenzija društvenog identiteta i predstava samih sebe različitih društvenih skupina."

¹² Prema M. Reisić i R. Wodak (2017: 23) tri neizostavna i nepromjenljiva elementa CDA jesu ideologija, moć i kritika.

Pro dii boni, quanti voluminis opera insequenti aestate sub duce Tiberio Caesare gessimus! (Paterc. II, 106)

O dobri bogovi, koliki smo opseg junačkih djela postigli sljedećega ljeta pod vodstvom Tiberija Cezara!

Autorovo obraćanje božanstvima u formi nominacije *dobri bogovi* možemo shvatiti na dva načina: kao uzvik oduševljenja Tiberijem ili uzvik zahvale što su dopustili da se pod njegovim vodstvom izvrše tolika *junačka djela*. Kako god da shvatimo ovaj uzvik, autor je zazivanjem bogova učinio sudionicima svoje tvrdnje i time legitimizirao spomenuta djela, zbog čega u ovoj nominaciji osjećamo i prisustvo strategije argumentacije. Ona je iskazana i kroz prisustvo **toposa**¹³ **pobjede**, koji je vrlo čest u rimskoj historiografiji i kulturi. Jednako je očit i **topos pozivanja na autoritet bogova**, koji su u isto vrijeme pozvani za svjedoke spomenutih postignuća, ali im i daju zasluženi legitimitet. Također je prisutna i **premissa pobjede su se postizale pod Tiberijevim vodstvom pa smo i mi ostvarili ova junačka djela zahvaljujući tako dobrom i sposobnom vođi**. Vojskovođa je poslužio kao argument uz koji su Rimljani postigli spomenuta *djela* – bez njega ona ne bi bila ostvarena. Sam Tiberije imenovan je na tri načina: ličnim imenom, *Tiberio*, funkcionalizacijom *duce*, tj. imenicom koja govori o njegovoj funkciji u rimskoj vojsci i metaforom *Caesare*, kojom autor uzvisuje Tiberija do cara i prije nego što je to ovaj postao. U imenovanju Tiberija carem prepoznavamo i elemente predikacije jer je sudionik okarakterisan kao vladar, ali i strategiju perspektivizacije jer je očito kako se autor pozicionira u odnosu na njega, kao laskavac koji ga unaprijed postavlja na carsku poziciju. Nominacija aktera *mi* formalno je neizrečena: ona se našla u sastavu nominacije procesa *gessimus* ('smo postigli'), u glagolskom završetku za 1. l. mn. *-mus*, što je u latinskom jeziku uobičajeno kao i u bosanskom: ako subjekat, odn. sudionik od kojega proces polazi treba biti izrečen

¹³ Topoi ili lat. loci ('mjesto') specifična su, ponekad ključna, mjesta u iskazu koja povezuju argumente s tvrdnjama. Oni su sastavni dio semantičke konstrukcije prostora, vremena ili kulture specifičnog teksta ili diskursa. Wodak, Reisigl i Liebhart (1999/2009: 34) topose tumače kao "pravila zaključivanja kojima se povezuju argumenti sa zaključcima ili tvrdnjama". Stoga se oni smatraju elementima argumentacijske sheme koja vodi do zaključivanja; u trenutku kada naruše pravilo racionalne argumentacije, prelaze u logičke pogreške; to su u logici i retorici neispravni zaključci nastali nepravilnim zaključivanjem. Ruth Wodak (2006: 74) topose stavlja u tijesnu vezu s teorijom argumentacije definišući ih kao "dio argumentacije" koji u sebi sadrži elemente "obavezujućeg"; oni svojim sadržajem vode argument do zaključka, pa onda i tvrdnje. Richardson (2004: 230) ih, opet, definiše kao "općenite ključne ideje iz kojih se mogu generirati specifični stavovi ili argumenti".

u formi lične zamjenice, njegovo je iskazivanje nepotrebno jer je iz završetka glagola očito o kojem se licu radi (osim ako se on iz nekoga razloga želi naglasiti). Strategija predikacije *quanti voluminis* ('koliki opseg') uz *opera* ('djela') ponovo uključuje i stav samoga autora, rimskog časnika, njegovo oduševljenje vojskovođom i njegovim sposobnostima, tako da je ova strategija praćena perspektivizacijom, pozicioniranjem autora kao podanika vojskovođe, časnika koji je učestvovao u ostvarenju njegovih junačkih djela. Sve je popraćeno strategijom intenzifikacije obilježene neskrivenim divljenjem autora.

Zaključujemo da Paterkul koristi ekspresivnu modalnost – zazivanje bogova, kako bi pojačao emocionalni naboj svojih tekstova. Odabrani primjer, po formi i sadržaju, doživljavamo kao intenzifikaciju autorove percepcije cara i vojskovođe. Autor je svojim leksičkim izborima gradio diskurs apsolutnog legitimiziranja Tiberija na spomenutim pozicijama: titulom *Caesar* i sintagmom *quanti voluminis opera* ('koliki opseg junačkih djela') uzdiže ga do carske veličine i prije nego što je to postao, a zazivanje bogova *di boni* ('dobri bogovi') koristi kao retoričko sredstvo za dodatno veličanje Tiberija, gdje su sami bogovi svjedoci njegove vrijednosti i zasluga. U tolikoj subjektivnosti autora prepoznajemo ne samo divljenje nego i njegovo dodvoravanje caru uz kojeg je ostvario značajnu vojničku karijeru kao i dimenziju koristoljublja. Jednako tako često korišten uzvik *Pro dii boni* ('O dobri bogovi') kao i rečenica *Non tempero mihi quin tantae rerum magnitudini hoc quaecumque est inseram* ('Ne mogu se suzdržati, a da u tako znamenite događaje ne upletem i ovo') (II, 107) pokazuju visok stepen autorove emocionalne uključenosti i divljenja prema Tiberiju.

Jednak učinak postigao je zazivanjem bogova *Pro dii immortales* ('O besmrtni bogovi') (II, 52) u prilici gdje uzvisuje Augustovu blagonaklonost i milosrđe prema Brutu¹⁴, koji se u boju kod Farsala¹⁵ stavio na stranu Pompeja.

3.5. Mitigacija negativnih aspekata Tiberijevog lika:

Intenzifikacija i mitigacija dvije su strategije koje se u širem historijskom narativu smjenjuju čas veličanjem pozitivnih karakteristika sudionika, procesa ili okolnosti, čas ublažavanjem onih negativnih. Njihovim svjesnim i namjernim kombiniranjem autor gradi manipulativni prikaz određene situacije ili sudionika utječući time na čitateljevu percepciju prikazanoga, a da on toga najčešće nije ni svjestan. Upravo time služio se i Velej Paterkul, a sve u

¹⁴ Marko Junije Brut (Marcus Iunius Brutus), kasniji vođa urote protiv Cezara.

¹⁵ 9. august 48. pr. Kr. – Pharsalus – grad u Tesaliji.

nastojanju da lik Tiberija, vojskovođe i vladara, učini što prihvatljivijim, ne samo za svoje savremenike nego i za čitatelje u stoljećima dalekoj budućnosti. Budući da je mnoštvo ovakvih primjera u Velejevoj *Rimskoj historiji*, zbog ograničenosti duljinom članka analizirat ćemo po jedan reprezentativan u sljedeća dva poglavlja:

... solus semper equo vectus est, solus cum iis, quos invitaverat, maiore parte aestivarum expeditionum cenavit sedens; non sequentibus disciplinam, quatenus exemplo non nocebatur, ignovit; admonitio frequens, interdum et castigatio, vindicta tamen rarissima, agebatque medium plurima dissimulantis, aliqua inhibentis. (Paterc. II, 114)

... sam je uvijek jahao na konju, u većem dijelu ljetnih pohoda sam je sjedeći objedovao s onima koje bi pozvao.. Opraštao je onima koji se nisu pokoravali stezi, dotle dok to nije škodilo kao loš primjer; opominjanje je bilo često, ponekad i prekoravanje, kažnjavanje je ipak bilo veoma rijetko, te se držao sredine, na većinu se toga ne osvrćući, ponešto sprečavajući.

Paterkul opet svojim diskursnim strukturama svjedoči o besprijekornoj naravi Tiberija, ublažavajući i vješto izbjegavajući navođenje njega kao sudionika u procesima koji svjedoče o neugodnostima i negativnim posljedicama. U prva tri **materijalna** procesa, *vectus est* ('jahao'), *sedens* ('sjedeći') i *cenavit* ('objedovao'), stavlja ga u ulogu vršioca radnje, koja sama po sebi ne bi ni imala neku specifičnu snagu da nije ojačana upotrebom adjunkta *solus*¹⁶ ('sam'), koji ovdje ima dvostruku ulogu, Agensa i ujedno opisivanja njegovog karaktera; njime autor ističe ne samo Tiberijevu neustrašivost nego aludira i na činjenicu da Tiberije zbog svoje dobrote i časti nije imao neprijatelja, pa se nije ni trebao nikoga bojati. **Verbalni** proces *invitaverat* ('pozivao') također je u funkciji ukazivanja na njegovu dobrohotnost prema drugima, odsustvo oholosti, jer je za svoju trpezu pozivao druge; on je ovdje u ulozi Govornika. Ipak, najjači manipulativni učinak Paterkul je u ovim primjerima ostvario upotrebom **mentalnih** procesa *ignovit* ('opraštao'), *agebatque medium* ('držao se sredine'), *dissimulantis* ('ne osvrćući se') i *inhibentis* ('sprečavajući'). Očito je da je Tiberije ovdje kao Doživljač prikazan kao osobito umjerena,

¹⁶ Solus, a, um ('sam', 'sama', 'samo') u latinskom jeziku svrstava se među zamjениčke pridjeve. Oni se mogu koristiti i kao pridjevi i kao zamjenice, u zavisnosti od konteksta. Osim toga dobili su naziv zamjениčki pridjevi jer su od pokaznih zamjenica preuzeli dugi genitivni nastavak jednine -ius i dugo -i iz dativa jednine. U datome primjeru solus je u zamjениčkoj upotrebi jer stoji samostalno u rečenici i ima funkciju Vršioca radnje.

dobronamjerna i blaga osoba, što je u potpunosti subjektivan prikaz njegove naravi, onakav kakav nam je htio dati autor – ideološki motivirana perspektivizacija. Pored svega ovoga, ne može nam promaknuti autorov postupak kojim, kao što smo već spomenuli, isključuje Tiberija iz procesa koji uključuju bilo kakvo negativno djelovanje, neugodnosti po druge, zamjenjujući same procese glagolskim imenicama *admonitio* ('opominjanje'), *castigatio* ('prekoravanje') i *vindicta* ('kažnjavanje') kao da su to radnje koje su se dešavale, ali on ih nije izvršavao. Paterkul je ovdje koristio **nominalizacije**, tj. sažeo je čitave procese u glagolske imenice kojima su procesi u potpunosti obezličeni s očitom namjerom da njihov negativan sadržaj odvraća od Tiberija. Uz to su još sve ove glagolske imenice dodatno ublažene upotrebom adjunktā *frequens* ('često'), *interdum* ('ponekad') i *tamen rarissima* ('ipak vrlo rijetko'), koji su ovdje u funkciji vremenskih okolnosti.

Iz datoga primjera zaključujemo da su se u funkciji mitigacije najsnažnije prepoznale nominalizacije *admonitio* ('opominjanje'), *castigatio* ('prekoravanje') i *vindicta* ('kažnjavanje'). Autor ih koristi kako bi sve negativne radnje distancirao od Tiberija. Ovaj pristup minimizira Tiberijevu odgovornost za loše postupke prenoseći je na nedefinirane sudionike, izvršitelje tih radnji, čime Tiberija gotovo potpuno pasivizira kao sudionika. Dakle, mitigacijom u ovome slučaju autor depersonalizira izvršitelje radnji koje su imale negativne posljedice na trpitelje i na taj način gradi diskurs opravdavanja Tiberijevih postupaka. U ovome primjeru jasno se očituju elementi iz van Dijkovog ideološkog kvadrata (2003, 2006a): isticanje pozitivnih osobina skupine *mi* (u ovome slučaju pojedinca iz skupine *mi*) te prigušivanje negativnih osobina skupine *mi*, čime autor nastoji izgraditi legitimizaciju spomenute skupine i njezine osvajačke politike.

3.6. Strategija opravdavanja: prikazivanje Tiberija kao nevoljskog vladara:

Una tamen veluti luctatio civitatis fuit, pugnantis cum Caesare senatus populi que Romani, ut stationi paternae succederet, illius, ut potius aequalem civem quam eminentem liceret agere principem. Tandem magis ratione quam honore victus est, cum quidquid tuendum non suscepisset, periturum videret, solique huic contigit paene diutius recusare principatum, quam, ut occuparent eum, alii armis pugnaverant. (Paterc. II, 124)

Postojalo je ipak kao neko hrvanje države, dok se senat i rimski narod borio s Cezarom da naslijedi očevo mjesto, a on da mu bude slobodno

da radije igra ulogu jednakopravnog građanina nego istaknutog prvaka. Naposljetku je svladan više razboritošću nego čašću, jer je vidio da će propasti sve ono što ne preuzme na čuvanje, te **se jedino njemu dogodilo da se gotovo duže protivio principatu nego što su se drugi oružjem borili da ga zadobiju.**

Zanimljivo je da za veličanje Tiberija i njegove skromnosti u preuzimanju vlasti, tj. nagovaranju države i senata da tu obavezu preuzme, Paterkul koristi ratnu terminologiju: *luctatio* ('hrvanje'), *pugnantis* ('koji su se borili'), *victus est* ('savladan je'), *periturum* ('propast će'), *recusare* ('odbijati'), *occuparent* ('zadobiju'), *armis pugnaverant* ('oružjem su se borili'). Autor se time očito poslužio da bi ostvario što jači kontrast s Tiberijevom željom da radije bude *jednakopravan građanin, nego istaknuti prvak*. U okviru ovih sintagmi dva puta koristi **mentalni** proces *recusare* ('odbijati') i *videret* ('vidio je'), u kojima se Tiberije javlja u ulozi Doživljača koji duboko proživljava nametnutu mu obavezu ne želeći je prihvatiti iz skromnosti, a ne neodgovornosti. U **materijalni** proces *pugnantis* ('dok se borio') Tiberije nije uključen kao sudionik, nego se našao u sastavu Okolnosti društva *cum Caesare* ('s Cezarom'), dok se u procesima *succederet* ('da naslijedi') i *agere* ('djeluje/igra ulogu') javlja u ulozi Vršioca radnje. Budući da ga autor u ovome kontekstu prikazuje kao onoga koji iz skromnosti, protiv vlastite želje, prihvata toliku odgovornost, ali i čast i privilegiju, on ga tim postupkom stavlja čak u ulogu Trpitelja procesa kojemu bi trebao biti Vršilac. U procesu *contigit* ('dogodilo') našao se, opet, u ulozi Korisnika radnje, što je po slijedu procesa u potpunoj suprotnosti s prethodno rečenim: on iz Trpitelja prelazi u stvarnog Korisnika jer će se na koncu doista okoristiti ponuđenim. Iako se ova diskursna konstrukcija temelji na leksičkim izborima iz ratne terminologije, cilj joj je ukazati na miroljubivu platformu dešavanja u Rimu koja će se izgraditi Tiberijevim dolaskom na vlast. Ovakvom taktikom, leksičkim sredstvima iz jedne domene, ratne, ostvaruje potpuno obrnut učinak, miroljubiv i dobronamjeran, u datome kontekstu¹⁷.

Mitigacija se, dakle, u odabranome primjeru očituje upravo kroz leksičke i gramatičke izbore autora, način definiranja procesa i stavljanje Tiberija u ulogu sudionika čije su ambicije potisnute, a koristoljublje uklonjeno iz njegove naravi i namjera. Ratna je terminologija na prvi pogled u potpunoj suprotnosti sa skromnošću nevoljkog vladara koji preuzima vlast samo zbog nužnosti; upravo ta suprotnost u funkciji je intenziviranja karakternih osobina

¹⁷ Van Dijk (2008b: 111) tvrdi da se ključne dimenzije diskursa generiraju u okviru kontekstualnih struktura.

sudionika, što nam je Velej ciljano namjeravao nametnuti. Ovo je također primjer svjesnog kombiniranja intenzifikacije i mitigacije, što upravo razotkriva Velejevu manipulativnu namjeru u kreiranju i prikazu karaktera ciljanog sudionika. Mitigacija u ovome slučaju čak nadilazi trenutni prikaz vladara Tiberija: naglašavanjem njegove nevoljkosti da postane vladarem, preuzimanjem vlasti iz nužnosti, a ne ambicije, način je na koji autor unaprijed opravdava njegovu buduću nepoduzetnost kao i promišljeno izlaganje drugih pogibelnim situacijama, dok će on, kao vojskovođa i vladar, čuvati vlastiti život čak i po cijenu sudbine naroda i države. Autorova svjesnost svih nedostataka Tiberijeve naravi, a s druge strane namjera da nam ponudi prikaz gotovo savršena čovjeka, svjedoči o stvaranju manipulativnoga diskursa kojim je ciljano želio usmjeravati kreiranje čitateljeve percepcije ovoga sudionika.

Zaključujemo da Paterkul u funkciji mitigacije koristi koncept *recusatio imperii* ('odbijanje vlasti'), samo da bi naglasio skromnost, ali ne i nesposobnost ili neodgovornost. Ova strategija stvara sliku Tiberija kao vladara koji je prihvatio carski položaj samo zbog dužnosti prema državi, a ne iz osobnog slavljublja. Time se legitimizira njegova vlast; on je zaštitnik carstva koji osigurava njegovu stabilnost i kontinuitet, a vlastita želja za slavom ili koristoljubljem čak i ne postoji. Ovo poglavlje, kao i prethodno, očiti je primjer elementa iz van Dijkovog ideološkog kvadrata: prigušivanje negativnih osobina skupine *mi*, u ovome slučaju pojedinca iz te skupine.

3.7. Intenzifikacija/mitigacija autorove pristranosti

Diskursna strategija perspektivizacije, pored toga što ukazuje na uloge sudionika i njihove međusobne odnose moći u određenom kontekstu, ukazuje i na način pozicioniranja autora prema tvrdnji koju iznosi, njegovu uključenost ili distanciranje (Wodak 2009). Kognitivne prezentacije ciljane društvene stvarnosti, uvjetovane političkim, kulturološkim ili historijskim kontekstom, značajna su dimenzija manipulativnog diskursa (van Dijk 1989: 165). To postiže različitim jezičkim sredstvima: preuzimanjem tuđih riječi (upravnim, neupravnim ili slobodnim neupravnim govorom), konektorima, deiktičnim riječima, metaforama, diskursnim markerima¹⁸ i sl. Iz lingvističke perspektive postavlja se pitanje šta autora navodi da našu pažnju usmjerava na nešto što

¹⁸ Jezičke poštapalice, ovaj..., onaj..., šta ja znam i sl. u govornom jeziku služe kao diskursne oznake; često su u funkciji perspektivizacije jer oklijevanje govori o trenutnom pozicioniranju autora spram tvrdnje koju iznosi. D. Schiffrin (2015: 57) definira ih kao neobavezne rečenične elemente u funkciji vezivanja i razvoja govora ili teksta.

je *neko drugi* rekao, zašto je koristio drugo lice jednine kada se obraća nevidljivim, odsutnim ili budućim čitateljima, koji će tekst čitati tek stoljećima kasnije, zašto je informaciju iznio u nizu upitnih ili uzvičnih rečenica itd. Zbog prostorne ograničenosti rada podsjećamo na odabrane primjere iz prethodnih poglavlja koje smo već popratili analitičkim komentarom i kratkom diskusijom u skladu s poglavljima u kojima su dati kao specifični primjeri autorovog obrasca u prikazu sudionika i njihovoj karakterizaciji.

Quas nos primo anno acies hostium vidimus! Quantis prudentia ducis opportunitatibus furentes eorum vires universas elusimus, fudimus partibus! Quanto cum temperamento simul civilitatis res auctoritate imperatoria agi vidimus! Qua prudentia hiberna disposita sunt! Quanto opere inclusus custodiis exercitus nostri, ne qua posset erumpere inopsque copiarum et intra se furens viribus hostis elanguesceret! (Paterc. II, 111)

Kakve li smo mi prve godine bojne redove neprijatelja vidjeli! U kolikim smo prigodama, zahvaljujući razboritosti vojskovođe, sve njihove bjesomučne snage odbili, razbili na dijelove! Vidjeli s kakvom se umjerenošću i uljudnošću, a u isti mah zapovjedničkim dostojanstvom, vodi rat! Kakvom su promišljenošću raspoređeni zimovnici! S kolikim je trudom neprijatelj zatvoren stražama naše vojske, kako ne bi nikuda mogao provaliti i kako bi se, siromašan u zalihama i bjesneći unutar sebe, iscrpio u svojim snagama.

Sed in hoc viro nescias utrum magis mireris quod laborum periculis semper excessit modum an quod honorum temperavit! (Paterc. II, 122)

No kad je riječ o ovome mužu, ne znaš da li bi se više divio tome što je uvijek nadilazio mjeru napora i opasnosti ili tome što je znao naći pravu mjeru časti!

Autori, dakle, svjesno biraju svoj odnos prema društvenoj stvarnosti koju nam izlažu i kroz svoje pozicioniranje unutar vlastitog diskursa, nude nam njezin subjektivni ili objektivni prikaz. Jasno je da naš doživljaj te stvarnosti ovisi o načinu na koji oni pozicioniraju sebe, ali i sudionike unutar nje. Već smo u jednom od prethodnih poglavlja primijetili i komentarisali autorovo vješto i potpuno svjesno korištenje 2. lica jednine uz konjunktiv oklijevanja: *nescias utrum magis mireris – ne znaš da li bi se više divio*; ovakvim pozicioniranjem sebe naspram čitatelja stvara privid njegove uključenosti u dešavanja, čime ujedno umanjuje dojam vlastite subjektivnosti. Jednako vješto

koristi i 1. l. mn. (u prvome primjeru), čime je i druge učinio svjedocima veličine Tiberijevih djela i time pomaknuo fokus sa sebe na njih umanjujući na taj način značaj vlastitog suda. Znakovito je to što su u datim primjerima dvije suprotstavljene diskurzivne strategije isprepletene: mitigacija prati perspektivizaciju autora; intenzifikaciju prepoznajemo u pojačavanju pozitivne slike o Tiberiju, naročito nizom uzvičnih rečenica, a vještim izborom leksičkih i gramatičkih elemenata nastoji ublažiti vlastito divljenje i pristranost. U svakome slučaju, divljenje koje autor iskazuje svojevrsna je legitimizacija rimske osvajačke politike izrečena kroz veličanje fokusnoga sudionika, Tiberija, i njegovih djela, vojnih postignuća, pokoravanja i potčinjavanja *drugih*.

3.8. Retoričko pitanje u funkciji intenzifikacije Tiberijevih vojničkih vrlina i uspjeha

Retoričko pitanje često je korišteno u antičkoj književnosti kao stilsko sredstvo za postizanje emotivnog efekta, čime je informativna uloga upita potisnuta. Radi se o tvrdnji ili zahtjevu koji se iz stilskih razloga preoblikuju u pitanje. Stoga se na ovakvo pitanje odgovor i ne očekuje, nego se njime kod čitatelja, ili slušatelja u govorništvu, izaziva osjećaj odobravanja, divljenja, čuđenja, odbojnosti, ogorčenja, pa čak i mržnje. U Paterkulovom historijskom narativu to je iznimno snažna tvrdnja ideološki fokusirana na gradnju čitateljeve percepcije carevih sposobnosti i vladavine. Čitavo je 122. poglavlje u funkciji autorovog legitimiziranja Tiberija kao vojskovođe i vladara, ali još i više njegovog nastojanja da tu legitimizaciju izmami od samoga čitatelja.

Tko da se ne divi tomu što je Tiberije, premda je bez sumnje zaslužio sedam trijumfa, bio zadovoljan trima čime se, među ostalim, ističe i odlikuje jedinstvena umjerenost Tiberija Cezara? Tko naime može sumnjati kako zbog osvajanja Armenije i zbog ustoličenja njezina kralja, kojemu je na glavu vlastitom rukom bio postavio kraljevsko znamenje, i uređenja prilika na Istoku nije trebao proslaviti ovaciju, te kao pobjednik nad Vindeličanima i Rečanima nije trebao kolima ući u grad? Nadalje, poslije njegova usvojenja, nakon što su u neprestanom trogodišnjem vojevanju bile slomljene snage Germanije, zar mu nije valjalo udijeliti i primiti istu čast? A poslije poraza pretrpljenog pod Varom, zar se nije, u trenutku kad je najsretnijim ishodom događaja, bržim od očekivanog, upravo ta Germanija bila uništena, trebao pripremati trijumf najvećega vojskovođe? No kad je riječ o ovome mužu, ne znaš da li da se više

diviš tomu što je uvijek nadilazio mjeru napora i opasnost ili tomu što je znao naći pravu mjeru časti!? (II, 122)

Autor u navedenom poglavlju sasvim svjesno i ciljano nastoji u čitatelju izgraditi divljenje prema caru i njegovim postignućima. Sāmo retoričko pitanje, kao što je već naglašeno, ima tu funkciju, ali kao da to nije dovoljno, autor sve dodatno pojačava leksičkim i gramatičkim izborima koji su fokusirani na intenzifikaciju careve ličnosti i djela. Jezički izbori usmjereni na njega krajnje su pozitivno markirani: *zaslužio, odlikuje, ističe, proslaviti, nadilazio, trijumf, čast, umjerenost, pobjednik, muž, osvajanje, najveći vojskovođa, ovacije* i sl. S druge strane, leksička i gramatička sredstva usmjerena na protivničku stranu naglašavaju njezinu nemoć u odnosu na rimskoga cara, na potčinjenost i uniženost: *osvajanje Armenije, slomljene snage Germanije, pobjednik nad Vindeličanima i Rećanima, Germanija je bila uništena*. Nemoć protivničke strane, konkretno Armenije, pojačana je i izjavom autora da je rimski car ustoličio njihovog kralja i da mu je *svojom rukom na glavu stavio kraljevsko znamenje*, kao i činjenicom da je *uredio prilike na Istoku*. Treći nivo učinkovitosti ovakvog autorovog postupka izravan je utjecaj na čitatelja kojemu uporno postavlja pitanja na koja se odgovor ne očekuje, nego se njima gradi naša percepcija cara, u kojoj čak nema ni mjesta sumnji u njegovu veličinu: *tko da se ne divi, tko naimo može sumnjati, zar mu nije valjalo udijeliti, zar se nije trebao pripremiti trijumf*. Utjecaj na čitateljevu percepciju osnažen je upotrebom 2. lica jednine, čime se autor izravno obraća čitatelju na način da on sam ima utisak da se obraća upravo njemu kao pojedincu: *ne znaš da li da se više diviš...* Upotreba 2. l. jd. vrlo je vješt postupak autora kojim čitatelja prisiljava na mentalnu reakciju: postavlja mu izravno pitanje kao da očekuje odgovor, a odgovor bi bio legitimizacija sudionika i njegovih djela, koja su, u ovome slučaju, ratnička, osvajačka. Očito je da interakcija između autora i čitatelja vodi ka gradnji mentalnih modela ponuđene društvene stvarnosti, koji postaju daleko širi od samoga teksta na kojem se temelje (van Dijk 1993a: 124-125).

Zaključujemo da je Velej Paterkul, u nastojanju da osigura legitimizaciju osvajačke politike rimskoga režima od svakoga budućega čitatelja, dakle ideološki motiviran, retoričko pitanje vješto iskoristio kao sredstvo manipulacije te još jednom pokazao da lingvistička manifestacija ideja itekako može dovesti do njihovog transformiranja u društvenu praksu, čime diskurs postaje stvarno djelovanje.

ZAKLJUČAK

Na temelju odabranih i analiziranih primjera u članku možemo zaključiti da historiograf Velej Paterkul u svome djelu *Rimska historija* nesvjesno¹⁹, ali vješto koristi diskurzivne strategije intenzifikaciju i mitigaciju kako bi oblikovao svoju, ali i čitateljevu, pozitivnu percepciju rimskih vladara i njihove vladavine fokusirajući se na Augusta i Tiberija. Dvije navedene strategije poslužile su mu za opravdavanje i potpunu legitimizaciju rimske osvajačke politike nad drugim narodima. Svoj cilj postiže snažnim intenziviranjem pozitivnih aspekata rimskih vladara, vojskovođa, vojnika te Rimljana općenito, naglašavajući njihove vrline, uspjehe i zasluge za opstojnost države. U tu svrhu autor koristi niz superlativa, pohvalnih epiteta, metafora i retoričkih figura. Istovremeno, mitigaciju primjenjuje za ublažavanje negativnih aspekata sudionika iz skupine *mi*, naročito onih vezanih za Tiberija, prikazujući ga kao nevoljkog vladara koji prihvaća vlast samo iz dužnosti i odgovornosti za rimski narod i domovinu.

Autor, dakle, gradi diskurs koji odražava rimsku ideologiju superiornosti, opravdavajući na taj način rimsku dominaciju nad drugim narodima. Pri tome poseže za različitim diskurzivnim sredstvima poput pozivanja na božanski autoritet, koji gotovo uvijek štiti skupinu *mi*; jednako tako ističe rimske vrline nasuprot barbarstvu skupine *oni*. Iskoristio je čak i legitimizaciju budućeg vladara, Tiberija, putem riječi onoga prethodnog, Augusta, a čestom upotrebom retoričkog pitanja nastoji izmamiti legitimizaciju ovakve osvajačke politike i od samih čitatelja. Strategijom perspektivizacije, tj. pozicioniranja samoga sebe u odnosu na sudionike i predmet pisanja, Paterkul nastoji stvoriti privid objektivnosti, nesvjesno i snažno promovišući svoju subjektivnu perspektivu. Njegovo djelo predstavlja primjer kako se politički diskurs u okviru historiografije može koristiti kao sredstvo za legitimizaciju vlasti i širenje određene ideologije, koristeći sofisticirane jezičke strategije za oblikovanje percepcije čitatelja.

Zaključujemo da Paterkulovo djelo ilustrira složenu interakciju između jezika, moći i ideologije u historijskom narativu, pokazujući kako se diskurzivne strategije mogu koristiti za konstruiranje, održavanje i legitimiziranje dominantnih političkih i društvenih struktura u antičkom Rimu; ovakav model kreiranja diskursa prepoznajemo i kao model stvaranja

¹⁹ Schiffrin (2006: 173): lingvistička forma vođena je apstraktnim jezičkim pravilima koja spadaju u autorove kompetencije; međutim, dodata lingvističkim normama, postaju principi koji vode autorov prikaz (vanjezičke stvarnosti) i upotrebu jezika.

ideologija kojima se nastoje nametnuti, ali i legitimizirati ciljane i svjesno oblikovane preslike savremene društvene stvarnosti.

IZVOR

Ed. Hellegouarc'h, Joseph (1982), Velleius Paterculus: *Historiae Romanae*, Vol. 2.

LITERATURA

- Budimir, Milan, Miron Flašar (1963), *Pregled rimske književnosti = De auctoribus romanis*, Zavod za izdavanje udžbenika NR Srbije, Beograd
- Čović-Filipović, Alma, Durmišević, Elma, Mulović, Amra, Osmankadić, Merima (ur.) (2024), *Analiza diskursa i kritička analiza diskursa u Bosni i Hercegovini (knjiga sažetaka)*, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo (dostupno na: https://ebooks.ff.unsa.ba/index.php/ebooks_ffunsa/catalog/view/114/126/494)
- Reisigl, Martin, Ruth Wodak (2009), “The Discourse-Historical Approach”, u: Wodak, Ruth, Michael Meyer, ur., *Methods of Critical Discourse Analysis: Second Edition*, Sage Publications, London
- Reisigl, Martin, Ruth Wodak (2016), “The Discourse-Historical Approach”, u: Wodak, Ruth, Michael Meyer, ur., *Methods of Critical Discourse Studies: Third Edition*, Sage Publications, London
- Reisigl, Martin, Ruth Wodak (2017), “The Discourse-Historical Approach”, *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*, Routledge, London
- Richardson, John (2004), *(Mis)Representing Islam: the racism and rhetoric of British Broadsheet newspapers*, John Benjamins, Amsterdam, Routledge, New York
- Schiffrin, Deborah (1994), *Approaches to Discourse: Language as Social Interaction*, Blackwell, Oxford
- Schiffrin, Deborah (1996), “Narrative as Self-Portrait: Sociolinguistic Constructions of Identity”, *Language and Society*, vol. 25 (2), Cambridge University Press
- Schiffrin, Deborah (2006), Discourse, Fasold, R., Connor-Linton, J. ur. *An Introduction to Language and Linguistics*, Cambridge University Press, Cambridge
- Schiffrin, Deborah, Anna de Fina, Anastasia Nylund (2010), *Telling Stories: Language, Narrative, and Social Life*, Georgetown University Press, Georgetown
- Schiffrin, Deborah, Yael Maschler (2015), “Discourse Markers. Language, Meaning and Context”, u: Tannen, Deborah, Heidi E. Hamilton, Deborah Schiffrin, ur., *The Handbook of Discourse Analysis*, drugo izdanje, Wiley Blackwell, Chichester
- van Dijk, Teun Adrianus (1989), “Social Congition and Discourse”, u: Giles, Howard, Peter Robinson, ur., *Handbook of social psychology and language*, Wiley Blackwell, Chichester

- van Dijk, Teun Adrianus (1993a), “Principles of Critical Discourse Analysis”, u: *Discours & Society*, vol. 4 (2), Sage, London
- van Dijk, Teun Adrianus (1993), *Elite Discourse and Racism*, Sage, Newbury Park
- van Dijk, Teun Adrianus (2003), *Ideology and discourse*, Ariel, Barcelona
- van Dijk, Teun Adrianus (2006), “Politics, Ideology and Discourse”, u: Brown, Keith, ur., *Encyclopedia of Language & Linguistics (Second Edition)*, Elsevier, Amsterdam
- van Dijk, Teun Adrianus (2006a), “Discourse and manipulation”, u: *Discourse & Society* vol. 17 (3), Sage, London
- van Dijk, Teun Adrianus (2006b), “Discourse, context and cognition”, u: *Discourse Studies* vol. 8 (1)
- van Dijk, Teun Adrianus (2007), *Discourse as Social Interaction: Discourse Studies, A Multidisciplinary Introduction*, vol. 2., Sage, London, New Delhi, Singapore
- van Dijk, Teun Adrianus (2008), *Discourse, Knowledge, Power and Politics: Towards Critical Epistemic Discourse Analysis*, Lecture CADAAD, Hertfordshire
- van Dijk, Teun Adrianus (2008b), *Discourse and Power*, Houndmills, Palgrave Macmillan
- van Dijk, Teun Adrianus (2009), “Critical discourse studies: A sociocognitive approach”, u: Wodak, Ruth, Michael Meyer, ur., *Methods of critical discourse analysis*, Sage, London
- van Dijk, Teun Adrianus (1993), “Stories and Racism”, u: Mumby, Dennis Keith, *Narrative and Social Control: Critical Perspectives*, Sage, London
- Vratović, Vladimir (1977), “Rimska književnosti”, u: *Povijest svjetske književnosti*, Mladost, Zagreb
- Wodak, Ruth, Rudolf de Cillia, Martin Reisigl, Karin Liebhart (1999/2009), *The discursive construction of national identity*, 1st and 2nd ed., Edinburgh University Press, Edinburgh
- Wodak, Ruth, Michael Meyer (2006), *Methods of Critical Discourse Analysis*, Sage, London

INTENSIFICATION/MITIGATION – DISCURSIVE
STRATEGIES IN THE FUNCTION OF LEGITIMIZING
ROMAN IMPERIAL POLICY IN VELLEIUS PATERCULUS'
HISTORIA ROMANA

Summary

Discursive strategies of intensification and mitigation were introduced by the linguist Ruth Wodak within the framework of the discourse-historical approach. These strategies often appear alongside other discursive strategies, amplifying or softening their effects. The subject of this research is the analysis of their application in Velleius Paterculus' *Roman History*. In his effort to legitimize the expansion and domination of the Roman people, the author spontaneously employs these two strategies, thereby—perhaps unconsciously—pointing to the social function of language, that is, to discourse as a form of social practice, as well as to the interconnectedness of discourse, ideology, power, and domination, which will be the focus of this paper. The subjugation of rebellious peoples and the securing of Roman borders is justified by the necessity of preserving traditional Roman values. Discipline, piety, and justice are presented as principles that brought Rome prestige and power. Roman rulers and generals are depicted as guardians of these values, as well as of Roman power and stability. Consequently, all of their actions are justified as being in pursuit of a higher goal. The author's discourse reflects strong ideological polarizations, in which everything Roman is dominant and superior, while everything foreign is portrayed as vulgar, barbaric, threatening, and unacceptable. Intensification nearly always accompanies the glorification of the Roman and the devaluation of the foreign, while mitigation appears in the downplaying of Roman defeats and misdeeds, or when acknowledging the superiority and virtues of others. To this end, the author often resorts to topoi, collective agency, panegyrics, historical analogies (including numerical comparisons), ideological arguments, and more. Accordingly, this article also addresses the role of the historian in shaping the narrative of Roman imperial policy and the effects of these discursive strategies on the reader's perception of Roman imperial policy.

KEY WORDS: *intensification, mitigation, legitimization, imperial policy, ideology*

Emir ŠIŠIĆ

LA LANGUE FRANÇAISE À TRAVERS LE PRISME DE LA FRANCOPHONIE CANADIENNE: LE QUÉBEC FRANCOPHONE AU CŒUR DE L'ANGLOPHONIE

MOTS-CLÉS: *francophonie, Canada, Québec, Nouveau-Brunswick, prononciation, lexique*

Cette contribution est consacrée à la francophonie canadienne, plus précisément à la situation linguistique du Québec. Sur le plan linguistique et géographique, le Québec est un territoire très diversifié qui constitue un bastion du français, où se mêlent les forces anglophones et le désir permanent de domination de la langue anglaise. La lutte pour la survie de la langue française est très remarquable au Canada, surtout dans les régions où elle est langue officielle ou co-officielle, c'est-à-dire au Québec et au Nouveau-Brunswick. Nous montrerons que la langue française n'aurait pas réussi à occuper une place importante dans la francophonie canadienne sans les différentes conquêtes et luttes pour la prédominance, tant historique que linguistique, dans le passé nord-américain. Nous expliquerons quelle réglementation légale existe au Canada concernant la protection de la langue française face à l'influence prépondérante de l'anglais, en tenant compte du fait que la province de Québec est entourée de provinces anglophones et qu'il existait depuis toujours de fortes tendances à angliciser le Québec. Étant donné que le français canadien se distingue particulièrement par sa prononciation et son lexique reconnaissables et différents, dans ce travail, nous présenterons les principales caractéristiques de ces deux domaines linguistiques. Par conséquent, nous présenterons également quelques anglicismes dans la langue française du Québec.

1. LA FRANCOPHONIE CANADIENNE¹ – UN RAPPEL HISTORIQUE

Dans ce travail, nous examinerons la présence et l'importance de la langue française sur le continent nord-américain, en prenant l'exemple du Canada francophone. Nous examinerons l'apparition de la langue française au Canada, à l'exemple du Québec, ainsi que les événements historiques et géopolitiques qui ont influencé ces événements. Nous donnerons ensuite des exemples de la variété québécoise de la langue française en nous concentrant sur la prononciation et le lexique, deux domaines qui diffèrent considérablement de la variante standard du français.

Parler de l'arrivée de la langue française sur le territoire du Canada implique nécessairement de mentionner les conquêtes et la colonisation. Picoche & Marchello-Nizia (1999: 63) indiquent qu'à plusieurs reprises, la France conquiert des territoires d'outre-mer où elle établit des colonies, très éloignées de la France même. Cela engendre des variétés régionales et même des idiomes nouveaux, tout en positionnant le français comme une langue véhiculaire internationale. L'espace francophone canadien se construit non seulement sur un territoire physique, mais aussi à travers toutes les sphères essentielles au développement de la francophonie canadienne: l'économie, la culture, l'éducation, la politique, les communications, et bien d'autres encore. Nous savons également que les représentations linguistiques sont étroitement liées aux idéologies et aux jugements que l'on porte sur une langue. Ces représentations influencent directement l'évolution d'une langue, qu'il s'agisse de son maintien, de son développement ou, au contraire, de son déclin (Calvet 1999). (O'Keefe 2000). Sankar et al. (2006: 59) soulignent que le français est présent en Amérique du Nord depuis l'arrivée des premiers explorateurs au XVI^e siècle (Jacques Cartier² en 1534 et Samuel de Champlain³ en 1608). Les Français sont alors davantage préoccupés par la recherche de métaux précieux et d'une route vers l'Asie. Néanmoins, ils découvrent une ressource précieuse, la fourrure, qui deviendra le principal objet d'exploitation de la "Nouvelle-France" pendant plus d'un siècle. La Nouvelle-France (1534-1763) a connu son apogée en 1712 lorsque son territoire s'étendait à plus de la moitié de ce que l'on connaît

¹ Pour se référer géographiquement à un endroit francophone, on utilise le terme d'espace francophone (Tchebwa 1996: 15) qui a aussi une connotation géopolitique (Walter 1998: 134).

² Navigateur et explorateur français.

³ Gouverneur de la Nouvelle-France.

aujourd'hui comme le Canada et les États-Unis.⁴ L'Acadie fut la première colonie française⁵ de la Nouvelle-France (d'Amérique du Nord), comprenant le nord et l'est de la province canadienne du Nouveau-Brunswick, certaines localités et régions plus isolées du Québec, l'Île-du-Prince-Édouard, la Nouvelle-Écosse, ainsi que le nord-ouest du Maine aux États-Unis. Comme nous le savons par l'histoire, le peuplement des colonies anglaises se fera avec une rapidité extraordinaire, tandis que les rois de France montrent peu d'intérêt pour une colonisation de peuplement et de plus, les guerres en Europe vont faire perdre à la France la plupart de ses possessions en Amérique du Nord.

Sanaker et al. (idem: 60) précisent qu'avec l'établissement des gouvernements provinciaux et surtout la création de la Confédération canadienne en 1867⁶, la question de la langue devient une question politique et administrative. L'article 133 de la Constitution stipule que les deux langues seront utilisées au niveau fédéral dans les textes législatifs, devant les tribunaux, et dans les débats parlementaires, ainsi que dans la province de Québec dans des domaines analogues, sans pour autant concerner les services administratifs et l'éducation. *La Loi sur les langues officielles* adoptée en 1969⁷ consacre le français et l'anglais comme langues officielles du Canada. La situation est telle qu'il s'agit d'un bilinguisme limité, applicable uniquement au gouvernement fédéral (central) et à la province de Québec. Les autres provinces mettent en place des régimes unilingues anglais, ce qui prive les communautés francophones locales de leur autonomie linguistique. Dans l'ensemble du pays, la prévalence du bilinguisme français-anglais varie selon la première langue qui a été apprise dans l'enfance, c'est-à-dire la langue maternelle. Le fait est que l'immigration et l'apprentissage de l'anglais par les locuteurs du français poussent le taux de bilinguisme dans les deux langues officielles à la hausse.⁸ Dans son

⁴ La Nouvelle-France était un ensemble de territoires coloniaux français en Amérique du Nord, existant de 1534 à 1763 sous le statut de vice-royauté de France. Sa capitale était Québec.

⁵ D'abord le nom était la "Cadie" (1604).

⁶ Le 1^{er} juillet 1867, les provinces du Canada, la Nouvelle-Écosse et le Nouveau-Brunswick sont devenues une seule confédération appelée Canada.

⁷ C'est cette loi qui a mis l'anglais et le français sur le pied d'égalité au Nouveau-Brunswick (sous le gouvernement de Robichaud).

⁸ Selon les enquêtes d'Environics pour patrimoine canadien (2022), la majorité des Canadiens perçoivent les langues officielles de façon positive: 76% des francophones pensent que le fait d'avoir deux langues officielles constitue une partie importante de ce que signifie être Canadien (contre 49% des Canadiens d'expression anglaise) ; 85% des francophones pensent que l'apprentissage des deux langues officielles contribue à une meilleure

désir d'autonomie, la province de Québec a renforcé le bilinguisme, une politique due principalement à l'œuvre du Premier ministre canadien Pierre Elliott Trudeau, qui l'a utilisée comme une stratégie pour contrer les aspirations indépendantistes du Québec.

Comme le souligne l'*Organisation internationale de la francophonie* (OIF 2022: 114), il n'existe ni ministère fédéral de l'Éducation ni système national intégré de l'éducation.⁹ Dans le cadre du système fédéral de partage des pouvoirs, la *Loi constitutionnelle* de 1867 du Canada stipule que, dans chaque province, la législature a l'exclusivité de l'élaboration des lois relatives à l'éducation. Ainsi, dans les treize entités (dix provinces et trois territoires), les ministères de l'Éducation sont chargés de l'organisation, de la prestation et de l'évaluation de l'éducation primaire et secondaire, de la formation technique et professionnelle, ainsi que de l'enseignement postsecondaire. En raison de la présence des Premières Nations et des politiques d'immigration attirant des populations du monde entier, le Canada possède une grande diversité linguistique. Les langues autochtones et les langues allophones, notamment le chinois en tête, sont largement représentées sur le territoire canadien. Grâce à des initiatives de préservation et de promotion mises en œuvre par les autorités canadiennes ainsi que par des acteurs internationaux, ces langues tierces prennent une place croissante, en particulier dans le domaine éducatif, ce qui peut parfois diminuer la prédominance du français. Les droits linguistiques des élèves francophones résidant hors du Québec, ainsi que ceux des élèves anglophones vivant au Québec, sont protégés par la *Charte canadienne des droits et libertés* (1982). Cette Charte définit les conditions permettant aux Canadiens d'accéder à une instruction publique dans la langue de la minorité (en anglais au Québec et en français dans le reste du Canada). Chaque province et territoire a établi des conseils scolaires francophones pour administrer les écoles où le français est la langue d'enseignement (2022: 114). Bien que les francophones soient présents dans toutes les provinces du Canada, leur répartition est très inégale. Cependant on observe ainsi que les francophones du Canada sont principalement concentrés dans trois provinces voisines: le Québec, le Nouveau-Brunswick et l'Ontario. En revanche, en Terre-Neuve-et-Labrador, en Alberta, au Manitoba,

compréhension entre les Canadiens (contre 59% des Canadiens d'expression anglaise) ; 58% des Canadiens d'expression anglaise pensent que le gouvernement du Canada protège efficacement les deux langues officielles (contre 42% des francophones).

⁹ Tétu (1997: 14) définit la Francophonie comme un ensemble de gouvernements, de pays et d'institutions officielles pour lesquels le français est une langue commune dans les affaires et les échanges. L'OIF est représentée précisément par les États et les gouvernements.

la population francophone est très négligeable. Dans cette présentation, nous accorderons une attention particulière aux régions francophones du Québec.

2. LA QUESTION DU QUÉBEC

Le Canada étant un pays composé de provinces, comprend le Québec, une province de l'est du Canada. Si l'on remonte un peu dans le passé, il convient de préciser qu'au cours de la première moitié du XVIII^e siècle, grâce à la colonisation française, une grande partie de l'Amérique du Nord était sous contrôle français et était appelée la Nouvelle-France. Lorsque tout était initialement français, vers 1680, les personnes nées en Nouvelle-France ont commencé à être plus nombreuses que celles nées en Europe, en France. Ce nouveau groupe francophone a d'abord été appelé "Canadiens". C'est le premier nom collectif pour le peuple qui est aujourd'hui désigné sous le nom de Québécois (Corbet 1990). Enfin, à partir des années 1960, l'adjectif "québécois" est utilisé pour désigner tout ce qui se rapporte à la "nation" québécoise, qui prend conscience de son identité à travers la Révolution tranquille¹⁰ (Sanaker et al. 2006: 64). Le terme "Québec" peut désigner à la fois la province et sa capitale provinciale. Le contexte est donc essentiel pour faire la distinction entre les deux.

En 2021, 85,5% de la population québécoise a déclaré parler français à la maison au moins régulièrement.¹¹ Le nombre de personnes qui utilisaient

¹⁰ C'est en 1960 que la Révolution tranquille eut lieu au Québec. Elle désigne une période de transformation et de modernisation et est caractérisée par l'action réformiste et nationaliste du gouvernement du Québec. La revendication linguistique et l'une des composantes politiques majeures de cette "révolution" (Picoche & Marchello-Nizia 1999: 78). Cette période peut se définir par une série de réformes sociales, économiques et politiques à l'intérieur d'un cadre démocratique et d'une économie libérale. Cette Révolution a mené des réformes complètes du système d'éducation et du système de santé. Michel Brunet, Guy Frégault et Maurice Séguin critiquent vivement le nationalisme traditionnel de survie, qui accepte l'infériorité économique et sociale des Canadiens français en se concentrant sur les récompenses provenant de la culture des ancêtres, de la religion et de l'agriculture. Ces historiens proposent un nouveau type de nationalisme en soulignant que le Québec est en retard par rapport aux autres sociétés occidentales. Ils attribuent ce retard à la Conquête britannique de 1760 et à l'infériorité politique dans laquelle le Canada français a été plongé depuis lors.

¹¹ Le nombre de Canadiens qui parlent une langue de "façon prédominante" à la maison correspond à ceux qui utilisent une seule langue le plus souvent à domicile. Cela inclut à la fois les personnes qui parlent une langue unique au moins régulièrement chez elles et celles qui, bien qu'elles utilisent plusieurs langues à la maison, ont désigné une langue comme étant la plus fréquemment parlée (Source: Statistique Canada).

principalement le français à domicile est passé de 6,4 millions en 2016 à 6,5 millions en 2021 en tenant compte que la population québécoise compte 8 millions d'habitants de diverses nations autochtones.¹² Dans la plupart des 17 régions du Québec, le français demeurerait la première langue officielle parlée de plus de 90% de la population. De 2016 à 2021, le nombre de Canadiens qui parlent français de façon prédominante à la maison a augmenté au Québec, en Colombie-Britannique et au Yukon, mais a diminué dans les autres provinces et territoires. La proportion de Canadiens bilingues français-anglais (18,0%) demeure pratiquement inchangée par rapport à 2016. En plus du Québec, le français est, avec l'anglais, une langue officielle dans la province du Nouveau-Brunswick. La province de Québec abrite deux grandes villes: Montréal et Québec.¹³ Le Québec, unique province majoritairement francophone où le français est la langue officielle, a adopté une *Charte de la langue française*, qui consacre l'usage prédominant du français au sein des institutions gouvernementales et dans la société québécoise. D'après le site Statistique Canada, de 2001 à 2021, le taux de bilinguisme français-anglais a augmenté au Québec, passant de 40,8% à 46,4%. Quant au Nouveau-Brunswick, il est officiellement bilingue conformément à la Constitution canadienne (OIF 2022: 114).¹⁴

Parmi toutes les provinces canadiennes, le Québec se distingue par le fait qu'il est le seul endroit en Amérique du Nord où le français, langue officielle, est également celle de la majorité de la population. Alors que les groupes majoritaires ne s'inquiètent généralement pas pour leur survie, les francophones du Québec ressentent un profond sentiment d'insécurité linguistique, soulignant leur statut de minorité au sein du Canada et en Amérique du Nord. Cette inquiétude a été à l'origine des mouvements nationalistes vigoureux. La défense de la langue française est ainsi au cœur du nationalisme québécois, faisant du Québec une "société distincte" en Amérique du Nord. La situation ne favorise pas le français pour les immigrants étrangers qui ne parlent pas cette langue.

¹² La première langue officielle parlée désigne la première langue officielle (le français ou l'anglais) parlée par les Canadiens. Elle est déterminée à partir de la connaissance des langues, de la langue maternelle et de la langue parlée le plus souvent à la maison. Près de 7 Canadiens sur 10 dont la langue maternelle n'est ni le français ni l'anglais parlent une langue officielle à la maison (Source: Statistique Canada).

¹³ Les trois plus grandes villes canadiennes sont Toronto, Montréal et Vancouver.

¹⁴ Lorsqu'il s'agit du bilinguisme du pays entier, Statistique Canada prévoit que le taux national de bilinguisme sera de 18,5% en 2036, alors que le taux de bilinguisme des anglophones hors Québec passera à 6,7% pendant la même période. Cependant au Nouveau-Brunswick il existe également le contact entre le français et l'anglais qui a produit une variété acadienne mixte appelée le chiac (Kasparian 2001: 160).

Ainsi, les allophones ont tendances à choisir l'anglais¹⁵ comme langue principale et la concentration d'anglophonie à Montréal¹⁶, une ville que les visiteurs peuvent percevoir comme entièrement bilingue, ne favorisent pas le maintien du français. Le multilinguisme est en pleine expansion à Montréal, principalement en raison de l'immigration qui alimente la croissance démographique de la ville. Face à la faible fécondité des francophones, la forte immigration internationale entraîne de plus en plus de francophones vers la banlieue de Montréal.¹⁷ Malgré les efforts pour franciser les immigrants, il sera difficile de compenser l'exode et la diminution du nombre de francophones de souche. Parallèlement, le Québec continue de faire face à un déficit de natalité parmi les francophones, d'accueillir une proportion importante d'immigrants non francophones et de voir se poursuivre l'étalement urbain. Sans une masse critique suffisante de francophones de souche, il est peu probable que les immigrants aient l'incitation nécessaire pour se franciser. Notons qu'il existe une fracture profonde entre la métropole et le reste du Québec, caractérisée par une incompréhension évidente. D'un côté, les Montréalais semblent indifférents, voire légèrement méprisants, envers une "province" qu'ils connaissent peu ; de l'autre, les "provinciaux" se méfient d'une métropole qui leur apparaît de plus en plus différente, tant par son rythme nord-américain que par son caractère hybride, bilingue et multiethnique. Montréal, en évoluant en tant que grande ville, s'éloigne progressivement d'un Québec encore largement homogène. Ainsi, la région de Montréal est appelée à rester un monde à part dans un Québec majoritairement francophone. Le Québec continuera d'être homogène et de parler français, mais il perdra sa métropole, qui joue un rôle crucial en tant que locomotive économique, centre culturel majeur et foyer d'urbanité unique. Le Québec semble se diriger vers une séparation croissante entre deux populations de plus en plus distantes l'une de l'autre. Alors que Montréal deviendra de plus en plus multilingue, le reste du Québec restera largement francophone. Aujourd'hui, le français est devenu "la langue commune à tous les Québécois", servant d'outil dans une société dynamique, représentative du

¹⁵ Comme le souligne Leclerc (1986), le choix d'une langue, d'une variété de langue ou d'une norme n'a rien de linguistique et c'est toujours la valorisation socio-économique de la langue dominante qui joue.

¹⁶ Dans les faits, la situation démolinguistique de Montréal est différente du reste du Québec. Bien qu'il y ait des anglophones dans toutes les régions du Québec, c'est la région métropolitaine de Montréal qui compte le plus de locuteurs anglophones.

¹⁷ Selon les recensements de Statistique Canada, le taux de francophones à Montréal s'élève à 63,8% en 2021 et le taux d'anglophones à 16,3%, une légère hausse par rapport aux recensements de 2016.

mélange culturel caractéristique des sociétés occidentales à forte immigration (Sanaker et al. 2006: 75).

Comme nous l'avons vu dans ce sous-chapitre, la langue française au Québec est en constante interaction avec l'anglais, et les deux langues affirment leur importance au Canada. En raison de la prédominance de l'anglais, la nécessité de protéger et de préserver le français s'est avérée encore plus grande, ce qui se fait par le biais de la législation, notamment avec la *Charte de la langue française*.

2.1. La Charte de la langue française

Lorsqu'il s'agit de l'histoire récente, c'est-à-dire du Québec contemporain, il est important de souligner les années 70 du siècle dernier et le début de la francisation. Cette période constitue un tournant clé dans la formation de l'identité et de la politique modernes du Québec. Dans les années soixante, l'anglais prédomine toujours comme langue de travail ce qui renforce l'identité québécoise. D'après Sanaker et al. (2006: 72), une crise éclate en 1967, marquant profondément le débat linguistique des années soixante-dix. En effet, la découverte que la majorité des écoliers italo-montréalais du quartier de Saint-Léonard choisissent l'école secondaire anglaise pousse la commission scolaire locale à imposer à tous les parents l'inscription de leurs enfants dans des écoles françaises. Cette décision provoque une vive indignation chez les parents, incitant le gouvernement à proposer une loi garantissant à chaque famille la liberté de choisir la langue d'enseignement, ce qui, à son tour, suscite la colère des militants francophones. Ainsi naît la crise de Saint-Léonard, un conflit linguistique emblématique du Montréal bilingue de cette époque. C'est pourquoi le Québec a été contraint de protéger légalement la langue française, dont la vulnérabilité était manifeste. La politique linguistique du Québec a donc été renforcée par une législation qui protégeait la langue française dans la province, la célèbre *Charte de la langue française*, communément appelée la loi 101, dont les dernières modifications datent de 2022. Cette loi, adoptée en 1977 par le Parti québécois, impose le français comme seule langue officielle du Québec. Bien qu'elle ne vise pas à exclure l'usage de l'anglais ni celui des langues amérindiennes et inuites¹⁸, elle signifie que les traductions anglaises des textes administratifs et juridiques ne sont plus considérées comme "officielles" (Picoche & Marchello-Nizia 1999: 79). Comme l'explique

¹⁸ Les Inuits sont les ethnies habitant à l'extrême nord de l'Amérique (naguère appelées Esquimaux ou Eskimos). Ils parlent les langues inuites.

le site *l'Aménagement linguistique dans le monde*, la stratégie linguistique de la *Charte de la langue française* s'appuyait sur trois principes généraux destinés à remédier aux problèmes persistants depuis plusieurs décennies:

1. contenir le processus d'assimilation et de minorisation des francophones,
2. assurer la prééminence socio-économique de la majorité francophone,
3. promouvoir l'affirmation du fait français.

Cette charte législative est cruciale pour la préservation et la promotion de la langue française au Québec. La *Charte* de la langue française établit le français comme langue officielle dans tous les aspects de la vie publique au Québec, y compris l'administration, la législation et les services publics. La loi régule l'éducation au Québec en garantissant le droit à une éducation en français pour tous les élèves. Les options pour l'éducation en anglais sont limitées et ne sont disponibles que pour les enfants dont les parents ont eux-mêmes reçu une éducation en anglais au Canada (Picoche & Marchello-Nizia 1999: 79). En général, les immigrants sont obligés d'envoyer leurs enfants dans les écoles francophones. C'est en moins de dix ans que l'application de la loi 101 a redressé la situation du français au Québec et obtenu des résultats spectaculaires (idem: 79). En ce qui concerne le milieu de travail, la francisation des entreprises est obligatoire. Le projet de loi vise à rétablir, à toutes les étapes d'une carrière, le droit des Québécois à travailler en français au Québec, notamment si une entreprise emploie 50 personnes. Par ailleurs, l'accompagnement en français se fait même si l'entreprise compte 25 employés. Cela inclut la communication avec les consommateurs, la fourniture d'informations et l'étiquetage des produits en français. La loi soutient également la promotion de la langue française dans les médias et les activités culturelles. Le français doit obligatoirement être présent dans l'industrie cinématographique, à la télévision, dans la littérature et d'autres expressions culturelles telles que les affichages et les publicités qui sont dorénavant à prédominance francophone.¹⁹

¹⁹ Pour comprendre pleinement la gravité de la Charte et le désir de protéger la langue française, nous citons un exemple emblématique. En 1982, un décret imposait l'utilisation exclusive du mot ARRÊT sur tous les panneaux de signalisation routière au Québec pour indiquer l'obligation de s'arrêter à une intersection. Administrativement, il s'agissait du "panneau P-10", désignant le "panneau d'arrêt obligatoire" de forme octogonale sur fond rouge. Le terme STOP était considéré comme un mot "anglais". L'utilisation de STOP ou ARRÊT avait suscité une controverse jusqu'à l'Assemblée nationale après l'adoption de la loi 101 en 1977. À cette époque, le mot STOP avait été jugé inacceptable au Québec, car il était employé dans toute l'Amérique du Nord.

Pour conclure, la politique linguistique du Québec se compose de deux volets: le premier vise à réhabiliter le français en tant que langue officielle, tandis que le second a pour objectif de protéger les droits de la minorité anglophone. Les résultats les plus marquants concernent l'éducation en français pour les immigrants, l'intégration du français dans le monde du travail et l'utilisation du français dans l'affichage commercial. Bien qu'incompatibles avec les législations linguistiques canadiennes, le Québec a réussi à protéger la langue française et l'espace francophone en Amérique du Nord, qui est largement entouré par le monde anglophone. Donc, il incombe au gouvernement canadien de mieux protéger le français au niveau fédéral, c'est-à-dire de renforcer le bilinguisme officiel de l'État.

2.2. Le système scolaire et l'apprentissage du français langue étrangère

Dans ce sous-chapitre, nous examinerons le fonctionnement du système scolaire dans la province francophone du Québec ainsi que l'apprentissage du français comme langue étrangère au Canada. L'OIF (2022: 119) indique que le système éducatif du Québec se compose de trois régimes pédagogiques: la formation générale des jeunes, la formation générale des adultes et la formation professionnelle. Pour la formation générale des jeunes (FGJ), l'enseignement primaire peut être dispensé en français, en anglais ou dans les langues autochtones, tandis que l'enseignement secondaire est offert en français ou en anglais. L'accès à l'enseignement en anglais est principalement réservé aux enfants dont l'un des parents a reçu un enseignement primaire en anglais au Canada. Le deuxième régime, la formation générale des adultes (FGA) propose une gamme de services éducatifs incluant la formation de base (soutien pédagogique, alphabétisation, présecondaire, premier et second cycle du secondaire), ainsi que des services d'intégration sociale et socioprofessionnelle, de francisation, et de préparation à la formation professionnelle ou aux études postsecondaires. Elle comprend également des services d'éducation populaire. Finalement, le troisième régime est la formation professionnelle (FP) qui est axée sur l'acquisition, l'évaluation et la certification des compétences nécessaires pour obtenir un diplôme ou une qualification professionnelle. Cette formation vise à préparer les individus à exercer un métier spécialisé ou une profession spécifique.

L'OIF (2022: 116) souligne que l'anglais et le français sont les langues d'enseignement dans les écoles canadiennes: dans le réseau des écoles anglophones, l'anglais est la langue principale et le français est la langue seconde.

À l'inverse, dans le réseau des écoles francophones, le français est la langue principale et l'anglais est la langue seconde. Cependant, étant donné que le Canada est un État fédéral, l'engagement du gouvernement canadien ne garantit pas un soutien systématique et substantiel à la francophonie dans les provinces, qui ont la souveraineté en matière de politique éducative et linguistique. En dehors du Québec, de nombreuses écoles anglophones offrent des programmes d'immersion en français, également connus sous le nom de filière d'enseignement renforcé du français. L'immersion précoce propose un enseignement entièrement en français pendant les premières années de la scolarité, avec l'introduction progressive de l'anglais, généralement à partir de la troisième année du primaire (OIF 2022: 116-117). L'apprentissage des langues étrangères autres que les langues officielles, à savoir l'anglais et le français, est facultatif dans les écoles publiques au Canada, tant au primaire qu'au secondaire. De plus, les autorités éducatives provinciales n'imposent aucune directive spécifique concernant l'enseignement des langues étrangères, laissant ainsi aux conseils et districts scolaires la liberté de définir leur propre stratégie et politique en la matière. En ce qui concerne l'enseignement supérieur, près d'une trentaine d'universités sont francophones, la majorité se trouvant au Québec.²⁰ Certaines universités offrent également des programmes dans les deux langues officielles.

2.3. Le français québécois et ses spécificités

Dans ce sous-chapitre, nous examinerons certains aspects du français québécois. Selon Picoche & Marchello-Nizia (1999: 76), pendant plus d'un siècle, les relations entre le Canada et la France ont été principalement entretenues par les congrégations religieuses, qui ont continué à y établir des fondations et à envoyer certains de leurs membres. Cette quasi-rupture a entraîné un vieillissement de la langue, principalement préservée par la tradition orale, ce qui explique la présence d'archaïsmes. Par ailleurs, le français canadien a suivi une évolution divergente, engendrant des néologismes spécifiques. Nous aborderons ici deux en raison des importantes variations linguistiques: niveau phonologique, c'est-à-dire la prononciation et le lexique. La prononciation du français québécois est ce qui frappe immédiatement tout locuteur francophone moyen, qui reconnaît sans hésitation l'origine québécoise du locuteur. Tous les exemples qui seront cités dans ce sous-chapitre se trouvent dans la version électronique du *Lexique pour comprendre le français québécois*.

²⁰ Parmi les 18 universités québécoises, 15 sont francophones.

2.3.1. *Le lexique québécois*

Selon Gazaille & Guévin (2014), les québécismes sont définis comme mots propres au français québécois et qui ne sont pas utilisés dans les autres pays francophones. Le *Dictionnaire des francophones* (version électronique) appellent ces mots comme régionalismes québécois et souligne qu'il y a cinquante ans qu'aucun québécisme n'a pas été présent dans le dictionnaire *Le Petit Robert*. Elchacar (2022: 2) indique que l'émancipation linguistique au Québec, contrairement à la France, est mise en œuvre depuis plusieurs décennies. Par exemple, on peut observer une féminisation active des titres, des fonctions et des appellations, la rédaction inclusive et le Québec est en avance à cet égard par rapport au reste du monde francophone.

Nous observerons aussi la grande proportion d'anglicismes qui ont influencé la variante québécoise étant donné que l'anglais entoure l'espace francophone au Canada. Cependant Il faudra plusieurs décennies avant que l'influence de l'anglais ne commence à se faire sentir parmi les francophones, principalement résidents des campagnes (Vincent 2019: 125). La même auteure (idem: 126) explique qu'encore aujourd'hui, une différence de perception persiste entre la France, où le français n'est pas menacé, où l'anglais est considéré comme une langue de prestige, et où l'intégration d'anglicismes dans le registre standard est courante, et le Québec, géo-démographiquement vulnérable en Amérique du Nord. Dans cette région, les anglicismes abondent dans le registre familier, c'est-à-dire dans la langue populaire et sont perçus négativement dans le registre standard et Québécois ont tendance à privilégier les équivalents français proposés par l'*Office québécois de la langue française* (OQLF) (Elchacar 2022: 4). Comme l'explique Elchacar (2022: 1), le Québec est réputé suivre sa propre norme en matière d'anglicismes. En raison de l'histoire de l'anglicisation du français au Québec, les anglicismes sont généralement réservés au registre familier. Dans le registre standard, ils sont remplacés par les équivalents français recommandés par l'OQLF. Étant donné que le français québécois regorge d'anglicismes, il convient de éclairer la distinction qui existe entre les anglicismes et les emprunts. Les anglicismes représentent les expressions dont la forme est le résultat de la traduction d'une expression dont la tournure est propre à la langue anglaise, alors que les emprunts sont les mots ou unités lexicales provenant d'une langue autre que le français mais qui sont utilisés dans leur sens véritable (Gazaille & Guévin 2014: 5).

Selon Elchacar (2022: 3), le français a commencé à emprunter des mots à l'anglais de manière significative aux XVIII^e et XIX^e siècles, d'abord de l'anglais britannique, puis, surtout après la Seconde Guerre mondiale, de l'anglais

américain. Au Québec, les emprunts²¹ à l'anglais se font dans un contexte très différent: celui de la domination politique, dès la Conquête britannique du Bas-Canada en 1760. L'anglicisation concerne d'abord les institutions politiques et juridiques, avant de s'étendre au commerce et à l'industrie au XIX^e siècle. Ce phénomène résulte du contact entre l'anglais des patrons et le français du prolétariat sous-éduqué travaillant dans les usines financées par des capitaux anglais. Les anglicismes pénètrent massivement le français québécois, couvrant des champs lexicaux entiers là où la terminologie française est parfois absente ou sous-développée (commerce, pâtes et papiers, industrie automobile, etc.). Nous pouvons parler de plusieurs types d'anglicismes tels que: lexicaux, syntaxiques et sémantiques. L'anglicisme lexical se réfère à l'emprunt d'un mot anglais, qui peut être francisé ou non. Cela se produit souvent lorsque le français n'a pas de terme pour désigner une réalité spécifique ou lorsqu'un mot anglais fait double emploi avec un mot français existant ; par exemple: *break* au lieu de *pause*, *tip* au lieu de *pourboire*, *switcher* au lieu de *remplacer* ou *d'échanger*, et *canceler* au lieu de *annuler*. Il est important de noter que l'acceptation des anglicismes évolue avec le temps. Certains restent dans le registre familier, tandis que d'autres sont intégrés au langage courant et finissent par être inscrits dans des dictionnaires. Pour ce qui est de l'anglicisme sémantique, il se manifeste lorsqu'on attribue à un mot français le sens d'un mot anglais similaire. Par exemple, utiliser *questionner* dans le sens de *mettre en doute*, alors que le terme anglais *question* est utilisé différemment. Un autre exemple serait l'adverbe *définitivement* qui n'a pas de sens de *definitely* mais d'*assurément*. Un anglophone s'exprimant en français pourrait également faire cette confusion et se retrouver face à des faux-amis. Le troisième type d'anglicisme, anglicisme syntaxique, ou calque, correspond à une traduction littérale d'une expression anglaise, comme *demandeur une question* au lieu de *poser une question*, etc. Il est également important de souligner que certains anglicismes changent de genre en fonction de leur utilisation au Québec ou en France. Par exemple, le mot *job* est féminin au Québec (*une job*), tandis

²¹ L'OQLF a établi une nouvelle politique en 2017 concernant l'emprunt linguistique au Québec. Elle met à jour les principes et critères d'analyse et de traitement des emprunts pour les adapter à la situation sociolinguistique actuelle du Québec. Aussi, elle encourage la créativité lexicale en français, essentielle pour l'évolution du vocabulaire dans tous les domaines de l'activité humaine, afin de soutenir la vitalité de la langue française. Enfin, l'objectif de l'Office est de reconnaître le phénomène de l'emprunt comme un procédé d'enrichissement linguistique productif, dans la mesure où il permet d'intégrer efficacement de nouvelles formes (Bernard Barbeau & Durocher 2019: 60).

qu'il est masculin en France (*un job*). La signification du mot n'est pas la même non plus. Alors qu'au Québec, le terme est synonyme de *travail* ou d'*emploi*, en France il est généralement considéré comme un petit emploi plutôt que comme un véritable métier (*un petit boulot*) (Elchacar 2022: 17). Lorsque les institutions linguistiques proposent des équivalents français pour remplacer les anglicismes, Elchacar (2022: 4) souligne que ces derniers rencontrent généralement plus de succès au Québec qu'en France. Par exemple, pour remplacer l'anglicisme *hashtag*, en usage tant en France qu'au Québec, le terme recommandé est *mot-dièse*, qui est peu répandu, alors que l'OQLF a proposé *mot-clic*, terme qui s'est imposé à l'écrit. Il en va de même pour les équivalents français de *chat*, *podcast* et *email*, à savoir *clavardage*, *baladodiffusion* et *courriel*.

Picoche & Marchello-Nizia (1999: 77) énumèrent plusieurs procédés dans la production des anglicismes:

1. Emprunts purs et simples sans aucune adaptation: *boss*, *fan*, *job*, *gang*.
2. Emprunts ayant subi une adaptation morphologique, phonétique, orthographique: *drave* (ang. *drive*), *checker*, *tinque* (ang. *tank*).
3. Le choix de la forme française la plus proche de l'anglais (*gradué* de l'anglais *graduate* pour *diplômé*).
4. Un mot français adopte une des acceptions de son équivalent anglais: *pouvoir* employé comme *power* au sens de "courant électrique".
5. Traduction littérale de métaphores anglaises: *demeurer sur la clôture* = *to sit on the fence* là où le français dirait *être assis entre deux chaises*.
6. Anglicismes syntaxiques: *marcher au bureau* pour *aller à pied au bureau*.

Dans le Tableau 1, nous présentons certains anglicismes et leurs formes existantes au Québec. Parfois cette forme correspond également au français de France, mais cela n'est pas toujours une règle commune étant donné que le français standard de France est moins réticent aux anglicismes que le Québec. Certains anglicismes sont francisés, d'autres ne le sont pas, mais nous n'entrons pas dans plus de détails.

Tableau 1: Les anglicismes et les formes en français standard et/ou au Québec

Les anglicismes	Les formes en français standard et/ou au Québec
un week-end	une fin de semaine
une blind date	une rencontre avec un inconnu
une canne	une boîte de conserve
canceler	annuler
cheap	radin
checker	vérifier
un chum	un copain, un petit ami
un coat	un manteau
cute	mignon
une joke	une blague
une gang	un groupe de potes
ouatcher (<i>to watch</i>)	regarder
rusher	presser
starter	démarrer
donner un lift	transporter en voiture, déposer quelqu'un
un tip	un pourboire
spliter	partager
un shopping	un magasinage
service "drive-in"	service-au-volant
stop	arrêt
badlucké	malchanceux
câller quelqu'un	appeler quelqu'un

Pour les autres mots du lexique québécois qui n'appartiennent pas aux formes directes de l'anglais (Tableau 2), nous avons consulté la *Base de données lexicographiques panfrancophone*. Nous observerons certains exemples de calques qui sont des traductions littérales de l'anglais, comme *chien-chaud* (*hot dog*), *gomme à mâcher* (*chewing gum*), *batterie* (*battery*), et *tomber en amour* (*to fall in love*), *bienvenu* (*you're welcome*).

Tableau 2: Le lexique québécois et le lexique en français métropolitain

En québécois	En français métropolitain
une brunante	une tombée de la nuit
magasiner	faire les courses
une blonde	une copine, une petite amie
un char	une voiture
un chien-chaud	un hot-dog
un ivressomètre	un éthylotest
une laveuse	un lave-linge
tabarnak !	putain !
un centre d'achat	un centre commercial
asteur (à cette heure)	à partir de maintenant
un babillard	un panneau d'affichage
une batterie	une pile électrique
une gomme à mâcher	un chewing-gum
il pleut à boire debout	il pleut énormément
cogner des clous	somnoler
sacrer son camp	s'en aller/partir
tomber en amour	tomber amoureux
être en maudit	être en colère
bienvenu	il n'y a pas de quoi
avoir la chienne	avoir peur
avoir une crotte sur le cœur	en vouloir à quelqu'un
beurrer épais	exagérer
coûter un bras pis une jambe	coûter très cher

2.3.2. La prononciation

L'héritage linguistique principal des Québécois au moment de la prise de conscience nationale des années 1960 est marqué par une dépréciation de leur propre langue québécoise (la langue basse), à la fois par rapport au français de France, considéré comme une langue de culture prestigieuse, et par rapport à l'anglais, langue associée à la réussite économique (les deux langues hautes). Ce sentiment d'infériorité, qui engendre ce que les sociolinguistes qualifient d'insécurité linguistique, un complexe d'infériorité par rapport à

une norme que l'on ne maîtrise pas, commencera à s'atténuer avec la Révolution tranquille et sa politique d'aménagement linguistique. Lorsqu'il s'agit de la prononciation du français québécois, il existe plusieurs différences par rapport au français standard:²²

1. Les voyelles [i], [u] et [y] issus du français européen deviennent relâchées, ouvertes et centralisées sur la dernière syllabe fermée au Québec ; ce sont des sons qu'il est difficile pour un Français de reproduire. En français standard, toutes les voyelles sont tendues,
2. [oi] est prononcé [we] comme en France avant la Révolution française. Cette prononciation dépend de l'origine géographique ou de l'appartenance sociale du locuteur et n'est jamais neutre. Dans les bandes dessinées ou les publicités, [oi] est parfois écrit [oé]. Cette prononciation est surtout perceptible dans les pronoms personnels *moi* et *toi*. Exemple: *Le roi, c'est moi* du français standard sera prononcé en québécois [le rwé, c'est mwé],
3. La voyelle [a] est souvent prononcé de manière postérieure, au point de ressembler presque à un [ô]. Les Québécois font la différence entre le [a] dans les mots *pâte* et *patte*. Le français standard *Moi là* est en québécois [mwé-lô].
4. Les nasales se prononcent toujours différemment: [an] est proche de la prononciation [in], tandis que [un] dans *brun* n'est jamais prononcé comme [in]. Exemple du mot franchement qui en québécois est prononcé [frinchmin].
5. Dans certaines régions, [è] à la fin des mots se transforme en [a]. *Je le savais* devient [je l'sava] ou bien jamais devient [jama].
6. L'affrication et la palatalisation, c'est-à-dire l'ajout du son [s] ou [z] après les consonnes [t] ou [d], devant les voyelles hautes comme [i] et [u] (exclusivement dans ce cas), est l'un des aspects surprenants de la prononciation au Québec. *Tu étudies* devient ainsi [tsu étsudzi].
7. Si le [t] est la dernière consonne dans un mot, il est toujours prononcé. Parfois, un [t] épenthétique est ajouté à certains mots. *Il reste au lit* devient [iresteaulitte].

Voici un récapitulatif des particularités phonologiques les plus importantes du français québécois:

²² Nous reprenons la classification suivante de Beaumont & Amadiou (2013).

Tableau 3: La prononciation au Québec et en français standard

En québécois	En français standard
[oé] ; toé, moé, ch[oé]	[oi] ; toi, moi, choix
ç[ɔ]	ça
p[au]	pas
[lɔ]	là
yé	il est
tsé	tu sais
je s'ré	je serai
icitte	ici
[au] en fin de phrase	[a]
[a-ère] ; fi[a-ère]	[er] ; fière
[a-in] ; lap[a-in]	[in] ; lapin
[ein] ; énormém[ein]	[en] ; énormément
[dzi] ; [dzi]manche	[di] ; dimanche
[tsi] ; [tsi]pyque	[ti] ; typique
[tsu] ; [tsu]b	[tu] ; tube
[iss], journaliss'	[iste] ; journaliste
[a-un] ; l[a-un]di	lundi
ê [a-é] ; f[a-ét]	fête
[â] ; p[a-ou]t	pâte
[a-eu] ; h[a-eu]r	heure
[a-ou] ; ch[a-ou]se	chose
[è], m[a-è]r	mère
[é], mang[o-é]	manger

3. CONCLUSION

Le principal objectif de ce travail était de présenter la francophonie canadienne sous plusieurs aspects: linguistique, géographique, historique et politique. Bien que géographiquement très éloignée du continent européen, qui est le berceau de la francophonie, le Canada est devenu francophone grâce aux conquêtes du passé, principalement le Québec et le Nouveau-Brunswick. Dans ce travail, nous avons accordé une attention particulière au Québec, car il est le seul territoire unilingue et possède une situation linguistique homogène,

tandis qu'au Nouveau-Brunswick, le français est minoritaire et coexiste avec l'anglais.

Étant donné que la province du Québec se trouve sur le continent nord-américain et qu'elle est entourée de zones anglophones et d'États anglophones, il existe depuis longtemps un danger que le nombre de locuteurs du français y diminue. La tendance à l'anglicisation de cette province est d'autant plus marquée parce que le Québec constitue un cas isolé dans la francophonie du continent nord-américain. Étant donné que l'anglais est la *lingua franca* du monde moderne, le français ne jouit plus du même prestige et ne peut plus rivaliser avec lui.

Nous avons également abordé certaines spécificités de la variante canadienne du français, notamment les différences de prononciation des sons, en particulier des voyelles, ainsi que le vocabulaire qui est largement influencé par l'anglais. Il serait difficile de parler de l'avenir de la langue française au Québec, mais on peut conclure que le statut de cette langue demeure stable, en tenant compte du fait qu'elle est protégée par la loi, ce qui garantit une certaine sécurité.

RÉFÉRENCES BIBLIOGRAPHIQUES

- Beaumont, Jean-Charles, Amadiou, Sébastien (2013), *Québécois*, Assimil, guide de conversation, Paris
- Bernard Barbeau, Geneviève, Durocher, Véronique (2019), "La polémique autour de la nouvelle politique de l'emprunt linguistique de l'Office québécois de la langue française", *Circula*, n^o 9: *A-t-on encore peur des anglicismes? Perception actuelle des anglicismes au Québec et dans l'espace francophone*, 59-78.
- Calvet, Louis-Jean (1999), *Pour une écologie des langues du monde*, Plon, Paris
- Corbet, Noël (1990), *Langue et identité – Le français et les francophones d'Amérique du Nord*, Québec, Presses de l'Université Laval
- Elchacar, Mireille (2022), "Le modèle québécois de lutte aux anglicismes: une approche 'mur à mur'", *Espaces linguistiques, Anglicismes: variétés diatopiques et genres textuels*, 4, 1-25.
- Gazaille, Marie-Pierre, Guévin, Marie-Lou (2014), *Le Parler québécois pour les nuls*, Éditions First
- Kasparian, Sylvie (2001), "Parler bilingue et actes identitaires: le cas des Acadiens au Nouveau-Brunswick", in R. A. Stebbis, C. Romney, M. Ouellet, ed., *Francophonie et langue dans un monde divers en évolution: contacts interlinguistiques et socioculturels*, Les Actes du dix-neuvième colloque du Centre d'études franco-acadienne, 159-177.
- Leclerc, Jacques (1986), *Langue et société*, coll. "Synthèse", Mondia Éditeurs, Laval

- OIF (2022), *La Langue française dans le monde*, Gallimard, Paris
- O’Keefe Michael (2000), *Minorités francophones: assimilation et vitalité des communautés*, Patrimoine canadien, Ottawa
- Picoche, Jacqueline, Marchello-Nizia, Christiane (1999), *Histoire de la langue française*, Éditions Vigdor, Paris
- Sanaker, John Kristian, Holter, Karin, Skattum, Ingse (2006), *La francophonie – une introduction critique*, Unipub forlag, Oslo Academic Press
- Vincent, Nadine (2019), “Analyse du traitement des anglicismes dans des guides de français québécois pour touristes“, *Circula*, n^o 9: *A-t-on encore peur des anglicismes? Perception actuelle des anglicismes au Québec et dans l’espace francophone*, 124-147.
- Tchebwa, Manda Antoine (1996), *Terre de la chanson – la musique zaïroise hier et aujourd’hui*, Duculot, Afrique Éditions
- Tétu, Michel (1988), *La francophonie, histoire, problématique et perspectives*, Paris, Hachette
- Walter, Henriette (1998), *Le français d’ici, de là, de là-bas*, Paris, Lattès

SITOGRAPHIE

- <https://www.axl.cefan.ulaval.ca/index.html> [2. 9–6. 11. 2024]
- <https://www12.statcan.gc.ca/census-recensement/2021/as-sa/98-200-X/2021013/98-200-x2021013-fra.cfm> [8. 9. 2024]
- <https://www.canada.ca/fr/patrimoine-canadien/services/langues-officielles-bilinguisme/publications/statistique.html> [8. 9. 2024]
- https://oraprdnt.uqtr.quebec.ca/portail/docs/GSC960/O0003451407_Une_dose_de_Quebecois.pdf [12. 9. 2024]
- <https://www.oqlf.gouv.qc.ca/office/mission.html> [12. 9. 2024]
- <https://officiallanguages.nb.ca/wp-content/uploads/2021/02/La-situation-linguistique-au-Nouveau-Brunswick.pdf> [12. 9. 2024]
- <https://www.yapaslefeuulac.ch/anglicismes-le-paradoxe-quebecois/> [16. 9. 2024]
- <https://www.dictionnairedesfrancophones.org/form/qu%C3%A9b%C3%A9cisme/sense/wkt%3Asense%2Fee6b984fde1ec04ceb8ece1be35e2400> [16. 9. 2024]
- <https://www.bdlp.org/francophonie> (*Base de données lexicographiques panfrancophone*) [4. 9–10. 10. 2024]

THE FRENCH LANGUAGE THROUGH THE PRISM OF CANADIAN FRANCOPHONIE: FRANCOPHONE QUÉBEC AT THE HEART OF ANGLOPHONE CANADA

Summary

This contribution is dedicated to Canadian Francophonie, more specifically to the linguistic situation in Québec. From a linguistic and geographical standpoint, Québec is a very diverse territory that constitutes a stronghold of French, where anglophone forces and the constant desire for the dominance of the English language intertwine. The struggle for the survival of the French language is very prominent in Canada, especially in regions where it is an official or co-official language, namely in Québec and New Brunswick. We will illustrate that the French language would not have managed to occupy an important place in the Canadian Francophonie without the various conquests and struggles for dominance, both historical and linguistic, in North America's past. We will explain what legal regulations exist in Canada regarding the protection of the French language in the face of the predominant influence of English, considering that the province of Québec is surrounded by anglophone provinces and that there have always been strong tendencies to anglicize Québec. Since Canadian French is particularly distinguished by its recognizable and distinct pronunciation and vocabulary, in this paper, we will present the main characteristics of these two linguistic domains. Therefore, we will also present some anglicisms in the Québec French.

KEY WORDS: *francophonie, Canada, Québec, Nouveau-Brunswick, pronunciation, lexis*

FRANCUSKI JEZIK KROZ PRIZMU KANADSKJE FRANKOFONIJE: FRANKOFONSKI QUÉBEC U SRCU ANGLOFONSKE KANADE

Sažetak

Ovaj rad je posvećen kanadskoj frankofoniji, tačnije jezičkoj situaciji u pokrajini Québec. S jezičkog i geografskog aspekta, Québec je veoma raznolik teritorij koji predstavlja uporište francuskog jezika, gdje se miješaju anglofonske snage i stalna želja za dominacijom engleskog jezika. Borba za opstanak francuskog jezika je vrlo značajna u Kanadi, naročito u područjima gdje je francuski jezik službeni ili jedan od službenih jezika, to jest u Québecu i Novom Branswicku. Pokazat ćemo da francuski jezik ne bi uspio zauzeti značajno mjesto u kanadskoj frankofoniji bez različitih osvajanja i borbi za dominaciju, kako historijskih, tako i jezičkih, u sjevernoameričkoj prošlosti. Objasniti ćemo koja zakonska regulativa postoji u Kanadi u vezi sa zaštitom francuskog jezika u odnosu na dominantan utjecaj engleskog jezika, uzimajući u obzir činjenicu da je pokrajina Québec okružena anglofonskim pokrajinama i da su oduvijek postojale snažne tendencije da se Québec anglicizira. S obzirom na to da se kanadski francuski jezik posebno izdvaja po prepoznatljivom i drugačijem izgovoru i leksici, u ovom radu ćemo predstaviti glavne karakteristike ova dva jezička aspekta. Shodno tome, također ćemo predstaviti nekoliko anglicizama u francuskom jeziku Kvebeka.

KLJUČNE RIJEČI: *frankofonija, Kanada, Québec, Novi Brunswick, izgovor, leksika*

KNJIŽEVNOST

UDK: 821.163.4(497.6).09-31
821.163.4(497.6=163.43).09-31
Izvorni naučni rad
Rukopis primljen: 10. 9. 2025.
Rukopis prihvaćen: 20. 2. 2026.

Ikkal SMAJLOVIĆ

(Po)ETIČKE OSOBENOSTI *ROMANA O SREBRENICI* ISNAMA TALJIĆA

KLJUČNE RIJEČI: *(anti)ratno pismo, poetika svjedočenja, srebrenički tekst, Genocid, trauma, etika, kulturalno pamćenje, intertekstualnost*

Rad se bavi analizom poetičko-etičkih osobnosti *Romana o Srebrenici* Isnama Taljića, prvog književnog svjedočenja o Genocidu u Srebrenici, koji je dio korpusa bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti “(anti)ratnog pisma” i “poetike svjedočenja”, unutar kojeg je sve brojniji i značajniji i tzv. “srebrenički tekst”. U tom kontekstu, roman se čita kao priča iz perspektive svjedoka i žrtve pa je i etički angažirana. U skladu s postmodernim tendencijama *prekoračenja žanrovskih granica*, u romanu je očito miješanje i preplitanje različitih diskursa, odnosno brojnih formi i žanrova. Takvo hibridiziranje teksta zamagljuje granicu između fikcije i faksije, dokumenta i imaginarnog. Roman je strukturiran kao fragmentarna i montažna cjelina, čime se reflektira i fragmentiranost traume, pojačava utisak dokumentarne vjerodostojnosti te se usporava čitanje. Važnu funkciju ima transgeneracijska vertikalna pamćenja te bogata intertekstualna umreženost, čime se srebrenička tragedija upisuje i smješta u daleko širi književni, kulturni i povijesni kontekst. Djelo se potvrđuje kao etički čin svjedočenja i književna opomena protiv zaborava, negiranja i relativiziranja Genocida.

UVODNA BILJEŠKA

Isnam Taljić poznat je i plodotvoran bošnjački i bosanskohercegovački pisac kojeg nije potrebno naročito predstavljati. *Roman o Srebrenici* napisao je 1996. godine¹, a prvi put štampao tek 1998.

¹ U tekstu *Kako tretirati Srebrenicu u umjetnosti, posebno u literaturi (na primjeru moje knjige “Roman o Srebrenici”)*, koji je objavljen u *Zborniku radova sa Međunarodne naučne*

godine². To je, dakle, “prvo literarno svjedočenje” (Taljić 2016: 457) o posljednjem u nizu genocida nad Bošnjacima, odnosno inicijalni pokušaj da se i književnumjetničkim putem iz perspektive žrtve progovori o kompleksnim i tragičnim dešavanjima iz jula 1995. godine. Objašnjavajući motivaciju za pisanje ovog romana, Taljić naglašava da je svjestan kako je umjetnost “veoma važna u očuvanju sjećanja” te da je upravo zato i nastojao sačuvati “sjećanja i na tu i takvu Srebrenicu” (Taljić 2016: 457)³.

Čini nam se da je dosadašnja kritika poprilično zanemarila i marginalizirala Isnama Taljića i njegovo književnumjetničko stvaralaštvo, a naročito *Roman o Srebrenici*. Zato ćemo u nastavku rada analitički ukazati na (po)etičke osobnosti i vrijednost ovog djela.

konferencije “Srebrenica 1995-2015: evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida” (održane 9-11. jula 2015. godine u Sarajevu, Tuzli i Srebrenici / Potočarima) Taljić decidno ističe kako je sredinom 1996. godine završio pisanje ovog romana.

- ² U istom tekstu Taljić iznosi vlastite pretpostavke zašto se toliko čekalo sa štampanjem romana: “Mnogima sam nudio da objave roman, čak se pri tome ponižavao, jer sam se obraćao i onima kojima inače ne bih, a za dvije godine niko mi ga nije htio objaviti. Smatram da su evidentna tri razloga. Ta neka pakosna ljubomora kolega i(li) izdavača. Zatim, nije se vjerovalo da su zaista bile tolike dimenzije te tragedije o kojoj sam napisao roman, a nijedna riječ iz njega svih ovih godina nije demantirana, nego se, naprotiv, jednako potvrđuju ili otkrivaju neke činjenice i podaci kojima sam tada raspolagao. I, treće (ili je to i prvo): nastojalo se, i to (i) s bošnjačke strane, osujetiti objavljivanje mog romana. Htjela se sakriti, prikriti, zataškati ili barem ublažiti istina koju sam iznio crno po bijelom” (Taljić 2016: 458-459).
- ³ On u nastavku dalje objašnjava svoju namjeru: “Ljudi zaboravljaju. Insan i znači ‘onaj koji zaboravlja’. Prema tome, umjetnički pristup je višestruko značajan. Ipak, mnoge moje kolege kao da čekaju da prođe pedeset ‘diskrecionih’ godina pa da smognu pisati o tome! Da nema majki Srebrenice, već sada bismo, poslije dvadeset godina, ponavljali beogradsku ‘istinu’ o Srebrenici. Uz ostalo, hapšenjem Namera Orića i s posljednjom farsom s neusvajanjem Rezolucije u UN-u, oni i nakon dvadeset godina pokušavaju nametnuti svoju interpretaciju Srebrenice, i to ne samo nama, nego i cijelom svijetu. To je strašno i mora nam svakodnevno biti na umu. Kad su topovi prestali govoriti, muze nisu smjele zašutjeti. (...) Ja sam probijao led. Za Srebrenicu sam snažno vezan djetinjstvom i porodično. Tada sam bio jedini preživjeli pisac iz toga kraja. Iza sebe sam imao iskustvo devet objavljenih knjiga, šest prije rata, koje su objavili tada renomirani izdavači i recenzirali ih najeminentniji literarni autoriteti. Uz to, odmah poslije okončanja ratnih sukoba, Bošnjacima je snažno nametan zaborav. Zato je moje bilo, i pred Bogom i pred ljudima, da napišem roman o Srebrenici. Pisao sam ga kao privijanje ljute trave na ljutu ranu” (Taljić 2016: 458).

PRIVIJANJE LJUTE TRAVE NA LJUTU RANU: (ANTI)RATNO PISMO, POETIKA SVJEDOČENJA I STRUKTURA ROMANA

Unutar specifičnog ogranka poslijeratne literarne produkcije, za koji je već uvriježena teorijska specifikacija “(anti)ratno pismo” (Kazaz 2004), odnosno “poetika svjedočenja” ili “poetika sjećanja” (Kodrić 2012), sve je brojniji i značajniji korpus djela koja se u svekolikoj raznolikosti žanrova ili kulturalnomemorijskih perspektiva u literaturi prepoznaju kao “srebrenički tekst” (Kodrić 2012). Bez insistiranja na hronologiji njihovog objavljivanja, izdvojit ćemo ovdje samo neke: Isnam Taljić (*Roman o Srebrenici*); Mirsad Mustafić (*Krvava šamija; Daleko je, sine, Srebrenica; Posljednji vapaj enklave i dr.*), Emir Suljagić (*Razglednica iz groba, Samouk*), Hasan Nuhanović (*Zbjeg*), Džemaludin Latić (*Srebrenički inferno*), Abdulah Sidran (*Suze majki Srebrenice*), Melika Salihbegović Bosnawi (*Srebrenica je zvijezda padalica*), Almir Bašović (*Priviđenja iz srebrenog vijeka*), Nura Bazdulj-Hubijar (*Kad je bio juli*), Nirha Efendić (*Kopča*), Fajko Kadrić (*Šta su meni ptice*), Mehmedalija Bektić (*Dječak iz pakla Srebrenice; Moj san o babi*), Fuad Kovač (*Očev zagrljaj*), Ivica Đikić (*Beara*), roman italijanskog pisca Marka Maginija (*Come fossi solo / Kao da sam sam*) itd. Autorice i autori mahom dijele zajedničku književnu preokupaciju da artikuliraju individualna i kolektivna iskustva preživljavanja, traume te svjedočenja o Genocidu u Srebrenici. Njihova djela najčešće povezuje snažno etičko uvjerenje o nužnosti pamćenja, kao i potreba da se glas žrtava i svjedoka suprotstavi (i sistemskim!) pokušajima poricanja i zaborava. Razlike između ovih autora⁴, osim divergencije u generacijskom

⁴ O poetičkim (ali i etičkim) razlikama u ovom kontekstu usputno piše i Agić (2010). On podsjeća kako je problematiziranje etičkih pitanja (kao što su pitanja o ulozi subjekta, o istini i spoznaji) postalo, zapravo, neodvojivi dio kulturnih i filozofsko-teorijskih diskursa, a time i književnoumjetničkih djela, posebice romana. Pozivajući se na djela francuskih filozofa, Paula Riceura i Emmanuela Lévinasa, odnosno njihovih teorija o *dinamičkom identitetu* i *alteritetu*, Agić ih vidi i koristi kao posve relevantan i prihvatljiv okvir za etičko čitanje savremenih romana, konkretizirajući to na odabranim primjerima. Između ostalog, Agić ovdje komparira Suljagićevo djelo *Razglednica iz groba (I-as-witness tip pripovjedača; mješavina autoritativnog i ličnog glasa; evokacija iskustvenosti; svjedočenje etike globalne odgovornosti)* sa romanom *Kad je bio juli* Nure Bazdulj-Hubijar (*I-as-protagonist tip pripovjedača, folio-junak; posve drugačiji etički smisao; sjećanje kao oblik samoautorizacije minoritetnog glasa*). Njegov je, dakle, zaključak da, iako oba djela “imaju za predmet svoje dokumentarističko-literarne obrade poznati historijski događaj egzodusa i masakra Srebreničana”, u konačnici donose i iznose različite verzije ili viđenja tog događaja: “Dok prvo djelo nastoji što vjernije prenijeti traumatiziranu stvarnost nedavne prošlosti, drugo kao da u prednji plan želi iznijeti iskustvo marginalizirane grupe, te u tu

smislu (prva – svjedoci, sudionici, ili druga, nova generacija), uglavnom se očituju u žanrovskim, stilskim i idejnim pristupima: primjerice, dok Nuhanović i Suljagić insistiraju na dokumentarnosti, memoarskoj prozi, faktografiji i svjedočenju iznutra, Sidran i Latić posežu za poetskom sublimacijom tragedije, produbljujući tekst metafizičkom dimenzijom i simboličkim poigravanjima. Efendić u fokus unosi identitetske razdore, intimnu perspektivu žene i porodice, dok Taljićev narativ kombinuje elemente fikcionalizacije i dokumentarizma – njegov roman je pionirsko djelo ovakve tematske orijentacije i dobro je utjecao u (po)etičkom smislu na kasnija ostvarenja. Ipak, oni zajedno čine kompleksan i mozaičan korpus koji mapira kako se trauma može preživjeti, ispričati i prenositi, istovremeno potvrđujući da književnost može biti i prostor etičkog otpora i prostor zacjeljivanja.

Dakle, ovdje je riječ o poetičkoj orijentiranosti koja predstavlja i *dokumentarni iskaz*⁵ o ratnim strahotama i povampirenjima (ubistva, mučenja, silovanja, konclogori, rušenja, paljenja, Genocid itd.), ali je istovremeno i *etički angažirana* i nedvosmisleno opredijeljena za *optiku žrtve* i *pogled odozdo, dekonstruirajući ideologiju zločina* i nasilja te promovirajući humanost i *golo ljudsko stajalište*. U skladu sa postmodernim tendencijama javlja se i *prekoračenje žanrovskih granica* pa se književnoumjetnički tekst *ponaša ne samo intertekstualno već i intermedijalno* (Kazaz 2004: 137-139). Tako i *Roman o Srebrenici* nije samo krvava i gola slika ratnih užasa i povampirenja niti tek sirova dokumentarna rekonstrukcija samog Genocida. Roman je i strukturalno i značenjski mnogo kompleksniji. I ovdje se, kao i uopće u (anti)ratnom pismu, odnosno poetici svjedočenja, miješaju različiti diskursi, odnosno brojne forme i žanrovi, zamagljujući i prelazeći granice između proze, romana i sudskog spisa, dokumenta, dnevnika, pisma, novinskog izvještaja ili reportaže. Oni se međusobno prepliću, uslovljavaju i dopunjuju. “Stilistički, Taljić kombinira dokumentaristički stil s književnim i dnevničkim, čime postiže efekte postmodernističkog romana i ars combinatorie. Dnevnička se forma prepliće s ispovjednom, a ova pak s faktografskom, tako da se ukida granica između

svrhu inscenira drukčiju sliku o sebi ili drukčiju hijerarhiju vrijednosti od one što dominira u oficijelnoj kulturi sjećanja” (Agić 2010: 228).

⁵ O dokumentarizmu piše i Milka Car u svojoj monografiji *Uvod u dokumentarnu književnost*. Njena studija istovremeno je i teorijska rasprava, historijski pregled te analitička intepretacija pojedinih tekstova dokumentarne literature. Već u uvodnom dijelu autorica otvara vrlo važna pitanja u ovom kontekstu: autonomni status književnosti, odnos faksije i fikcije, istine i laži, društva i književnosti, književnosti i historiografije itd. Pogledati više u: Car (2016).

fiktivnog i faktičnog, pogotovo tamo gdje se spominju datumi ili stvarne ličnosti. Na taj je način Taljić razriješio pitanje istinitosti diskursa i odnos spram estetskog. Za njega ne postoji samo estetska ili književna istina, već istina o zločinu, koji se ne smije ponoviti” (Bajramović 2010: 63). Na faksijskom planu, roman je usidren u stvarne događaje te se ogleda u datiranim prizorima, u imenima stvarnih ljudi i toponima, ali i u registrima patnje. Također, dokumentarni sloj uključuje i konkretne vojne operacije, položaj i status “zaštićene zone”, nezainteresiranost i krivicu međunarodnih institucija, reference na demilitariziranje, pregovore, izdaju itd. Ta činjenično prepoznatljiva građa uvezuje se u pripovjedni niz koji svjesno probija realistički okvir i dopušta hronotopska preklapanja, snove i fantazmagorije, ukazanja, vizije i znakove. Faksija i fikcija su međuzavisne – faktivno obavezuje istinitost svjedočenja, a fiktivno ga produbljuje i univerzalizira. Drugim riječima, fikcija ne potire istinu nego je čini čitljivijom i etički angažiranom te je transponira u širi simbolički poredak i smisao.

Roman je strukturiran kao fragmentarna i montažna cjelina. Umjesto klasične linearne fabule, Taljić koristi mozaik narativnih slojeva. Knjiga je sastavljena od devet velikih cjelina i epiloga. Od toga, četiri cjeline su, zapravo, umetnuti dijelovi Rahman-begovog dnevnika koje su označene rimskim brojevima i imaju svoje naslove (*Rahman-beg Dozo se pitao kako računati preživjele koji se iza rata nikad ne vrate kući*, *Kako je Rahman-beg Dozo doživio pad Carstva i Kraljevstva Austro-Ugarskog*, *Kako je Rahman-bega od ruske smrti mogla spasiti dova koju je izgovarao u umrlome času* i *Rahman-beg Dozo se odrekao titule altajskog kana i iz Mekke se vratio u Srebrenicu*), za razliku od preostalih pet koje su bez naslova i koje su numerirane arapskim ciframa. U odnosu na Rahman-begov dnevnik, ostali tekst je rascjepkan na, kraće ili duže, pasuse / odsječke koji su, također, označeni arapskim brojevima, koji zajedno grade cjelovitu i kompleksnu mozaičnu arhitekturu. Takva organizacija ima semantičku i simboličku vrijednost, budući da se na taj način reflektira fragmentiranost traume, pojačava se utisak dokumentarne vjerodostojnosti te se usporava čitanje, pretvarajući ga u čin promišljenog suočavanja sa svakim narednim fragmentom svjedočanstva, traume, Genocida. Tekst je, i po autorovom sudu, svojevrsni *fiction* i *non-fiction* spoj: roman koristi historijske i činjenične podatke (toponime, datume, ličnosti i događaje), ali ih uvezuje u fikcionalizirani pripovjedni tok, ne nastojeći biti ni klasična hronika ni dokumentarna zbirka, nego pretendira na etički čin pamćenja i suprotstavljana

sili zla.⁶ Umjesto fabularne napetosti, roman gradi semantičku napetost: čitalac ne očekuje šta će se desiti (jer ishod Genocida se već zna), nego kako će se smisao artikulirati.

GLAS(OVI) IZ *OTVORENOG KABURA*: PRIPOVJEDAČ I POLIFONI KORPUS SVJEDOČENJA

Ratne strahote i iskustvo Genocida u romanu su dati iz perspektive pripovjedača u prvom licu, kao *priča odozdo* (Kazaz 2004). Takva “obična” priča “malog” čovjeka i lično sagledavanje stvari i nameću čitatelju utisak autentičnosti priče, jer subjektivni glas svjedoka najneposrednije “razgolićuje” svekoliku težinu i kompleksnost traumatskog iskustva. Merdžanov lik je i žrtva i svjedok pa se i njegov pripovjedni glas stalno kreće između introspektivne ispovijesti i dokumentarnog bilježenja stvarnosti oko sebe, nerijetko i sa molitvenim invokacijama. Međutim, Merdžanova ispovijest dobija i proširenje – kroz glas njegovog djeda Rahman-bega Đoze, odnosno kroz njegov dnevnik sakriven u Mushafu na mjestu sure *Al-A'araf* (i opet kao *priča odozdo*). Djedov glas koji svjedoči iz vlastite vizure o svom vremenu stradanja i nasilja, sada se čita i prepoznaje kao paralela Merdžanovom vremenu, događajima i sudbini, oslikavajući dosta širu i vrlo kompleksnu “geografiju” kolektivnog bošnjačkog iskustva i povijesti. Kao izraz neposredne traume, bola i straha, Merdžan govori u fragmentima, rascjepkano i emotivno, dok Rahman-beg u dnevniku piše smirenije i staloženije, fluidno te s refleksivnim tonom. Taljić, dakle, cijelu priču tako i prostorno-vremenski raspliće i transgeneracijski nadograđuje, pri čemu ta genealoška sondiranja uokviruju sliku jedne bošnjačke ulemanske porodice čija su sudbina i pamćenje obilježeni stradanjem i ratnim iskustvima. Merdžan je centralna figura romana i kroz prizmu njegove svijesti i savjesti dati su i svi drugi likovi i događaji. Njegovo svjedočanstvo u sebe, također, uključuje i brojne druge glasove i registre (različiti likovi, živi i mrtvi, te njihova

⁶ O tome usputno govori i sam autor: “Ovaj moj roman pripada, kako je to po svijetu pisano o njemu, fiction – non fiction literaturi. Tu su, naime, uporedo izmišljeni likovi i situacije, ali i sasvim stvarni ljudi i potpuno stvarni događaji. ‘Roman o Srebrenici’ nije samo historijski roman. Srebrenica je savremena tema. Srebrenica ne smije pripadati samo historiji. Ona mora biti i naša stvarnost, sadašnjost. Mislim da je to veoma važno... Kad pišem knjige, onda se nastojim unijeti u to koliko god mogu. Thomas Mann, bez namjere i potrebe da se poredim s njim, napisao je da je, kad bi se bavio nekom temom o kojoj piše, toliko o njoj naučio da je bio ekspert u toj oblasti. I ja sam imao takav pristup pisanju i ove knjige. Nastojao sam doći do činjenica, spoznati i najsitnije detalje te time ne manipulirati književno” (Taljić 2016: 459).

iskustva; Vahdetovo i Ćizino pismo; kuloarske priče; medicinski, vojni, novinski izvještaji itd.). Primjerice, njegova stara amidžinca Zerina kazuje mu o užasima koje je proživjela – prvo u selu potpuno okruženom neprijateljskom vojskom (prisiljena da spava u mračnoj sobici sa već mrtvim suprugom kojeg ne može sahraniti), a onda i u pokušaju da se spasi bijegom kroz šumu i “kišu” neprijateljskih hitaca – upotpunjujući narativ i dimenzijom “ženskog svjedočenja”, čime se, u sabirju pojedinačnih iskustava, zrcali i svjedoči kolektivna trauma. Dakle, na ovaj način gradi se i polifoni korpus svjedočanstava, pa se i Merdžanova lična ispovijest širi i zaokružuje u zajedničkom, kolektivnom iskustvu. Na različitim mjestima u romanu, upotrebom baš kolektivnog “mi”, lični utisak i vlastito iskustvo uzdižu se i na nivo općenitog suda o položaju i stanju kolektiva u cjelini. Saopćava se Merdžanovim (npr., zamišljeno *pismo Bošnjacima*; poređenje stanja sa gladijatorima u areni; promišljanje o *istočnicima* i *Krajišnicima* itd.), Rahman-begovim (na nivou porodice Đozo: da su *pod biljegom*; ili cijelog naroda) ili glasom nekog od likova (Ćizino pismo i sl.).

Patnja me čini ispaćenim. Bolestan sam čovjek. Pripadam totalnom narodu Bosne. Mi smo, bosanski istočnici, lud narod. Godinama i godinama, stoljećima i stoljećima, mi branimo Bosnu na Drini. Na prvoj liniji. Ginemo i kolju nas. Kolju nas i ginemo. Kroz generacije se satiremo samo da bismo na Drini odbranili Bosnu. I nikome od ovdašnjih preživjelih Bošnjaka, kad klanje prođe i nametne se primirje, ne duhne da se ne vrati ovdje i ode odavde. Moj djed Rahman-beg Đozo dvije decenije potucao se po Bijelome svijetu da bi se mogao vratiti odakle je krenuo. Ako mu je već Dunjaluk bio tijesan, što se igdje drugdje nije skrasio, a da bude i u Bosni? Zašto nije u Sarajevu? Što nije presadio korijen obitelji Đozo u Tuzli? Zar nismo zaslužili da koju stotinu godina budemo pošteđeni klanja u odbrane Bosne? Šta bi nam falilo odgojiti koju generaciju u Travniku? (...) I samo je, haman, još jedan bošnjački narod sličan nama, dosadašnjim istočnicima. To je drugi totalni dio ovoga naroda: zapadnjaci. Oni koji su i svikli sebe nazivati Krajišnicima. Ovi me ne izričem pokudu. Najmanje kukavičluk. Naša hrabrost ovaploćuje se u smrti. Niti je ovo pohvala, a nije ni pokuda ludosti vječitih bosanskih graničara. Samo najobičniji uzdrhtaj premorenog ratnika (Taljić 2005: 161-162).

Iako roman primarno tematizira Genocid u Srebrenici, u konačnici se priča postavlja i u transhistorijski okvir kao etička opomena čovječanstvu – povezujući trenutne i nekadašnje zločine nad Bošnjacima, revidirajući povijest

kroz priču o kontinuitetu stradanja, ali i potrebi svjedočenja i kontinuiteta pamćenja⁷.

SMRTOVANJE U ŽIVOTU I ŽIVLJENJE U SMRTI: POROZNA GRANICA ŽIVOTA I SMRTI – FANTASTIČNOST KAO METAFIZIČKA REALNOST

Merdžan (ali i njegov djed) svoje svjedočenje doživljava kao veliku odgovornost te svoju ispovijest i savjest kontinuirano propituje zazivanjem Boga (*Bog nek mi oprosti. Neka mi Bog oprosti na svemu što ću napisati. I što neću napisati. Ali sam ja svoje napisao* – Taljić 2005: 13). Takav ton od prvih stranica daje romanu ispovijedni karakter i postavlja ga u etičko-religijski okvir. Na taj se način precizira pripovjedačeva pozicija – ne govori samo kao žrtva, borac i svjedok, nego i kao vjernik koji svoje svjedočenje polaže pred Boga, kao svjedoka i pravednog sudiju, legitimizirajući autentičnost svoga kazivanja. U konačnici, zato je islamska duhovnost ne samo ornamentika romana, nego njegov važan dio. Između ostalog, preko nje se produbljuje karakteriziranje likova i ocrtava genealoška linija Đoza, progovara se o identitetskim pitanjima (primjerice, *ahdnama* na prsima), promišlja se etička problematika te se na eshatološkom obzorju omogućava nada u Božiju pravdu i vječni život, a ne smrt kao kraj i konačnost.

Roman i počinje riječju *smrt*, nadovezujući se na epigraf iz *Derviša i smrti* Meše Selimovića kojim se knjiga otvara (što ćemo objasniti u zasebnom segmentu u nastavku rada). Sveprisutna, gotovo opipljiva (*Smrt. Samo smrt. Samo sama smrt. S. M. R. T.* – Taljić 2005: 12), pojavnost smrti i osjećaj njene neprekidne i fizičke i psihičke prijetnje⁸ uvjetuje i boji opću atmosferu i ukupno raspoloženje. Zato sada i sam grad, odnosno njegov geografski položaj i

⁷ Parafrazirajući Felman i Laub (1992), svjedočenje nije obično pripovijedanje, nego takvo da se njime obaveže i sebe i druge te preuzme odgovornost za povijest ili istinu samo nekog događaja što obavezno nadilazi personalno, budući da ima opću i vrijednost i posljedice.

⁸ Međutim, u romanu je osvijetljena i mogućnost da se na smrt, kao i na sve drugo, posve navikne te da joj se uopće ne pridaje značaj, što je, zapravo, način da se preživi kontinuirana izloženost traumi, ali i njeno drugo lice: “Kažem, i gledanje smrti mi je preraslo u naviku. Više nimalo nisam bio opčinjen smrću. Insan je takve japije da na sve ogugla. I na vlastitu, pogotovu na tuđu smrt. Navikne se. A ako se na išta moglo naviknuti u Srebrenici, moglo je na smrt. Oguglanje zvano moć navike” (Taljić 2005: 54).

izgled, u oku pripovjedača izrasta u simboličku sliku Srebrenice kao *otvorenog kabura*⁹:

Srebrenica najviše sliči otvorenom kaburu. Takvo poređenje mi se prije nije javljalo. Ali, da je istinito, istinito je. Kao smrt što je čovjeku jedino dosegljiva cjelovita istina. Stisnuta među brdima, zjapi izdužena rupetina Srebrenica. (...) Ali, Srebrenica sada nalikuje samo samoj sebi: Veliki otvoreni kabur koji je dočekaio ispunjenje svoga konačnog poslanstva. Mejtji čekaju na dženazu koje neće biti. Neće biti nikog ko će politi vode po našem kaburu. Kabur neće biti zagrnut. Neće biti dženaze. Samo smrt. Samo mejtji. Samo kabur. Samo Srebrenica. Nakraj svijeta. Srebrenica sama na Ovome svijetu. Na očima čitavome svijetu (Taljić 2005: 33-34).

Sve to i na ličnom planu potencira pripovjedač Merdžan apostrofiranjem osobnog osjećaja (*Bliže mi je od košulje. Svlačim košulju. Potkošulju. Gaće. I čarape. Ali, ona gamiže.* – Taljić 2005: 11), već u drugoj rečenici romana, da živi u *vlastitom umiranju*, odnosno i docnijom izjavom *da smrtuje u životu i živi u smrti*¹⁰, što se na idejnom i simboličkom planu proteže, zapravo, kroz cijeli tekst. Osim što se, dakle, oslikava realna atmosfera egzistencijalne svakodnevnice rata i Genocida, življenje kao neprekidno trajanje umiranja,

⁹ Na početku romana motiv smrti popraćen je, u simboličkom značenju, motivom *drugih pijetlova* koji se ne oglašavaju, što se ponavlja u nekoliko navrata. Prirodni ritam smjene dana i noći, svjetla i mraka, poremećen je; normalni redosljed zbivanja je deformiran. Strahotna smrtna slutnja koja se nadvija nad tekstom tako je nagoviještena i kondenzirana u ovoj slici. Horoz je simbol buđenja, najava novog dana i kontinuiteta života. U Srebrenici horoz i šute; priroda se solidariše s mrtvima i onima koji su osuđeni na nasilni nestanak. To je metafora poremećaja – Božiji znak apokalipse koja slijedi, nagovještaj da svijet gubi rie tam, vrijeme staje u *gluho doba*: “Drugi horoz nikako da se oglase, ali je sasvim izvjesno da je i u Srebrenici morao započeti jedanaesti dan u mjesecu julu hiljadu devet stotina devedeset i pete godine poslije pejgambera Isaa. Utorak. Utorak je baksuzli dan” (Taljić 2005: 35).

¹⁰ Ovdje odmah napominjemo, jer je važno i u kontekstu onog što u nastavku objašnjavamo, da u jednom trenutku Merdžan izražava svoju uvjerenost u to da je šehid te potom promišlja metafizička pitanja u okviru islama: “Bio živ ili već bio mrtav na Dunjaluku, nimalo nisam sumnjao da sam šehid. Je li ovo moje stanje novi stadij doživljenosti smrti ili je diranje u gajb, u tajne koje pripadaju jedino Stvoritelju svjetova i ničije nije da se u njih upliće ni na koji način? Ali, ja nisam neupleten, a uzdam se u časne namjere koje ne mogu biti bogohuljenje” (Taljić 2005: 111). Istovremeno, važna je i napomena da, prema izvornom značenju same riječi, šehid i jeste svjedok vakta u kojem živi. Njegov je zadatak da silinom svoje pravičnosti i produhovljenosti svjedoči i pamti te na buduća pokoljenja prenosi znanje i sjećanje.

Taljić ovim svjesno nastoji zamagliti granicu između života i smrti, između zbilje i fantazmagorije, između jave i sna. Čini nam se da Taljić, već od samog početka, na planu (po)etičke logike romana nastoji reprezentirati odnos život – smrt i njihovo stalno prožimanje u hermeneutičkom horizontu koji je posve kompatibilan s dvije kur'anske postavke: smrtnost kao univerzalna karakteristika ljudi (*Az-Zumar* 39:30 – doslovan prijevod bi bio: *Ti si, doista, mrtav, a i oni su mrtvi*; što Korkut (1993), ali mahom i svi ostali, uz manje varijacije, prevode: *Ti ćeš, zacijelo, umrijeti, a i oni će, također, pomrijeti*) i poseban status šehida (*Al-Baqara* 2: 154 – Korkut prevodi: *I ne recite za one koji su na Allahovom putu poginuli: "Mrtvi su!" Ne, oni su živi, ali vi ne znate!*). Dakle, takva poroznost razdjelnice između života i smrti, koja omogućava njihovo stalno miješanje i prožimanje, utemeljena je na islamskoj filozofiji i religiji kojima je prožet cijeli tekst, gdje se na život i smrt ne gleda kao na suprotstavljene apsolute, nego se tumače kao dvije strane jedne te iste stvarnosti. Zato ni fantazmagorični prizori u romanu nisu tu tek zbog estetskog efekta kao nekakva "autonomna" fantastičnost, nego se njima iznutra zbilja proširuje transcendentnim, po logici svijeta likova i njihovog religijskog horizonta. To nije eskapističko udaljavanje od istine i stvarnosti, nego drugačiji kanal spoznaje te način da se upravo istina žrtve i svjedoka iskaže u svekolikoj punini i kompleksnosti. Kontinuirano umiranje, kao rezultat etničkog čišćenja i Genocida, podnosi se i odgoneta unutar većeg poretka smisla i značenja. Zato smrt u romanu nije predstavljena kao apsolutni kraj, jer mrtvi idalje djeluju u svijetu živih, javljaju se, savjetuju, ispravljaju nepravde, prenose poruke, što do Merdžana dolazi na različite načine, direktno i posredno. Tako fantastično ima direktan utjecaj na događaje i postaje operativno: naprimjer, Šefik Uzunović predosjeća svoju smrt (komandir Fadil racionalistički odbacuje "praznovjerje" pa slijedi pogibija – faktički ishod potvrđuje istinosnu vrijednost intuitivnog, metafizičkog); šehid Šefik Uzunović se ukazuje Tenzili Muhurdar¹¹ dva puta

¹¹ U kontekstu kazivanja o zamagljenosti granice između života i smrti te stvarnog i fantazmagoričnog u romanu, moramo se, makar nakratko, dotaknuti i Tenzile (Muhurdar) Kadić, čija se stvarnosna pojavnost, kao i još nekih likova, također, može doživjeti i čitati dvoznačno. Naspram prizora njihovog zajedničkog života, razgovora te erotiziranih intimnih trenutaka i, na koncu, njenog porođaja sve vrijeme stoji sumnja u njeno postojanje. Naime, doktor Mahmić, dobronamjerno zabrinut za Merdžanovo psihičko stanje, svoju sumnju i decidno iskazuje u razgovoru s njim, tvrdeći da je Tenzila, zapravo, poginula. Iako je i Mahmićeva informacija krajnje nepouzdana, njome se unosi kontrapunkt racionalnog te tako relativizira Merdžanovo iskustvo i percepcija. Odmah u nastavku prizora, slijedi erotizirana scena Merdžanovog i Tenzilinog susreta u *mrklini* njihove *kućne mrtvačnice*, ali pripovjedač za njene trudničke dojke, koje sijevaju bjelinom i čine mu se nabreknutijim nego ranije,

na graničnim mjestima: kod bunara i na prozoru (savjetuje taktičku zamjenu položaja i diktira način borbe što rezultira osvajanjem Brda, ali joj i obećava dovesti druge šehide da vidi da među njima nema njenog muža Kadira Kadirića – šehidi se ponašaju kao akteri i utječu na ishode događaja); zajedničko “tekbiranje” u borbi (šačica vojnika “tekbira” u borbi, a to zvuči kao da ih je mnogostruko više, što izaziva preokret); Merdžanovi i Rahman-begovi snovi i snoviđenja; čudo preživljavanja amidžince Zerine (njena odjeća je potpuno oštećena tragovima metaka, ali tijelo je ostalo netaknuto – pripovjedač to naziva *Božijim davanjem*) itd. Sve ovo, doduše, uglavnom iz vizure pripovjedača, protumačeno je kao *Božije davanje* i milost, odnosno *znak* (kao znak je vidio i pronalazak djedovog dnevnika te način i mjesto na koje je skriven; burmu na svom prstu; neoglašavanje drugih horoza; Tenzilu i njenu pojavu itd.). Riječju, ono što se iz vanjske perspektive može činiti halucinacijom i posljedicom traume, iz unutarnje logike romana funkcionira kao (metafizička) realnost – Rahman-begov dnevnik, zapisan s vremenskim otklonom u odnosu na vrijeme proživljenih događaja (i položen u svetu knjigu kao amanet, ne bez razloga i simbolike), predskazuje, odražava i “otključava” ono što Merdžan proživljava decenijama kasnije, legitimizirajući iznutra transgeneracijskim pamćenjem mogućnost metafizičkog iskustva. Međutim, roman ostavlja opciju dvoznačnosti, a Taljić posve svjesno istrajava u baš takvom oblikovanju teksta i značenja. Dakle, čitatelj može sve tumačiti i kao posljedicu traume i kao duhovnu istinu, ali u oba slučaja granica između živih i mrtvih, stvarnog i onostranog, realnog i fantazmagoričnog (p)ostaje zamagljena, a njemu je omogućeno da traumom iznutra sagleda i doživi kao autentično iskustvo i prostor u kojem je sve to moguće istovremeno. Na taj način se zrcali traumatična istina žrtve koja nije svodiva na jednodimenzionalan i prost obrazac, nego je kompleksni

kaže da su *ljepše od ikakve moguće umišljenosti*. Uz navedeno, dodajmo da je Tenzila i svojevrsni medij, jer se njoj javljaju šehidi i donose poruke. Također, ona ostaje u Merdžanovoj sobici i kad je on zove van. U romanu nema eksplicitnih dokaza da ju je neko vidio – *nije se pojavljivala na danjem svjetlu* i bila je *uporna da ne izađe* iz njihovog *brloga*.

Kako god, Tenzila je važna figura iz više razloga. Taljić preko Tenziline figure obogaćuje narativ i ljubavnom pričom bez vještačkog semantiziranja i patetičnosti, ni najmanje ne remeteći ni tematsku ni idejnu dimenziju romana. Nadalje, ona produbljuje Merdžanovu i Rahman-begovu povezanost i u domenu intimnog, ljubavnog života – djedova neostvarena ljubav bila je, također, Tenzila, nena Merdžanove Tenzile. Na koncu, njena figura zatvara simbolički krug na etičko-idejnom planu romana. Već smo objasnili kako roman počinje riječju smrt. Međutim, pred sami njegov kraj uvodi se motiv porođaja, čime se sugerira rađanje novog života te se opetovano direktno spaja smrt i život, genocid i rađanje, nestanak i kontinuitet. Iz toga se zrcali ciklična struktura, i teksta i života općenito.

mozaik značenja i mogućih interpretacija. Taljić to pretvara u estetski i etički resurs: ne negira traumu, nego je pretvara u poruku; ne uklanja bol, nego joj dodjeljuje smisao; ne zatvara ranu, nego je pretvara u znak pamćenja i mjeru buduće pravde.

Svekolike patnje i smrti, kolektivne i pojedinačne, opisane u romanu ujedno i pojačavaju dokumentaristički efekt te sugestivni utjecaj na čitatelja, posebice ukoliko je u pitanju stvarna, historijska ličnost. S druge strane, “smrt je, naime, u ratu izgubila svoj metafizički plan, ona se zbog svakodnevnog, čak svakotrenutne sviknutosti na nju svela na svojevrsno automatizirano iskustvo” i postala tek statistički parametar, “budući da su ideologije smrt kolektivizirale i time je svele na puki politički podatak” (Kazaz 2004: 159-160). Tako i Taljić, slijedeći poetička načela (anti)ratnog pisma, nastoji smrt individualizirati te redefinirati *kulturnu memoriju*, opirući se svim, i unutarnjim i vanjskim, manipuliranjima smrću¹².

Prve grude srebreničke zemlje padale su po praznome tabutu u kabur Šefika Uzunovića kad je komandant bataljona Fadil uskliknuo:

– Čestitam ti šehida!

– Fala! – odgovorio je rahmetlijin babo, ali nije prihvatio pruženu ruku, nego je svoju ispruženu šaku zaustavio na obrazu bataljanskog komandanta.

Od ove šamarčine će mu bolje zujati u ušima nego da mu je granata pukla na uhu.

Tako je bilo sa nosiocem priznanja Zlatni ljiljan Šefikom Uzunovićem (Taljić 2005: 204).

Uz kazano, dodajmo i da *Roman o Srebrenici* možemo posmatrati i kao svojevrsan esej o životu, a posebice o smrti i umiranju, odnosno o njihovom poimanju u religijskom i kulturološkom smislu.

Moguće je u romanu pratiti i cijeli niz minijturnih esejističkih dionica koje poniru u filozofske dubine promišljajući povijesna, identitetska, kulturna, nacionalna, ideološko-politička, socijalna, vjerska / teološka, folklorno-mitološka i druga pitanja.

¹² Merdžan ne manipulira smrću ni u religijskom smislu. Tako za njega nije svaki poginuli borac, bez obzira koliko dobar i požrtvovan bio, odmah i šehid. Zato on Kadira Kadirića cijeni kao velikog i neustrašivog gaziju, ali svjedoči kako nije šehid, jer je poginuo na liniji pive pijan i s flašom u ruci.

ARHEOLOŠKA SONDIRANJA PAMĆENJA: POVIJESNA, TRADICIJSKA, KULTURNA, IDEOLOŠKA I IDENTITETSKA (SAMO)PROPITIVANJA

Glasom pripovjedača, koji implicirano sublimira i Taljićeva promišljanja i stavove, govori se o povijesnim kompleksnostima i bošnjačkom identitetu koji se temelji na kulturalnom pamćenju. Kritički se propituje odnos Bošnjaka spram bogate vlastite kulture i tradicije kroz nesposobnost da se opća *mjesta sjećanja* ispravno i odgovorno valoriziraju i čuvaju, s akcentom u konkretnom primjeru na junake / *legende*, preciznije Namera Orića, *komandanta Srebrenice*. Bez namjere da se upuštamo u historijsku verifikaciju, primjećujemo da i konkretan odlomak, ali i još par usputnih napomena kroz roman, figuriraju Orića u simbol kolektivnog otpora i odbrane i pridaju mu status junaka / *legende*. Takav njegov status nastoji se u tekstu opravdati hrabrošću, požrtvovanjem i djelovanjem u živom ratnom kontekstu te se “potvrđuju” svjedočenjem pripovjedača kao saučesnika i saborca, što je, vjerovatno, i tehnika kojom Taljić nastoji da izbjegne romantičarsko idealiziranje. Ideja ide u pravcu da se otpor Genocidu i ideologijama zla uzdigne u etičkom, a ne u propagandno-političkom smislu. Pripovjedač je u susretu s *komandantom Srebrenice* “iznenađen da *legenda* ima manje od dvadeset i pet godina”, ali još i više spoznajom da “već ga i ne vole” (Taljić 2005: 59-60). Komentar o njegovim ratnim doprinosima i zaslugama završava neskrivenim strahom “da se legenda hoće srušiti budalaštinom kakve se mogu ocijeniti legendarnim, ali ih uši upijaju bez razmišljanja”, navodeći kuloarske priče o tome kako je Naserov konj, kao nagradu što je pobijedio na konjskim trkama “pojeo više šećera nego što su ga u ratu vidjele sve srebreničke nene koje nisu mogle zamisliti život bez kahve” (Taljić 2005: 61). Pripovjedačevo zamišljeno *pismo Bošnjacima* u priču uvodi liknosti / likove iz bošnjačke epske tradicije i povijesti te spaja savremenost i prošlost i upisuje Srebrenicu u kontinuitet bošnjačkog narativa o otporu, ali ga odmah i problematizira. Tu se sažima i Taljićeva etička intencija da se Srebrenica sačuva kao živo pamćenje, a ne tek beživotni mit koji se ili demonizira ili trivializira – iznutra i(li) izvana.

Kad bih imao bijeloga papira, i to manje nego da bi se u njega mogle umotati patike koje sam kupio od pripadnika Unprofora i dobio ih zamotane u list iz novina na kome je bio tekst o uzrocima pada slobodne teritorije u sjeveroistočnoj Bosni – kao da sam to sam napisao, iz opkoljene i na smrt osuđene Srebrenice poslao bih pismo Bosnjacima. Među tri glavna pitanja, jer više ne bi moglo stati na tolikom prostoru,

napisao bih im: Mi smo historijski narod koji će s ovim ratom, čiji smo sudionici, ispuniti posljednji uvjet izrastanja u naciju ukoliko znadnemo sačuvati svoje junake iz ovoga rata. Je li bilo Muje Hrnjice ili nije? Tale Ličanin ionako je u pridodatom nadimku nazvan Budalinom. Još je upitnije stvarno postupanje Alije Đerzeleza. A za Husein-bega Gradašćevića dopustili smo da se u njegovom rodnom Gradačcu pakuje rakija prozvana njegovim časnim nadimkom Zmaj od Bosne, kao što smo popustili i sami pred sobom vodeći umne rasprave je li po Bosnu bilo svrsishodnije njegovo gazijstvo od čina izdajstva Ali-paše Rizvanbegovića. Kao što su nam zabranili i kućna pamćenja o bošnjačkom herojstvu u Prvom svjetskom ratu... Ali su majke u drugoj polovici ovoga stoljeća rađale sinove koji su na zalasku stoljeća, u ovome ratu, izrasli do neupitnih bosnjačkih heroja. Da nije bilo njih, ne bi bilo Bosne. Ali, i ono što ostane od Bosne, bojim se da to ne bude Bosna bez sluha za pamćenje, naviknuta na zaborav i vađenje očiju najboljim između nas kojima zapadne da prežive. Bojim se je samo smrt mogla spasiti heroje ovoga rata od višestoljetne bošnjačke odviknutosti na pravo da imaju vlastite junake... (...)

Za ovoga mladića se pribojavam. Šta će se sve govoriti da je učinio, i da nije učinio, i da je trebao učiniti, a zaboravljati se na njegovu mladost i da je učinio mnogo, mnogo više nego što se može i zamisliti.

Oprostite mi, braćo Bošnjaci, ali su rijetki u Bosni oni koji su više od njega uzvratili četnicima. A samo tako samjeren otpor Bosne u ovakvom ratu i Srbinov osjećaj da mu je Bošnjak pokazao da ga se nimalo ne boji, učinili su da četnik počne gubiti rat i da pristane na mir. Svaki drugi rezon bio bi historijska samoobmana i generacije koje dolaze ne smiju pristati na takvo zavaravanje.

Ne bojim se što već ne vole ovoga mladića. Bojim se što se legenda hoće srušiti budalaštinama kakve se mogu ocijeniti legendarnim, ali ih uši upijaju bez razmišljanja (Taljić 2005: 59-60).

Taj kritički intoniran stav protežira vrijednost kulturalnog pamćenja / sjećanja kako bi se uopće vlastita povijest sa svekolikim njenim kompleksnostima očuvala kao uporište i trajna opomena. Tako se onda smanjuje mogućnost da ideološko-politički aparati i tuđe hegemonijsko pamćenje piše i prekrojava događaje i historiju.

Razbili su napadače, koji su se i tada nazivali četnicima, na dan dvadeset i četvrtog oktobra hiljadu devetsto četrnaeste. A neka staruhija Orić iz Potočarske Rijeke nacilja puškom ostragušom na Kostu. Poslije deset godina, kad je Kraljevina Jugoslavija učvrstila vlasti i nad Bosnom, bi podignut spomenik na taj događaj. Ali, ne bi onome Oriću, velikom junaku i oslobodiocu od zulumčara. Nego onome Kosti, i to kao velikom junaku i oslobodiocu (Taljić 2005: 206).

Na sličan način možemo čitati i sljedeći primjer iz romana, koji pokazuje “utjecaj nacionalističke ideologije na razvoj svijesti jednog naroda, i naravno ratnih zločinaca kao ratnih epskih heroja koji oslobađaju narod simboličkog jarma historije. Ovaj je čin izjave unutrašnje oslobađanje od već davno mrtvog neprijatelja. No, bez odsustva dijaloga Drugi, koji je ujedno i neprijateljski Drugi, bez ikakvih dodatnih znanja i pojašnjenja izjednačen je s historijom, i to sa zlom te historije. Historiografskom metafikcijom autor pokušava dekonstruirati nacionalističke ideologije i pokazati zapravo pravu sliku stanja, kako bi se daljnje predrasude, ali i duboko ukorijenjeni stereotipi razbijali” (Bajramović 2010: 64).

U Tuzli su me postavili pred zaboravljenu kutiju po kojoj su promicale šarene slike. Umjesto izbezumljenih Kurda u streci za mrežom s hranom koja visi iz helikoptera, ugledao sam slike moga grada, a iz centra Srebrenice oglašavao se lik glavnoga srpskog komandanta: Turcima smo se napokon osvetili – ovo je kraj Bune protiv dahija! Šta su oni pamtili? Koliko su pamtili? I kako su pamtili? Bože moj dragi! U magnovenju mi proljeću spoznaje koje su bile skrivane i nisu se mogle pročitati ni u udžbenicima historije, niti u njihovim epskim pjesmama iz naših čitanki: Bošnjaci su onemogućili Prvi srpski ustanak u Srbiji, takozvanu Bunu protiv dahija; drugi ustanak je Srbima uspio isključivo zato što su bošnjački askeri odbili poslušnost Stambolu i nisu opet htjeli upamet uvoditi uzoholjelu Srbadiju po Beogradskom pašaluku, pa je Visoka porta državom nagradila Srbiju na štetu Bosne, a bošnjačku bunu, poslije, na čelu sa kapetanom Husein-begom Gradaševićem, umjesto da svojim najhrabrijim ratnicima prizna državu, ugušila u krvi i u korist brzoga širenja Srbije do Drine (Taljić 2005: 200).

Prizor s početka romana u kojem Merdžan razgrađuje vlastitu kuću da bi se ugrijao i prezimio (koji se može tumačiti na više načina) Taljić preobražava

i u svojevrsni esej o bošnjačkom domu, kulturi, identitetu¹³: kako je građena, od kojih materijala, s kakvom mjerom unutarnjeg reda i topline; čemu služe tavan i magaza itd. Dok pripovjedač razgrađuje strukturu kuće do same granice njenog urušavanja, u jeziku i sjećanju je, zapravo, obnavlja i gradi kao kulturni model: kuća nije tek građevina, nego je temelj i uporište identiteta te garancija kontinuiteta porodice i zajednice. Ogoljavanjem doma Merdžan pronalazi stari Mushaf i u njemu djedove dnevničke zapise koji su bili “ugrađeni” u kuću.

Bilješke djeda Rahmana, hafiza i hodže, strukturiraju roman i kao “vertikalnu pamćenja”. To je knjiga u knjizi, arhiv u “arhivu” – posebno naslovljene umetnute cjeline u romanu koje dopunju i produbljuju Merdžanovo svjedočanstvo o opsadi i “umiranju” Srebrenice zapisima o ličnim i porodičnim iskušenjima, ali i univerzalnom pričom o ideologijama zla i neetičnosti u cikličnoj strukturi povijesti. Njegova priča je, dakle, i svojevrsna analiza kroz koju struji moralni sud čovjeka koji je istodobno i vojnik i hafiz te koji epohe mjeri mjerom srca, vjere i pravednosti. Kompleksna povijest i smjena političkih i društvenih sistema svedena je na kratak ljudski vijek i sagledana prostim očima običnog čovjeka. Najplastičniji je prizor s baronicom, kćerkom Konrada Kraffta von Dellmensingena, bavarskog generala: Austro-Ugarska u Rahmanovim očima “pada” u trenutku kada zanosna aristokratkinja, pred njim, obavlja malu nuždu - ono što se činilo veličanstvenim ogolilo se u banalnosti. Ovdje se demistificira povijest, imperijalna uzvišenost i kolonijalna matrica. Zato ovaj prizor predstavlja i “proročku” sliku logike koja će kasnije zavladati nad Srebrenicom: normalizirati čin poniženja i bestijalnosti, bestidnost i ravnodušnost spram dostojanstva i patnje Drugog. Tako se i mit o civiliziranosti i etičkoj superiornosti zapadnog svijeta utapa u krvi nevinih Srebreničana, i to baš usred Evrope.

Gospođica baronica bila je više nego razdjevena. Više naga nego odjevena. Raščešljana kosa. Grudi se nadimaju iznad samog pasa u dekoliranoj bluzi. A ispod pasa, ništa. Sve! Sve je bilo ispod pasa. Sva se

¹³ Problematiziranje identitetskih pitanja, pojedinca i kolektiva, moguće je pronaći na više mjesta u romanu. Jedan od primjera jeste i prizor u kojem Merdžan *urezuje ahdnamu* na svoja prsa. To je simboličan čin obnove subjektiviteta pred licem dehumaniziranja, odnosno obnova i potvrda identiteta. Napad na tijelo rađa potrebu da se od njega onda načini zavjet i svjedočanstvo. Također, ovdje možemo dodati i primjer u kojem nas pripovjedač usputno upoznae o razlozima zašto on nosi prezime Đozić umjesto Đozo i podsjeća na Kallayevu politiku. Time se u romanu potcrtava linija kontinuiteta historijskog pritiska i potiranja bošnjačkog identiteta sa raznih strana: od kolonijalne vlasti preko nacionalističkih politika do genocida u Srebrenici.

nudila pogledu. Niti je i ona s mene skidala zavjerenički pogled. To potraja vječnost. Potraja tren. Ljepše obline i ljepša bjelina ne mogu postojati na Ovome svijetu.

Utom – pljuhnu.

Ne znam ni je li pričučnula. Ili je samo posavila koljena. Ali, pljusnu. Kao kad se iz latora proljeva pogana voda. Kao iz raskoračene junice. Kao iz najobičnije frajlice u bilo kom bečkom kupleraju. Pljuštalo je po travnjaku. Ne znam je li pri navlačenju suknji i namještanju haljine ponavljala iste umilne i drske pokrete kao i pri svlačenju. Ništa ne znam. Samo znam da više nisam stajao u stavu mirno i da sam sebi dao voljno i gledao u nju. (...)

U Pešti sam skinuo uniformu i obukao civilno odijelo. Napokon sam bio samo čovjek, oslobođen obaveze da vjerujem u blještavilo K. und K. Monarhije: onoga trena kad je onakva baronica obavila najprostiju tjelesnu radnju, čim je iz nje pljuhnulo kao iz najprostije žene, toga momenta je u meni palo Austro-Ugarsko Carstvo i Kraljevstvo i za mene prestao postojati svaki ljudski autoritet. Kad je ona mogla, kad je mogla ona onakva onakvo šta počiniti (Taljić 2005: 86-87).

Djedovi zapisi povezuju prošlost i sadašnjost te dopunju Merdžanovo svjedočanstvo i iskustvo, pokazujući da Srebrenica nije mjesto samo jednog Genocida, nego grad u kojem su se stoljećima smjenjivale sile, carevine, sistemi, tragedije i traume. To transgeneracijsko pamćenje akcentira kako savremena tragedija nije izolovani slučaj, nego je dio duge povijesti nasilja nad tim prostorom. Srebrenica se u romanu ne opisuje samo kao savremeni grad, nego i kao slojevito mjesto pamćenja. Umetnuti dijelovi podsjećaju i na Domaviju i Argentariju, ali i ostale “živote” i faze Srebrenice. Taljić na taj način arheološki spušta narativ: Genocid se zbiva na mjestu gdje je civilizacija trajala dvije hiljade godina.

CIRKUS MORILLON U “ZAŠTIĆENOJ ZONI”: TALJIĆEVA DIREKTNA OSUDA MEĐUNARODNIH INSTITUCIJA

Direktnu kritiku UN-a zbog krivice za dobar dio onoga što se dešavalo u Srebrenici pronalazimo gotovo kroz cijeli tekst. Roman daje posebno mjesto dolasku francuskog generala Morillona u Srebrenicu u martu 1993. godine i izrazito je dokumentarno obojen. Pripovjedač taj događaj najavljuje krajnje sarkastičnim tonom, svodeći ga na najobičniju lakrdiju.

Samo danas, i nikad više, a možda ni tada, u našem gradu gostuje cirkus Morillon. Građani Srebrenice, već ste platili previsoku cijenu da biste tek tako propustili jedinstvenu priliku. Glavna atrakcija je svjetska medijska zvijezda broj jedan, klovn iz Pariza – Philippe Morillon, lično i poslovično. Dolazi u pratnji probranih televizijskih kompanija. Najčuvaniji ratni reporteri, svjedoci rata u Vijetnamu, Afganistanu, Iranu i Iraku, Iraku i Kuvajtu, Somaliji, otposlat će po dvadesetsekundnu storiiju o ovome događaju rata u Srebrenici. Njihove izvještaje pratit će nešto kraći snimci iz Srebrenice, jer se reporteri moraju vidjeti u krupnom planu pri najavi i odjavi izvještaja. Ako u preostalih devet sekundi osam zauzme Morillonov lik, ostat će dovoljno vremena da i slike Srebrenice obiđu svijet... Navalite, Srebreničani! Iskoristite preostalu sekundu i pokazite se svijetu u najboljem svjetlu (Taljić 2005: 132)

Morillonovim patetičnim izjavama o suosjećanju i zabrinutosti te jeftinim obećanjima sigurnosti i spasa direktno kontrastira slika nove nevine smrti: dijete umire u naručju majke dok se general obraća prisutnim i široj javnosti. Etika teksta je jasna: “zaštićena zona” bila je čista obmana, a međunarodno prisustvo i zaštita samo spektakl koji je prikrijavao izdaju.

Roman uključuje i slike vojnika UNPROFOR-a koji, umjesto da štite civile, saraduju s četnicima i iskorištavaju ucviljene bošnjačke žene za zadovoljavanje seksualnih nagona. Taljić piše bez senzacionalizma, ali s jasnom moralnom osudom: osim samog agresora, na čija nedjela se jasno upozorava, dobar dio krivice snose i međunarodne snage sigurnosti i pomoći, skicirajući razvojni luk bezosjećajnosti, nepravde i krivice – od nijeme prisutnosti, preko saučešništva do gorke i krvave izdaje u svakom pogledu.

Zato se u očima pripovjedača u više navrata pozicija žrtve i dovodi u direktnu komparaciju s gladijatorima u Rimu te Indijancima, njihovom sudbinom i rezervatima. Povezivanje Bošnjaka i srebreničkog Genocida sa kolonijalnim iskustvom američkih starosjedilaca ogoljava univerzalnu matricu porobljavanja, istrebljenja i “brisanja” jednog naroda. Paralela između srebreničke “zaštićene zone” i “indijanskih rezervata” simbolički potencira opasnost potpunog nestanka već u samom Genocidu ili, u slučaju da se preživi, onda kontinuirano mučenje u životarenju u kontroliranoj i marginaliziranoj enklavi.

Moj Bože, opstoji li zemaljska pravda? Čitav svijet gleda. I samo se pretvara da ne žmiri. Ko sam ja nadalje? (...) Čiji sam ja građanin? Samo Bosne? Ili samo Ujedinjenih nacija? I to posebni građanin Ujedinjenih nacija, koje su ovaj dio Bosne posudili od Vlade u Sarajevu. Kojeg sam

reda građanin? Ja sam građanin zaštićene zone. Kako su još nazivani rezervati s Indijancima dok su ih doseljenici raznih nacija stavljali pod zaštitu da bi ih ubrzo potpuno nestalo? Rezervata. I Indijanaca. Ko sam ja? Čiji sam? Dotle je došlo... (Taljić 2005: 146).

Usporeda s gladijatorima u areni i dolazi u trenucima kada se govori o nezainteresiranosti i pasivnosti svijeta koji svakodnevno krvoproliće i stradanja promatra kao medijski spektakl. Time se akcentira i osjećaj uduplane viktimizacije – ne samo da su osuđeni na smrt (i još, za razliku od gladijatora, nemaju mogućnost ni da se bore za život, jer su demilitarizirani), nego se i to umiranje pretvara u televizijski spektakl i zabavu za publiku. Srebrenica je tako i paradigma povijesnog barbarstva i hipokrizije civilizacije.

Mi nismo ni gladijatorske sreće. Od nas ne zavisi ni da se borimo. Ni da mognemo poginuti u areni Srebrenice. Srebrenica je pod zaštitom Ujedinjenih nacija. Ovdje nejmamo pravo ni na smrt. Svijet se pretvorio u Circus Maximus. Ulaznice su besplatne, jer se u naprednim zemljama ne plaća televizijska pretplata. Nadoknađuje se zaradom na reklamnim spotovima. Lov na nas bit će praćen bez daha između dviju televizijskih reklama. Iako ovakva smrt još nije viđena, gledaocima će dah zastajati u napetom iščekivanju kakva je naredna reklama (Taljić 2005: 33).

DOŠAPTAJI IZ DALJINA: SIMBOLIČNA SUGLASJA TALJIĆEVE INTERTEKSTUALNOSTI

Roman plete vrlo šaroliku i kompleksnu intertekstualnu mrežu (Kur'an, bošnjačka usmena književnost, Selimović, Heine, Kafka, *Hiljadu i jedna noć* itd.).

Knjiga se otvara citatom (*Vjerujem u Sudnji dan i vječni život, ali sam počeo vjerovati i u strahotu umiranja, u strah pred tom neprozirnom crninom.*) iz Selimovićevog romana *Derviš i smrt*, čime se uspostavlja intertekstualni okvir koji od samog početka upućuje na motive straha, smrti, etičko-vjerske savjesti. Dok je kod Selimovića introspektivna ispovijest oblik unutarnje etičko-egzistencijalne dileme i samosuda, Taljić preuzima taj model i prenosi ga u kontekst Genocida, nadograđujući ispovjedni glas u svjedočanstvo i etičku obavezu pamćenja. Time Mešin citat dobija i dvostruku funkciju – pridružuje Taljićev tekst tradiciji bosanskohercegovačke introspektivne proze, ali istovremeno i označava pomjeranje njenog semantičkog težišta: od ambivalencije i dileme ka obavezi svjedočenja i očuvanja pamćenja.

U dva navrata uspostavlja se veza sa Kafkom (*Proces* i *Zamak*) i oba puta u Merdžanovom razgovoru s doktorom Mahmićem. U prvom razgovoru aluziju pokreće doktor Mahmić, povezujući Merdžanovo zanimanje (geometar) sa Kafkinim likom K. (*Da, imamo i zemljomjera. Jozef K. u Srebrenici*). Merdžan tu dosjetku prerađuje u samoodređenje svog unutarnjeg stanja (*Pretvaram se u Jozefa K. koji se, odbrojavajući zadnje dane posljednje Srebrenice, opteretio tajnom vlastitog imena...* – Taljić 2005: 98). Iz *Zamka* dolazi figura *zemljomjera* čiji je posao obesmišljen (*kad je sve manje zemlje u Bosni da bi je se moglo mjeriti...*) i čiji je pristup moći i vlasti stalno uskraćen, što u romanu postaje metafora hladnoj nezainteresiranosti međunarodnih institucija (koje odlučuju o životu i smrti, a odgovornost rasplinjuju kroz protokole) i apsurdnog položaja “zaštićene zone”. Iz *Procesa* se preuzima osjećaj krivice bez krivice, apsurdnosti stvarnosti i ugroženosti identiteta, što u srebreničkom kontekstu poprima stvarnu formu masovnog nestanka i anonimiziranja žrtava. U drugom razgovoru upravo Merdžan pokreće aluziju na Kafku da bi zaustavio doktora Mahmića u iskazu zabrinutosti i dobronamjerne sumnje u njegovu percepciju (*Čitali ste Proces, ali ga brkate sa Zamkom. Ja sam zemljomjer Jozef K. iz Srebrenice. Zato, pustite se vi mene i radite svoj posao* – Taljić 2005: 143), sada svjesno spojivši oba Kafkina romana. Tako kafkijanski kod postaje Merdžanov jezik kojim brani vlastitu istinu od osporavanja, odbijajući da njegova percepcija stvarnosti bude patologizirana i svedena na “slučaj”. Uz to, pripovjedač u romanu kontinuirano potencira svoj osjećaj zapostavljenosti, budući da se sve važne odluke za Srebrenicu donose negdje izvan nje, bez konsultiranja i bez mogućnosti da se na njih imalo utiče. Zato intertekstualna veza sa Kafkom ne važi samo za prethodno opisane epizode, nego je višestruko funkcionalna i na nivou cijelog romana. Tako Kafkin svijet apsurdna i besmisla nije više samo nadvremenska fikcija, nego posve stvarna struktura Genocida i birokratske (vojska, vlast, međunarodne institucije) neodgovornosti i indiferentnosti. Kafkijanski položaj žrtve kojoj presuđuje sudija kao oličenje apsolutne moći i vlasti do koje se ne može doći transformiran je ovdje u naoružanog krvnika koji je lišen svake ljudskosti i racionalnosti. Nadalje, Taljić koristi kanonskog evropskog pisca da bi kroz intertekstualna prožimanja kreirao i svojevrsni oblik književne optužnice: ista kultura koja je iznjedrila Kafku i prepoznala njegovu viziju apsurdna, besmisla te bezlične i nedostupne moći istovremeno je dopustila da se ta vizija ostvari u Genocidu nad Bošnjacima. Na koncu, Taljić preobražava kafkijanski kod na etičkoj razini: dok su Kafkini junaci reducirani na inicijale, ovdje je cilj upravo suprotan – očuvati puno ime i identitet, svjedočiti protiv brisanja i šutnje.

Kur'anski tekst itekako je prisutan u romanu – kroz aluziju na konkretna sureta (*Yusuf*, *Ya Sin*, *At-Tin*, *Yunus*, *Al-A'araf*) ili doslovnim navođenjem njihovih ajeta. Taljić s namjerom povezuje narativ o Genocidu s kur'anskim tekstom, stvarajući mrežu intertekstualnosti u kojoj ljudsko svjedočanstvo biva ukorijenjeno u moralnom i metafizičkom horizontu Objave.

Sura *Ya Sin* je dio Kur'ana koji se u tradiciji najčešće uči za dušu mrtvih. Sura *Yusuf*, pak, kazuje o iskušenjima koje ovaj poslanik prolazi, a važni motivi su licemjerje i izdaja, zatvaranje, strpljenje, snovi, iskupljenje i konačni uspjeh). U jednom od prizora ove dvije sure su spojene na simboličkom planu. Naime, iako Rahman ima namjeru da uči *Ya Sin* pred zindanskim isljednikom, on posve nesvjesno prouči, zapravo, suru *Yusuf*. Ispostavit će se da ga je baš to “pogrešno” učenje spasilo sigurne smrti (kasnije saznajemo da je otac tog isljednika altajski kan i da se zove Jusuf). U drugom slučaju, Rahman se, sada baš pred altajskim kanom, od smrti spašava na sličan način – iako je nasumičnim otvaranjem Kur'ana trebao da prouči suru *At-Tin*, on će, opet posve nesvjesno, proučiti suru *Yusuf*. Ovi primjeri impliciraju Božiju providnost (sve je Božiji znak), a ulogu Kur'ana uzdižu na nivo vodiča kroz život i iskušenja. Zato je važno ovdje upozoriti kako se dva puta u romanu, u latiničnoj transkripciji arapskog teksta, navodi posljednji redak sure *Yusuf*¹⁴. Smisao ovog ajeta funkcionira i kao rezime Rahmanovog ličnog iskustva, ali i kao svojevrsna programska Taljićeva misao: pričanje mora biti etički odgovorno, a priča shvaćena kao ibret (opomena, pouka, znak) – da se greška i zlo ne zaboravi i ne ponovi. Ovim Taljić potvrđuje poetiku svjedočenja, u kojoj literarni tekst postaje sredstvo pamćenja i moralne odgovornosti. Surom *At-Tin*, posebice ajetom o *sigurnom gradu*, uspostavljen je kontrast između kur'anskog *sigurnog grada* i Srebrenice kao “zaštićene zone” – srebrenički Genocid pokazuje ispraznost ljudskih i političkih garancija sigurnosti. Još jasnije to postaje kada se Rahmanu u snoviđenju ukaže *spodoba u ljudskom obličju* koja se predstavlja kao njegov unuk Merdžan, učeći baš ajete sure *At-Tin*. Ta djedova vizija, ispisana u njegovom dnevniku, simbolički najavljuje ono što će Merdžan iskustveno doživjeti i posvjedočiti u srebreničkom paklu. Nije, dakle, slučajno i bez značaja da u ovoj epizodi romana pominjanje sure *At-Tin* dolazi upravo nakon izdvojenog ajeta iz sure *Yunus* (*Svaki narod ima rok svoje propasti. Kad mu dođe, neće ga moći odgoditi, ni ubrzati nijednog časka* – Taljić 2005: 170). Simbolike ima i u tome što Rahman-beg svoje dnevničke zapise ostavlja

¹⁴ Korkut to ovako prevodi: *U kazivanjima o njima je pouka za one koji su razumom obdareni. Kur'an nije izmišljena besjeda, on priznaje da su istinite knjige prije njega objavljene, i objašnjava sve, i putokaz je i milost narodu koji vjeruje.*

u Kur'anu baš na mjestu gdje počinje sura *Al-A'araf*, ali i u tome što ih uopće ostavi u svetoj knjizi muslimana. Polaganje zapisa u Mushaf je simboličan čin povjeravanja porodičnog pamćenja najčuvanijem mjestu kulture i vjere – onome što se posebno čuva i prenosi kao amanet. To ostavljanje svjedočanstva u Mushaf nipošto ne čitamo kao sakraliziranje ljudskog teksta, nego kao postavljanje svjedočenja u okvir i mjerila moralnog i božanskog suda (Objave). Na taj način ljudsko pamćenje i riječ bivaju usidreni u najčvršće duhovno i etičko uporište. Dakako, vrlo je važna i tematska, odnosno značenjska dimenzija same sure, budući da mozaik njenih motiva i poruka dopunjuje roman (Knjiga kao opomena; ljudi na *Bedemima* u poziciji između vječne propasti i spasa, koji se uzdaju u Božiju milost; razrušena naselja kao Božija kazna i opomena; Božija zabrana da se na zemlji čini nered, gnusna djela i da se prelaze granice; priča o poslanicima i njihovim narodima koji su bili uništeni; podsjetnik kako svaki narod ima svoj rok kojeg ne može ni ubrzati ni usporiti; vaganje djela na Sudnjem danu i Bog kao pravedni i najbolji sudija). Sve to korespondira sa iskustvom Srebrenice, ali i generalnim pitanjem pravde za Genocid. Tako se i srebrenički Genocid smješta u univerzalni lanac ljudskih padova, iskušenja, potrage za smislom i opiranja zlu¹⁵, a Taljićevo svjedočenje dobija dimenziju parabole.

Roman ostvaruje intertekstualnu vezu i s *Hiljadu i jednom noći* direktnim pozivanjem na Šeherezadu i motiv pripovijedanja kao odgode smrti: kao što Šeherezada pričom odgađa vlastito smaknuće, tako je i Merdžanu priča način preživljavanja te pronalazak smisla u sveopćem besmislu. Njegovo svjedočanstvo je priča o sebi, ljudima, događajima, o vremenu, koja prerasta smrt, zaborav i brisanje.

ZAKLJUČAK

Taljićev *Roman o Srebrenici* pripada korpusu bh. (anti)ratne književnosti, odnosno poetike svjedočenja. Pripovjedač u prvom licu, govoreći iskustveno iz perspektive svjedoka i žrtve, donosi *priču odozdo*. Njegov glas se dopunjuje, različitim tehnikama i postupcima, glasovima drugih koji bi u historijskim i političkim narativima uglavnom bili utišani i prešućeni. Ta polifonija glasova, živih i mrtvih, pojedinačnih i kolektivnih, dopunjuje svjedočanstvo i uzdiže priču na transgeneracijski i transhistorijski nivo. Upravo takav pristup osigurava etičku diferencijaciju i onemogućava bilo kakvu relativizaciju: glas žrtve je nepovratno suprotstavljen svekolikoj ideologiji zla. Roman se oslanja

¹⁵ Pogledati i: Svensen (2006).

na fragmentarnost i montažu (prizori su isprekidani, sjećanja rasuta, naracija razlomljena), što odražava narušenu strukturu traumatskog sjećanja. To je funkcionalan izraz iskustva Genocida koje se može prenijeti samo u diskontinuitetu i raspršenosti, spojivši lično i kolektivno, dokument i fikciju, prošlost i sadašnjost, s funkcijom otpora zaboravu.

Intertekstualna prožimanja (Selimović, Kafka, Kur'an, Heine, *Hiljadu i jedna noć* itd.) dodatno proširuju značenjski i simbolički prostor romana. Također, intertekstualnost ukazuje da se tragedija Srebrenice ne iscrpljuje u lokalnom iskustvu, nego se upisuje u univerzalne obrasce kulture, povijesti i književnosti.

U središtu svega stoji etički imperativ svjedočenja. Svjedočenje postaje moralna obaveza, čin vraćanja dostojanstva mrtvima, odgovornosti i ibreta živima. Taljićev roman nije zatvoreni narativ, nego otvorena književna optužnica protiv zaborava, relativizacije, svekolike ideologije zla i pasivnosti svijeta. Iako napisan u vrlo kratkom vremenu nakon Genocida, dok su rane još krvave i svježe, ton romana ostaje dosljedno humanistički.

Zato i završni ton romana nije očaj ni mržnja niti poziv na osvetu, nego opomena. Nije kraj, nego poruka. Posljednja rečenica romana jeste spoj literarnog i historijskog, estetičkog i etičkog, lokalnog i univerzalnog, tragedije i vječne opomene. U njoj roman sabira vlastitu misiju i predaje je čitatelju, kao amanet:

Salve in aeternum, argenti patriae...

IZVOR

Taljić, Isnam (2005), *Roman o Srebrenici*, Općina Srebrenica, Srebrenica

LITERATURA

Agić, Nihad (2010), *Književnost i kulturalno pamćenje*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj

Bajramović, Muris (2010) *Bosanskohercegovačka metaproza*, Bookline, Sarajevo

Car, Milka (2016), *Uvod u dokumentarnu književnost*, Leykam International, Zagreb

Džafić, Rizo (2005), *Postmodernizam i historija (Isnam Taljić: ROMAN O SREBRENICI)*, u: *Život, mjesečni časopis za književnost i kulturu*, god. 59, br. 7-9, 128-134.

Felman, Shoshana, Laub, Dori (1992), *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, Routledge, New York – London

- Kazaz, Enver (2004), *Prizori uhodanog užasa: Bosanskohercegovačka ratna i poratna književnost*, u: *Sarajevske sveske*, 6, 136-165.
- Kodrić, Sanjin (2012), *Književnost sjećanja: kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo
- Korkut, Besim (1993), *Prevod Kur'ana*, Međunarodna zajednica za pomoć Muslimanima, Muslimanski izdavački centar, Zagreb
- Svensen, Laš (2006), *Filozofija zla*, Geopolitika, Beograd
- Taljić, Isnam (2016), *Kako tretirati Srebrenicu u umjetnosti, posebno u literaturi (na primjeru moje knjige "Roman o Srebrenici")*, u: *Zborniku radova sa Međunarodne naučne konferencije "Srebrenica 1995-2015: evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica Genocida"* (održane 9-11. jula 2015. godine u Sarajevu, Tuzli i Srebrenici / Potočarima), Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 456-461.

(PO)ETHICAL SPECIFITIES OF ISNAM TALJIĆ'S *ROMAN O SREBRENICI* (*THE NOVEL ABOUT SREBRENICA*)

Summary

This paper analyzes the poetic and ethical characteristics of Isnam Taljić's *Roman o Srebrenici* (*The Novel about Srebrenica*), the first literary testimony about the Genocide in Srebrenica. The novel is part of the corpus of Bosniak and Bosnian-Herzegovinian literature of so-called "(anti)war writing" and "the poetics of testimony," within which the so-called "Srebrenica text" is becoming increasingly significant and numerous. In this context, the novel is read as a story from the perspective of a witness and victim, and it is ethically engaged. In line with postmodern tendencies of crossing genre boundaries, the novel is marked by the blending and intertwining of different discourses and numerous forms and genres. This hybridization of the text blurs the line between fiction and fact, document and imagination. The novel is structured as a fragmented and montage-like whole, which reflects the fragmentation of trauma, enhances the impression of documentary authenticity, and slows down the reading process. The transgenerational vertical of memory and rich intertextual networking play an important role, inscribing the Srebrenica tragedy into a much broader literary, cultural, and historical context. The work stands as an ethical act of witnessing and a literary warning against forgetting, denial, and relativization of Genocide.

KEY WORDS: *(anti)war writing, poetics of testimony, Srebrenica text, Genocide, trauma, ethics, cultural memory, intertextuality*

UDK: 821.163.4(497.6).09-1
821.163.4(497.6=163.43).09-1
Izvorni naučni rad
Rukopis primljen: 1. 2. 2026.
Rukopis prihvaćen: 12. 2. 2026.

Nehrudin REBIHIĆ

TRI KLASIKA BOŠNJAČKOG POSTMODERNOG PJESNIŠTVA: MAGIJA (INTER)TEKSTUALNE ZAVODLJIVOSTI¹

KLJUČNE RIJEČI: *bošnjačka poezija, intertekstualnost, antička književnost, Biblija, postmoderna, ništavilo*

U radu se analiziraju pjesme Asmira Kujovića, Huseina Haskovića i Amira Brke kroz tri modela svijeta: mitopoetski, stvarnosni i neoegzistencijalistički. Prvi model afirmira organsko jedinstvo mitskog i stvarnog u kojem poezija ima središnju ulogu u očuvanju cjelovitosti svijeta, dok drugi model raskriva svijet kao prostor civilizacijskog nasilja i razaranja, nastao na ruševinama metafizičkog poretka. I na koncu, treći model ukida čovjekovu individualnost, svodeći ga na bezlični dio mase, pri čemu se spas svijeta i čovjeka pronalazi jedino u ništavilu kao smislenom utočištu. Jedan od ciljeva ovog rada jeste i pokazati koliko je bošnjačko pjesništvo u dosluhu s recentnom, ali i ukupnom zapadnoevropskom književnom tradicijom.

UVODNE NAPOMENE

U recentnoj bošnjačkoj poeziji posebno se izdvajaju tri pjesnika – Asmir Kujović, Husein Hasković i Amir Brka – čija poezija zrcali ključne filozofsko-estetske ideje postmodernog pjesništva. U njihovim stvaralačkim i poetičkim nastojanjima prepoznaju se tri slike (modela) svijeta: mitopoetska, stvarnosna i neoegzistencijalistička: njih ćemo ilustrirati na primjeru tri pjesme: “Iz

¹ Rad je posvećen rahmetli profesoru Enesu Duraković (1947–2024) i njegovom doprinosu proučavanju bošnjačkog i bosanskohercegovačkog pjesništva, prije svega kroz zbirku eseja *Riječ i svijet* (1988) te antologije *Antologija muslimanske poezije XX vijeka* (1990), *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka* (1996) i *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka* (2000).

knjiga sibilskih” Asmira Kujovića (*Nestorov pehar*, 2018), “Kajinija” Huseina Haskovića (*Na jeziku zemlje*, 2005) te “Pristati na ništavilo” Amira Brke (*Akcidentalne sintagme*, 2025).

Novija poezija Asmira Kujovića je mitopoetska jer eliotovski ukrštava tekstualne i diskurzivne prakse od rituala, ceremonijala, mitova te književnih i filozofijskih koncepata. Mitopoetske slike uranjaju se u racionalni i “matematički” svijet na dva načina: dajući mu neki smisao i svrhu ili rušeći njegovu mehaničku i normativnu sliku, poezija postavlja subjekta u polje rituala, inicijacija, tajnovitosti ili gnostičko-hermetičnih znanja izmičući ga iz redukcioniističke empirijske i linearno-logičke vizije svijeta. U tom rasponu raskriva se drama ljudske egzistencije ukliještene, s jedne strane, između arhaične i mitske dubine, koja djeluje kao organska veza čovjeka i svijeta sačuvana u različitim povijesnim formama i obrascima te, s druge, ideolojske fragmentiranosti savremenog doba. Međutim, ova poezija nije jednolična jer ima i svoju poetsku i ideolojsku funkciju koja ukazuje na potrebu uspostavljanja novog modela svijeta ili vraćanje njegovim starim ontološkim smislovima. Čitalac Kujovićeve poezije ne može biti pasivan; on je aktivni učesnik poetskog rituala kroz razlaganje, rekonstruiranje i reinterpretacije ukrštenih kulturnih, religijskih, literarnih, filozofskih ideja. Njegov čitalac radikalno mora prekinuti s dualističkim poimanjem stvarnosti – podjelama na ovaj i onaj svijet, ovdje i tamo, profano i sakralno – budući da ga mitski markeri uvode u iskustvo svijeta kao nedjeljive cjeline, odnosno uranjaju ga u mogućnosti svijeta zasnovane na dijalogu (Barthes, prema Lešiću 2005: 46-48). Ono što su naučavale sve velike književnosti i religije, “isto” naučava i Kujovićeve poezija mijenjajući samo vokabular, diskurse i razdoblja “bez promjene odnosa prema zbilji i spoznaji svijeta” (usp. Solar 2005: 22). Ona pokazuje kako zbir različitih i oprečnih tekstova može artikulirati jedinstvenu ideju o čovjeku jer se upravo u toj raznolikosti mitopoetskih predstava, kao postmodernih maski (Zagrej, Dioniz, Eneja, Orfej, Isus), zrcali jedinstvena i cjelovita vizija svijeta kao protuteža fragmentiranosti naše epohe. Stoga Kujović poeziju doživljava kao tajanstveni obred koji se obznanjivao kroz povijesti, tj. da poezija nije manje vrijedna i od religije budući da su se kroz nju obznanile brojne gnostičke, mitološke, religijske tajne svijeta. Ona postmodernistički imitira drevnu književnost kako na razini žanra tako i na razni smisla kao medij kojim su se prenosila vjerovanja, proročanstva, religijska i magijska učenja. Kao takva, poezija zauzima središnje mjesto u ljudskoj (hijero)povijesti, ali i, gotovo “blejkovski” (W. Blake), obnavlja svoju prvotnu (ritualnu) suštinu kojom istovremeno prevladava današnji model svijeta, pa i pjesništva (usp. Paz 1979). Nije, dakle, riječ o

poeziji koja ne zagovara samo artizam i estetsku utopiju već i “akciju”. Zato, nasuprot sizifovskoj uzaludnosti stalnog guranja kamena, kao simbola ljudske egzistencijalne muke, ona nudi privlačnost “neba” kao mogućnost ravnoteže svijeta u kojoj kamen treba ostati gore, na vrhu planine kao znak da postojanje ipak ima nekog smisla. To je i jedan od razloga zašto je Kujovićeva poezija hermetična jer je “neposredna, celovita, ne objašnjava svet, već ga samo sluti”; “reči se ne mogu čuti tamo gde nema slutnje i vidovitosti, njeni oblici se više opažaju nego što su” (Miljković 1965: 211). Kujović, dakle, smatra da je poezija bila i jeste važan ovosvjetski ideal (od rituala do postmoderne), koji polazi od toga da je istina o svijetu već objavljena, a na pjesniku je samo da traga za načinima kako će je objasniti i proširiti. Zato se ova poezija ne spoznaje umom jer ima ideju, a ne jasan sadržaj (hermetičan).

S druge strane, Husein Hasković, u cjelini svoga opusa, ispisuje stvarnosnu poeziju u kojoj život i jezik neodvojivo svjedoče tragiku ljudskog postojanja. U njoj je život uhvaćen u jezik. Riječ je o poeziji koja nije konstrukt i ne polazi od nekog koncepta kao kod Kujovića, već život i življenje samo pretače u pjesničku sliku. Zato Hasković često pribjegava “narativnom” modusu oblikovanja lirskog iskaza: pjesme su mu priče “pozobane” iz stvarnosti i izbrušene u “jeziku zemlje” (idiomu). Prema Bagiću (2016: 147), stvarnosna poezija ne želi zamutiti odnos jezika, zbilje i smisla jer sama želi biti stvarnost. Iako pjesma koju ćemo ovdje analizirati na prvi pogled nema uporište u zbilji budući da tematizira biblijski motiv, sagledana u kontekstu cjeline zbirke ona snažno korespondira sa stvarnošću jer pjesnik u vlastitom životnom usudu prepoznaje općeljudsku sudbinu, pa se motiv prvog ubistva nadaje kao povijesna kob i zlo koje je obilježilo njegov život. Hasković u ljudskom zlu i nasilju ne vidi isključivo negaciju i ništavilo već, paradoksalno, i pokretačku i obnoviteljsku snagu života, odnosno potencijal za transformaciju svijeta koji nastaje iz neminovnog odnosa destrukcije i konstrukcije, smrti i rađanja, rušenja i obnavljanja. Kajinovski motiv (smrt i nasilje) predstavlja se kao temeljna struktura svijeta koja pokazuje da destruktivne snage – od bratoubilačkog čina do institucionalnog nasilja – prožimaju ljudsku povijest i bivaju njena “pokretačka” snaga. Međutim, Hasković na biblijski motiv bratoubistva stvaralački (intertekstualno) kalemi nove asocijacije proširujući njegov osnovni opseg.² U tom postupku suplementarnosti, nadovezivanja, kako primjećuje Culler (1991:

² “Motiv i tema, prema tome, predstavljeni svet i semantiku književnog dela priključuju na kulturno pamćenje, na ponavljajuće sheme reprezentacije. Na toj pozadini čitaocu se pokazuje kako novo književno delo – uprkos svim nepredvidljivostima i individualnim posebnostima – varira i preoblikuje već poznatu, memorijski pohranjenu građu” (Juvan 2011: 290).

127-128), “ponovljivost oblika, njihove veze s drugim oblicima i kontekstima, te protežnost samog konteksta zaprečuje strogo ograničenje značenja”. Za razliku od Kujovića, čija je pjesma (meta)tekst više (proto)tekstova, Hasković se oslanja na konkretan prototekst (Bibliju) preko kojeg deridijanski decentrira uvriježenu metafizičku logiku svijeta pokazujući da red i poredak ne nastaju samo i isključivo iz prirodene harmonije svijeta već i iz konflikta i razaranja. Kajinovsko djelo, kao arhitekst, ovdje je uzorni model nastanka civilizacija kroz prijelome, razaranja i reinterpretacije koji sugerira da povijest ne poznaje nevinost budući da je svaka granica, institucija i kulturno-civilizacijska tvorovina sazdana na ruševinama nekog prethodnog reda i smisla. Smještajući ljudsku egzistenciju između stvaranja i destrukcije, zla i moći, života i smrti, Hasković pokazuje kako je ljudski život neminovno bivanje između nužnosti i slobode. Ova pjesma ima i nešto dionizijsko, ali ne ono izvorno antičkogrčko, već ničeansko u kojem svijet “vječno-samog-sebe stvara” i “vječno-samog-sebe-razara”. To je život koji u sebe uključuje samorazaranje i patnju jer bez njih, kako će kazati Nietzsche (2014, par. 1050-1067), nema života. U Kajinu kao simbolu krivice, zla i ubistva prepoznajemo i nešto kafkijansko. Pjesnik kao da želi osloboditi čovjeka osjećaja krivice koji prodire u njegovu svijest. Kajinova krivica imanentna je čovječanstvu jer zlo, prema Kafki, ne postoji izvan čovjeka. Stoga pjesnik razložno postavlja pitanje: da li je uopće moguće oslobođenje čovjeka ako se svojim postojanjem “stavio” u stanje optužbe (usp. Benjkovski 1982).

U poeziji Amira Brke lirski subjekt smješten je između svijeta i ništavila, zbog čega bismo ovu poeziju, uvjetno, mogli odrediti neog egzistencijalističkom. Brka uranja lirski subjekt u svijet koji mora spaliti “odisejskom lucidnošću” kako bi došao do svog autentičnog identiteta. Ništavilo se ovdje nadaje kao temelj egzistencije: ono rastače iluzije o svijetu otvarajući prostor za oblikovanje novog refleksivnog i autonomnog subjekta budući da su kolektivne iluzije, religiologije i ideologije samo “praznine” koje dodatno potiču njegovu egzistencijalnu dramu ili “negativnu ontologiju” (Kazaz 2016). Svijet “bezličnosti” tjera čovjeka na otuđenje ili sljepilo; on je “pharmakos” koji preuzima teret vlastite individualnosti i slobode, duboko svjestan da je autentičnost moguća samo kroz proces suočavanja s različitim oblicima društvene i duhovne pustoši. Brka sioranovski subvertira velike (metafizičke i kolektivne) ideje o čovjeku i svijetu, pa mu se ništavilo ne čini samo kao kraj već i kao poticaj za preobražaj jer se biće i svijet ne određuju samo prema onome što jesu već i prema onome što nisu. Ništavilo ovdje ima dvojako značenje: ono, s jedne strane, razara uvriježene predstave o svijetu proizašle iz iracionalnog, a, s

druge, afirmira autonomnog, refleksivnog pojedinca kao “drugi glas” u svijetu. Taj drugi glas uvijek govori s distance – skrajnut – o svijetu kako bi, kroz negativnu ontologiju, pokazao šta svijet i čovjek moraju ili trebaju biti. Na dubljoj ontološkoj ravni ova poezija raskriva i ljudsku dramu u postmetafizičkom, zombijevskom svijetu u kojem je frustracija subjekta svakidašnja jer ne može obnoviti cjelinu svijeta, ali ni prihvatiti njegovo potpuno rasulo. Zato se svijet ovdje preobražava u kosmičku ruševinu u kojoj se rastaču metafizičke ideje o obnovi svijeta, cikličnom povratku ili novom početku (usp. Cioran 2001; 2010). Brkin subjekt ne slijedi recentnu viziju svijeta, već se od nje potpuno distancira, pa otuda dolazi njegova zapitanost: da li spas treba tražiti izvan ništavila ili u njegovom prihvatanju, odnosno da li se napuštanje iluzija o svijetu i vlastitom trajanju otvara kao posljednji i stvarni oblik slobode? Pristati na ništavilo znači odbiti vrijednosti današnjeg svijeta u temelju jer danas ništa ne usmjerava život: sve jeste, ali bez ikakvog smisla jer se život pretvorio u “puko bivanje”. Spas i smisao svijeta, kako to naučavaju neke religije i pojedini filozofi, ne treba tražiti u bijegu od ništavila već u njegovom prihvatanju, što je duboka sioranovska ideja metafizičkog i gnostičkog spasa. Stoga ostaje naša zapitanost: da li Brka beznađe (postmodernog) života svodi samo na puki nihilizam ili, pak, ukazuje na to da se stvarnost može promišljati samo na apstraktnoj razini, odnosno da je traganje za smislom u ovakvom svijetu već osuđeno na neuspjeh jer su se ideologije, religiologije i filozofski koncepti pokazali samo kao fiktivna uporišta kojima čovjek nastoji prenebregnuti tragiku života?

Sva trojica pjesnika na jedinstven poetski način – mitopoetski, stvarnosni ili neoegzistencijalistički – koriste postmodernističke tehnike i strategije kreiranja (inter)teksta u kojem se ukrštavaju različiti filozofijski, književni, religijski koncepti i slike svijeta. Tekst nastaje na analizi prethodnih stvarajući novu kariku uspostavljanjem novih korelacija u novim kontekstima. Tako Kujović želi obnoviti ideje o iskupljenju čovječanstva, Hasković uhvatiti svijet u sliku koja počiva na odnosu destrukcije – kreacije, a Brka prikazati ništavilo kao moguće pribježište čovjeka od ideologiziranih i iracionalnih iluzija o svijetu i životu. Oni, također, ukazuju i na dvije važne strukture današnjeg svijeta, a to su: “raspadanje stvarnosti” te mehaničko reduciranje svijeta i čovjeka samo na jednu dimenziju (usp. Rebihić 2025). U nastavku ćemo pokazati kako Kujović podriva redukcionističku sliku svijeta zasnovanu na individualizmu, racionalizmu i egzaktnim znanjima, spašavajući ga u mitskom jedinstvu i orfičkim katarzama, odnosno kako Hasković, s druge strane, razara “veliku priču” o povijesti kao emancipaciji i humanizaciji čovječanstva zrcaleći je u zbilji

krvi, moći i ubistava, dok Brka, pak, upućuje na to da se ljudi preobražavaju u krdo kojem dolazi do potpunog odsustva bića, zbog čega se, naposljetku, “ništavilo” čini smislenijim od ruiniranog svijeta iz kojeg je istisnut Čovjek.

Valja ovdje kazati i to da se ovi pjesnici najviše koriste aluzijom kao intertekstualnom figurom jer “sadržaj govornog segmenta ostaje prešućen, nije neposredno imenovan ili opisan, iako u tekstu neki izraz ili strukturni uzorak na njega upućuje, sugerišući denotaciju i konotaciju” (Juvan 2013: 30). Dok Kujović i Hasković prave aluzije na tekst(ove), Brka aludira na vankontekstualnu stvarnost – društvenu realnost. Kod sve trojice jasan je odnos (prototekstualne) stvarnost – tekst – budućnost kojim se promiče određena vizija svijeta i nagovještava moguća budućnost (usp. Spahić 2005: 15). Poezija ovih pjesnika je repozitorij aluzija na mitove, legende, religijske i filozofijske koncepte kojim se uspostavlja velika mreža analogija s tradicijom dajući tako “kontingentnom životu značenjsku dubinu, smještajući ga u tradicijski arhetip i širu metafizičku perspektivu” (Juvan 2013: 32).

TRI BRATSTVA: OD ORFIČKIH KATARZI DO POSTMETAFIZIČKOG BEZNAĐA

I

*Zapojte himnu dvaput rođenog Zagreja
Dječaka za kim Otac ide u vihoru
S otkrovenjem misirskog svetog skarabeja
Uz gnjevni pripjev Euripidovom horu!*

Prvi stih Kujovićeve pjesme *Iz knjiga sibilskih* obremenjen je velikim asocijativnim potencijalom. Već u prvom stihu Kujović lirski subjekt identificira s predvodnikom (hijerofantom, itifalom) antičkogrčkih obrednih svetkovina u kojima je on pozivao (*zapojte*) na pjevanje pjesama u slavu nekog boga ili junaka. Imperativni glagol *zapojte* ovdje asocijativno priziva i ceremonijalni, odnosno sakralno-obredni ambijent u kojem je himna, kao obredna pjesma, mogla ostvariti svoj puni misaoni, poetski i religijski potencijal.³

³ U ovom kontekstu zanimljivo je zapažanje Macchioroa: “Drugim riječima, imam dojam da se tajnost koja okružuje misterije može objasniti teorijom da su tajne inicijacijske ceremonije bile sredstvo kojim su inicijati došli do uživanja posebnih privilegija rezerviranih za njih. Po mom mišljenju, ova tajnost bi se mogla usporediti s tajnom koja okružuje sve magične operacije” (1930: 30).

Ovakvim otvaranjem pjesme, intertekstualno se imitira i početak sačuvanih orfičkih himni ispjevanih u slavu boga Dioniza: i one su počinjale sa *slušajte* ili *pjevajte*. S druge strane, himna⁴ je pretvarala profani prostor u sakralni i prinosila obredu ritam, ekstatični karakter i simboliku. Imitiranje žanra ovdje podrazumijeva oponašanje i nadovezivanje kako na žanrovsku tradiciju, tako i na njegovu prvotnu funkciju (obred), ali bez namjere da se vjerno obnovi. Kujovićeve himna ima drukčiju historijsku i ideološku uvjetovanost i relevantnost crpi iz opozicije prema ideologijskim, filozofijskim i političkim vizijama svijeta 20. i 21. stoljeća, ali ona, istovremeno, “određuje mjesto i status ovog teksta u višim književnim celinama” (Zajac 1982: 56). Kujović je u svojoj metatekstualnoj obradi ovu antičkogrčku formu iznova semantizirao, smještajući je u savremeni i drukčije kodiran kontekst. Uprkos činjenici da ideje iz žanra kao arhitekta ostaju i dalje temeljne za strukturu njegove pjesme, one ipak bivaju preoblikovane za potrebe novog poetskog konteksta i tekstualnog svijeta (usp. Popović 1982: 22-40).

Ako bismo tragali za identitetom lirskog subjekta u ovim strofama, mogli bismo ga prepoznati u identitetu “itifala” koji su pjevali pjesme u dionizijskom kultu. Mit o bogu Dionizu predstavljao je tajnu cikličnog života, odnosno duhovnog pročišćenja ili ponovnog rođenja. Dijelom stiha “dvaput rođenog Zagreja” Kujović priziva mit o Dionizu-Zagreju. Prema orfičkom mitu, Zagrej, sin Zeusa i Persefone⁵, bio je određen da sjedne na Zeusov tron i vlada bogovima i svijetom. No Hera, iz ljubomore prema Persefoni i zbog prijetnje vlastitom potomstvu, nagovorila je titane da ga namame, a zatim rastrgaju i pojedu. Zeus je, u bijesu, spalio titane munjom, a iz pepela pomiješanog s božanskim ostacima Zagreja nastao je ljudski rod. Srce Zagrejevo Zeus je spasio i iz njega ponovno stvorio Dioniza, dvaput rođenog boga. U ovom mitu otkriva se ciklični, inicijacijski prelazak: iz Hada ili ovog svijeta – kroz smrt Zagrejevu – prema Olimpu ili onom svijetu, gdje Zeus čuva Zagrejevo srce, a zatim iz njega slijedi novo rođenje, stvaranje novog Dioniza i čovjeka (usp. Chevarlier – Gheerbrant 1987: 121-122).

Prema Veselovskom (2005: 533-534), Dioniz Zagrej bio je poštovan u Tebi i Delfima, njegov kult nalazio se kod Apolonovog hrama (vrhovni bog,

⁴ Kujovićeve pjesma spolja je fosil jer imitira jedan drevni žanr, a iznutra živi organizam jer koketira sa savremenim svijetom.

⁵ Persefona je ovdje simbol žene smrtnice koja, kao simbol žita, obitava šest mjeseci u Hadu – prostoru smrti – kao simbolu ovoga svijeta, a tri mjeseca inicirana kod majke Demetre kao Kora. Rođenje Dioniza od boga i “smrtnice” moglo bi ovdje aludirati i na Isusovo rođenje, ali Kujović u svojoj pjesmi u rasplitanju motiva završava u predisusovskom vremenu.

bog poezije). U Delfima su, u proljeće, ljudi slavili Dioniza i Apolona na Parnasu, a u Eleusini bio je povezan s Demetrom.⁶ Iz mita o nastanku čovjeka iz grijeha titana, pjesnik asocijativno priziva i kršćanski mit o Istočnom grijehu, iz kojeg je proizašlo čovječanstvo, prepoznajući tako grčku u kršćanskoj mitologiji. Podudarnost s kršćanskom mitologijom može se vidjeti i u drugoj verziji mita: Dioniz je dijete boga Zeusa i ljubavnice, smrtnice Semele⁷ (usp. Sveti duh vs. Marija), pa tako rođen bio je jedinstven među bogovima.

Ova aluzija potpuno će doći do izražaja u drugom stihu kada pjesnik, umjesto Zeusa, kapitalizira imenicu Otac, čime, opet, priziva kršćansku doktrinu. Mit o Zagreju svakako aludira na božansku žrtvu, odnosno na to da je Zeus, poput Jahve, nad “dječakom” bdio kao vjetar (vihor) koji sve prožima: on je bio duh koji brine o Zagreju, ali su, bez obzira na to, titani rastrgali Zagreja, kao što su ljudi raspeli Isusa. Asocijativni potencijal ovih stihova ukazuje da je Dioniz / Zagrej jednak Isusu, a titani čovječanstvu. U trećem stihu Kujović sličnu formu duha prepoznaje u egipatskoj tradiciji, u simbolici “misirskog svetog skarabeja”. Sveti skarabej simbolizira ciklični život, “uskrsnuće” i preobražaj, utjelovljen u “bubi balegara” koja kotrlja kuglice izmeta i u njih polaže jaja. Egipćani su vjerovali da kotrljanje imitira ciklični tok života, dok rađanje novih “buba” iz “ničega” (balege) simbolizira rođenje iz tame. Ova forma duha, na asocijativnoj ravni, potpuno je identična simbolu Zagreja, rođenog u Hadu (Persefona) – tami, odnosno na ovom svijetu – prostoru smrti, baš kao i Isus koji je potom, kao Zagrej (u tijelu Zeusa), spašen (uznesen) u Kraljevstvo Božije. S druge strane, u egipatskoj ikonografiji skarabej je bio povezan s bogom jutarnjeg Sunca, Khepriem. I u ranom kršćanstvu izlazak Sunca simbolizirao je Isusovo uskrsnuće, iskupljenje i novi život – prelazak iz tame u svjetlost, iz prostora smrti u vječnost. Pored toga, Isus je na ikonama prikazan kao Sunce u Marijinom naručju, a motiv njegove majke – djevice – svakako je kod Kujovića aluzija i na Euripidovu dramu “Bakhe”, odnosno stihove:

*Oj, Aheloja kćerko,
Časna, dična djevo Dirka,
Ti u svom nekad vrutku
Zeusovo nam primi čedo,*

⁶ Ovu Dionizovu simboliku Euripid je predstavio u drami *Bakhe*, i to u dijalogu Penteja i Tiriseja (usp. Euripid, *Bakhe*, u: *Sabrane grčke tragedije*, Kosmos, Beograd, 1988, 310-311).

⁷ Semela je ovdje preuzela simboliku Persifone jer je Persifona živjela u Hadu kao metafori smrti odnosno ovoga svijeta.

*Iz božanske kad ga vatre
Otac Zeus u bedro vrže.⁸*

Aludirajući u nastavku na Euripidov hor kao posrednika između publike i bogova, Kujović u posljednjem stihu prve strofe (“Uz gnjevni pripjev Euripidovom horu”) intertekstualno koketira sa spomenutom Euripidovom dramom. Stoga *pripjev* u posljednjem stihu označava pjesmu, obred i duhovnu formu koja se stalno i iznova obnavlja i prenosi (napjev, pripjev) kroz različita vremena, duhovne tradicije i kontekste.⁹

*Pojte himnu treći put rođenog Zagreja
Što prerušen u hijerofanta mitreja
Lice nagaravi pepelom od Ahileja –
Za otkup Perseja, Tezeja i Prometeja.*

Drugu strofu pjesnik otvara na isti način kao i prvu – pozivom na pjevanje himne Zagreju, s tim što je ovdje himna upućena “treći put rođenom Zagreju”. Iako se u antičkogrčkoj mitologiji ne spominje treće Zagrejevo rođenje, pjesnik u ovom stihu aludira na njegovo postojanje. “Ovdje“ treći put rođeni može simbolizirati uspostavljanje božanskog principa u svijetu, buđenje božanske iskre u čovjeku ili pak pobjedu božanskog nad zemaljskim, vječnog nad prolaznim. Da je možda u podtekstu riječ o Isusu (ili pred kraj svijeta: o Mehdiju), upućuje nas drugi stih u kojem se treći put rođeni Zagrej pojavljuje *perušen* u hijerofanta mitreja. Mitraizam je dualistička, a i mistička, religija čije se vjerovanje zasnivalo na kultu Sunca, pa naučnici (usp. Vukomanović

⁸ Eshil, Sofoklo, Euripid (1988), *Sabrane grčke tragedije*, Kosmos, Beograd, str. 313.

⁹ U tom kontekstu zanimljivo je zapažanje Friedricha Nietzschea u knjizi *Sumrak idola* (2020: 117): “Šta je Helen garantovao sebi ovim misterijama? Večni život, večno vraćanje života; budućnost obećana i posvećena u prošlosti; trijumfalno Da za život uprkos smrti i promenama; pravi život kao opšti produžetak života putem začeca, putem misterije polnog života. Stoga su u polnom simbolu Grci videli simbol dostojan poštovanja sam po sebi, verodostojan, duboki smisao čitave antičke pobožnosti. Sve pojedinačno u aktu začeca, trudnoće, porođaja, pobuđivalo je najviše i najdostojanstvenije osećaje. U nauci o misterijama, patnja je blagosiljana: ‘porodiljske muke’ posvećuju patnju uopšte – svako postojanje i rastenje, sve što garantuje budućnost uslovljava bol i patnju... Da bi postojala večna radost stvaranja, da bi volja za život večno potvrđivala samu sebe, zbog toga moraju večito da postoje ‘porodiljske muke’... Sve ovo označava već reč Dionis: ja ne poznajem nijednu višu simboliku od ove grčke simbolike, simbolike Dionisija. U njoj se pridaje religiozni smisao najdubljem instinktu života, instinktu budućnosti života, večnosti života – sam put ka životu, začeca kao sveti put...”

1997) smatraju da je kult Mitre imao značajan utjecaj na rano kršćanstvo. *Pre-rušavanje* se ovdje može čitati kao prepoznavanje duhovnih dimenzija koje su se utjelovile u hijerofanta mitreja, svećenika koji posreduje znanje između božanskog i ljudskog i vodi ritualne inicijacije. On, dakle, prenosi božansko svjetlo, koje će kasnije naslijediti Isus kao “Svjetlo svjetla” (Ivan 8, 12). Međutim, taj duhovni preobražaj jasno se očituje u narednom stihu kada *hijerofant mitrej* lice *nagaravi pepelom od Ahileja*. Lice ovdje simbolizira duhovni identitet i znak koji lirski subjekt prikriva pepelom, odnosno skriva njegovu suštinsku prirodu. Garavo lice u svojoj biti ostaje isto, ali se njegova vanjska manifestacija mijenja: *hijerofant mitrej* promijenio je vanjski oblik, dok je njegova suština ostala ista. S obzirom na to da pjesnik koristi riječ *pepeo* u vezi s najhrabrijim antičkogrčkim junakom Ahilejem, stih se može tumačiti i na sljedeći način: *pepeo* u antičkoj tradiciji i mitologiji simbolizira čišćenje i inicijaciju, pa se ovaj dio stiha može razumijevati kao preobražaj i inicijacija mitreja u nekog ili nešto (Isusa?), ali, istovremeno, taj neko u koga se inicira poprimio je Ahilejeve osobine: (duhovnu) hrabrost, snagu i moć. U narednom stihu on svojom snagom može “otkupiti” antičke titane Prometeja, Tezeja i Perzeja. U prvoj strofi konstatirali smo da su titani ubili Zagreja i tako počinili grijeh, pa se sada “otkup” titana može čitati i kao aluzija na “praroditeljski grijeh”, odnosno na Isusovo iskupljenje čovječanstva (Istočni grijeh) oličeno u titanima (polubogovi). U širim interpretativnim obzorima, ova slika mogla bi se razumijevati i kao kršćanski “otkup” antičkogrčke kulture (usp. Macchioro 1930: 186-204).

Kako primjećuje Veselovski (2005: 534), suština mita o Dionizu / Zagreju, kao i svih njegovih pojava likova (Kron, dijete, mladić, zmaj, bik), leži u trajnoj borbi protiv titana koji su ga rastrgali. Dioniz se, kako smo već vidjeli, uvijek iznova pojavljuje u različitim oblicima: Zeus ga stalno nanovo stvara, obnavlja i uvodi u nove tradicije i simboličke kontekste. I sami titani se, kako u mitu tako i u historiji, javljaju pod različitim oblicima, kao nosioci raznovrsnih redukcionističkih ideologija i dogmi o svijetu i čovjeku, i to najčešće onih koje su usmjerene protiv metafizike i duhovnosti. Dioniz se uvijek pojavljuje kao figura otpora, pa se njegov preobražaj kroz različite maske može tumačiti kao proces evolucije jednog istog božanstva. Zato se asocijativni potencijal ovih stihova može sagledavati znatno šire. Likovi Prometeja, Tezeja i Perzeja mogu se tumačiti i kao simboli pobune protiv svakog oblika autoriteta i smatraju se pretečama zapadnoevropske ideje individualizma (obogotvorenog čovjeka – titana).

Evropski romantičarski pjesnici smatrali su sebe nasljednicima titana – “titanizam romantičarskih pjesnika” – jer su kroz poeziju afirmirali

individualizam, slobodu, pobunu i negaciju autoriteta. Titani su poništavali religijski model svijeta u čijem je središtu bio Bog, a gradili novi poredak u kojem je konstituirajući element postao čovjek. Zbog toga su u svojim pjesmama operirali motivima poput Adama, Prometeja, Fausta. Obrada motiva predstavlja moderno, individualističko shvatanje ideje čovjeka oslobođenog svakog metafizičkog označitelja. Prometej se, kao simbol prkosa, bunta i slobode, javlja kao književni uzor u evropskoj romantičarskoj literaturi sredinom 18. i početkom 19. stoljeća (Byron, Goethe, Schelling, Shelley, Hugo). Tezej simbolizira racionalnost, hrabrost i individualnost, a njegovu književnu funkciju opisao je, naprimjer, André Gide u romanu *Tezej*, naglašavajući da je on simbol prve pobjede čovjeka protiv bogova, dok je Perzej, pak, predstavljao domišljatost, refleksiju i inteligenciju kojom čovjek može savladati svaki užas i prepreku – Meduzu. Cjelokupna evropska književna tradicija, kao i umjetnost uopće, isticala je važnost kulture individualizma – od Camusa, Prousta, Kafke do Manna – kao oblik otpora svakom autoritetu. Ta preobražena “tajna – treći Zagreb” u mitreju predstavlja iskupljenje za sve one koji su se otuđili, pobunili ili obogotvorili u odnosu na Boga ili transcendentnog označitelja, odnosno koji su samo ovaj, ovozemaljski model svijeta prihvatili kao jedinu datost. Prihvatiti samo ovaj svijet kao model egzistencije znači pristati na smrt jer, kako kaže Hoelderlin, “biti sam, i bez bogova, to je smrt”. “Titansko” (čovjekovo) odustajanje od “mogućeg” svijeta radi ovozemaljskog znači mehaničko reduciranje ljudskog života samo na jednu dimenziju.

*Onog što po čudi je pljunuti Eneja
I ne haje za puste besjede Timeja;
Ne priliče mu lopovluci Odiseja,
Niti bi ga sihirima skolila Medeja.*

I naredna strofa Kujovićeve pjesme “skriva” identitet iniciranog subjekta, iako nas asocijativni potencijal i dalje upućuje na njegov mesijanski, odnosno iskupiteljski identitet. Stoga pjesnik nastavlja parafrazirati himnu i prema onom koji je po čudi “pljunuti Eneja”, čime se dodatno proširuje motivski i asocijativni plan pjesme. Sada se u pjesmu priziva Eneja, “junak Trojanskog rata i osnivač grada na kojem je nastao Rim”, odnosno glavni junak Vergilijeve *Eneide*. Kako bi tajanstvenog potpuno identificirao s Enejom, pjesnik koristi idiomsku skupinu “pljunuti neko” kao metaforu istosti – da je on toliko sličan Eneji da ga je ovaj, slikovito rečeno, iz usta izbacio, stvorio. U tom kontekstu, njegova simbolika može se razumijevati na nekoliko razina koje prate

dosadašnje motivske i prostorne opozicije pjesme – gore vs. dolje. Ako je “tajanstveni” (Mesija, Mehdi...) po čudi pljunuti Eneja, on je neko ko ispunjava dužnosti prema bogovima, domovini, obitelji i preuzetim obavezama, tj. on je ono što se u latinskom naziva *pietas* (pobožnost). S druge strane, prema Vergilijevoj *Eneidi*, “pobožni Eneja” silazi u svijet mrtvih zajedno sa Sibilom, proročicom boga Apolona, kako bi se sastao s ocem Anhizom na ulazu u podzemni svijet (gore vs. dolje). Time Eneja postaje simbol preobrazbe, inicijacije i novog znanja, figura koja povezuje svijet mrtvih i živih, ovaj i onaj svijet. Upravo se ovdje otvara i značenje naslova pjesme: sibilске proročice nagovještavale su dolazak spasitelja i iskupitelja čovječanstva, zbog čega je kršćanstvo u njima prepoznalo analogiju s biblijskim proročanstvima. Otuda dolazi i njihov poseban status u kršćanskoj ikonografiji. Sibile se nalaze na Sikstinskoj kapeli u Vatikanu, gdje simbolično bdiju nad izborom pape, nasljednika apostola Petra, kojem je Isus povjerio ključeve Kraljevstva nebeskog. Uz sve ove asocijacije i moguće interpretativne horizonte, važno je naglasiti da se proročanstvo iz Sibilskih knjiga ne odnosi na kršćanske Sibile, već na one iz Vergilijeve *Eneide*. Upravo su one bile Enejini (duhovni) vodiči u podzemni svijet i time su u tradiciji zadobile proročku, iskupiteljsku i spasiteljsku simboličku dimenziju. Njihova uloga posrednica između svjetova učvrstila ih je kao figure znanja, prijelaza i objave, odnosno one su postale simboli ovladavanja cjelinom svijeta. S druge strane, budući da je “tajanstveni” po svojoj čudi i sudbini blizak Eneji, asocijativni plan pjesme otvara i dodatne interpretativne horizonte. Prema jednoj predaji, Eneja je nakon smrti uzašao na nebo “pod punim naoružanjem”, dok je prema drugoj na kraju uzdignut na rang božanstva (Zamarovsky 1973: 77). Eneja se može razumijevati i kao simbol prelaska iz ljudskog u božansko, iz mrtvog u živo, odnosno onoga koji kroz iskušenje, putovanje i inicijaciju nadilazi vlastitu ljudsku mjeru i zadobiva novu, uzvišenu egzistenciju. Ove asocijacije upućuju na mutaciju motiva ili duhovnih formi božanske prisutnosti na zemlji te na inicijaciju i preobrazbu iz smrti (ovozemaljski život, podzemni svijet) u vječnost (onaj svijet). Međutim, mutacija motiva može se dalje proširiti. “Tajanstveni”, kao gotovo preslikani Eneja, priziva motiv ponovnog rođenja Zagreja iz Zeusovih usta, ali i simbolički odnos Oca i Sina u kršćanstvu. Pjesma je obremenjena brojnim asocijativnim potencijalima koji se u ovakvim obzorima raskrivaju kako na horizontalnoj tako i na vertikalnoj ravni. Prizivajući Eneju i sibilska proročanstva, Kujović identitet svog lirskog subjekta istovremeno identificira s Vergilijem koji recipijenta teksta, svog Dantea, upoznaje sa svijetom mrtvih, a tako i sa cjelinom svijeta. Ova asocijacija upućuje i na Vergilijevu (Kujovićevu) *Pastirsku pjesma* koja

spaja grčku kulturu i kršćansku kosmogoniju (*Mesijanskom pastirskom pjesmom*) najavljujući dolazak “novog vijeka” u kojem “novi naraštaj već s visokog silazi neba”.¹⁰

Kao pljunuti Eneja, “tajanstveni” je simbol božanske manifestacije i volje na zemlji te, kao takav, ne haje za puste besjede Timeja. Prizivajući u tekst grčkog prirodoslovca Timeja, odnosno Platonovo djelo *Timej*, u kojem se, između ostalog, raspravlja o kosmogenezi, prirodnim elementima i zdravlju (usp. Platon 2024), Kujović ukazuje na to da su te rasprave, dijalozi ili besjede jalove i beskorisne za onoga ko je “pljunuti” Eneja. Kao utjelovljenje božanske volje, on predstavlja antitezu prirodnoznanstvenoj, materijalističkoj i matematičkoj, timejevskoj ideji o postanku i funkcioniranju svijeta. Takvom subjektu ne priliče lopovluci Odiseja jer njegovo dostojanstvo i uzvišenost ne zahtijevaju “odisejsku” snalažljivost, lucidnost niti taktičnost (usp. Siani 2025). Za razliku od Odisejeve racionalnosti ili mudrosti, kojom se “inicirao u život”, “tajanstveni” je oličenje božanskih teofanija koje ga stalno drže “zakačenog” za vječnost. Zato ga, kao nosioca uzvišenih i istinskih tajni, ne može obmanuti (*skoliti*) nijedan privid, pričin, sihir ili simulakrum, jer on je “činjenica” stvarnosti koju ne može nadvladati nijedna iluzija, magija ili Medeja (čarobnica).

*Pod zavjetom šutnje skrivaše ga Eleja –
U svetotajstvu našeg pastira Orfeja.*

U posljednjem distihu proširuje se asocijativni potencijal pjesme u dva smjera: prvi prema eleusinskim misterijama i elejskoj filozofskoj školi (Parmenidu i Zenonu), a drugi prema orfičkom kultu. U eleusinskim misterijama i elejskoj filozofskoj školi prevladavalo je mišljenje da se zavjetne tajne, spoznaje i mudrosti ne otkrivaju onima koji nisu inicirani u kult. Sljedbenici su se zavjetovali na obaveznu šutnju o istini, što potvrđuje spis *O prirodi* elejskog filozofa Parmenida u kojem stoji da samo vođeni mogu spoznati istinu,

¹⁰ Sjećajući se Sibilinih proročanstva, Vergilije piše:

*Veliki iznova red vjekova nastaje sada;
Već se Djevica vraća, Saturnovo vraća se carstvo,
Novi naraštaj već s visokog silazi neba.
Samo, Lucina čista, dječaku rođenu skoro,
S kojim će željezno ljudstvo na svijetu prestat,
a nastat Zlatno, prijazna budi...
...i straha oprostit će vječnog se zemlja.*

usp.: Publije Vergilije Maron, *Djela* (prev. Toma Maretić), Papir – Velika Gorica, Zagreb, 1994, str. 15.

dok obični ljudi ostaju u zabludi. Na to upućuju i prvi stihovi spisa: “Došavši do vrata koja vode u spoznaju, kćer božice me vodi putem što vodi do istine i neovisnog znanja”, koji, u širem komparativnom obzoru, aludiraju na sibilске proročice koje Eneju prate do Hada. Parmenid tajna znanja (*svetotajstvo*) i spoznaje upućuje posvećenim, a ona se dalje razvijaju kroz orfičke misterije. U orfičkim misterijama do spasa se dolazilo putem inicijacije, stupnjevanjem, odnosno otkrivanjem kosmološkog i teozofskog reda. Iako je Orfej bio hijerofant u misterijama, odnosno vodič, pjesnik ga ovdje prikazuje kao pastira, što je i bio, ali ta atribucija aludira i na njegovo prepoznavanje u kasnijem mitraističkom kultu Sunca kojem su prisustvovali pastiri (adepti), odnosno na činjenicu da je “nasljednik” mitraističkog kulta Isus i sam bio pastir. Ova mistična vjerovanja i inicijacijski obredi sačuvani su i prenošeni jednim šifriranim, hermetičkim jezikom kako bi se zaštitili od profanizacije.

Kujovićevo intertekstualno dijalogiziranje s ovom tradicijom moglo bi se tumačiti na dva nivoa: (1) žanrovskom – oponašanjem formi antičke himne, uvodne pjesme u određeni obred ili kult, te (2) na razini jezika – imitirajući šifriranost i hermetičnost kojom se čuvala tajnovitost mističnih znanja. Kujović pjesmu završava motivom pastira Orfeja kao arhetipa pjesništva i obnovitelja svijeta, pa se cjelina pjesme može razumijevati i na sljedeći način: bivanje se nikada ne vraća na ono što je bilo u prošlosti, nego uvijek postaje drukčije (Zagrej – Dioniz – Skarabej – Eneja...); ono se, poput Orfeja, nikada ne smije vraćati, već samo ići naprijed, u budućnost, u svoje potpuno ispunjenje (usp. Cipra 1978: 261). Kraj pjesme može se čitati i kao Kujovićevo autoreferencijalna poetska gesta, jer pjesnik svojim čitaocima (adeptima, itifalima) prenosi tajna poetska znanja šifriranim i hermetičkim jezikom, ali i kao ironijska gesta prema svima onima koji ovakva znanja i ovakvu poeziju smatraju hermetičkom i nerazumljivom. Ovakva poezija nije tajnovita i hermetična, već stvarnost za adepte (čitaoce) religijskog, filozofskog ili književnog obreda, baš kao što ni Kujovićevo poezija nije “šifrirana” i hermetična za sve one koji su inicirani u njegov “poetski obred”. Kujović intertekstualno dijalogizira s poetikama Novalisa, W. Blakea, W. B. Yeatesa i T. S. Eliota, obnavljajući mitsku sliku svijeta, svete spise i arhetipsko vrijeme, odnosno spise proročanstava onoga što je bilo, što jeste i što će biti.¹¹ On isto tako izmiruje različita povijesna učenja i duhovne tradicije, oslobađajući ih dogmi religije i utopije filozofije smatrajući da njihova proročanstva pripadaju isključivo poeziji (poezija kulta) i

¹¹ Slika vremena kao prave linije, karakteristična za kršćanstvo, a naročito za modernu kulturu, ovdje pojavljuje se kao kontrapunkt, tako da se kod Kujovića ideje “povratka” i “cikličnosti” ironiziraju u horizontu historijskog, ireverzibilnog vremena.

književnosti. Dakle, Kujović nastoji poeziju postaviti u središte historije i duhovnosti, zato su u njegovoj poeziji Isus, Dioniz, Orfej i Eneja međusobno izjednačeni kao duhovni i književni simboli. Svi su oni jednako obitavali u dva svijeta: svijetu živih i svijetu mrtvih jer su iskusili oba svijeta i sjedinili ih u jednu cjelinu. Iskustvo smrti (Eneja, Zagrej, Isus) ne znači nikako odvajanje od svoga bitka već mu se prinosi “mrtvo-bitak” (Heidegger) kojim se prenebregava materijalizirani koncept prostora i vremena.

S druge strane, gnoza i hermetizam snažno su inkorporirani u Kujovićevu poeziju, čime se on pridružuje svojim predšasnicima u poetski “kružok” ili “tajno” poetsko društvo, a čija se poezija utjelovljuje u povijesti kao tajanstveni obred. Kujović “štapićem analogije” (Novalis¹²) ukazuje na to kako su bogovi antičkogrčke, mitraističke, egipatske religije i kulture iskupljeni kršćanstvom i proročanstvima Sibilinskih knjiga, kao što će i svi idoli današnjeg svijeta, oličeni u antropocentrizmu, racionalizmu, individualizmu, radikalnom ateizmu, ustupiti svoje mjesto novim modelima svijeta – iskupiteljima (Mesija, Mehdi...) ili “novim idolima” (Nietzsche).

II

*Nije kajanje po tebi, moj Kajine,
kajda je i prije vremena ispisana –
 imao si samo da se rodiš.
Onaj kamen podignut nada se,
Pao je na zemlju osvećen u krvi –
Prvi kamen je u temelju Grada.
I šta si imao drugo uzidati, da
 bi se kamen držao na kamenu.*

Iz prve Haskovićeve strofe razvidno je da pjesma intertekstualno ketira s biblijskom pričom o Kajinu, prvom sinu Adama i Eve, kao arhetipu prvog rađanja, gradnje i ubijanja u svijetu. U prvom stihu lirski subjekt ne govori o grijehu, nego o kajanju, naglašavajući da ni prvi grijeh, kao ni kajanje, nije izraz čovjekove vlastite volje, već izraz božanskog predodređenja. Riječ je o sudbinskoj predodređenosti koju pjesnik poetski hvata u drugom stihu metonimijom *kajda*, zabilješkom, znakom ispisanim prije vremena, u vječnosti.

¹² Usp. Novalisov esej *Kršćanski svijet ili Evropa* iz 1799. godine, na: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://protreptikos.wordpress.com/wpcontent/uploads/2024/04/novalis-krscanstvo-ili-europa-1.pdf, preveo: Davor Katunarić [25. 12. 2025].

Asocijativni potencijal ovog stiha može se dalje proširiti, pa riječ *kajda* može koketirati i s islamskim učenjem o Majci knjiga u kojoj je zapisano šta će se dešavati do Sudnjeg dana, pa i s Kajinom kao sinegdoško-metonimijskom slikom svakog čovjeka. Budući da je sve zapisano i sudbinski predodređeno, on se samo *imao* roditi. Pjesnik ne kaže “trebao roditi”, što bi se možda očekivalo, već *imao*, jer se ovim glagolom iskazuje pripadnost (nekom subjektu, sudbini) i stjecanje postojanja, odnosno sudbinskog “prava” i “imovine” na postojanje. Stavljajući crtu između stihova, Hasković uspostavlja jednakost između sudbinskog određenja – zapisa, i rođenja, odnosno neminovnu kauzalnost (*samo da se*) u kojoj se *kajda* (znak, slovo) iz vječnosti manifestirala u Kajinu kao svom ogledalu. I naredni stihovi, iako koketiraju s biblijskim tekstom, nadaju se kao refleksija prvog čina – ubistva prvorođenog čovjeka – te sugeriraju da je kamen ubijenog brata uzidan u temelje prvoga grada na zemlji. Abel, na kojem je grad (svijet) sagrađen, postaje svojevrsna “građevna žrtva” jer čin ubijanja, koliko god bio strašan, potvrđuje život i omogućuje preobrazbu iz jednog modela postojanja u drugi. Kajin je prvi “arhitekta” grada, čiji temelji počivaju na ubistvu, krvi i iskupljenju, pretvarajući ga u simbol civilizacije utemeljene na nasilju. Stoga lirski subjekt postavlja pitanje: “Šta si imao drugo uzidati u gradske zidine?” – ništa drugo osim brata Abela koji je, nasuprot Kajinu, bio simbol duhovnosti i čistote. Da bi se očuvala građevina i izgradio novi svijet, pod ruševinama grada morao je biti uništen postojeći život: da bi započeo novi, ljudski, ovozemaljski život, morala se prinijeti inicijacijska žrtva, zbog čega se žrtva i novi život ovdje pojavljuju kao komplementarni (usp. *Zidanje Skadra, Na Drini ćuprija*). Grad kao simbol ovog svijeta nije etički neutralna građevina, već simbol zatvorenog poretka nastalog iz moralnog posrnuća; on je slika kajinovske doktrine svijeta i prvorazredni etički čin jer povezuje moralni sunovrat pojedinca s nastankom prve tiranije koja razara prvu zajednicu.

Simbolika krvi u ovoj pjesmi od ključnog je značaja jer istovremeno znači ubistvo i smrt, ali i inicijaciju, iskupljenje, posvećenje i novo rađanje (“osvećen u krvi”). Krv je, ujedno, i simbol novog modela svijeta koji počiva na ubijanju, istrebljenju i nasilju, a ne na rajskoj harmoniji jer, kako stoji u Bibliji, “glas krvi brata tvojega više sa zemlje k meni” (Postanak 4, 10), što je metafora neizbrisivog prisustva krvi u ljudskoj povijesti. Tako se Kajinov grad raskriva i kao utočište i sigurnost, ali i kao mjesto krivice i nasilja: grad je Kajin smatrao vlastitim djelom u kojem nije očekivao ništa od Boga, pa se zato on može razumijevati i “prolegomenom za budući ateizam”. S druge strane, Kajin se prvi pobunio protiv “kajde” – sudbine – da se ljudi dijele na odbačene

(Kajin, ratar) i izabrane (Abel, žrtva), na one čija je žrtva primljena i čija nije.¹³ Zato je izgradio svoj grad kao djelo vlastitog rada, kreacije, kao simbol budućnosti koju treba graditi bez Boga. Kajin je, poput Prometeja, simbol svakog čovjeka koji traži svoj udio u stvaranju svijeta. U asocijativnom potencijalu prvih stihova indirektno se prepoznaje i preobrazba čovječanstva: od pastira (Abel), preko ratara (Kajin), pa sve do stanovnika grada. Posljednju fazu valja čitati kao metaforu civilizacije – djela ljudskih ruku – koja se svojim napretkom kao potragom za savršenstvom (vječnim), kako će kazati Bogdanović (1976), nastoji suprotstaviti samoj ideji prolaznosti. Izgradnjom grada Kajin (čovjek) nastoji imitirati božansku stvaralačku moć.

*Prvi nikao iz krvi matere svoje,
a ništa se ne začinje bez krvi –
litalac u potrazi za plodnom zemljom,
kako je plodit, da joj nevinost ostane! –
prva brazda je razdjevičenje tla.
Htio si zemlju dići do nebesa,
u liku Grada, zidom podići obrvu
prostora, na svoju sliku i priliku.
Niko ko ti nije ljubio posjed zemlje –
a da bi se tako ljubilo zemlju,
nebu se imaju okrenuti leđa.*

Narednu strofu Hasković ponovo otvara motivom krvi. Dok u prvoj strofi ona ima ambivalentnu simboliku umiranja i rađanja, ovdje se javlja isključivo kao rađajući princip. Stih asocijativno aludira na aludira na žensku potentnost donošenja novog života na svijet. Pjesnik stoga za Kajina kaže da je “prvi nikao iz krvi matere”, pri čemu glagolom “nicati” poredi majku i zemlju kao rađajuće principe. Drugi stih naglašava da se ništa novo na zemlji ne začinje bez krvi, pa se tako Kajinovo rođenje može čitati i kao nastanak novog, neadamovskog i nerajskog čovjeka – čovjeka koji, za razliku od Abela, neće biti samo prenosilac božanskog duha, nego i ljudskog, titanskog i ovozemaljskog. Kao litalica, on predstavlja čovjeka koji traži prostor za stvaranje, mjesto gdje može ostaviti svoj trag. Plodna zemlja u ovom kontekstu postaje metafora mogućnosti, potencijala i života. Stoga, stih “prva brazda je razdjevičenje tla” označava prvi čin prodiranja u prirodu (u matericu) i simbolički gubitak njene

¹³ Prelazak sa nomadske na poljoprivrednu kulturu uslov je za nastanak gradova i kulturnog pamćenja.

nevinosti, ali i začetak ratarske kulture koja je okrenuta zemlji, a ne nebu. Jahnova proklamacija čovjekovog otuđenja, kako primjećuje Kukoč (1988: 15), ukazuje “na rad kao prvi rezultat otuđenja čovjeka od Boga”, pa ta veza otuđenja i rada bit će većinom prisutna i u kasnijim koncepcijama otuđenja. Prema kršćanskom vjerovanju, rad je rezultat izгона iz raja. Tako ralo postaje simbol falusa, a zemlja ženske rodnice, pa se prva brazda stoga nadaje kao oduzimanje zemlji nevinosti (uz krv) kako bi se posijalo sjeme i iz njega izraslo (kreiralo) nešto novo i drukčije. U tom kontekstu, zemlja postaje polje potencijala za novo, a proces sijanja i nicanja neminovni je ciklus umiranja i rađanja. Stoga, riječ “lutalac” u nastavku ukazuje na biblijski grijeh i kaznu, odnosno na to da Kajin prestaje biti simbol sedentarne ratarske kulture, već nomad koji se stalno seli, koji je bez doma i “plodne zemlje” na kojoj može realizirati svoje “kreativne” i “stvaralačke” mogućnosti. Zato je u narednim stihovima lirski subjekt kajinovski glorificira i obogotvoruje, odnosno izjednačava s nebom kao sinonimom Božanskog, uzvišenog i duhovnog. To glorificiranje utjelovljeno je u slici grada (u liku Grada) kao prvoj ljudskoj kreaciji koja postaje antibožanski hram kojim čovjek prekida kaznu nomadizma (lutanja) kao božanskog prokletstva. Kajinov grad predstavlja metaforu “zemaljskog Jerusalema” i svojevrsnu protutežu “nebeskom Jerusalemu”; on je materijalan, ovozemaljski – na čovjekovu sliku i priliku.¹⁴

Grad je utjelovljenje i čovjekove “metafizičke pobune” (Camus 1971) protiv smisla svijeta izvan čovjeka i metafizičke predodređenost da je neko spašen, a neko kažnjen. Kako navodi Camus, Kajin kao metafizički pobunjenik ne mora nužno negirati Boga, nego “huli” u “ime reda”; on s Bogom govori “kao sa sebi ravnim”. On žudi za carstvom ljudskim, pa makar ono u svojoj osnovi počivalo na zločinu jer se prva pobuna podudara s prvim zločinom u povijesti. Pretvarajući zemlju (grad) u sakrament na kojem čovjek može ostvariti cjelinu svoga bića (kreativnu, stvaralačku, materijalnu), za posljedicu ima “okretanje leđa” božanskom modelu svijeta u kojem se samo Bog realizira kao Stvaralac, a ne i čovjek. Kada se model jednog svijeta suprotstavi cjelini ljudskog bića (duhovnog nasuprot materijalnom) ili ga reducira na jednu dimenziju, uvijek se obnavljaju motivi “praroditeljske pobune” (Karahasan 2021: 61-66). Distanca spram tog svijeta u pjesmi je uhvaćena metaforom “obrvom prostora”, koja označava razdvajanje, uvođenje diskontinuiteta, zasebnosti i odbrane. Selektirajući riječ “obrva” kao metaforu za zid ili granicu, Hasković

¹⁴ Sagledana u kontekstu cjeline zbirke *Na jeziku zemlje*, značenja ovih stihova mogu se razumijevati i na sljedeći način: i Hasković je, kao i Kajin, morao napustiti ratarski način života (selo Šadići) u ratu, bježeći (egzil) od smrti, da bi se kasnije nastanio u gradu.

jasno ukazuje na odnos Božanskog i ljudskog, odnosno na to da je Kajinov grad simbol svijeta koji će biti izgrađen na sliku – lice – čovjeka, a ne Boga.

*Nije kajanje po tebi, moj Kajine,
kajda je i prije vremena ispisana:
odbivši ti žrtvu, odabrao je tebe
da kroza te podigne ljudsku krv,
koja će dalje opredijeliti svijet.
I da se odbiješ od lica Gospoda
i da mu iz volje ispadneš, sve je
to opet kajda po njegovoj volji.*

U nastavku pjesme Hasković Kajinovu “pobunu” vraća u okvire božanske volje aluzijom na biblijske odlomke o odbijanju Kajinove žrtve, odnosno na ideju da se kroz njega, a ne kroz njegova brata, produži ljudska vrsta. I ovdje se pojavljuje motiv krvi kao nositelj unutarnje konektivne strukture pjesme, pri čemu sada označava genealošku vezu, porijeklo i zajedničku pripadnost. Kao nasljednik Kajina, a ne Abela, čovječanstvo u svojoj krvi, kao kod, baštini kajinovski, ovozemaljski model svijeta koji će “opredijeliti svijet” (zločin, krv, pobuna, materijalizam). Zasnovan na tom kodu, čovjek se “odbija od lica Gospoda” i suprotstavlja ideji da je Bog čovjeka stvorio na “svoju sliku”, pa se stih “i da mu iz volje ispadneš” može tumačiti kao da ljudska sloboda i pobuna, unutarnja snaga odlučivanja i djelovanja, koja ga dijeli od Boga, predstavlja opet dio božanske, a ne ljudske volje. U tom kontekstu može se tumačiti i odbijanje Kajinove žrtve: kao da Hasković govori da Bog nije htio odbiti žrtvu, Kajin ne bi postao to što jeste, a to što jeste, postao je Božanskom voljom (kajdom). Uvjetno govoreći, da bi Božanski model svijeta mogao priskrbiti “svoj” identitet, on se “morao” postaviti u relaciju prema ovozemaljskom (ljudskom) modelu.

*Ti si svoju notu svojski otpjevao
i mi svjedočimo tvoju nevinost
kako si mogao i počinuti zločina,
kad su Ploče zakona došle potom!*

U cjelini pjesme ova strofa je specifična utoliko što se lirski subjekt obraća Kajinu u pluralu (“mi”) kojim se utjelovljuje kolektivni glas njegovih potomaka i jasno razotkriva identitet lirskog subjekta: on nije pojedinačno

“ja”, već glas čovječanstva. Kolektivni glas čovječanstva vraća čast Kajinu jer je on svoj (tragični) sudbinski usud “svojski otpjevao”. Čovječanstvo abolira, odnosno amnestira Kajinov zločin jer, da bi nešto bilo zločin, mora biti određeno zakonom, pravnim normama, nagradom i kaznom. Stoga pjesnik u posljednjem stihu pred čitaoca postavlja etičku dilemu: kako se Kajin može smatrati zločincem kada božanski zakon još nije bio objavljen (Ploče zakona)? To implicira da njegov zločin nije zemaljski, nego praiskonski – zločin koji prethodi samom pojmu zločina, a koji je Kajin, kao svoju sudbinsku “notu”, morao počinuti, jednako kao što je morao biti rođen u prvoj strofi ove pjesme. S druge strane, ovdje možemo čitati i Haskovićevu gorku ironiju o “današnjim Kajinima“, koji ubijaju usprkos Zakonu.

*Čovjek sa svojim ocem i majkom,
čovjek sa svojom ženom i sinom,
čovjek sa svojim ocem i sinom –
u broju tri dovršena je sinteza.
Četvrti je član kobno narušava –
a kobno narušavanje čvršća red.*

Razvidno je da Hasković u prva tri stiha pjesničku sliku gradi na broju tri i na imenici “čovjek”. Broj tri označava integraciju, sintezu i svijet izvan dvojnosti. Sinteza se ostvaruje anaforičnim naglašavanjem riječi “čovjek”, kojom pjesnik u kombinaciji tvori savršenost i dovršenost (sin – otac – majka; muž – žena – sin; žena – otac – sin; prošlost – sadašnjost – budućnost). Istovremeno, broj tri u ezoterijskim tradicijama simbolizira cikličnost, mitski i ovozemaljski svijet integriran u cjelinu, čime se prenebregava dualnost muškog i ženskog kosmičkog principa u trećem članu – Abelu. U posljednja dva stiha uvodi se broj četiri, koji simbolizira stvorenu materiju i prvi poredak u svijetu, ukazujući na “promjenu od prirode ka civilizaciji kroz sređivanje konfuznog mnoštva manifestacija u utvrđene forme” (Schimmel 2012: 89). Za razliku od broja tri, koji označava transcendentnu sintezu, broj četiri (Kajin) u različitim duhovnim tradicijama predstavlja materiju, najčešće utjelovljenu u kvadrat (grad) kao simbol savršenosti, samodostatnosti, samoodrživosti i četiri prirodna elementa (voda, zrak, zemlja, vatra). Preveden u kontekst pjesme, broj četiri znači raspadanje prve sinteze, ali i, paradoksalno, učvršćivanje novog reda. Pjesnik sugerira da se red i poredak ne održavaju isključivo harmonijom, nego sukobom, prijelomom i razaranjem, jer upravo kroz krizu dolazi do uspostave ili transformacije reda (Derrida). Narušavanje nekog reda dovodi do stvaranja

novog, kao što je Kajinovo rođenje bilo narušavanje praiskonskog reda koje je proizvelo novu realnost – Grad kao metaforu ovoga svijeta. Kako bi približio prirodnu, a protivrječnu, sliku uništavanja i stvaranja, pjesnik u posljednjem stihu poseže za oksimoronskom slikom “kobno narušavanje čvršća red”. Ova se slika može tumačiti i na sljedeći način: “kobnim narušavanjem” metafizičkog, duhovnog i organskog, čovjek želi izgraditi novi, mehanički svijet u obliku grada kao svoga savršenstva.

*Dva su brata vazda nepovoljan znak,
sam brat je dovoljan razlog za rat.
Docniji nisu samo na bratu stali,
digli su ruku na oca, mater, sina...
svaki međaš poniče iz bratske krvi,
u rudi željeza zòri krvavo sjeme hrđe.*

Naredni stih otvara se simbolikom broja dva, koji označava dvojnost, udaljšavanje od jedinstva, protivrječnost, antitezu, pa i samo zlo. Hasković potom pokazuje kako se najveće zlo pojavljuje upravo ondje gdje ga najmanje očekujemo – među braćom. Oni dijele zajedničko porijeklo, imaju dosta toga zajedničkog, ali i mnoštvo razlika. Napetost među njima prelazi u sukob onoga trenutka kada se identitet drugoga svede na jednu dimenziju i kada “ja” podrazumijeva “ne-ti”. Bliskost se tako ne pokazuje kao zaštita, nego kao potencijal za nasilje, odnosno prijetnju. Ova perspektiva prepoznaje se u sukobu Kajina i Abela jer oni utjelovljuju istu onu vezu na koju je mislio Cioran kada je kazao da su nerv ljubavi (bratstvo) i nerv mržnje zapravo jedan te isti nerv. Ljubomora, zbog neprimljene žrtve u Kajinovima očima, reducira Abelov identitet na povlašćenost i prihvaćenost, a njegov vlastiti na poniženost i neprihvaćenost. Takvo reduciranje prirodne napetosti među subjektima dovodi do sukoba koji završava smrću, odnosno ratom. Arhetipski odnos ljubavi i mržnje kao lice i naličje istog procesa u idućim stihovima proizvodi niz drugih sukoba u kojima “ja” stalno podrazumijeva “ne-ti”. Tako se kajinovsko-abelovski sukob širi na porodicu, zajednicu i društvo. Bratoubilački čin nije samo Kajinov pojedinačni zločin, nego slika i katalizator historijskog, društvenog i moralnog rasula čovječanstva, ali i postmoderna skepsa prema velikim pričama o čovjeku i svijetu. U njegovom zločinu se ogleda, nažalost, i darvinistička predstava o čovjeku: ko nema moći da ubije, nema moći ni da živi; ko nema moći da mrzi, nema ni da voli.

U nastavku pjesme Hasković pokazuje da je identitet neraskidivo vezan za granicu. Riječ “međaš” (kamen za obilježavanje posjeda) dobiva

metonimijski karakter: pjesnik reducira sukob braće na spor oko imovine, zemlje, parcele, identiteta. Svaka granica među ljudima ponikla je iz nasilja; svaka granica države, sela, plemena ili porodice utemeljena je na prolivenoj krvi, pa se ova strofa može čitati i kao gorka refleksija o ljudskoj povijesti. Kao što je na Abelovoj krvi “niknuo” Grad koji je simbolički odvojio metafiziku od povijesti, Boga od čovjeka, nebo od zemlje, tako je i svaka druga granica (državna, seoska, plemenska) u svojoj srži natopljena nečijom krvlju. Ova slika zaokružuje se u najpoetičnijem stihu strofe koji nam otkriva bolnu istinu o čovjeku: u čovjekovoj prirodi, makar bio čvrst kao željezo, postoji “sjeme” propasti i uništenja. Tako i ruda željeza u sebi sadrži hematit – mineral crvene boje, boje krvi. Kad se željezo počne raspadati i hrđati, ono opet postaje crvenkasto. Ako sve spustimo na razinu čovjeka, stih se može tumačiti i ovako: već u čovjekovom rođenju (*zori*) klija “sjeme” raspadanja, propasti, smrti i destrukcije. Dakle, najciviliziranija društva blizu su barbarstvu onoliko koliko i najuglačenije željezo hrđi jer im je to imanentno: civilizacije, kao i metali i ljudi, ako se stalno i neprestano ne čiste, ne glancaju i ne lašte, na koncu postanu hrđavi.

*Ti si uveo u dramu prvo lice – Smrt,
što je najveći izum jedne ličnosti –
zamisli lice života bez njena zrcala,
zamisli zindan života bez tih vrata:
ni sudbine, ni tragedije, niti Edipa,
ne bi bilo suza, ni iskopanih očiju –
živ i slijep, bili bi sinonimi.*

U prvom stihu Hasković ponovo koketira s biblijskom pričom iz Postanka, posebno s idejom da je Kajin, ubivši svoga brata, “uveo” najveću ljudsku egzistencijalnu dramu – smrt – u povijest. Ovim stihom autor pokazuje kako je lična drama svakog čovjeka u svijetu povezana s pitanjem prevladavanja smrti. Ljudska svijest i smrt međusobno se protjeruju i isključuju; čovjek ne može misliti svoju smrt ako ne može zamisliti kako će je prevladati. Da bi se Kajin (čovjek) odredio spram Boga, morao se pojaviti kao njegova suprotnost kroz grijeh koji ga uveo u polje smrtnosti, odnosno u život. Smrt tako izlazi na pozornicu kao glavna drama ljudske egzistencije. Hasković ide i korak dalje u kreiranju pjesničke slike: smrt je “izum” jednog čovjeka (Kajina), odnosno “otkriće” koje mijenja odnos čovjeka prema egzistenciji i smislu života. Život u “ogledalu” smrti, kao svojoj antitezi, dobija oblik, intenzitet i identitet; bez

smrti on bi bio beskonačan i neodređen – vječno trajanje bez smisla. Smrt čovjeku donosi individualnost i autentičnost, otvarajući mu mogućnost življenja u punom smislu (Heidegger). Iako je vječni život predstavljen kao dar kojim čovjek prevladava dramu smrti, Hasković upozorava da bi, bez smrti kao granice, on samo bio “zندان”, zatvor, patnja i kazna koja vječno traje. Vječnost ne bi bila sreća, već apatija, besmisao i teret (usp. Borges, *Besmrtnik*). Stoga “vrata” smrti simboliziraju izlazak iz tog “besmisla” u smisao, iz beskonačnosti u konačnost, iz nesvijesti u svijest te iz neslobode u slobodu (izbora). Bez svijesti o smrti nemoguće je biti čovjek. Smisao ljudskog postojanja Hasković intertekstualno otkriva kroz aluziju na Sofoklovu dramu *Edip* u kojoj istoimeni lik postaje simbol odnosa sudbine, tragedije, grijeha i smrti. Svaki čovjek, kao tragični junak, prisvaja svoju sudbinu i tako je nadilazi; on je – poput Kajina ili Edipa – “neđužno kriv” jer prihvata vlastiti zločin kao sudbinsko određenje i za njega preuzima odgovornost. U tragediji, kao i u životu, tragično je u suštini pitanje pomirenja. Osvajajući za sebe višak osjećanja slobode (Kajin ili Edip), čovjek ulazi u tragičku sudbinu i krivicu. Bez tog pomirenja, čovjek se ne bi mogao odrediti ni prema sebi ni prema drugima, pa “suze” i “iskopane oči” postaju simboli neizbježne sudbine koju čovjek spoznaje. Istina o svijetu je za čovjeka nepodnošljiva, a nju samo mogu podnijeti oni koji su fizički odvojeni (poput iskopanih očiju) od svijeta. Zato su Tiriseja i Edip u Sofoklovoj drami slijepi jer su poznavaoi božanske volje i istine o svijetu. Njihovo fizičko sljepilo simbol je raskida sa svijetom u kojem žive oni koji su duhovno slijepi – fizičkim vidom oni nisu sposobni da spoznaju istinu zbog čega žive u iluziji (usp. Eagleton 2019). Otuda Hasković zaključuje: život bez smrti bio bi slijep i besmislen; beskonačno trajanje bez svijesti o kraju značilo bi postojati bez pravog vida i orijentacije. Smrt, koliko god izgledala strašna, daje smisao ljudskom postojanju, bez nje život bi bio tamnica bez izlaza, lišen tragedije, sudbine i samospoznaje, odnosno beskrajno trajanje nalik sljepoći, gdje su “živ” i “slijep” sinonimi.

*Nije kajanje po tebi, moj Kajine –
znak ti nosimo na čelu ko zvijezdu
i pod njom nema nikakva ponora –
ubistvom potvrđujemo bratski čin:
brat ti je poturen da ogledaš moć
kako bi stupio na kraljevski put,
a moć je vazda susjedna smrti –
carstvo počiva na moći-smrtiti.*

Naredni sloj kajinovskog identiteta Hasković vješto predstavlja kroz odnos tri motiva: ubistvo – smrt – moć, pri čemu u drugom stihu aludira na biblijski tekst kada je Jahve, nakon ubistva, na Kajinovo čelo stavio znak koji simbolizira smrtnu opasnost, ali i oznaku Božijeg stvorenja. Dakle, čovjek se ovim znakom istovremeno odbacuje i štiti: on je simbol Božanske odsutnosti, ali i vlastite subjektivnosti. Međutim, u pjesmi se kajinovski znak preobražava u “zvijezdu”, u nešto što ljudski rod ponosno slavi i slijedi. Pod tom zvijezdom nema “ponora” – stida, etičke i moralne odgovornosti – jer je ubistvo postalo normalno, svakodnevno i slavljen čin. Izdvajajući ubilački karakter (znak) kao opću odliku čovjeka, Hasković ga proširuje i dalje: u biću svake kulture, države i nacije leži okrutnost i zlo. Ovaj stih sigurno je najprovokativniji u strofi: umjesto da ubistvo bude kraj bratstva, ono ga, paradoksalno, danas potvrđuje. Hasković ironično pokazuje koliko su se odnosi među ljudima izopačili da je nasilje, a ne ljubav, postalo izraz bliskosti jer ljudi više ne znaju komunicirati bez ubistva, destrukcije i torture. U ovom stihu pjesnik tematizira licemjerje današnjeg čovjeka: činimo zlo, nasilje i ubistva kako bismo uspostavili Pravdu, Slobodu, Bratstvo. Ovdje se potpuno ovaploćuje ničeanska misao da svaka volja (moć) za životom nosi u sebi i volju za uništenjem, ali i deridijansko dekonstruiranje velikih priča o Slobodi, Pravdi, Bratstvu.

Naredni stih ironizira čovjekovu volju za moći slikom brata koji je “poturen” da bi svaki čovjek “ogledao”, posvjedočio i manifestirao svoju moć, a ne ljubav. Ljudska moć ne ogleda se u samokontroli i prevazilaženju vlastitog ega, već u poniženju i destrukciji drugog čovjeka; moć današnjeg čovjeka dobija svoje potpuno utjelovljenje u smrti i negaciji drugog. To se, nažalost, smatra “kraljevskim putem”, vrlinom, čašću i dostojanstvom, odnosno zadovoljenjem i određenjem vlastitog jastva. Čovjekova moć ogleda se isključivo kroz dominaciju i destrukciju drugog, a ne kroz vlastito kreativno, etičko i vitalističko usmjerenje. Smrt i moć neodvojivi su jer se ogledaju jedno u drugom jer moć bez smrti gubi naboj, intenzitet i smisao. Volja za moći postaje sinonim za život, vitalizam kojim se pobjeđuje smrt; ona afirmira profani, ovozemaljski život, dok sakralni i metafizički aspekti života bivaju odbačeni.

Volja za moći i smrću su “susjedne” jer jedna drugu podrazumijevaju i jedna u drugoj se očituju. Pjesnik strofu završava stihom: “carstvo počiva na moći-smrtiti“, koji se može dvostruko interpretirati: kraljevstva i carstva počivaju na ubijanju unutrašnjeg ili vanjskog Drugog, a njihova moć sazdana je na totalitetu i mehaničkom jedinstvu, što je sinonim za smrt. I lično carstvo (moć) svakog čovjeka, nažalost, počiva na negaciji (smrti) drugog. Svaki oblik moći nosi u sebi potencijal za doslovnu i simboličku destrukciju i smrt. Hasković

ovdje dijalogizira s Nietzscheovim i Hegelovim idejama: volja za moći ključ je života, a život kao moć ne postoji bez svijesti o smrti. Današnji čovjek želi biti priznat više od drugih, a takva želja vodi ka osvajanju drugih, što predstavlja ponovno vraćanje u krvavi i bratoubilački čin prvog čovjeka (Kajina). Cijela strofa može se čitati i u kontekstu Kojeveove interpretacije Hegelove ideje o “prvom čovjeku”: “... Čovjek će reskirati svoj biološki život da zadovolji svoju ne-biološku Žudnju. I Hegel kaže da biće koje je nesposobno da svoj život izloži opasnosti kako bi postigao ciljeve što nisu neposredno vitalni, tj. ko ne može staviti na kocku svoj život u Borbi za priznanje, u borbi iz čistog prestiža, – nije zaista ljudsko biće. Ljudska historijski same sebe svjesna egzistencija moguća je, dakle, samo ondje gdje ima, ili – barem gdje je bilo krvavih borbi, ratova iz prestiža” (Kojeve 1990: 169).

*Prisiljeni smo tako ostati nevini –
krvave se ruke peru krvi Janjeta:
ako je vino tek simbolična krv,
krv je temeljna istina u vinu –
u kojoj je izeta zora svijeta.*

U ovoj strofi Hasković gradi snažnu aluziju na biblijsku alineju “Janjac Božiji koji uzima grijehe svijeta” (Ivan 1, 29), prema kojoj Isus iskupljuje grijehe svijeta i donosi njegovu preobrazbu. To je vjerovanje prema kojem čin ubijanja potvrđuje život i budi svijest o novom poretku; žrtve su, poput Edipa, Isusa i Abela, istovremeno tretirane kao otrov i lijek za zajednicu. Međutim, pjesnik ide korak dalje, pa kaže da smo zbog Isusove žrtve “prisiljeni” ostati nevini jer krvave ljudske ruke spašava “krv nedužnika” koji su izvor života u prostoru potpune smrti. Ljudi, dakle, ostaju “nevini” ne zato što nisu počinili grijeh, već zato što se njihovi zločini “peru” krvlju nevinih; ljudi se odriču nečistoće tako što je upisuju u “žrtveno Janje”. Ova slika ima i prizvuk duboke ironije jer ljudska nevinost nije čin istinske moralnosti, već prijenosa vlastite krivice na žrtvu (Janje). Stoga u naredna dva stiha pjesnik priziva euharistijsku simboliku u kojoj je vino simbol Isusove krvi. Pijući vino (pričest), čovjek postaje “kristolik”, “bogolik”, odnosno biva iniciran u novi / stari poredak, ulazi ponovo, “razotuđen“, u savez i harmoniju s Bogom (usp. Kukoč, 1988: 16). Pjesnik i u tom simboličkom činu (vinu) vidi “krv” kao temeljnu strukturu koja je utkana i u doživljaj “onog svijeta” (Homo religiosus kao Homo necans). Stoga je “zora svijeta” metafora početka novog života, kajinovskog svijeta (pa i civilizacije) koji je “izet” – iscijeđen kao sok ili krv – iz nasilja, krvi i smrti.

*Nije kajanje po tebi, moj Kajine –
Povijest je fusnota na tvojoj kamen.*

Pjesma završava dvostihom u kojem pjesnik imitira logiku vlastitog teksta jer u formalnom smislu ovi stihovi zaista djeluju kao fusnota cijeloj pjesmi. Budući da je pjesma nastala kao tematizacija biblijskog teksta, fusnota, u deridijanskom smislu, ne predstavlja samo ono što se nalazi na marginama teksta, ona znači da se glavno značenje teksta odgađa i zavisi od onoga što se iz njega isključuje. Umjesto da osudi Kajina zbog uvođenja zla u povijest, pjesnik na kraju zaključuje da je to njegov sudbinski usud i da povijest nije iskupljenje za njegov čin, nego nastavak te logike. Hasković poručuje da povijest ne poznaje nevinost, što je ujedno svojstvo kamena kao Kajinovog znaka – nevinost je samo nečinjenje (kamen). Ni plač novorođenčeta nije nevin jer čovjek živi od (zlo)djela svoga, odnosno – šire – na dnu svake kulture, civilizacije i nacije leži okrutnost, a u prirodi svake moći – zlo.

III

*Doznah kako i nije baš lako pristati na ništavilo,
mada me ono sretnim učinilo, jer oslobodilo me
blistavih opsjena u snoviđu što sam ih sazdao,
ustrашen, obmane tvoreći, s nadom da izbavljen
kroz njih ću biti.*

Dok su prethodne dvije pjesme prikazale ljudski život između Božanskog i ljudskog, vječnog i prolaznog, spasa i prokletstva, života i smrti, pjesma *Pristati na ništavilo* Amira Brke otvara jedan drukčiji pogled na čovjekovu egzistencijalnu dramu zasnovanu na odnosu: čovjek – svijet – ništavilo. Dok su prethodne pjesme govorile o iskupljenju čovjeka i svijeta, o čovjekovom distanciranju od Boga i svijetu zla, Brkin lirski subjekt obuzet je tragikama kolektivnih zabluda kojima se društvo nastoji oduprijeti ništavilu, a nesvjesno da ga i samo proizvodi. Već u prvom stihu, lirski subjekt gradi svoj identitet na odnosu postojanja i ništavila, odnosno na dijalogu sioranovsko-sartrovskog koncepta bića i ništavila. Emil Cioran ništavilo smatra centralnom dimenzijom ljudskog postojanja. Pristanak na ništavilo oslobađa čovjeka lažnih nada i opsjena otvarajući mu mogućnost za lucidno razumijevanje stvarnosti. S druge strane, Sartr ništavilo vidi kao suštinski uvjet ljudske slobode jer negacijom postojećeg stanja čovjek dolazi do samospoznaje. S druge strane, prema Sartru, “biće za sebe” ništavno je u odnosu na svoje mogućnosti i kroz ništavilo

stječe sposobnost izbora i distanciranja od datog. Tako Cioranov pesimizam i Sartrova filozofija slobode prikazuju dvostruki značaj ništavila: (1) ono je izvor egzistencijalnog jaza i (2) temelj unutrašnje ljudske slobode. Brkin lirski subjekt, suočen s ovim saznanjima (*doznah*), ukazuje na to da se čovjek teško miri s činjenicom da ništavilo, koje nastoji prevazići, ima konstitutivni značaj za njegovo biće jer mu ostavlja prostor za samoodređenje i odgovornost konstantnim negiranjem (ništavilom, prazninom) vlastitog postojećeg stanja. To konstantno razvlašćivanje (snoviđenja) vlastitog jastva “nije baš lahko” jer se čovjek “oslobađa” pričina, opsjena kao postojećih predstava u kojima se konstituira njegovo jastvo. Opsjene u snoviđenju predstavljaju čovjekovu otuđenost od vlastite biti, a bit je nemoguće misliti bez ništavila. Ništavilo je stalno prisutno u svijesti pojedinca, oslobađa ga lažnih nada generirajući stalni osjećaj praznine i apsurdna. Brkin lirski subjekt zatečen je u praznini koja proždire svaku iluziju, pa i metafizičku. Suočen s njom kao vlastitim egzistencijalnim usudom, on uviđa da su sve individualne i kolektivne zablude o izbavljenju i spasu svijeta i čovjeka samo nastojanja da se prenebregne praznina. Osjećaj ništavila temelj je svega jer potpuno oslobođenje u ništavilu dolazi kada čovjek odustane od svojih iluzija i nada. Svaki pokušaj da se smisao pronađe izvan sebe (historija, religija, kultura), u nekim iluzijama, u konačnici završava u praznini ili apsurdnoj igri privida.

*Ali, tijelo se sada u Nihil vraća,
iz njega se i rodilo, a vascijeli species jadnim se
i apsurdnim doima, jer obezvrijeđen je udes što
mu je od Prirodnoga Boga dodijeljen, zatim se
u sluđeni krdo preobraća, zašijano u stampedo;
stoga ću i ja mu, takav, čudnim biti, i neizdrživo mrskim.*

Kako se ljudska suština rastače u ništavilu, tako se u prvom stihu ove cjeline razgrađuje tijelo kao ljudska forma. Brka, međutim, koristi glagol “vratiti”, aludirajući na nužnost povratka u ništavilo – povratka u vlastito “ishodište” (*ex nihilo*) iz kojeg se sve “rodilo”. U tom povratku očituje se mitska dinamika kružnog putovanja, vječno vraćanje istom budući da se smrt i život nadaju kao dva lica Nihila (Ništavila), čime se negira teleologija postojanja, a afirmira nihilistička kosmogonija.

Iako ništavilo nije imanentno čovjeku niti čovječanstvu kao *speciesu*, ono se zrcali u njihovoj uzajamnosti. Život se u tom odnosu ne razumijeva kao kretanje prema nekoj svrsi, već kao kruženje unutar praznine, gdje su početak

i kraj ontološki izjednačeni. Takva perspektiva, zatim, prenosi se s pojedinca na cjelokupnu ljudsku vrstu, koja se i sama prikazuje kao apsurdna, bez svrhe i smisla. Zamišljena kao Božanski ili prirodni poredak, sudbina je ovdje obezvrijeđena i ispražnjena od smisla, odnosno kobna i tragična, čak i onda kada je u vezi s “Prirodnim Bogom” jer i on ne daje nikakav egzistencijalni smisao u ovakvom svijetu. Teološka koncepcija svijeta ovdje se rastače u ništavilu jer ono zahvata cjelinu egzistencije. Prirodni Bog, kao nužno, potpuno se devalvira i gubi svaki smisao u svijetu apsurdna. Negiranjem metafizičkog spasa, ništavilo postaje temeljna struktura postojanja svijeta.

Izgubivši vlastiti smisao, opsjene i iluzije, ljudski rod preobražava se u dehumaniziranu masu koja se, kao krdo, nagoni, panično i bez orijentacije u nekontroliranom stampedu kreće ka samouništenju. Krdo ovdje postaje simbol dehumanizirane gomile koja ne postavlja pitanja niti osjeća strahove jer ljudi u njoj ne mogu ostati sami sa sobom. U gomili vlada samozaborav: gomila nema glavu, pa nema ni sumnje, jer ljudi u njoj žive za ideale sveopće jednakosti i pravde, a prijetu svima koji teže razlikovanju. U masi čovjek osjeća da nadilazi vlastite granice, ali gubi svoju pojedinačnost i svijest o sebi. Bježeći u masu i krdo, pojedinac osjeća snagu i bezgraničnu moć kojom nastoji prevladati vlastito ništavilo, ali svijest o ništavilu neodvojiva je od svijesti o pojedinačnosti. Zato se Brkin lirski subjekt nužno otuđuje od krda i mase; on postaje “čudan”, neshvaćen, jer ga je svijest o ništavilu izdvojila iz kolektivnog bezumlja. Nasuprot njemu, krdo i masa lišeni su (samo)svijesti jer njihovo djelovanje počiva na instinktu i iracionalnom. Upravo on zato biva proglašen mrskim jer masa ne podnosi onoga koji joj razdire koprene snoviđenja, iluzija i privida.

U posljednjem stihu subjekt se jasno pozicionira (“stoga ću i ja mu”) i određuje se spram mase, postajući neželjeni Drugi. Izdvajanje iz mase, kako nas uči antička tragedija, gotovo uvijek vodi ka tome da pojedinac iz svoje slobodne volje postane žrtva kolektivne agresije. On postaje “neizdrživo mrzak” jer ga zajednica ne može podnijeti; on je pharmakos, žrtveni jarac, koji utjelovljuje grijehe i zablude mase (poput Edipa), zato ga je, kao individuu, potrebno odstraniti iz vlastitog tijela. Nasuprot toj kolektivnoj dehumanizaciji, lirski subjekt se svjesno od nje izdvaja jer on prihvata vlastitu čudnost kao znak otpora ludosti krda, svjestan da takav stav neminovno vodi ka društvenoj odbojnosti i mržnji. Time se ova cjelina zatvara tragičnom, ali etički dosljednom gestom potvrđujući da autentični postajemo jedino kroz odbijanje krda (kolektiva, mase), čak i po cijenu potpune izolacije.

*Te posmatram braću, vjerom slomljenu,
Nacijom smrvljenu, sraženu s pukim bivanjem,
zavađeni sa svojim racijem:*

Izdvojen iz kolektivnog bezumlja, Brkin lirski subjekt s distance kritički promatra “braću” (masa) koja, umjesto da su povezana određenim smislom, lišena su svakog istinskog uporišta i obesmišljena vlastitim apsurdom. Braća se nalaze u stanju samoporaženog bivstvovanja. Umjesto da kroz vjeru i naciju afirmiraju život, oni ga pretvaraju u nihil i besmisao jer kao masa (braća) djeluje instinktivno i nesvjesno. U svijetu rastočenog smisla, njihova iracionalnost prerasta u ničeansku “volju za ništa”, što nije svjesna želja za (samo) razaranjem, nego posljedica prirodnog stanja ljudske svijesti u svijetu apsurdna i neautentičnosti.

Ni u naciji više ne vide smisao jer ih satire, mrvči i uništava: ona postaje samo još jedna iluzija kojom čovjek želi prevladati ništavilo. Zato je život u “krdu”, kolektivnom iracionalnom, životinjski način preživljavanja, odnosno heideggerovsko “puko bivanje” lišeno ljudske autentičnosti jer je život pretvoren samo u goli opstanak. Ovaj gubitak autentičnosti Brka hvata u alineji “zavađeni sa svojim racijem”, gdje zajednica nije samo smrvljena vjerom i zgnječena nacijom, već su i njeni pojedinci odvojeni od vlastitog uma i racionalnosti. Braća nisu samo otuđena od Drugoga, nego i od sebe samih. Ova unutarnja podvojenost aludira na Sartrov koncept “loše vjere” (*mauvaise foi*): čovjek bježi od slobode i svijesti u samoprevaru (ništavilo). Braća su lišena onoga što je lirskom subjektu omogućilo izdvajanje – autentičnost i lucidnost (usp. Sartre 1983: 39-70). Njihovo stanje jest kolektivno bezumlje, iz kojeg se subjekt mora izdvojiti, makar postao “neizdrživo mrzak” i objekt kolektivne agresije – *pharmakos*. Tamo gdje bi čovjek trebao naći smisao i izbavljenje, njegovo postojanje – paradoksalno – tu postaje besmisleno i apsurdno (ništavilo); tamo gdje bi trebao ostvariti cjelinu svoga postojanja, on biva smrvljen, sražen, slomljen i suočen s potpunim ništavilom vlastitih uporišta (nacija, vjera).

*iz sebe uspaničeni izlaze,
od sebe ištući više, a vasačena u svakom
od njih bivstvuje i samo u njima diše, u ognjici
odbrojavajući varljive minute. Pa one kada se
potroše, u ništavilu će, blaženi, zauvijek da šute.*

Brkin lirski subjekt s distance promatra ljude izgubljene u ništavilu vlastitih individualnih i kolektivnih iluzija. Oni, nekontrolirano i iracionalno, napuštaju svoje biće tražeći smisao izvan sebe, nesvjesni da svako vanjsko određenje, a pogotovo u ništavilu religije (religiologije) i nacije, koja ne afirmira subjekta, reducira ili unaprijed predodređuje njihovu suštinu ne dozvoljavajući im da ostvare unutarnje potencijale. Cijela ova slika predstavlja duboku egzistencijalnu krizu subjekta. Zbog straha i unutrašnje jeze, koji ga rastaču, on bježi od vlastitog Jastva pokušavajući ga tako nadomjestiti negdje izvan sebe. Ne želeći se prihvatiti onakvima kakvi jesu, a pod teretom unutrašnje napetosti, od sebe traže ono što nisu u stanju podnijeti – “ištući više”: više smisla, više identiteta, više (samo)određenja. To svjedoči njihovu egzistencijalnu prenapregnutost u kojoj pojedinac traži više smisla u svemu (religija, nacija...), što je već samo po sebi ništavno. U narednom stihu dolazi do antitetičkog misaonog zaokreta jer lirski subjekt iznosi svoju viziju svijeta i ističe ontološku vezu čovjeka i univerzuma. Svaki čovjek nosilac je makrokosmičkog potencijala jer u njemu univerzum “diše”. Dok čovjek bježi od vlastitog bića i traži smisao izvan sebe, njegov potencijal ostaje neizražen. Kroz autentičnu svijest i prihvatanje sebe, čovjek omogućuje da univerzalni potencijal u njemu zaista “prodiše” pa taj pojedinac postaje istovremeno i mjesto i svjedok univerzuma, odnosno njegov sukus u kojem se svijest o bistvu ostvaruje i potvrđuje.

Na kraju Brkin lirski subjekt zaključuje potpuno sioranovski: čovjek kao spoj postojanja i ništavila je sve, zato u njemu, iako je ne vidi, vasseljena bivstvuje. Budući da cjelinu i smisao nisu pronašli izvan sebe – iako to hermeneutika sepstva nalaže – jer sve izvanjsko unaprijed redukcionistički i iluzorno predodređuje (nacija) biće, ljudima jedino u ognjici (groznici), kao metafori egzistencijalne jeze, ostaje da broje posljednje trenutke varljivog i iluzornog vremena kojim nastoje ispuniti vlastitu prazninu. Gubeći organsko vrijeme, unutarnje kretanje (između ništavila i biti) kao obilježja vlastitog jastva, ljudi smisao pronalaze u mjerljivom, izvanjskom i mehaničkom vremenu koje samo pojačava njihovu egzistencijalnu pustoš. Stoga posljednji stihovi završavaju sioranovski pesimistično: kad samoprevare nestanu, ostaje ništavilo – spokojno, neizbježno i konačno. Stoga je “blaženstvo” na kraju lucidna ironija jer ljudi oslobođeni tereta vlastitih iluzija konačno prestaju patiti u “oslobodi” ništavila. Sveden samo na puko egzistiranje bez suštine i smisla, čovjekov vitalni proces okončava se u vječnoj praznini Nihila, u “zauvijek-više-ništa” (Jankelevič 2017). Smrt, kao potpuni rez lažnog postojanja (“varljive minute”), gasi jezu života i donosi mir nedostupan živima. “Blaženstvo” ovdje nije rajsko već ništavno, u njemu prestaje svaka bol i iščekivanje, a “vječna šutnja” postaje

metafora bezdane tišine, bezglasnosti u kojoj se rastvara vrijeme zajedno s nemiro i apsurdom ljudske egzistencije.

ZAKLJUČAK

Interpretirane pjesme pokazuju tri modela svijeta, odnosno tri odnosa čovjeka i svijeta. U prvom modelu svijet se pokazuje kao organska veza unutrašnjeg i vanjskog, mitskog i stvarnog, a centralno mjesto u tom modelu svijeta zauzima književnost, a posebno poezija. Za razliku od tog modela, koji nudi viziju cjeline i neprekidne obnove svijeta, drugi se oblikuje kao njegova negacija te se razotkriva kroz kajinovsku sliku moći, krvi i ubijanja. Civilizacija je ovdje egzistencijalni prostor ljudske egzistencije, oblikovan prema njegovoj mjeri u kojem se kroz (samo)razaranje i patnju, uništavanje i stvaranje, stalno iznova uspostavlja novi svijet. To je prostor koji je nastao na ruinama metafizičkog modela svijeta. Treći model svijeta potpuno je uklonio čovjekovu individualnost i autentičnost, odnosno "odisejsku lucidnost" mehanički ga svodeći samo na pripadnost kolektivnom identitetu ili masi/krdu. U takvom svijetu čovjek je prestao biti subjekt jer ne slijedi svoj razum, ne zna za svoje potrebe i želje kao čovjek, već robuje kolektivnim (masa) predstavama i iluzijama o sebi te u njima samo i jedino prepoznaje svoje vrijednosti. Svijet bez čovjeka kao ličnosti sam po sebi je ništavilo, ili se, pak, ništavilo nadaje kao jedino "rajsko" pribežište iz jednog takvog svijeta. S druge strane, ove pjesme na različite načine oblikuju motiv bratstva kao sliku odnosa pojedinca i kolektiva. Kujović tako govori o "poetskom bratstvu" kroz mitopoetsku sliku svijeta, Hasković o "ubilačkom bratstvu", dok Brka bratstvu kao "krdu". Dakle, sve ovo upućuje na zaključak da se savremeno bošnjačko pjesništvo treba čitati i tumačiti u širim, evropskim književnim obzorima, ne ograničavajući ga samo i isključivo na uske nacionalne okvire.

LITERATURA

- Bagić, Krešimir (2016), *Uvod u suvremenu hrvatsku književnost (1970-2010)*, Školska knjiga, Zagreb
- Benjkovski, Zbignjev (1982), *Paklovi i orfeji: eseji o zapadnoevropskoj literaturi XX veka*, Gradina, Beograd
- Bogdanović, Bogdan (1976), *Urbs & logos*, Gradina, Niš
- Camus, Albert (1971), *Pobunjeni čovjek*, u: *Sabrana djela knj. 6*, Zora-GZH, Zagreb
- Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain (1983), *Rječnik simbola*, Matica hrvatska, Zagreb
- Cipra, Marijan (1978), *Metamorfoze metafizike*, Matica hrvatska, Zagreb

- Culler, Jonathan (1991), *O dekonstrukciji*, Globus, Zagreb
- Jankelevič, Vladimir (2017), *Smrt*, Orion Art, Beograd
- Juvan, Marko (2011), *Nauka o književnosti u rekonstrukciji*, Službeni glasnik, Beograd
- Juvan, Marko (2013), *Intertekstualnost*, Akademska knjiga, Novi Sad
- Karahasan, Dževad (2021), *Dnevnik melanholije*, Vrijeme, Zenica
- Kazaz, Enver (2016), *Jezik negativne ontologije*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
- Kojeve, Alexandre (1990), *Kako čitati Hegela*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Kukoč, Miroslav (1988), *Usud otuđenja*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb
- Lešić, Zdenko (2005), *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
- Macchorio, Vittorio (1930), *From Orpheus to Paul: a history of Orphism*, Constable, London
- Miljković, Branko (1965), "Hermetička pesma", u: *Pesme*, Prosveta, Beograd
- Nietzsche, Fridrich (2014), Niče, Fridrih (2014), *Volja za moć*, Dereta, Beograd
- Nietzsche, Fridrich (2020), *Sumrak idola*, Ukronija, Beograd
- Paz, Oktavio (1979), *Luk i lira*, Vuk Karadžić, Beograd
- Platon (2024), *Timaj*, ITV Centar, Beograd
- Popović, Anton (1982), "Opozicija prototekst/metatekst i razvojna interpretacija umjetnosti", *Delo*, br. 2, 22-40.
- Rebihić, Nehrudin (2025), *U žilištu slišćen: bosanski subjekt između organskog i mehaničkog jedinstva svijeta*, Bridge, Sarajevo
- Sartre, Jean-Paul (1983), Sartr, Žan-Pol (1983), *Biće i ništavilo*, Nolit, Beograd
- Schimmel, Annemarie (2012), *Misterija brojeva*, Libris, Sarajevo
- Siani, Jean-Luis (2025), Sijani, Žan-Ljuj (2025), *Odisej i mi*, Hronologija knjige, Beograd
- Cioran, Emil (2010), Sioran, Emil (2010), *Razgovori*, Derate, Beograd
- Cioran, Emil (2001), Sioran, Emil (2001), *Krik beznada*, Oktoih, Podgorica
- Solar, Milivoj (2005), *Retorika postmoderne*, Matica hrvatska, Zagreb
- Spahić, Vedad (2005), *Vrt Bašeskija*, bosniArs, Tuzla
- Veselovski, Aleksandar (2005), *Istorijska poetika*, Zapter Book World, Beograd
- Vukomanović, Milan (1997), *Rani hrišćanski mitovi*, Čigoja štampa, Beograd
- Zajac, Peter (1982), "Žanrovska koncepcija književnog teksta", *Delo*, br. 2, 41-64.
- Zamarovsky, Vojtech (1973), *Junaci antičkih mitova*, Školska knjiga, Zagreb

THREE CLASSICS OF BOSNIAK POSTMODERN POETRY: THE MAGIC OF (INTER)TEXTUAL SEDUCTION

Summary

The paper analyzes the poems by Asmir Kujović, Husein Hasković, and Amir Brka through “three models of the world”: the mythopoetical, the realist, and the neo-existentialist. The first model affirms the organic unity of the mythical and the real, in which poetry plays a central role in preserving the wholeness of the world. The second model reveals the world as a space of civilizational violence and destruction, emerging from the ruins of the metaphysical order. Finally, the third model abolishes human individuality, reducing the individual to a faceless element in the masses, whereby the salvation of both the world and humankind is sought solely in nothingness as a meaningful refuge. At the same time, one of the aims of this paper is to demonstrate the extent to which Bosniak poetry is in dialogue with recent, as well as broader Western European literary traditions.

KEY WORDS: *Bosniak poetry, intertextuality, ancient literature, the Bible, postmodernism*

UDK: 821.112.2.09"192":178.8

Izvorni naučni rad

Rukopis primljen: 22. 1. 2026.

Rukopis prihvaćen: 20. 2. 2026.

Irma DURAKOVIĆ

BIJELI PRAH: SLIKE KOKAINA U KNJIŽEVNOSTI NJEMAČKOG GOVORNOG PROSTORA 1920-IH GODINA

Drugi dileri – govori mi – stavljaju aspirin u kokain da bi više zaradili. On to ne radi. Uz dobru robu, imaš i stalne mušterije. Pošten sam čovjek.

(Iz dnevnika jedne kokainistice)¹

KLJUČNE RIJEČI: *kokain, Prvi svjetski rat, medicina, bol, metropola, Walter Rheiner, Hugo Bettauer, Max Pulver*

Rad istražuje slike kokaina u književnosti njemačkog govornog prostora u godinama poslije Prvog svjetskog rata. Književno prikazivanje ove droge analizira se iz kulturološke perspektive – pri čemu se skreće pažnja na značaj medicine i farmaceutske industrije u širenju kokaina, a društvene krize i ekscesi urbanog života igraju značajnu ulogu – te pokazuje kako gradovi poput Beča i Berlina postaju samostalni akteri u književnim djelima. Rad se fokusira na poznata djela autora Waltera Rheinera, Huga Bettauera i Maxa Pulvera. Kokain u ovim tekstovima nije idealiziran kao sredstvo uživanja i piščeve inspiracije, već se prikazuje kao droga koja omamljuje, ublažava bol te reflektira poslijeratne društvene traume.

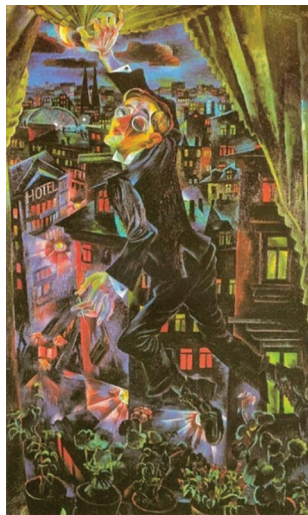
1.

Gladujem! – Bogu hvala pa se nisam vratio starim navikama, niti starim otrovima, niti alkoholu. Također sam čvrsto odlučan da ovaj bijedni život pun muka, boli i briga skinem sebi s vrata umjesto da *ovako* živim! [...] Otiđi smjesta, molim te, molim te, u socijalnu službu Kölna, objasni situaciju, reci

¹ (Anonimno 1927: 9)

da unatoč svemu ima nade za mene i zamoli upravnika grada Krausa da *Tebi* još jednom za mene da 150 ili 100 RM! *Ovdje* mi niti jedan čovjek, niti ijedna organizacija neće dati ni 10 maraka. Stari život, iako Bogu hvala, Bogu hvala bez morf. ili kokaina ne želim dalje nastaviti. Čvrsto sam odlučan da *ili* do 15. VI. pronađem novo radno mjesto koje će me hraniti, *ili* da sam sebi podarim dobri mir smrti, *ili* da se vratim k Tebi, Tebi mom posljednjem, dobrom sidru i da tamo živim kao dobar radnik – također i za svoju sirotu djecu. [...] Spasi me! (Rheiner 1985: 281/2)

Ovo pismo koje ekspresionistički pisac Walter Rheiner² (1895–1925) piše svojoj majci 3. juna 1925. godine ujedno je i njegovo posljednje pismo. Samoubistvo koje najavljuje uslijedit će devet dana kasnije: 12. juna 1925. godine Rheiner predoziranje morfijem napušta svijet u svom Berlinu, u gradu koji mu je bio ujedno utočište i labirint boli odbačenih pjesnika,³ kako bilježi u jednoj od svojih mnogobrojnih pjesama posvećenih ovoj metropoli. Rheiner se danas ubraja među “marginalne” autore, no njegov lik vidljiv je u često citiranoj slici *Smrt pjesnika Waltera Rheinera* (1925), koju je naslikao njegov prijatelj i jedan od vodećih ekspresionista, Conrad Felixmüller.



Sl. 1: Conrad Felixmüller, *Tod des Dichters Walter Rheiner*. 1925, Ulje na platnu, privatno vlasništvo

² Ime po rođenju: Walter Heinrich Schnorrenberg.

³ Ovdje se misli na Rheinerovu pjesmu *Abschied von der Stadt / Rastanak od grada* (1918). Prijevod pisama i svih ostalih odlomaka dalje u tekstu potpisuje I. D.

Na slici Felixmüller vjerno ilustrira Rheinerov u lirici i prozi opisani svijet noćnog velegrada s “električnim suncima”, zamršenim gradskim ulicama koje ga privlače, dok se on sam grčevito u trenutku ekstaze drži za zastore, sklopljenih očiju, s injekcijom u ruci i najzad spreman prepustiti se beskrajnoj noći Berlina. Rodom iz Kölna, Rheiner prvi put u Berlin odlazi u ljeto 1914. godine, gdje ga put najprije vodi u ekscentrični krug kulturne kafane *West*⁴ u kojem vrlo brzo uranja u umjetnički i boemski život koji će oblikovati njegovu kratku ali i intenzivnu egzistenciju i obilježiti njegov ulazak u svijet droge. Rheineru droge neće poslužiti kao “izvor inspiracije”; one su, a o tome svjedoče njegovi radovi, hemijske supstance koje mu pomažu preživjeti okrutnu stvarnost. Kao i njegovi poznanici iz kafane *West*, i Rheiner se protiv Prvog svjetskog rata te uz pomoć droge bezuspješno pokušava simulirati ovisnost kako bi izbjegao vojnu službu. Ali unatoč ovom pokušaju, on već kao teški ovisnik kreće u rat: 1916. godine njegovo se stanje pogoršava toliko da prvi put odlazi u sanatorij na odvikavanje. Kada policija 1917. godine razotkriva poznatu Berlinsku prodavačicu morfija⁵ i među dokumentima i imenima njezinih stalnih mušterija pronalazi i ime pjesnika, Rheiner se suočava s tužbom zbog konzumiranja droge zarad odbijanja službe, zatim kratkim pritvorom i suspendiranjem iz vojske. Iako se tek 1917. godine konačno oslobađa obavezne vojne službe,⁶ droga ostavlja dubok trag na njega i njegovu poetiku (Rietzschel 1985: 299).

U svojoj pripovijeci *Kokain* (1918) Rheiner u njemačkoj književnosti prvi put na scenu uvodi lik *narkomana* razotkrivajući njegovu svakodnevnicu: lualica koja s izbodenim rukama umrljanim krvlju po cijeli dan traga za novcem ne bi li zadovoljila potrebe ovisnosti o kokainu.

⁴ Poznata i pod imenom *Größenwahn* u kojoj su se okupljali novinari, slikari, pozorišni i filmski reditelji, kritičari te predstavnici i predstavnice (ranog) ekspresionizma. Stalni gosti bili su Else Lasker-Schüler, Gottfried Benn i dr. Također i Johannes R. Becher, koji je navodno Rheinera naveo na droge. O povijesti kafane vidi više u (Schebera 1988).

⁵ U pitanju je Marga Graeber kojoj Rheiner posvećuje pjesmu *Prijateljica* (1918) i u kojoj dilericu poistovjećuje s majkom koja tješi svoju izgubljenu djecu: “Sad si tu. Hladno je bilo. Zebli smo. Sad se uvijamo u labirintu majčinske šume, među rukama koje nas miluju” (Rheiner 1985: 74).

⁶ U Rheinerovim pismima jedva da se i spominje rat – zapisi i dnevници nisu sačuvani – samo u pjesmama koje 1918. godine publicira, Rheiner u nekoliko pjesama govori o “duševnom potresu vojnika” i preklinje za mir.

Ništa više nije imao zbog čega se mogao radovati. Bio je bez ičega, odbačen, bolestan i proklet. Nije imao hranu, ni novac, ni odjeću, ni stan, ni prijatelja a ni bližnjega. I nije imao volje, niti snage da sve to postigne.

Samo se otrov, koji je bio njegova sudbina, nadvio poput divovske životinje nad cijelim gradom, nad horizontima i nad njegovim postojanjem: - neizbježan, *Haribda koja ga je usisavala*. (Rheiner 1985: 224)

Rheinerov lik Tobias je “džanki”, izgubljeni sin bez oca i majke, koji luta ulicama Berlina i koji u svojim halucinacijama vidi majku i sestru dok sam korača pustim gradom. Tobias nema budućnosti, bez hrane i bez novca on je prepušten sam sebi: njegov put patnje dakako podsjeća i na put Thomasa de Quinceja u *Ispovijesti jednog uživaoca opijuma* (1821)⁷ u kojem pripovjedač zbog neimaštine i najprije fizičke boli počinje uzimati opijum.⁸

Rheinerov Tobias nije nezanimljiv prolaznicima: mnogi odmahujući glavom posmatraju bolesnika kojem je od “ubrizgavanja [...] i donji dio ruba njegove košulje bio pun krvi od uboda injekcije u oba bedra.” (Rheiner 1985: 202). Ali kokain nije samo Tobiasova sudbina poslije Prvog svjetskog rata, nego se događa da, kao što gore citirani pasus otkriva, kokain hara cijelim gradom. Tobiasova sudbina time postaje i ogledalo poslijeratnog društva u kojem kokain služi kao (farmakološki) nadomjestak za izgubljene društvene i porodične odnose. Pritom Rheiner ne usmjerava pažnju isključivo na individualnu bol, već kroz sudbinu protagonista artikulira simptom vremena.

⁷ Iscrpnu analizu piše Baudelaire u svom poznatom eseju: *Vještački rajevi* (1860).

⁸ De Quinceyev put u ovisnost bio je, s jedne strane, i njegov “spas”, iako on sam na kraju priznaje da je opijum nastavio konzumirati iz hedonističkih razloga. U pogovoru Mark Hunter ističe: “It is perfectly true that De Quincey first took opium as an anodyne, and for no other reason; it is also true that from the year 1813 to his death, opium in moderate quantities was a physical necessity, and was latterly consciously taken as such; but we have De Quincey’s own statement, repeated more than once, that between the year 1804 and 1812 he took opium on account of the pleasure it afforded him” (Hunter 1896: viiii-ix).



Sl. 2-4. Ilustracije za Rheinerovu pripovijetku potpisuje Felix Müller koje vizualno reflektiraju prikaz ovisnosti i izolacije prikazujući Berlin kao pusto urbano okruženje a protagonistu u izolaciji (Rheiner 1985)

Iako Rheinerova pripovijetka sigurno spada u najokrutniji ekspresionistički portret “izgubljenog sina” – *ovisnika* koji niti u jednom trenutku ne romantizira drogu i njena dejstva, njegova će priča ostati skoro pa nezapažena od strane kritike.⁹ Slično će proći i drugi književni tekstovi koji se dvadesetih godina 20. vijeka posvećuju društvenom problemu *kokaina*. Rat, kao što pokazuju pisci kasnog ekspresionizma, među kojima su mnogi u ranijoj fazi priželjkivali krvavu revoluciju ne bi li time utekli “dosadi” i autoritativnom društvu Wilhelmskog carstva, fizički i psihički je uništio mladu generaciju koja svoje rane poslije 1918. godine počinje liječiti drogom te poseže i za *ledenim* kokainom. Na primjeru odabranih tekstova iz književnosti njemačkog govornog područja ovaj rad nastoji analizirati kako kokain “s ulica” pronalazi put u književnost povezujući pritom prikaz droge s kulturološkim kontekstom vremena. Polazi se od teze da književni prikazi kokainom ne estetiziraju drogu niti opijenost, već artikuliraju simptome poslijeratne traume, medicinskog diskursa o drogi i boli te beznađa urbanog života. U odabranim tekstovima autora Waltera Rheinera, Huga Bettauera i Maxa Pulvera kokain fungira kao “farmakološki odgovor” na patnju poslijeratnog društva, dok metropole Berlin i Beč postaju aktivni akteri u kojem se traume, ovisnost i društveni raspad međusobno strukturiraju. Rad se oslanja na interdisciplinarni i kulturološki pristup

⁹ Vidi preglednu listu radova o Rheinerovoj poetici i pripovijeci “Kokain”: Huder (1969), Kohtes (1992), Millington (2011).

povezujući književne prikaze kokaina s historijskim i medicinskim kontekstom vremena kako bi pokazao na koji način književni tekstovi 1920-ih godina reflektiraju društvene i kulturne krize u kojima kokain igra značajnu ulogu.

2.

U knjizi *Približavanja* (1970) njemački pisac Ernst Jünger dokumentira svoje eksperimente s drogom te opisuje doživljaje koje je, između ostalog, imao pod utjecajem opijuma, hašiša, LSD-ija ili kokaina. Kokain se, kako Jünger u poglavlju *Bijele noći* piše, poslije Prvog svjetskog rata probio na tržište i postao vrlo moderna droga koja se na svakom koraku “šmrkala” (Isto: 181). Jünger se u svojim protokolima prisjeća svog iskustva s kokainom koji opisuje kao ledenu i hladnu (Isto: 169) drogu zbog koje cijeli sistem tijela postane “hladan i bezosjećajan” (Isto: 172). Iako slično morfiju i kloroformu, i kokain otupljuje bol, on, međutim, ne uspavljuje, nego štaviše povećava budnost tijela, što čini neobičnu kombinaciju s otupljenjem (Isto: 179). Jünger odbija ponovo uzimati kokain iz razloga što mu se tijelo pod njegovim dejstvom pretvara u “statuu”, a raspoloženje opada. Ono što ostaje jeste “toksičko dejstvo” koje pisca “umtrvi, paralizira, uništava, dopušta da demon neometano uđe” (Isto: 172). Jüngerov demon ne otvara vrata vizionarskoj moći ili u kojima pisac poseže za perom ne bi li nevidljivo prenio na papir; demon o kojem Jünger govori vodi u stanje besvijesti. Kao što je poznato, doza određuje da li će konzument “jasnije” doživjeti svijet, ili će droga umrtviti njegovo tijelo i osjećaj. Dakako da treba razlikovati, kako sam Jünger piše, “prvi” a možda i “drugi” dodir s kokainom od onog već ovisničkog.

U pionirskoj studiji o kokainu pod nazivom *Der Cocainismus* (1924) berlinski ljekari Ernst Joël i Fritz Fränkel¹⁰ prvi put istražuju scenu droge u Berlinu opisujući kliničke slike konzumenata, ali i njihovo socijalno porijeklo. Konzumenti u prvom dodiru s drogom doživljavaju najprije euforično stanje, uzvišeni, “nebeski doživljaj, duhovnu budnost, pričljivost i sretni osjećaj transcendentne tjelesnosti” (Joël – Fränkel 1924: 86) U trenucima ušmrkavanja kokaina izoštruje se čulo opažanja, libido i samopouzdanje jačaju i rastu, a

¹⁰ Walter Benjamin dvadesetih i početkom tridesetih godina pod nadzorom svojih prijatelja Joëla i Fränkela kontrolirano uzima hašiš u svrhu eksperimenta. U svojim zapisima Benjamin navodi da mu je hašiš otvorio nove sfere u kojima je ugledao “nepoznate znakove”. Pušači opijuma i uživatelji hašiša, zaključit će Benjamin u svojim protokolima, mogu upoznati “moć pogleda da iz jedne tačke gledišta upiju stotine mjesta”: opijenost oslobađa i nudi atmosferske senzacije (Benjamin 1972: 61).

konzument zapada u stanje koje ne poznaje glad niti pospanost. Međutim, ovo se stanje mijenja u trenutku kada se zagazi u ovisnost: bez kokaina u krvi ili s manjom dozom konzumenti počinju osjećati “unutarnji nemir, nesigurnost, strah i halucinacije” (Isto: 87). Raspoloženje, primjećuju ljekari, jeste prisutno, dok je sam sadržaj tužan, a s vremenom se počinje manifestirati kao propadanje tijela ovisnika.

Na početku svoje studije ljekari konstatiraju da su iznenađeni koliko je “bivših pripadnika frajkora među berlinskim kokainistima, barem u onim krugovima u kojima smo većinom vršili naša istraživanja” (Isto: 15). Nakon Prvog svjetskog rata mnogi vojnici po povratku u grad i u svoj stari život “bez posla i bilo koje podrške okreću se trgovini kokainom koja se pokazuje uspješnom” (Isto). Riječ *kokain* ili *koka* brzo se širila ulicama i klubovima noćnog grada koji su u tim godinama postali “mjesto zabave i užitka”, a istovremeno i mjesto “straha i prijeteće opasnosti” (Schlör 1991: 18), gdje su scenom dominirali “kockari, pripadnici elegantne i proleterske prostitucije, krijumčari, najamnici, filmski statisti, konobari, svodnici” (Joël – Fränkel 1924: 26). Outsajderi i antijunaci istih godina postaju predmet analiza u djelima austrijskih i njemačkih autora i autorica.

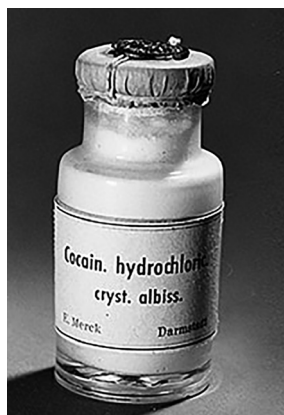
U Berlinu je, kako dnevne novine 1929. godine izvještavaju, “pošast kokaina” dosegla svoj vrhunac. Naime, dok su se kokainisti ranije kretali po “umjetničkim krugovima” u kojima je stvaranje bez “šmrkanja kokaina” bilo skoro pa nezamislivo, danas veliki broj stanovnika velegrada uzima bijeli prah:

Prema mišljenjima zdravih ljudi, kokainisti ili morfisti bili su privilegirani bogati bankari ili histerične žene. Statistika danas pokazuje da ova pošast ne poznaje razliku između bankara i konobara, između manekenke, šankerice ili velike glumice, između slikara i frizera. (Anonimno 1929: 17)

Novine dvadesetih godina redovno upozoravaju čitatelje na probleme s kokainom u velikim gradovima kao što su Berlin, Beč i Pariz. Tako, naprimjer, njemački list za drogeriste iz 1923. godine izvještava da se u Francuskoj za porast ovisnosti o kokainu više ne terete samo liječnici ili apotekari, nego se i konzumenti kokaina lično kažnjavaju. Međutim, kokainisti, navodi isti članak, pred sudom neumorno ponavljaju da oni imaju pravo da se “truju” te da u Francuskoj ne postoji zakon koji “samoubojstvo smatra krivičnim činom. Mnogi priznaju da su išli od doktora do doktora kako bi im oni propisali recept za kokain” (Anonimno 1923: 16). Jedan od ključnih razloga konzumiranja kokaina, kako austrijski list *Neue Wiener Journal* već godinu dana nakon

izbijanja Prvog svjetskog rata javlja, jeste da ova droga mnogima, tako i Parižanima, pomaže da “prebrode tužno doba rata” (Anonimno 1915: 16).

Kao što medicinski i farmaceutski stručni listovi s kraja 19. i početkom 20. stoljeća dokumentiraju, kokain se najprije koristio u medicinske svrhe, iako su od samog početka njegove primjene postojale nesuglasice. Naime, nakon što je 1860. godine hemičar Albert Niemann iz biljke koka izdvojio alkaloid benzoil-metilekgonin kao njezin najbitniji sastojak, dvije godine kasnije kokain ulazi u industrijsku obradu te ga jedna od najstarijih i vodećih njemačkih farmaceutskih firmi *E. Merck* iz Darmstadta 1862. godine plasira na tržište, čime započinje revolucionarna farmaceutska primjena kokaina u Evropi. Kvalitet Merckovog kokaina nije se širio samo među apotekarima i liječnicama nego i među ovisnicima koji su u društvu vrlo rado pokazivali prepoznatljivu kutijicu *E. Merck* i time ukazivali na svoj dobri društveni položaj a i ukus – Merckov kokain bio je znatno skuplji od drugih jer se radilo o čistom kokainu (Gnausch 2016). Ova ambivalentna slika kokaina, koja oscilira između medicinskog lijeka i otrova, oblikuje i književne prikaze iz 1920-ih godina u kojima se medicinski diskurs o boli i ovisnosti transformira u narativ egzistencijalne krize.



Sl. 5-6: E. Merckova bočica i reklama za kokain s jasnim uputama: *get the original!*¹¹

¹¹ U listu *Pharmazeutische Post* (1920) E. Merck upozorava apotekare i potrošače da se na tržištu pojavila lažna verzija njihovog proizvoda koji je vrlo dobro kopiran.

U svojim se počecima kokain ponajviše primjenjivao u oftamologiji i stomatologiji. Jedan od prvih oftamologa koji je 1884. godine svoje pacijente operirao koristeći injekcije kokaina kao anestetik bio je bečki ljekar Carl Koller, poznanik Sigmunda Freuda koji istih godina kao Koller počinje eksperimentirati s kokainom.¹² U intervjuima za dnevne i stručne novine mnogi ovisnici navode, međutim, da su kod zubara prvi put i upoznali čari kokaina te su zbog njega rado simulirali zubobolju (E. G-r 1924: 27). Iako su morfij, heroin ili kokain prepoznati kao rizične supstance koje korisnika čine ovisnim, one su se istovremeno propisivale za smirenje “nervoznog čovjeka” u modernom dobu. Tome svjedoče i mnogobrojne reklame koje s jedne strane nude pomoć *nervoznim* individuama, ovisnicima od morfija ili alkohola, a s druge strane su se istovremeno za bolesti mišića ili “nervi” preporučivali preparati koji sadrže kokain.¹³ Morfij i kokain koji su, dakle, na samom početku služili medicinskoj svrsi – prije svega kao anestetik i sredstvo protiv boli – produkt su moderne medicine koja se može, što će mnoge dnevne novine pisati, smatrati odgovornom za širenje ovisnosti o kokainu (E. G-r. 1924: 27).¹⁴

U svom radu o kokainizmu u Weimarskoj republici autorica Anne Gnausch jasno pokazuje da je problem kokaina ili droga općenito bio urbani

¹² S. Freud prvi put poručuje E. Merckov kokain 24. aprila 1884. godine i od tog trenutka nekoliko godina kasnije ova droga mu postaje “omiljena navika”. Freud je redovno koristi, bilo da li se radilo o bolovima grla ili nosa, protiv pospanosti, umora, morske bolesti, depresivnih raspoloženja pa čak i poremećaja srčanog ritma. Freud je bio ubijeden, iako su studije iz drugih zemalja (tako npr. Italije) dosta rano otkrile i nepovoljne karakteristike kokaina – da se droga itekako može koristiti u terapijske svrhe te je aktivno počinje primjenjivati na svom prijatelju Ernstu Fleischlu koji zbog povrede na poslu i kasnijih hroničnih bolova postaje ovisnik o morfiju. Kako bi svog prijatelja izliječio od ovisnosti o morfiju i drugim drogama, Freud mu uključuje terapiju kokainom tako da Fleischl postaje ovisan i o kokainu koji mu ne ublažuje tjelesne bolove nego samo pojačava ovisnost. Freud ignoriše Fleischlove sumnje u kokain (jeste da je odbacio morfij, ali zato uzima pored kokaina i druge droge) te se strogo drži svojih eksperimenta na samom sebi. Kako u svom radu *Über Coca* piše, poslije prvog i ponovnog uzimanja *koke* ne javlja se potreba za daljim uzimanjem kokaina tako da je ovisnost kod pacijenata apsolutno isključena. Vidi ovdje: (Freud 1996: 66) i iscrpnije o slučaju Freudu – Fleischlu (Daiber 2020: 127-175).

¹³ Tako se, npr., u stručnom listu *Medizinische Klinik. Wochenschrift für praktische Ärzte* (1911) u istom broju reklamiraju granula s kokainom (str. 5) a nekoliko stranica dalje sanatoriji za odvikavanje od morfija, alkohola (str. 23).

¹⁴ Kokain ili drugu drogu ne uzimaju samo bivši pacijenti nego ga i (ugledni) ljekari špricaju ili šmrču što svjedoče brojni novinski članci o smrtnim ishodima. *Pharmazeutische Post* (1928) javlja o smrtnom slučaju ljekara ovisnika o morfiju i kokainu. Kao i u ovom članku često ostaje otvoreno pitanje da li je smrt “nastupila zbog samoubilačke namjere ili uslijed slučajno prevelike doze ili greške pri ubodu injekcije (oštećenje vena)” (Isto: 97).

fenomen¹⁵: dok se kokain prije Prvog svjetskog rata, kao što je već spomenuto, konzumirao ponajviše u elitnim i obrazovnim slojevima društva, nakon rata se kao “lijek protiv boli” počinje širiti svim društvenim kanalima (Gnausch 2016: 202). U *divljim* dvadesetim godinama 20. vijeka, poznatim i kao “zlatne dvadesete godine”, ljudi su se, kako ljekari Joël i Fränkel konstatiraju, suočavali s uništenom ekonomskom egzistencijom u kojoj je nakon dugogodišnjeg odricanja porasla želja za opijenošću, što je rezultiralo “pijankama i razuzdanim zabavama: Bijesni ples, masovna otvaranja jeftinih zabavnih mjesta i otvorenija prostitucija bili su plodno tlo za širenje novih oblika zloupotrebe” (Joël – Fränkel 1924: 14). Iza fasade “zlatnih” dvadesetih godina postaje vidljiva “potreba za umirenjem boli” kod marginalnih likova, kandidata za samoubilački čin, pacijenata koji postaju predmet analize u književnim djelima.

Međutim, glavni motiv u “kulturnoj historiji droga”, kako Alexander Kupfer u svojoj studiji *Kleine Kulturgeschichte des Rausches seit dem Garten Eden* (1996) piše, jeste potraga da se ljudsko postojanje oslobodi od “ograničenja”, od “patnje, briga, obaveza, strahova i ograničenja svakodnevnog života” (Kupfer 1996: 3). Mnogi su njemački pisci eksperimentirali s drogom, između ostalog, Goethe i Schiller svojevremeno su probali hašiš kako bi ispitali poetske granice doživljaja pod utjecajem droge te se na kraju složili da će ostati vjerni svome vinu, kojem je bio odan i veliki romantičar E. T. A. Hoffmann (Isto: 130). Tek s početkom 20. stoljeća, piše Kupfer, droge koje ranije nisu bile u centru pažnje, postaju bitne u književnim krugovima i djelima. S izbijanjem Prvog svjetskog rata dolazi do snažnog preokreta i upravo industrijska farmaceutska produkcija droge pripomogla je “očuvanju jedne nacije” (Isto: 153). Vojnici su pod dejstvom droge hrabro išli u rat, podnosili bolove uništenih udova ili izbjegavali stvarnost pomoću raznih otrova.

U savremenoj kulturi bol i bolest potiskuju se tabletama, narkoticima i alkoholom, zaključuje u svojoj velikoj studiji *Povijest boli* (1996) David B. Morris, koji piše da se krajem 19. stoljeća desila prekretnica u shvatanju bola, kada je 1899. godine počela komercijalna proizvodnja Aspirina, lijeka koji je simbolizirao modernu vjeru u gotovo neograničenu moć hemije nad ljudskom patnjom. Potiskivanje moderne boli, kako Morris piše, nije slučajna jer ona proizlazi iz prošlosti 20. vijeka obilježenoj ratovima i genocidima, traumama koje su duboko oblikovale način na koji ljudi misle, osjećaju i djeluju. Wolfgang Schivelbusch će u svojoj knjizi o povijesti opijata također naglasiti da je droga s farmaceutskim i socijalnim razvojem postala društveni fenomen

¹⁵ Vidi i Springerovu studiju o kokainu iz 1989.

koji umrtvljuje¹⁶ i ublažava bolove. S velikim ratovima 19. stoljeća droge ulaze u lazarete i prvi put se masovno upotrebljavaju – ovdje ponajprije morfij – te odatle šire u društvo. I prema Schivelbusch su upravo ratovi služili kao “multiplikatori ovisnosti o drogama” (Schivelbusch 1990: 225). Slične slike vidljive su i u književnim tekstovima koji droge poput morfija ili kokaina koriste gotovo isključivo u kontekstu prijeratnih ili poslijeratnih društvenih razaranja.

3.

Za vrijeme Prvog svjetskog rata austrijska i njemačka književnost bilježe dva istaknuta pjesnika čiji se opus često dovodi u vezu s upotrebom kokaina i koji potječu iz srodnih naučnih oblasti. Austrijski pjesnik i apotekar Georg Trakl već u ranoj mladosti dolazi u dodir s opijatima, a kao vojni apotekar tokom rata i posebno nakon Bitke kod Grodeka, on doživljava traumu koja ga vodi u nepovratnu ovisnost o drogama. Traklova smrt 3. novembra 1914. godine, koja je službeno pripisana ‘srčanom zastoju’, ostaje ambivalentna budući da pitanje da li je prekomjerna doza kokaina bila slučajna ili namjerna nije definitivno razriješeno. Iako je tokom dužeg vremenskog perioda konzumirao, između ostalog, opijum, kloroform, kokain itd. – kao apotekar je Trakl imao i neposredan pristup farmaceutskim supstancama – on u svojoj lirici ni na jednom mjestu eksplicitno ne tematizira drogu. Opijenost kod Trakla, kao što piše Richard Millington (2011: 276), nije eksplicitno imenovana, već se manifestira kroz jezik i atmosferu njegove poezije.

Drugi poznati njemački liričar koji se povezuje s kokainom jeste ljekar Gottfried Benn. U svom lirskom i proznom opusu Benn se na nekoliko mjesta dotiče kokaina te se, slično Traklu, vremenski veže za Prvi svjetski rat i razdoblje obilježeno egzistencijalnom krizom, siromaštvom i duhovnom pustoši. Benn se pritom u svojim autobiografskim i esejističkim zapisima izjašnjava proturječno, ali najzad ipak eksplicitno priznaje da je konzumirao kokain, a kasnije je ostao samo na “kafi i cigaretama” (Kyora 2016: 353). U njegovim književnim tekstovima, između ostalog, u pjesmama *O noći* (1916) i *Kokain* (1917), kao i u novelama o ljekaru Rönneu (1916), iskustvo opijenosti strukturirano je kao sastavni dio tzv. “dionizijskog kompleksa”. Kokain pritom

¹⁶ Schivelbusch navodi primjer uloge opijata u kolonijalnoj politici, što je ilustrirano kineskim problemom s opijumom, koji on opisuje kao jednu od velikih “moralno-političkih kampađa 19. stoljeća”. Trgovinom opijumom evropski kolonijalizam je postigao dvostruki cilj: on “uspavljuje narode kojima se prodaje. Ko u opijumskom zanosu sanja, ne rađa antikolonijalne misli, a kamoli djela”. Zloupotreba opijuma u Kini se prema tome može smatrati “historijom gubitka samoodređenja naroda istočne Azije” (Isto: 230-231).

funkcionira kao sredstvo radikalne samoanalize u okviru koje lirsko ja doživljava ‘raspad Ja’, pri čemu Benn medicinsku opservaciju i stručnu terminologiju prevodi u poetski diskurs i spaja s vizijama mističnog i destruktivnog iskustva (Resch 2018: 25).¹⁷

Međutim, već 1918. godine, s Walterom Rheinerom prikaz kokaina i droge općenito doživljava radikalnu promjenu, gdje likovi ovisnika postaju neposredni i eksplicitni. Kod Rheinera, kao što je na početku ovog rada rečeno, iskustvo kokaina ostaje isprepleteno s biografskim elementima, pri čemu se i pisac ovisnik prvi put prikazuje u okrutnoj stvarnosti, oslobođenoj uljepšavanja i idealiziranja, koji moli za pomoć prije nego što se odluči na smrtnosnu dozu.

Ove tendencije postaju još jasnije kada se sagledaju tekstovi iz 1920-ih godina koji nastaju u Njemačkoj, Austriji, pa i u Švicarskoj, jer mnogi od njih dijele ključnu karakteristiku u oslikavanju miljea u kojem se droga širi: metropola¹⁸, i to ne bilo koja, postaje gotovo glavni akter same priče. U kontekstu najmračnijeg prikaza gradskog života 1920-ih godina, posebno povezanog s trgovinom i konzumiranjem kokaina, fokus se usmjerava na Beč, a potom na Berlin.

U austrijskoj književnosti 1922/23. godine novinar i pisac Hugo Bettauer u romanu *Der Kampf um Wien. Ein Roman vom Tage*. (bos. *Borba za Beč. Roman dana*) prvi put posvećuje pažnju problemu kokaina koji redovno tematizira i u svojim novinama sve do smrti 1925. godine.¹⁹ Roman je objavljen u nastavcima od decembra 1922. do maja 1923. godine u bečkim novinama *Der Tag*, pri čemu je Bettauer za svaki broj vjerno pratio društveno-političku scenu koja ulazi u roman – zato i podnaslov *Roman dana*. Posebno zanimljivo u ovom romanu jeste što u Beču preživljavaju samo “prolaznici” poput glavnog junaka Ralpa O’Flanagana – najbogatijeg čovjeka na svijetu koji putuje iz Amerike u rodni grad svoje preminule majke. Beč je u očima mladog i vitalnog O’Flanagana odbojan, skučen i beznadežan grad, on je prljaviji od New Yorka ili Chicaga. Beč je, kako primjećuje pripovjedač, grad “nezaposlenih, otpuštenih radnika, gladnih penzionera i očajnih umirovljenika; grad koji pušta da mu propadaju obrazovne ustanove, koji zatvara bolnice [...]” (Bettauer 2012: 93). Stanje propalog i korumpiranog Beča dodatno se ilustrira

¹⁷ Vidi njegovu studiju: *Literatur und Drogen von Anders bis Zuckmayer* (2009).

¹⁸ Koliko je autorici poznato, dosadašnji malobrojni radovi o navedenim djelima ovaj aspekt ne razmatraju.

¹⁹ Iscrpnije o Hugo Bettaueru i kokainu u njegovim djelima vidi Duraković (2025).

primjerom propadanja kulturnih i obrazovnih institucija, što kancelar dr. Seipel lično govori glavnom liku:

Pogledajte samo naš Univerzitet, tu u cijelom svijetu poznatu Alma mater Vindobonesis. Veliki naučnici napuštaju Beč jer žele spasiti svoju egzistenciju, nismo više u stanju da privučemo velika imena, Univerzitetaska biblioteka nam se počinje pretvarati u torzo. (Isto: 44)

Sveznajući pripovjedač u romanu koncentrira se na sliku Beča pogođenog glađu i neimaštinom, dok njegovo pažljivo i nervozno oko prati razne likove iz kulturnog i političkog života koji prolaze kroz priču. Kokain u Bettauerovom romanu funkcionira kao sredstvo koje održava društvo na okupu, bilo u noćnim lokalima ili u zabačenim stanovima. Dok neki akteri povremeno konzumiraju drogu, većina pati od ozbiljne ovisnosti. Bettauerov pripovjedač pokazuje duboko poznavanje problema kokaina: u ulici Himmelfortgasse, nekadašnjoj palači princa Eugena von Savoyena, izvjesni doktor Teufelsberger – koji sam sebe naziva “doktorom kokaina” – prodaje kokain i okuplja “kokainsko društvo” kako bi zaradio dodatni novac. Moralne dileme ljekar ne poznaje, budući da dobro zna kako će to, ukoliko on sam ne bude prodavao, činiti neki drugi doktor ili apotekar (Isto: 225). Prikazom propale palače Bettauer simbolički pojačava sliku propalog Beča, dok u istoj ulici nailazimo i na legendarni noćni klub Ronacher-Theater, što dodatno aludira na dekadentnu atmosferu 1920-ih godina. U vremenu nesigurnosti i očajja, na što se mnogi likovi u romanu i žale, kokain im omogućuje preživljavanje u svijetu “boli”. Droga ubija bol, ali i osjećaj, tako da mnogi od njih postaju na koncu i “hladni ljudi”.²⁰

Posljednji primjer koji vrijedi na ovom mjestu izdvojiti jest roman švicarskog grafologa i autora Maxa Pulvera koji nosi naslov *Himmelfortgasse* (1927). Kao što već naslov sugerira, glavni dio radnje romana se odvija također u istoj bečkoj ulici. Dok kod Rheinera i Bettauera kokain artikulira simptome društvene i individualne patnje, kod Pulvera²¹ on postaje sastavni dio urbane erotike i inflacijske dekadencije, pri čemu se radikalizira osjećaj praznine. Pulverov roman prenosi priču kroz zapise koje fiktivni izdavač objavljuje nakon smrti glavnog lika, svog dobrog prijatelja Alexandera Moenbooma, “reportera za kriminalističke slučajeve” i grafologa koji živi u braku sa suprugom Ruth i djetetom u Münchenu. Tamo upoznaje mladu slikarku Mariquitu,

²⁰ Jasno je da se radi o “hladnoj personi” koja potiskuje boli te se udaljava od stvarnosti. Vidi Lethen (2018: 198).

²¹ Vidi i analizu od Millington 2014.

djevojku iz bečkog predgrađa, u koju se strastveno zaljubljuje. Nekoliko mjeseci kasnije, slično O'Flanaganu, Alexander posjećuje Beč i svoju ljubavnicu u njenom ateljeu u ulici Himmelpfortgasse.²²

Kokain, koji u romanu glavni lik konzumira i upoznaje svoju ljubavnicu s njim, služi kao “afrozodijak”: u ateljeu njima dvoma se otvaraju vrata “umjetnog i erotskog raja” u kojem se njihovi seksualni nagoni oslobađaju šmrkanjem kokaina. Himmelpfortgasse kod Pulvera postaje neka vrsta *locus amoenus* u kojem ljubavnici neko vrijeme žive izolirani u seksualnoj ekstazi i opijenosti, sve dok se u Mariquiti ne probudi želja za brakom i djetetom.

Alexandrova afera sa “slatkom djevojkom” snažno podsjeća na Schmitzlerove likove mladih, naivnih dama (njem. *süßes Mädel*), dok Alexander sam nosi određene crte poznatog lika Anatola. Mariquitine ljubavne veze, iako je riječ o mladoj slikarki, osuđene su na propast. Kao “mala slatka djevojka iz predgrađa”, ona prolazi kroz veze s bogatim trgovcem, slikarom i bugarskim studentom, prisiljena je na abortus, pati od jake nervoze, a jedino u građanskom braku misli da može pronaći spas i oslonac. Međutim, nakon što je Alexander napušta i nakon što ulazi u nove ljubavne avanture, ona ostaje u Beču sama kao ovisnica o kokainu. Kokain je, dakle, jedino što joj Alexander ostavlja za sobom.

Dekadentna atmosfera, koju Pulver u romanu dočarava, prožeta je seksualnom slobodom, nervozom i nagonima – teme koje podsjećaju na tekstove s prijeloma stoljeća, dok se u poslijeratnim i inflacijskim godinama one razvijaju u prikaz ekscesivne “gladi za smrću”. Slično Bettauerovom romanu, Beč kao kulisa postaje plodno tlo za ovisnike o kokainu. Alexander bilježi svoj dojam Beča na sljedeći način:

Tog proljeća kada sam boravio u Beču svakodnevno se ubijalo po tridesetak ljudi. Smrtni delirij širio se Bečom. Dunavski kanal, plinski ventil, pa čak i legendarna posuda za ugalj (higijena u Beču je inače loše razvijena i rijetkost je vidjeti pristojnu kupaonicu) služili su kao privremena rješenja kojima su se siromašni ljudi, krojačice, sluškinje i nezaposleni lišavali života. Bankari su se ubijali iz vatrenog oružja, liječnički krugovi odlazili su zbog predoziranja veronalom. Doze su se u policijskim i novinskim izvještajima prešućivale da se ne bi stekao veći broj pristaša za ovu vrstu smrti koja se preporučivala zbog svoje posebno bezbolne

²² S obzirom na to da se u toj istoj ulici nalazi već spomenuti noćni klub Ronacher, vrlo je moguće da se u blizini – ne samo u klubu – aktivno i prodavao kokain. Pulver je poznavao Beč te je sam jedno vrijeme konzumirao kokain.

prirode i koja je ovdje često uspijevala dok je inače svugdje po svijetu samo u rijetkim slučajevima vodila ka cilju. (Pulver 1990: 7)

Alexander je prolaznik i zavodnik, koji je dobro upoznat s opasnostima kokaina. Kokain nikada nije ubrizgavao, već ga je uvijek šmrkao (Isto: 30). Droga mu sama po sebi nikada nije pružala naročitu ugodu jer ga je često bacala u osamljenost. Ali kokain ipak umjereno konzumira, i on zna da su “rat i glad” oslabili ljude i da im je potreban barem jedan trenutak “omamljenosti”. Kokain, za razliku od opijuma ili hašiša, “otvara oči, čini čovjeka budnim”, oslobađa ga svih nametnutih veza u “društvu, državi, zajedničkom životu u svakom smislu te riječi” (Isto: 31). “Život jeste samo bolest”, koja se prema Alexandru može kokainom ublažiti (Isto: 174).

4.

Zanimljivo je nakraju sagledati i kritike koje su tih godina ocjenjivale romane o kokainu. Jednu od rijetkih pozitivnih kritika na Pulverov roman piše pisac Kurt Münzer za *Wiener Morgenzeitung* (1927), u kojoj priznaje “jezičku majstoriju kokainskog romana”, koja je, kako navodi, prožeta prepoznatljivom bečkom atmosferom. S druge strane, skoro svi švicarski kritičari su pokazivali manji entuzijazam prema prvom i posljednjem romanu Maxa Pulvera. Tako, naprimjer, Carl Seelig u svojoj recenziji navodi da “niko nije očekivao ovaj roman od Maxa Pulvera – najmanje njegovi zemljaci, Švicarci” (Seelig 1927: 7)²³. Drugi kritičari mu pak zamjeraju što ispunjava stranice temama preljube, zavođenja, prevara, užitaka u drogama i alkoholu bez ikakve umjetničke težnje.²⁴ Roman *Kokain* (1921) italijanskog pisca Pitigrillija²⁵, koji je preveden na njemački jezik i objavljen 1928. godine, i koji na vrlo eksplicitan i humorističan način prikazuje mračne slike kokaina, opijenosti i seksualnog užitka – vrlo slično kao i Pulver – istovremeno se, međutim, preporučuje kao primjer književnosti koja će, između ostalog, mlade generacije naučiti da se drže podalje od kokaina.²⁶

²³ Seelig: “Nakon njegovih nježnih pjesama i dramskih komada (*Alexander der Große*, 1917; *Robert der Teufel*, 1917), Pulver je sada napisao roman o ‘bijelom otrovu’”.

²⁴ Pulver se nakon ovih kritika nikada nije potpuno oporavio, odustao je od pisanja te se posvetio karijeri grafologa.

²⁵ U pitanju je pisac Dino Segre.

²⁶ Vidi između ostalog kritike objavljene u *Ostdeutsche Rundschau* (1928) i *Das Tagebuch* (1929).

Moguće objašnjenje paradoksalnog ocjenjivanja od strane kritike jeste to što su tekstovi o kokainu nastali u eri “nove objektivnosti” (*Neue Sachlichkeit*) i što su često prepoznati kao provokativni ili “površni” tamo gdje stvarnost u književnosti nije filtrirana, nego gdje prikazuje ogoljenu, objektivnu stvarnost bez, kako se često prigovaralo, “jasne” estetske distance. Kokain, kao droga 1920-ih godina, ni u kojem trenutku ne idealizira “potrebe za uživanjem”, već usmjerava reflektore na “omamljenost” društva – na stanje koje je u književnosti njemačkog govornog prostora usko povezano s temama rata, (seksualne) gladi ali i budućih historijskih preokreta.²⁷

LITERATURA

- Bettauer, Hugo (2012), *Der Kampf um Wien. Ein Roman vom Tage*. Mit einem Nachwort von Murray G. Hall. Milena, Wien
- Anonimno, (1915), “Kokainsucht in Pris”, u: *Neues Wiener Journal*, Br. 7762, 4. Juni.
- Anonimno. (1927), “Das weiße Gift. Tagebuch einer Kokainistin”, u: *Die Stunde*, 12.01., Br. 1151, 9.
- Anonimno. (1928), “Buch und Zeitschrift. Der moderne Roman.”, u: *Ostdeutsche Rundschau*, 28. mart 1928, 4.
- Anonimno (1928): “Tod eines Arztes durch eine Kokain-Injektion.”, u: *Pharmazeutische Post*. Nr. 8/ LXI, 25.02., 96.
- Anonimno. (1929): “Kokain. Heroin. Morphium.”, u: *Münchener Neuste Nachrichten*, Nr. 352, 28. Dezember, 17.
- Das Tagebuch* (1929), br. 7, 10. Jahrgang / 1. Halbjahr, 288.
- Top of Form Benjamin, Walter (1972): “Über Haschisch”. *Novellistisches. Berichte. Materialien*. Prir. Tillman Rexroth. Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Daiber, Jürgen (2020): *Literatur und Todesangst. Strategien poetischer Bewältigung*, mentis Verlag, Paderborn
- Duraković, Irma (2024): “Kinder brauchen eben Rausch [...]!”. Kokainismus in Ernst Weiß’ Roman *Der Gefängnisarzt oder Die Vaterlosen*. “*Forgotten wirters*”? *Einblicke in die Prager deutsche Literatur*, ur. Irma Duraković, Königshausen & Neumann, Würzburg, 125-145.
- Duraković, Irma (2026): “Das weiße Laster”: Kokain in Hugo Bettauers *Der Kampf um Wien* und seiner Publizistik.” *Rausch und Ekstase in der österreichischen Literatur*. ur. Irma Duraković, Maria Endreva i Eva Höhn, Praesens, Wien, 67-90.

²⁷ Slike kokaina i drugih droga te dolazak nacionalsocijalista na vlast u svom romanu *Der Gefängnisarzt oder Die Vaterlosen* (1934) tematizira austrijski pisac Ernst Weiß. Vidi ovdje: Duraković 2024.

- E. G-r: Koks (1924). "Ein Kapitel vom modernen Laster – Die Kokain-Internationale und Kokain-Welthandel." u: *Die Bühne. Theater. Kunst. Mode. Film. Gesellschaft. Sport.* Heft 5, 27-28.
- E. Merck (1920): "Kokainfälschung." *Pharmazeutische Post*, 03.03., 72.
- Freud, Sigmund (1996): "Über Coca." u: *Schriften über Kokain.* ur. Albrecht Hirschmüller. Fischer, Frankfurt am Main, 41-84.
- Huder, Walter (196): "Über Walter Rheiner". u: *Walter Rheiner. Ausstellung anlässlich der Eröffnung des Walter-Rheiner-Archivs*, Akademie der Künste, Berlin
- Hunter, Mark (1896): "Introduction." u: *De Quinceys Confessions of an English Opium-eater. With Introduction and Notes.* ur. Mark Hunter. London: George Bell and Sons, vii-Ixxii.
- Kohtes, Michael (1992): "Der Dichter auf der Nadel. Ein Porträt des vergessenen Expressionisten Walter Rheiner". u: *die horen. Zeitschrift für Literatur Kunst und Kritik.* Prir. Morawietz Kurt, Heft 167, 3. Quartal, Hannover
- Kyora, Sabine (2016): *Traum und Rausch. Benn Handbuch. Lebe-Werk-Wirkung*, ur. Christina M. Hanna / Friedrike Reents, Metzler, Stuttgart
- Medizinische Klinik. Wochenschrift für praktische Ärzte (1911), Br. 1. VII., 01. 01.
- Millington, Richard (2011): *Snow from Broken eyes – Cocaine in the lives and works of three expressionist poets.* Peter Lang, Frankfurt am Main
- Millington, Richard (2014): "Max Pulver's *Himmelfortgasse*: Fictionalizing the 1920s Cocaine Craze in German-Speaking Europe." u: *Central Europe*, Vol. 12, Routledge — Taylor & Francis, 159-173.
- Resch, Stephan (2009): *Rauschblüten: Literatur und Drogen von Anders bis Zuckmayer.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Resch, Stephan (2018): "Drogen und Rausch in der deutschsprachigen Literatur." u: *Handbuch. Psychoaktive Substanzen.* ur. Maximilian von Heyden, Henrik Jungaberle, Tomislav Majić. Springer, Berlin, 23-33.
- Rheiner, Walter (1985): *Kokain. Lyrik Prosa Briefe.* Mit Illustrationen von Conrad Felixmüller. ur. Thomas Rietzschel, Phillip Reclam jun., Leipzig
- Rietzschel, Thomas (1985): "Nachwort." u: *Walter Rheiner: Kokain. Lyrik Prosa Briefe.* Mit Illustrationen von Conrad Felixmüller. ur. Thomas Rietzschel, Phillip Reclam jun., Leipzig
- Schebera, Jürgen (1988): *Damals im Romanischen Café. Künstler und ihre Lokale im Berlin der zwanziger Jahre*, Westermann
- Schivelbusch, Wolfgang (1990): *Das Paradies, der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genußmittel.* Fischer, Frankfurt am Main
- Schlör, Joachim (1991): *Nachts in der großen Stadt. Paris. Berlin. London. 1840-1930.* Artemis & Winkler, Zürich
- Springer, Alfred (1989): *Kokain. Mythos und Realität. Eine kritisch dokumentierte Anthologie.* Ch. Brandstätter, Wien – München

THE WHITE POWDER: IMAGES OF COCAINE IN GERMAN LANGUAGE LITERARY WORKS OF THE 1920s

Summary

This paper examines the image of cocaine in German-language literary works in the years following the First World War. Literary depictions of cocaine are linked to the historical and cultural context—in particular, the role of medicine and the pharmaceutical industry in the spread of cocaine, the social crises, and the excesses of urban life. The aim of the paper is to show how large cities—in this case, Vienna and Berlin—become active agents in the narratives. The focus is on the works written by Walter Rheiner, Hugo Bettauer, and Max Pulver. In the texts selected, cocaine is not “idealized” as a means of attaining pleasure, but is portrayed as a drug that numbs, relieves pain, and embodies the social traumas of the postwar period.

KEY WORDS: *cocaine, World War I, medicine, pain, metropolis, Walter Rheiner, Hugo Bettauer, Max Pulver*

II. PRIKAZI

O METODOLOGIJI JAHIĆEVOG RJEČNIKA OD ELIFA

Rječnik, kao temeljno leksikografsko djelo, ne predstavlja isključivo popis riječi jednog jezika, već sistematizirani prikaz znanja o jeziku, kulturi i društvu koji su taj jezik historijski oblikovali. Polazeći od savremenog shvatanja rječnika kao složenog oblika jezičkog i kulturnog znanja, pojedinačna leksikografska djela nužno se razlikuju prema obimu, funkcionalnoj namjeni i metodološkim načelima na kojima su utemeljena. U tom kontekstu, rječnik se afirmira kao integrativni naučni okvir koji povezuje jezičku normu, stvarnu upotrebu i kulturno pamćenje jezičke zajednice.

Rječnik bosanskog jezika akademika Dževada Jahića, čiji su prvi tomovi objavljeni 2010. godine, predstavlja jedno od najznačajnijih savremenih leksikografskih ostvarenja u bosnistici. Koncipiran kao sveobuhvatan leksikografski priručnik enciklopedijskog karaktera, Rječnik povezuje jezičku normu, upotrebu i kulturno-historijski kontekst razvoja bosanskog jezika. Kao takav, on istovremeno funkcionira kao lingvistički, kulturni

i civilizacijski artefakt, jer u sebi objedinjuje pravopisne, gramatičke, semantičke, pragmatičke, frazeološke i enciklopedijske informacije koje odražavaju način na koji govornici bosanskog jezika konceptualiziraju stvarnost.

Enciklopedijski karakter Rječnika ogleda se u nastojanju da se leksičke jedinice ne tumače isključivo kroz njihovo osnovno jezičko značenje, već i kroz kulturni, historijski i društveni kontekst njihove upotrebe, čime se Rječnik pozicionira kao referentno djelo za razumijevanje bosanskog jezika u njegovoj ukupnosti. Takav leksikografski pristup leksičkoj jedinici, a posredno i jezičkom sistemu u cjelini, proširuje granice leksikografskog istraživanja i omogućava višeslojno sagledavanje značenja, upotrebe i funkcionalne vrijednosti riječi. Stoga, Jahićev Rječnik ne djeluje kao neutralan registar leksičkih jedinica, već kao interpretativni okvir koji posreduje između jezičke prakse, normativnog izbora i kulturnog pamćenja zajednice.

Posebnu vrijednost *Rječnika bosanskog jezika* Dževada Jahića čine njegova sadržajna i metodološka rješenja, koja ga jasno izdvajaju u odnosu na ranija leksikografska ostvarenja. Rječnik se odlikuje razrađenim i sistematskim semantičkim opisom leksičkih jedinica, pri čemu se značenja prikazuju kao višeslojni semantički kompleksi, potkrijepljeni primjerima iz različitih tipova jezičke građe ili sfera upotrebe riječi, što omogućava uvid u stvarnu i funkcionalnu vrijednost lekseme koja se tumači. Značajan segment obrade čini i dosljedno uključivanje frazeološke građe, kojom se osvijetljavaju ustaljeni izrazi i tipični kontekstualni obrasci upotrebe.

Posebnu normativnu i informativnu vrijednost ima i sistematska primjena kvalifikatora, kojima se precizno označavaju stilska, vremenska, teritorijalna i funkcionalna sfera upotrebe leksičkih jedinica. Time Rječnik nadilazi puku deskriptivnu funkciju i afirmira se kao pouzdan vodič u standardnojezičkoj praksi. Jedanaesti tom Rječnika, ujedno i posljednji tom koji je akademik Dževad Jahić lično priredio, obuhvata leksikografsku obradu riječi u rasponu plo – pok i objavljen je 2024. godine, uz institucionalnu podršku Vijeća kongresa bošnjačkih intelektualaca (VKBI). Završnu korekturu ovog toma, neposredno pred

njegovo objavljivanje, obavio je Haris Čatović, dugogodišnji saradnik akademika Dževada Jahića. U nastavku rada navedeni segmenti leksikografske obrade bit će detaljnije analizirani s ciljem sagledavanja metodoloških principa, normativnih rješenja i semantičkih postupaka primijenjenih u Rječniku.

Gramatički opis

Gramatički opis riječi u Rječniku ima ključnu normativnu funkciju, jer usmjerava korisnike ka pravilnoj i standardnojezički prihvatljivoj upotrebi leksičkih jedinica u pisanju i govoru. Kao sastavni dio leksikografske obrade, on osigurava dosljednu primjenu gramatičkih i pravopisnih pravila te omogućava Rječniku da djeluje kao pouzdan autoritet u razrješavanju jezičkih nedoumica. Time se Rječnik ne zadržava isključivo na deskriptivnom nivou, već aktivno doprinosi stabilizaciji i normiranju standardnog jezika. U gramatičkoj obradi imenica Rječnik daje normativno relevantne podatke o gramatičkom rodu, etimološkom porijeklu i potpunoj deklinacijskoj paradigmi, pri čemu se posebno vodi računa o oblicima u kojima dolazi do fonoloških, ortografskih ili ortoepskih promjena. Takav normativno utemeljen opis omogućava korisnicima da jasno razlikuju standardnojezički prihvatljive oblike od nestandardnih ili

varijantnih rješenja, te da pravilno upotrebljavaju sve padežne oblike imenica u skladu s važećim gramatičkim i pravopisnim normama. Detaljno navođenje deklinacijskih oblika ima i korektivnu funkciju, budući da unaprijed otklanja potencijalne nedoumice u vezi s tvorbom i upotrebom oblika u različitim morfološkim oblicima.

Na sličan način, gramatički opis glagola u Rječniku usmjeren je na normiranje njihove upotrebe kroz jasno označavanje glagolskog vida, konjugacijskih tipova i promjena kroz vremena, načine i lica. Time se korisnicima pruža pouzdana osnova za pravilno oblikovanje i upotrebu glagolskih oblika, kao i za razlikovanje normativno preporučenih oblika od onih koji odstupaju od standardnojezičke norme. Značaj ovakvog detaljnog gramatičkog opisa posebno dolazi do izražaja u njegovoj normativnoj funkciji: Rječnik ne samo da dokumentira jezik u njegovoj stvarnoj upotrebi, nego služi i kao osnova za pravopisne priručnike, čime postaje referentna tačka za standardizaciju jezika. Stroga bosnistička orijentacija primijenjena u Rječniku daje mu autoritativnost, osiguravajući da krajnji korisnik može pouzdano utvrditi ortografske i ortoepske specifičnosti riječi koje su predstavljene u natuknicama. U lingvističkom i leksikografskom smislu, ovakav

gramatički opis povezuje deskriptivni i normativni aspekt jezika, omogućavajući Rječniku da funkcionira ne samo kao popis riječi, nego i kao praktičan alat koji može biti temeljom budućih praktičnih priručnika namijenjenih za osnovnoškolsko ili srednjoškolsko obrazovanje. Na taj način Rječnik se potvrđuje kao pouzdan normativni priručnik koji korisnicima pruža normativno ovjerene leksičke oblike i razrješava gramatičke, pravopisne i ortoepske nedoumice u svakodnevnoj jezičkoj praksi. Njegova se vrijednost dodatno očituje u sistematskom navođenju morfoloških oblika, čime se olakšava praktična primjena i samostalna jezička produkcija koja doprinosi očuvanju i standardizaciji bosanskog jezika.

Semantičko nijansiranje

Semantička analiza riječi u Jačićevom Rječniku zasniva se na sistematskom raščlanjivanju značenja leksema na finije značenjske nijanse, čime se omogućava detaljno sagledavanje unutarnje strukture leksičkog značenja, kao i njegove dinamike u okviru jezičkog sistema. Takav pristup ne ostaje na nivou osnovnog, denotativnog značenja riječi, već obuhvata i konotativne, stilističke i funkcionalne aspekte značenja koji se realiziraju u različitim komunikacijskim i diskurzivnim kontekstima. Na taj

način značenje riječi sagledava se kao višedimenzionalna kategorija, čija se upotreba i interpretacija mijenjaju u skladu s kontekstom i jezičkom praksom.

Posebno je značajno što autor teži da značenja riječi predstavi na što potpuniji, precizniji i bosanskom jeziku primjeren način. U tom cilju ne oslanja se isključivo na definiciju oblikovanu u rečeničnoj formi, već je dopunjuje sinonimima i semantički bliskim izrazima, čime se ostvaruje višeslojan i semantički razuđen opis lekseme. Takva kombinacija definicijskog i sinonimskog postupka omogućava korisnicima da jasnije uoče značenjske odnose među riječima, kao i njihove upotrebne i stilističke razlike. Jedan od temeljnih principa Jahićeve semantičke obrade jeste dosljedno bilježenje značenjskih nijansi i njihovog međusobnog odnosa, pri čemu se polazi od svijesti o tome da se značenje riječi može postepeno razvijati, širiti ili mijenjati, pa čak i do te mjere da izgubi neposrednu vezu s izvornim, etimološkim značenjem, čime se formira novo, samostalno značenje. Svaka nova značenjska nijansa pri upotrebnom opisu riječi u Rječniku dokumentirana je ovjerenom potvrdom iz relevantne jezičke građe, što predstavlja naučnu verifikaciju takve upotrebe u jeziku. Posebna pažnja posvećena je i redosljedu

nabranja značenja, što je ključni aspekt semantičkog opisivanja u leksikografiji. Jahić uspostavlja prioritet za značenja koja su frekventna, savremena i dominantna u standardnoj upotrebi, dok su značenja koja proizlaze iz konotativnih, asocijativnih ili stilističkih procesa u drugom planu. Ovakva organizacija osigurava visoku funkcionalnost Rječnika, jer omogućava jasno hijerarhijsko raspoređivanje značenja prema njihovoj frekventnosti i komunikacijskoj relevantnosti u savremenoj jezičkoj upotrebi, ali se isto tako bilježe i sva druga značenja sistematski dokumentiraju radi potpunog uvida u semantičku strukturu lekseme i njenu razvojnu dinamiku u jeziku, čime se stvaraju pouzdane osnove za buduća naučna istraživanja, prvenstveno u oblasti leksikologije i semantike, ali i u širem okviru drugih lingvističkih disciplina usmjerenih na proučavanje značenjskog potencijala i daljnje semantičke evolucije riječi. U tom kontekstu, Jahićev pristup semantičkoj analizi upotrebe riječi omogućava preciznu identifikaciju značenjskih nijansi u zavisnosti od sintaksičkog, diskurzivnog i pragmatičkog okruženja, čime Rječnik prevazilazi isključivo normativnu funkciju i afirmira se kao složen deskriptivno-analitički instrument. Jedna leksema, naime, može imati stabilizirano osnovno značenje

u standardnom jeziku, dok u određenim kontekstima razvija dodatne semantičke slojeve koji nose stilsku, evaluativnu ili emotivnu vrijednost. Uključivanje takvih nijansi u leksikografski opis omogućava preciznije mapiranje značenjskog raspona riječi i dokumentiranje njenih kontekstualno uvjetovanih realizacija. Dodatno, ovakav metodološki pristup omogućava oblikovanje semantičke mape lekseme, odnosno sistemsko povezivanje pojedinačnih značenja kroz tematske, asocijativne i sinonimske mreže. Time se ne evidentiraju samo izolirane značenjske jedinice, već se prikazuje njihova međusobna povezanost i funkcionalna raspodjela u različitim stilskim i komunikacijskim domenima. Rječnik se stoga ne svodi na puku inventarizaciju leksičkih jedinica, nego dokumentira kompleksan sistem značenja i funkcija, čime se uspostavlja metodološki most između lingvističke teorije, savremene leksikografske prakse i svakodnevne jezičke upotrebe, odnosno prakse. Na taj način Jahićev Rječnik demonstrira savremeni leksikografski princip integracije semantike, upotrebe i norme, nudeći dinamičan, funkcionalan i kontekstualno obogaćen prikaz leksičkog sistema bosanskog jezika. Takav pristup ne doprinosi samo preciznijem razumijevanju i pravilnoj upotrebi riječi, već i

dubljem sagledavanju jezičke kreativnosti, stilističkih potencijala i procesa semantičke promjene unutar standardnog jezika. Primjeri kojima se potvrđuje upotrebe određene lekseme u određenom značenju ponuđeni su iz širokog spektra jezičkih izvora: od usmene književnosti i tradicionalnih narativnih formi, preko alhamijado književnosti i drugih specifičnih kulturno-historijskih tekstova, do književnih djela i naučne i stručne literature, dijalekatskog pa i razgovornog jezika. Raznolikost izvora omogućava da Rječnik reflektira kako standardne tako i dijalekatske varijante jezika, te različite stilističke registre i diskurzivne okvire, čime se dokumentira ne samo leksika, već i funkcionalna upotreba riječi u bosanskohercegovačkom kulturnom i jezičkom prostoru. Takav sveobuhvatan korpus primjera omogućava Rječniku da prevaziđe granice najčešće šturog, a vrlo često i apstraktnog i čisto definicijskog opisa, afirmirajući se kao dokument živog jezika, jezika književnosti, jezika naučnih djela u kojima i jesu zabilježene leksičke stvarne komunikacijske uloge i funkcije. Uključivanje ovako različitih izvora doprinosi višeslojnoj analizi pojavnosti riječi, jer se svaka leksema sagledava u njenoj funkcionalnoj realizaciji u različitim stilovima, žanrovima i tipovima teksta. Time Rječnik

omogućava uvid u to kako se ista riječ može različito koristiti u razgovornom, usmenom, književnom, naučnom ili stručnom kontekstu, te kako se njene morfološke, sintaksičke i kolokacijske odlike prilagođavaju specifičnim komunikacijskim potrebama.

Leksikografske oznake

Posebno mjesto u Jahićevom Rječniku zauzimaju leksikografske oznake, odnosno kvalifikatori, kojima se precizira stilistička, funkcionalna i ekspresivna vrijednost leksema. Njihova primjena omogućava ne samo razlikovanje osnovnog značenja riječi već i detaljno, jasno i sistemski određivanje komunikacijske domene u kojoj se određena leksema može koristiti. Kvalifikatori, naime, ukazuju na društvene, profesionalne ili kulturne sfere upotrebe riječi, uključujući, naprimjer, formalne, naučne, književne, dijalekatske, kolokvijalne ili specijalizirane registre. Na taj način korisnicima se pruža precizan okvir za razumijevanje u kojim je kontekstima upotreba određene riječi stilistički i funkcionalno prikladna, čime se značajno smanjuju mogućnosti pogrešne ili neprimjerene upotrebe.

Ovaj aspekt predstavlja značajan iskorak u odnosu na raniju bosansku leksikografiju, u kojoj su funkcionalno-stilski slojevi leksike često

bili nedovoljno razrađeni ili opisani neadekvatno, bez sistematske klasifikacije po komunikacijskoj domeni. Uvođenjem kvalifikatora Rječnik ne samo da obogaćuje deskriptivni prikaz značenja već pruža i naučno utemeljenu osnovu za analizu stilističke i funkcionalne distribucije leksema unutar društvenih i komunikacijskih sfera, što otvara nove mogućnosti za korpusna istraživanja, sociolingvističke studije i daljnje leksikološke analize leksičkog repertoara bosanskog jezika.

Frazeologija i sintagmatski izrazi

Uz sve dosad navedeno, posebno valja naglasiti obilje frazeoloških i sintagmatskih izraza zastupljenih u *Rječniku bosanskog jezika* Dževada Jahića, pri čemu naročito mjesto zauzima izuzetno bogata i sistematski obrađena frazeološka građa. Ona se ne svodi na puko evidentiranje ili navođenje ustaljenih izraza, već podrazumijeva njihovu temeljitu leksikografsku obradu, koja uključuje precizno značenjsko tumačenje te nerijetko i kontekstualnu potvrdu kroz autentične primjere upotrebe. Na taj način frazeološke jedinice sagledavaju se kao integralni dio leksičkog sistema, a ne kao njegov marginalni dodatak. Time se dodatno potvrđuje visoki stepen metodološke osviještenosti i usavršenosti

samog pristupa u obradi leksike, ali i samom enciklopedijskom karakteru Rječnika, jer omogućava uvid u semantičku slojevitost, idiomatičnost i pragmatičku funkciju ustaljenih izraza u različitim komunikacijskim situacijama. Istovremeno, sistematičnost i obim frazeološke građe čine Rječnik rijetkim i izuzetno vrijednim primjerom u savremenoj bosanskoj leksikografiji, budući da frazeologiju tretira kao ravnopravan i nezaobilazan segment opisa jezika, čime se dodatno potvrđuje njegova naučna i kulturna relevantnost.

Zaključak

Rječnik bosanskog jezika Dževada Jahića predstavlja jedno od najznačajnijih leksikografskih ostvarenja u savremenoj bosnistici i važan kulturni projekat od trajne vrijednosti za bošnjački narod, njegov jezik i njegovu državu. Njegov značaj ne ogleda se samo u naučno utemeljenom i metodološki dosljednom opisu leksičkog fonda bosanskog jezika već i u činjenici da Rječnik afirmira jezik kao temeljni nosilac kolektivnog identiteta, kulturnog pamćenja i historijskog kontinuiteta zajednice. Sistematskim obuhvaćanjem cjelokupne leksike, od osnovnih i frekventnih riječi do leksike specifičnih kulturnih i historijskih domena, Rječnik potvrđuje bogatstvo i slojevitost

bosanskog jezika kao živog i funkcionalnog sistema.

Posebna vrijednost Rječnika ogleda se u njegovom oslanjanju na bogatu i raznovrsnu jezičku građu iz usmene i pisane tradicije, ali i govorne i dijalekatske prakse, čime se bosanski jezik dokumentira ne samo kao normirani standard nego i kao izraz višestoljetnog iskustva i duhovnog naslijeđa naroda koji ga govori. Time Rječnik nadilazi usko normativnu funkciju i postaje pouzdano svjedočanstvo o kulturnom, historijskom i civilizacijskom razvoju bosanskog društva. Kao takav, on ima neprocjenjivu vrijednost za obrazovanje, nauku i očuvanje jezičke svijesti u savremenim društvenim okolnostima.

Zbog izuzetnog naučnog, kulturnog i standardološkog značaja ovog leksikografskog projekta, rad na XII tomu i narednim tomovima *Rječnika bosanskog jezika* nastavlja Haris Ćatović, dosljedno slijedeći metodološke principe i leksikografski koncept koje je uspostavio akademik Dževad Jahić. Time se osigurava kontinuitet, naučna utemeljenost i dosljednost u daljnjoj obradi leksičke građe, ali i trajnost projekta koji ima ključnu ulogu u očuvanju, razvoju i afirmaciji bosanskog jezika kao punopravnog evropskog standardnog jezika i nezaobilazne kulturne vrijednosti i posebnosti bosanskog jezika.

Ivana TOMIĆ

LESIKA STRANOG PORIJEKLA U BOŠNJAČKOM EPSKOM PJSNIŠTVU

(Tarik Ćušić, *Leksika stranog porijekla u bošnjačkom epskom pjesništvu*, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2024, 352 str.)

Leksika stranog porijekla u bošnjačkom epskom pjesništvu, autora Tarika Ćušića, višeg naučnog saradnika Instituta za jezik Univerziteta u Sarajevu, 37. je knjiga objavljena u ediciji *Radovi* Instituta za jezik Univerziteta u Sarajevu. Knjiga je napisana na 352 stranice i strukturirana u šest poglavlja. Sam naslov knjige sugerira predmet i metodologiju istraživanja – dakle knjiga se bavi istraživanjem leksike stranog porijekla u bošnjačkom epskom pjesništvu, obrazlaganjem uzroka frekventnosti njene upotrebe i objašnjavanjem razloga njene stilske i metričke specifičnosti u nastojanju da se ukaže na jezičke zakonitosti epske tehnike. Opravdanost i važnost jednog takvog istraživanja autor obrazlaže u činjenici da su saznanja o tome oskudna, pogotovo u odnosu na presudan značaj uloge usmene književnosti kao predstandardnog idioma. U naučnoj literaturi, u okviru ove oblasti, uvriježeno

je mišljenje da jezički izraz epike predstavlja predstandardni idiom, čiji se značaj ogleda u tome što je predstavljao narodni oblik književnojezičkog stvaralaštva usmenog tipa, koji je omogućio pored organskog idioma procese standardizacije bosanskog jezika.

Epske pjesme na kojima se teme-lji odabrani korpus nastale su krajem 17. st., u drugoj polovini 19. st. i u prvoj polovini 20. st. U knjizi su istražene riječi stranog porijekla, i to sve izuzev onih koje potječu iz turskog, arapskog i perzijskog jezika. Izbor ovakvog predmeta istraživanja opravdan je činjenicom da se riječima koje dolaze iz ovih triju jezika poklanjala najveća pažnja u naučnim istraživanjima kako u okviru serbo-kroatistike tako i u okviru bosnistike, kao i time da je jezička analiza turcizama, arabizama i farsizama u bošnjačkom epskom stvaralaštvu djelimično već urađena. Bosna i Hercegovina u prošlosti bila je izložena

brojnim političkim, društvenim i kulturnim utjecajima i dodirima raznih kulturno-civilizacijskih krugova, leksika bosanskog jezika prožeta je riječima stranog porijekla raznovrsne provenijencije. Istraživanje Ćušića pokazuje da bošnjačko epsko pjesništvo pokazuje svu slojevitost leksičkog blaga tog jezika. Provedenim istraživanjem ustanovljeno je da se u tom pjesništvu, pored riječi orijentalnog porijekla, susreću riječi: grčkog, latinskog, hebrejskog, njemačkog, sanskrtskog i ruanruanskog porijekla, italijanskog, francuskog, mađarskog, albanskog, avarskog, gotskog, nizozemskog, ruskog i staroslavenskog jezika.

Nakon *Uvoda* od 9. do 11. str., u kojoj autor obrazlaže pristup temi u okviru kojeg je obuhvaćen predmet istraživanja, objekt istraživanja te zadaci, ciljevi i metode istraživanja, gdje je dat kritički osvrt na postojeće radove, studije i drugu građu o zadatoj temi uz objašnjenja i ispravljanje njihovih propusta, što se posebno odnosi na etimološke podatke za pojedinačne lekseme – slijedi dio o *Leksičkom posuđivanju* od 31. do 33 str., u kojem nas autor upoznaje s historijskim pregledom i uzrocima i vrstama leksičkog posuđivanja. Tako saznajemo da postoji: 1. direktno preuzimanje pojedinih leksema – u tom kontekstu govori se o odnosu jezika davaoca u jezik primalac; 2. posredno preuzimanje

pojedinih leksema – postoji jezik posrednik preko koga se primaju riječi iz jezika davaoca u jezik primalac; 3. kružno posuđivanje – što se odnosi na riječi koje se iz jezika primaoca mogu vratiti u jezik davalac u nešto izmijenjenom obliku i sl.

Treće poglavlje pod naslovom *Jezički dodiri i adaptacija riječi stranog porijekla* od 35. do 84. str. donosi informacije o kulturno-historijskom kontekstu, tj. specifičnostima bosansko-grčkih, bosansko-latinskih, bosansko-talijanskih, bosansko-njemačkih te bosansko-mađarskih jezičkih dodira uz temeljite i vrlo precizne primjere jezičke adaptacije navedenih riječi na: fonetsko-fonološkom i ortografskom, morfološkom i semantičkom novou jezičke strukture.

Ovdje se autor bavi i razjašnjavanjem nekih određenih termina kao što je *jezička adaptacija*, naglašavajući da posuđene riječi prolaze kroz promjene kako bi se ukolopile u jezik primalac, zatim objašnjava šta se podrazumijeva pod pojmom *strane riječi*, ističući da su to riječi koje se nisu ukolopile ili prilagodile sistemu jezika primaoca te shodno tome zadržavaju oblik izvorne riječi, ujedno navodeći i primjere tipa *intermezzo*, *pianissimo* i sl., dok na kraju govori i o terminu *posuđeni-ce*, naglašavajući da su to riječi koje su se ukolopile u sistem jezika primaoca, pri čemu navodi i primjere tipa

intermeco, *pijanisimo* i sl. Nakon objašnjenja spomenutih termina izvršena je i detaljna klasifikacija riječi i to s obzirom na to da li pripadaju: standardnom bosanskom jeziku ili pak njegovim supstandardnim slojevima (regionalizmi, historizmi, ekspresivno-markirana leksika) prema *Rječniku bosanskog jezika* iz 2010. u izdanju sarajevskog Filozofskog fakulteta, Institutovu *Rječniku* iz 2010. i Jahićevu *Rječniku* 2010-2019. Dakle, u ovom poglavlju obrazložene su riječi stranog porijekla koje su preuzete iz drugih jezika (jezika davalaca) te u manjoj ili većoj mjeri prilagođene jezičkom sistemu bosanskoga (jezika primaoca). Većina potvrđenih grecizama u knjizi pripada standardnom bosanskom jeziku, a među njima pretežu oni koji se odnose na kršćanske vjerske izraze i pojmove tipa *anđeo*, *đavo*, *evanđelje*, *kaluđer*, *manastir* i sl., te oni čija je upotreba šira, ali za koje nema odgovarajućih ekvivalenata domaćeg, slavenskog postojanja. Što se tiče latinizama – najbrojniji su u knjizi imenički latinizmi koji značenjski pripadaju tematskom polju – religijski ili kršćanski vjerski izrazi tipa *kruna*, *papa*, *đakon* i sl., i oni koji označavaju etnike. Italijanizmi tipa *kapa*, *čavo*, *boca* pak su najbrojniji u knjizi, a sve zahvaljujući višestoljetnoj i direktnoj prisutnosti

Mletačke Republike u historijskim zbivanjima na ovim prostorima.

Autor utvrđuje da ove riječi pripadaju različitim slojevima supstandardne upotrebe u savremenom bosanskom jeziku, prvenstveno: regionalizmima, zastarjelicama, ekspresivno markiranoj leksici i žargonu. Najbrojniji su imenički italijanizmi koji značenjski pripadaju tematskim poljima: obuća, odjeveni predmeti i tkanina, oružje, ratna oprema, vojni izrazi te pokušstvo i sl. Većina germanizama koju je autor ekscerpirao iz istraživačkog korpusa te predložio u ovom poglavlju pripada supstandardnoj upotrebi i to prvenstveno razgovornoj leksici, regionalizmima i zastarjelicama s obzirom na to da u standardnom bosanskom jeziku postoje odgovarajući sinonimi obično domaćeg, slavenskog porijekla koji se uzimaju kao preporučena leksika u odnosu na njemačke posuđenice. Najviše je utvrđeno onih germanizama koji spadaju u tematsko polje: oružje, ratna oprema i vojni izrazi tipa *puška*, *genaral*, *birtija* i sl. Među hungarizmima pretežu oni koji pripadaju supstandardnoj upotrebi, i to prvenstveno razgovornoj leksici, regionalizmima i zastarjelicama. Tematska polja u koja ulazi najviše imeničkih hungarizama jesu: oružje, ratna oprema i vojni izrazi tipa *husar*, *tabor*, *mužar* i sl.

U četvrtom poglavlju pod nazivom *Riječi stranog porijekla kao*

elemeti epske poetske formule od 92. do 158. str. govori se o prizmi epske poetske gramatike. Naime, ovdje se autor fokusirao na dvije osnovne kategorije – to su metrički uvjetovani i stilski obilježeni elementi. Od metričkih elemenata autor je posebnu pažnju posvetio: upotrebi vokativa umjesto nominativa (*sjedi bane u visokoj kuli*); arhaičnim oblicima padeža u množini tipa *hiljad*; kratkim i dugim oblicima množine imenica muškog roda (*Sve ja kupih groše i harače, u njih šeta devet paunova*). S druge strane, što se tiče stilskih elemenata, autor je izdvojio sve sintagmatske veze (nezavisne sintagme; rastavljeno iskazivanje članova odredbenih sintagmi i posesivni dativ imenica), koje se u epskom stvaralaštvu toliko često upotrebljavaju da su postale obilježjem tog stvaralaštva, zatim promjene reda riječi i sl.

U petom poglavlju pod nazivom *Frekventnost riječi stranog porijekla* od 164. do 232. str. izdvojene su dvije međusobno povezane tematske cjeline, a to su: 1. razredi frekventnosti (koliko se puta koja riječ javlja); 2. najfrekventnije riječi stranog porijekla (koje su od riječi najučestalije). Klasificiranjem riječi stranog porijekla u razrede frekventnosti autor je pokazao koliko su te riječi uobičajene u odabranom korpusu bošnjačke usmene epike. U skladu s frekventnošću riječi

stranog porijekla u knjizi je razrađeno pet razreda frekventnosti. Tako je ustanovljeno da postoje: riječi niske frekventnosti koje se pojavljuju 1-5 puta; riječi niže frekventnosti koje se pojavljuju 6-20 puta; riječi srednje frekventnosti koje se pojavljuju 20-50 puta; riječi više frekventnosti koje se pojavljuju 51-100 puta; riječi visoke frekventnosti koje se pojavljuju 101 i više puta. Najviše riječi u bošnjačkim epskim pjesmama autor je ustanovio da potječe iz grčkog (tipa *hiljada, parip, manastir*), latinskog (tipa *kruna, bisage, litar / litra*), italijanskog (tipa *kaptan, dukat, soldat*), njemačkog (tipa *puška, general, birtija*) i mađarskog jezika (*kočija, hajduk, pandur*). Kao najfrekventniju riječ stranog porijekla u cjelokupnom korpusu autor ističe imenicu *ban* s obzirom na to da oblike ove imenice bilježi čak 2.872 puta.

Nakon ovog poglavlja slijede *Zaključna razmatranja* kao šesto poglavlje od 243. do 258. str. U ovom poglavlju u preglednim crtama prikazani su rezultati do kojih se došlo ovim istraživanjem – date su informacija o adaptaciji, upotrebi u stihovanom ustrojstvu, učestalosti i etimologiji riječi stranog porijekla.

Nakon zaključnih razmatranja izrađen je i *Rječnik*. Etimološki i leksikološki obrađene su strane riječi prema savremenim leksikografskim načelima. Tako se *Rječnik* zasniva

na korpusu koji čine bošnjačke epske pjesme erlangenskog rukopisa, Hörmanov i Marjanovićev zbornik, te Hažiomerspahićeva, Nametkova i Peryjeva zbirka, a opseže 503 osnovne i izvedene riječi, od kojih je 386 osnovnih riječi. Struktura rječničkog članka sadrži sljedeće dijelove: naglašenu natuknicu, etimološku odrednicu, oznaku vrste riječi, leksikografsku odrednicu, opis značenja i primjer. Tu su navedene riječi iz: albanskog, aramejskog, arapskog, avcarskog, češkog, francuskog, grčkog, hebrejskog, italijanskog, latinskog, mađarskog, malajskog, mongolskog, nizozemskog, njemačkog, perzijskog, poljskog, ruanruanskog, ruskog, sanskrtskog, slovačkog, staroslavenskog, španskog i turskog jezika.

Na kraju knjige izdvojeni su *Izvori i Literatura* od 331. do 345. str., *Indeks imena* od 347. do 349. str., kao i *Indeks pojmova* od 350. do 352. str. Literatura koja je korištena pri izradi ove knjige vrlo je obimna i naučno relevantna, a čine je najznačajniji radovi iz oblasti navedene teme – navedeno je ukupno

247 bibliografskih jedinica, što također govori o ozbiljnosti izrade ove knjige i njenom doprinosu u okviru lingvističkih istraživanja u Bosni i Hercegovini.

Kompozicija ove knjige sasvim odgovara postavljenom cilju i zadacima istraživanja ove vrste te su i rezultati istraživanja prezentirani na adekvatan način. Postupci u izradi knjige vrlo su dobro osmišljeni jer su predviđena metodologija, postavljeni zadaci istraživanja te detaljna i dobro predviđena struktura knjige omogućili da ona bude prije svega naučno utemeljena i da naposljetku predstavlja značajan doprinos istraživanjima u okviru lingvističke bosnistike.

Knjiga je namijenjena lingvistima, slavistima, ali i širem krugu korisnika koje zanima bošnjačko epsko stvaralaštvo kao poseban fenomen kulturno-umjetničkog naslijeđa, te je imala za cilj da potakne daljnja proučavanja leksike bosanskog jezika i dokumentiranja kulturnih utjecaja.

Džejla KOLAR – Medina HADŽIĆ – Ema SELIMOVIĆ

KITITI SE TUĐIM PERJEM, ALI ZNATI ČIJE JE: O FRAZEMIMA I NJIHOVIM PRIČAMA

(Barbara Kovačević, *Pričam ti priču... (male frazemske etimologije)*,
Institut za hrvatski jezik, Zagreb, 2024, 248 str.)

Godine 2024. Institut za jezik u Zagrebu objavio je knjigu *Pričam ti priču... (Male frazemske etimologije)* Barbare Kovačević, sastavljenu od članaka prethodno objavljenih u naučno-popularnom časopisu *Hrvatski jezik* Instituta za hrvatski jezik. Baveći se frazeološkom etimologijom, porijeklom i motivacijom hrvatskih frazema u istraživanju autorica gradi pristupa s dviju strana: s jedne strane razmatra porijeklo frazemskih skupina, a s druge u obzir uzima zajednički izvor pojedinih frazema. U prvom slučaju autorica sastavnice frazema semantički grupiše, pa ih tako dijeli na animalističke, somatske, fitonimske, sportske, dok se, baveći se porijeklom, uglavnom osvrće na basne, Bibliju – religijski tekst ili mitologiju. Pored rodnog aspekta, kojem je također posvećena pažnja, u člancima se posebno naglašavaju oni frazemi kod kojih je u savremenoj upotrebi izgubljena veza s

motivacijskom bazom, te je otežano otkrivanje njihovog porijekla.

Savremene analize frazeološkog izraza često se oslanjaju na rečenične primjere preuzete iz jezičkih korpusa i internetskih izvora, jer upravo takvi podaci omogućavaju uvid u aktuelnu upotrebu frazema, što je naročito značajno u slučajevima njihove remotivacije ili semantičkog proširenja. Ovakav metodološki pristup pokazuje se izuzetno korisnim u savremenoj frazeološkoj obradi, posebno pri interpretaciji značenja frazema mladim govornicima, koji ih, iako ih aktivno upotrebljavaju u svakodnevnoj komunikaciji, često ne razumiju u potpunosti, čime se doprinosi razvoju njihove jezičke i frazeološke kompetencije.

Knjiga predstavlja značajan doprinos savremenoj lingvistici, posebno u području frazeologije s naglaskom na njenu specifičnu granu – frazeološku etimologiju. Definirajući

frazeme kao ustaljene spojeve riječi sa samostalnim i uglavnom prenesenim značenjem, na osnovu tumačenja Željke Fruk Arsovske, koja kao osobine frazema navodi i njihovu cjelovitost, (relativno) čvrstu strukturu, ustaljenost, slikovitost i ekspresivnost, autorica u nastavku knjige predočava konkretne primjere.

Članci su u knjizi nizani hronološki, redoslijedom njihovog objavljivanja. Autorica nije strogo sistematizirala građu po zasebnim, jasno naslovljenim poglavljima, već je frazeološki materijal predstavljen u vidu zasebnih članaka, pri čemu su tematske skupine ponekad isprepletene. Unutar tako organizirane građe moguće je uočiti nekoliko semantičkih polja.

U okviru animalističkog semantičkog polja navedeni su sljedeći frazemi: *medvjeđa usluga, labuđi pjev, crna ovca, bijela vrana, krokodilske suze, kad svinje polete u nebo*. Kao frazemi sa somatskim sastavnica navode se: *dlaka na jeziku, mušice u glavi, buba u uhu*, kao i oni s komponentama *ruka* ili *noga*. Kada su u pitanju fitonimi, autorica navodi frazeme koji se odnose na različite varijacije voća: *kruške, jabuke, šljive* i frazem poput: *sezona kiselih krastavaca*. Spomenuti popularni sportski frazemi uglavnom se tiču nogometa.

Jedan je od kriterija analize i zajednički izvor i/ili porijeklo iz

kršćanskog diskursa (*sveti Petar i kajgana, Toma i Juda* – apostoli u frazeologiji), iz basne (*vaditi kestene iz vatre, kititi se tuđim perjem, loviti u mutnom*) ili iz mitologije (*Ahilova peta, Trojanski konj, između dva zla*), među kojima su i oni kod kojih je uočljiva rodna komponenta, sadržana bilo u značenju, porijeklu ili upotrebi (muškarci – *Sizifov posao, Tantalove muke, Pirova pobjeda*; žene – *Pandorina kutija, Arijadina nit, Eridina jabuka*).

Kako bismo bolje približili materiju knjige i strukturu frazema, navest ćemo nekoliko primjera iz svake grupe.

1. Grupa animalističkih frazema

Među frazemima mnogo je onih kojima se imenuju životinje ili se s njima nešto upoređuje. Primjeri su takvih frazema: *učiniti/činiti (napraviti/praviti) medvjeđu uslugu (komu) i labuđi pjev*.

Motiviran ljudskim razumijevanjem medvjeda poteklog iz narodnih priča kao dobronamjernih, ali nezgrapnih životinja, nesvjesnih svoje snage, frazem potiče iz Krilovljeve basne *Pustinjak i medvjed*. Prikazan je medvjed koji je ubio svog prijatelja čovjeka želeći mu pomoći tako što bi ga spasio od muhe. Slijedeći ovu priču zadržalo se razumijevanje frazema kao

činjenja usluge nekome kome tom *uslugom* zapravo odmažemo.

2. Skupina fitonimskih frazema

Tematsko polje fitonima obiluje velikim brojem frazema koji su i danas učestali u svakodnevnoj upotrebi, a neki su od najčešće korištenih: *crven kao mak, žut kao limun, biti (naći se) u neobranom grožđu, vrući krompir, s vragom tikve saditi* itd. Također, treba spomenuti i frazeme koji se tiču dijelova *tijela* pojedinih biljaka, tako da u tom pogledu možemo govoriti o fitološkim frazemima s fitosomatskim sastavnicama: *pustiti korijen, naše gore list, uroditi plodom, mlad kao pupoljak, doći na zelenu granu* itd. Fitološkim frazemima mogu se smatrati i frazemi koji nemaju fitonimne ili fitosomatske sastavnice, ali su motivirani biljnim svijetom: *ni orao ni kopao, izniknuti kao iz zemlje, kruh bez motike, bacati drvlje i kamenje...*

U ovom ćemo dijelu objasniti izvor frazema koji pripada ovom tematskom polju: *pasti s kruške*. Frazem *kao da je s kruške pao* u svakodnevnoj upotrebi ima negativnu konotaciju, a služi za opisivanje nekoga ko je poprilično smeten, zbunjen, smušen. Iako prema mnogim zapisima drvo kruške ima izrazito pozitivno značenje (npr. u kineskoj kulturi kruška se smatra drvetom besmrtnosti, dok se u

grčkoj smatra darom od bogova), prema istraživanju narodnih vjerovanja koje je Milan Šipka opisao u svojoj knjizi *Zašto se kaže?*, u davno se vrijeme kruška smatrala zlim drvetom oko kojeg su se okupljale vještice, duhovi ili demoni. Onaj ko bi se sasvim slučajno tu našao te u obračunu sa zlim silama pao s drveta kruške, ostao bi pomućene pameti. Vodeći se ovakvim vjerovanjem, sasvim se jasno može izvući zaključak o značenju ovog frazema.

3. Skupina somatskih frazema

Somatski su frazemi frazeološke jedinice koje u svom sastavu sadrže naziv najmanje jednog dijela tijela. Najnovija istraživanja objedinjuju frazeme u kojima su sastavnice i ljudski i životinjski dijelovi tijela: *dobiti nogu, biti trn u oku, kititi se tuđim perjem, stati (kome) na rep, imati/nositi glavu u torbi*. Ovom ćemo prilikom posvetiti pažnju objašnjavanju frazema koji sadrži dva somatizma: *biti bez dlake na jeziku* i njegove inačice. Ovaj je frazem poznat u značenju: ‘biti otvoren’, ‘otvoreno iznositi svoje stavove’, ‘govoriti izravno’, ‘bez okolišanja i ustručavanja izražavati svoje stavove’. Porijeklo frazema poput *bez dlake na jeziku* često je teško precizno odrediti zbog složenosti jezičkog razvoja i velike količine mogućih izvora, uključujući usmeno predanje, kulturne utjecaje

i međujezičke kontakte koji su oblikovali frazeološko bogatstvo kroz historiju, a dodatnoj složenosti u utvrđivanju izvora pridonosi i činjenica da se isti ili slični izrazi pojavljuju i u drugim svjetskim jezicima. U svim spomenutim jezicima frazemi ove vrste koriste se za opisivanje osoba koje bez ustručavanja, s velikom dozom samopouzdanja i odlučnosti izražavaju vlastito mišljenje, ne obazirući se previše na društvene norme ili osjećaje sagovornika. Takav način izražavanja često može biti percipiran kao oštar, nepristojan ili čak bezobrazan, jer govornici koji se opisuju tim frazemima nerijetko zanemaruju uljudne forme ponašanja i ne biraju riječi kako bi ublažili ono što žele reći.

4. Skupina sportskih frazema

Frazemi koji potiču iz nogometa često se koriste u svakodnevnom govoru kako bi opisali situacije koje imaju veze s taktičkim odlukama, borbenim duhom ili strategijama u životu i poslu. Nogomet, kao globalno najpoznatiji sport, daje bogat izvor metafora koje su postale razumljive i izvan sportskih krugova. Nogometni frazemi obogaćuju jezik jer omogućavaju jednostavno i slikovito prenošenje kompleksnih ideja i emocija te predstavljaju most između sportskog jezika i svakodnevnog komuniciranja. Frazem *biti u ofsajdu* potiče iz nogometne

terminologije i označava situaciju u kojoj osoba, u prenesenom značenju, postupa ili se nalazi u nekoj vrsti nepravilnosti, izvan pravila ili izvan prihvaćenih granica, s ciljem da postigne neku prednost. U nogometu, *ofsajd* (*off-side*) se događa kada igrač bude bliže голу od posljednjeg igrača odbrane u trenutku kada primi loptu, što ga stavlja u nepovoljan i nepošten položaj. Osoba je *u ofsajdu* u poziciji koja je u suprotnosti s pravilima ili moralnim normama.

Pijan ko maca i frazem *ići kod vatrogasca* (otići u toalet) često se koriste u navijačkom kontekstu, posebno kada igra reprezentacija Hrvatske. Ovi izrazi obično označavaju stanje prekomjernog veselja i euforije među navijačima, koji zbog pobjede ili uzbuđenja zbog utakmice mogu postati prekomjerno pijani i ponašati se nespretno. Fraze se često upotrebljavaju s dozom humora i ironije te odražavaju tipičnu navijačku atmosferu u kojoj je alkohol prisutan, a ponašanje često opušteno i prekomjerno, što je uobičajeno u takvim situacijama.

5. Rodno motivirani frazemi

Rodni aspekt frazema najviše je izražen u skupini frazema koji porijeklo vode iz antičke mitologije. Među takvim frazemima izdvajaju se: *Sizifov posao*, *Tantalove muke* i *Pirova pobjeda* kada su u pitanju

frazemi motivirani muškarcima, dok frazemi *Pandorina kutija*, *Eridina jabuka* i *Arijadnina nit* u pozadini imaju ženske mitološke likove.

Frazemi motivirani događajima, mjestima i likovima iz antičkih epova *Ilijade* i *Odiseje*, zahvaljujući velikom uticaju koji su antička književnost i mitologija imali na nastanak i formiranje frazema u evropskim jezicima, frazemi su međunarodnog karaktera, što nadalje znači da je njihovo postojanje potvrđeno u mnogim evropskim jezicima s istim značenjem i velikim stepenom strukturne podudarnosti. U ovom dijelu knjige autorica, budući da je za razumijevanje ovakvih frazema nužno ispričati priču o ličnostima koje su motivirale nastanak frazema, a čije se ime najčešće pojavljuje i kao sastavnica u samoj njegovoj strukturi, podsjeća na priče koje su poslužile kao izvorišta frazeoloških izraza objašnjenih u nastavku. Frazem *Tantalove muke* sa značenjem velikih i nesnosnih, nepremostivih patnji nastao je prema mitu o Tantalu, Zeusovom sinu, koji je iznevjerio bogove odnoseći božansku hranu, nektar i ambroziju među prijatelje smrtnike kojima je odavao tajne bogova, navukavši tako na sebe njihov bijes. Vođen ohološću i objestima, u želji da provjери koliko su bogovi zaista sveznajuci, zaklao je vlastitog sina i ponudio ga bogovima kao obrok. Za ovaj čin

čedomorstva kažnjen je tako što je ubačen u podzemni svijet, stojeći u vodi do vrata, a kad bi god pokušao da pije – voda bi se povukla, ispod grana punih voća, no kad bi god za njima posegnuo – grane bi se podigle van domašaja, trpeći muke gladi i žeđi, bivajući u situaciji kada je sve blizu, a nedostižno.

Frazema motiviranih ženskim ličnostima manje je, ali su popularni i u frekventnijoj upotrebi. *Pandorina kutija* jedan je od njih. Označava niz skrivenih nevolja i problema koji su, kada izbiju na površinu, posljedica bespovratne radnje. U svojoj podlozi ima lik Pandore, prve žene koju je po Zeusovom naređenju stvorio bog Hefest. Od ostalih bogova dobila je vrijedne poklone, uključujući i kutiju u kojoj su zatvorena sva zla ovog svijeta. Pandora je iz znatiželje otvorila kutiju oslobodivši sva zla, bolesti i patnje ovog svijeta, u kutiji ostavivši samo Nadu. Danas frazem označava izazivanje velikih problema, često iz radoznalosti ili neznanja.

6. Frazemi s porijeklom iz Biblije

Biblijski frazemi kod kojih nema dvojbe kada je u pitanju određivanje njihove motivacije oni su frazemi koji za sastavnicu imaju ime neke ličnosti iz Biblije ili povezanost s biblijskim događajem ili pričom iz Starog ili Novog zavjeta.

Takvi su frazemi zasigurno i oni u kojima se spominju imena apostola, dvanaest Isusovih učenika, iako su samo dvojica – *Toma i Juda* – ostavili traga u frazeologiji, a obojica su se istakla lošim osobinama.

Frazem *nevjerni Toma* nastao je po tome što apostol Toma nije povjerovao u Isusovo uskrsnuće dok ga nije vidio svojim očima. Iako je o tome čuo priče drugih apostola, prema njima je bio podozriv sve dok sam nije vidio i dotakao Isusove rane kada se Isus ukazao svojim učenicima osam dana nakon uskrsnuća. Ovaj se frazeološki izraz danas koristi u dva značenja: prvo se značenje odnosi na čovjeka koji vjeruje samo svojim čulima – onome što je vidio, čuo ili dodirnuo, a drugo označava vrlo sumnjičavu osobu koja ne vjeruje nikome i ni u šta.

Apostol Juda, čije ime je doseglo razine simbola, jedan je od dvanaest apostola koji je prema Novom zavjetu izdao Isusa i predao ga farizejima. Iako su motivi njegove izdaje neutvrdivi, njegovo se ime zadržalo kao utjelovljenje izdaje, pa je ovom njegovom osobinom motivirano mnoštvo frazema poput: *biti (pravi) Juda* – ‘biti izdajnik’, *izdati (koga) kao Juda Krista* – ‘izdati blisku, dragu osobu’; frazemi sličnog značenja poput *Judina nagrada*, *Judina para*, *Judin novac* predstavljaju novac primljen za izdajnički, prljav posao.

7. Frazemi s porijeklom iz basne

Kada govorimo o frazemima čiji je kriterij podjele izvor ili porijeklo iz kojeg potječu, jedni od zanimljivijih jesu frazemi potekli iz basni. U ovom ćemo se poglavlju posebno osvrnuti na frazem u okviru ove podjele: *kititi se tuđim perjem*. *Kititi se tuđim perjem* jedan je od najfrekventnijih i najčešće upotrebljivanih frazema ovog tipa, koji predstavlja prikazivanje tuđih misli/tuđih zasluga kao svojih. Ovaj frazem vodi porijeklo upravo iz basne *Zeus i ptice* u kojoj vrana kao ptica s manje lijepim perjem krade perje drugih ptica i odlazi s njime pred Zeusa koji, bivajući prevaren, zamalo vranu proglašava pticom najljepšeg perja. Ovu su basnu obradili i doradili brojni autori, a frazem *okititi se tuđim perjem* pojavljuje se u velikom broju evropskih jezika.

8. Frazemi s porijeklom iz mitologije

Kao i na skoro čitav svijet, tako je i na hrvatski jezik grčka mitologija imala veliki utjecaj kroz historiju. Frazemi koji potječu iz grčke mitologije smatrani su općim i univerzalno upotrebljivim izražajnim sredstvima prisutnim u različitim kulturama, a njihovo porijeklo najčešće se veže za najpoznatija antička književna djela, *Ilijadu* i *Odiseju*, koje i danas prepoznajemo

kao kulturna ostvarenja svjetske književne baštine. Među tim frazema ističu se izrazi poput *Ahilova peta*, *Trojanski konj* i *između dva zla*, koji su i danas u širokoj upotrebi, zadržavajući značenja ukorijenjena u starogrčkim mitovima. Priča o Ahilovoj peti potiče iz grčke mitologije i vezana je za slavnog junaka Ahila, jednog od najhrabrijih ratnika opisanih u Homerovoj *Ilijadi*. Kada se Ahil rodio, njegova majka Tetida, bojeći se da će njen sin jednog dana poginuti u ratu, odlučila je učiniti ga neranjivim. Prema predanju, uronila ga je u svetu rijeku Stiks, čija je voda davala božansku zaštitu i neuništivost. Međutim, dok ga je držala, zadržala ga je za petu – jedino mjesto koje voda nije dotakla. Upravo ta tačka ostala je ranjiva. Tokom Trojanskog rata Ahil se proslavio kao neustrašiv i gotovo nepobjediv ratnik. Ipak, njegova kobna sudbina sustigla ga je kada ga je, prema različitim verzijama mita, pogodila strijela – najčešće se navodi da ju je ispalio Paris – i to upravo u petu, jedini dio tijela koji nije bio zaštićen. Ta rana bila je smrtonosna. Otada se izraz *Ahilova peta* koristi kao frazem koji označava nečiju slabost, bolnu tačku ili ranjivost – osobinu, naviku ili dio

ličnosti koji može dovesti do poraza ili problema, bez obzira na to koliko je osoba inače snažna, uspješna ili otporna. Taj izraz simbolizira da i najsnažniji među nama imaju svoje slabe tačke.

Knjiga *Pričam ti priču... (male frazemske etimologije)* Barbare Kovačević predstavlja relevantan doprinos frazeološkim studijama, osobito u sferi popularizacije frazeološke etimologije. Sistemskom obradom frazema autorica uspješno rekonstruira njihove semantičke slojeve i etimološke izvore, povezujući ih s kulturno-historijskim okolnostima koje su uvjetovale njihovu stabilizaciju u jeziku. Djelo se odlikuje jasnim metodološkim pristupom, kojim se frazemi interpretiraju ne samo kao leksičke jedinice nego i kao nositelji kolektivne kulturne memorije i baštine jedne zajednice. Time Barbara Kovačević potvrđuje frazeologiju kao interdisciplinarno područje, u kojem se prepliću lingvistička, etnološka, religijska, biološka i historijska znanja. Knjiga je stoga značajna ne samo za istraživanja frazeologije nego i za šire humanističke discipline koje se bave istraživanjem jezika kao odraza društveno-kulturnih procesa.

Merima OSMANKADIĆ

O ČEMU GOVORIMO KAD GOVORIMO O KRITIČKOJ STILISTICI

(Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika na putu – Kritički diskursni pristup jeziku i stilu*, University Press, Sarajevo, 2025, 127 str.)

Najnovija knjiga Marine Katnić-Bakaršić *Stilistika na putu – Kritički diskursni pristup jeziku i stilu* sažima sve istraživačke strasti autorice na jednom mjestu – stilistiku, kritičku analizu diskursa, lingvistik, semiotiku i stilistiku literarnog diskursa, koje se sve susreću u relativno mladoj disciplini, kritičkoj stilistici. Knjiga predstavlja presjek autoričinog naučnog putovanja kroz navedene discipline, ali, kao što i sam naslov kazuje, to putovanje još nije završeno i stilistika na svom putu ima još mnogo potencijala za dalji razvoj.

Autorica je knjigu podijelila u tri cjeline: *Kritička stilistika kao stilistika 2.0?*, *Između lingvistike i semiotike* i *U traganju za stilskom dominantom literarnog teksta*. U prvoj cjelini, koja sadrži šest priloga, uključujući i uvodni, obuhvaćeni su radovi u kojima se obrađuju različite teme iz perspektive kritičke stilistike. Prilog koji otvara

to poglavlje, pod naslovom “Šta je kritička stilistika?”, daje pregled najvažnijih obilježja ove naučne discipline, pozivajući se pritom na lingvistiku koja je uobličila kritičku stilistiku kao granu stilistike, Lesley Jeffries. Katnić-Bakaršić u ovom uvodnom poglavlju objašnjava razliku između kritičke analize diskursa (CDA) i kritičke stilistike, koja se ogleda u tome što kritička stilistika vraća sami tekst u centar interesovanja, ne praveći razliku između literarnog i neliterarnih tipova teksta. Uz to, kritička stilistika daje prioritet samom lingvističkom tkanju teksta, pa u skladu s tim gradi i jasan lingvistički metodološki aparat, dok kritička analiza diskursa ipak fokus stavlja na kontekst i na načine na koji on utiče na samo značenje teksta, koji kontekstualizacijom postaje diskurs, odn. društvena praksa. Drugi rad u ovom poglavlju nosi naziv “Uloga predstavljanja procesa u kritičkoj

stilističkoj interpretaciji različitih tipova diskursa” i bazira se na Hallidayevoj ideacijskoj metafunkciji jezika. Naime, Halliday jezik smatra leksičko-gramatičkim resursom za stvaranje značenja, pri čemu različiti elementi leksiko-gramatike imaju različite funkcije, koje se mogu sintetizirati u tri metafunkcije, budući da se smatraju svojstvom jezika uopće. Ideacijska metafunkcija jezika znači da jezik, između ostalog, služi za predstavljanje ljudskog iskustva, emocija, objektivne i subjektivne stvarnosti, a gramatički resurs koji nam to omogućava je tranzitivnost. Naše iskustvo, emocije, objektivnu i subjektivnu stvarnost predstavljamo u vidu različitih vrsta procesa (realiziranih glagolima u jezičkom sistemu), u koje su uključeni različiti sudionici (realizirani imeničkim sintagmama) pod različitim okolnostima (realiziranih različitim vrstama adverbijala). S obzirom na to da jezik omogućava piscu ili govorniku da sudionike u procesima smješta u različite uloge, da neke sudionike izostavlja, a druge naglašava, da u potpunosti briše uzročno-posljedične veze između različitih procesa i sudionika, on nam na taj način otvara široke mogućnosti manipulacije onim što nazivamo objektivnom stvarnošću u svrhu kreiranja one slike te stvarnosti kakva nam u određenom trenutku odgovara. Katnić-Bakaršić u

ovome radu pokazuje na koji način se ta mogućnost koristi u različitim tipovima diskursa, od literarnog do medijskog. U narednom radu, pod nazivom “Predstavljanje socijalnih aktera u medijskom diskursu”, autorica na primjerima iz medijskog diskursa pokazuje na koje načine se u medijskom diskursu mogu predstaviti, ili izostaviti, društveni akteri, uključujući i multimodalni način. Katnić-Bakaršić se prije svega fokusira na strategiju imenovanja, na upotrebu ličnih zamjenica koje stoje u opoziciji *Mi – Vi*, *Mi – Oni* i na vizualno predstavljanje društvenih aktera na fotografijama. Četvrti rad u ovom poglavlju nosi naziv “Uloga modalnih glagola u kritičkoj stilistici”. U Hallidayevoj sistemskoj funkcionalnoj lingvistici, modalnost predstavlja onaj leksičko-gramatički resurs kojim jezik, uz način i govorne čine, vrši interpersonalnu metafunkciju. Autorica u ovome radu akcent stavlja na modalne glagole i na način na koji njihova upotreba (epistemička i deontička) u diskursu oblikuje međusobne odnose među društvenim akterima. U narednom radu, “Pitanje ‘tuđeg govora’ u kritičkoj stilistici” Katnić-Bakaršić pokazuje razliku između proučavanja tuđeg govora u sintaksi, strukturalnoj stilistici i kritičkoj stilistici, i zaključuje da dok je u sintaksi fokus na formi i strukturi upravnog

i neupravnog govora i na prebacivanju jednog u drugi, a u strukturalnoj stilistici na stilskim efektima različitih oblika tuđeg govora u literarnom diskursu i na ekspresivnosti i stilogenosti slobodnog neupravnog govora, u kritičkoj stilistici se prvenstveno proučavaju ideološki efekti svih oblika predstavljanja tuđeg govora i mišljenja u raznim tipovima diskursa. Kritičku stilistiku prije svega zanimaju postupci kojima se tuđi govor upotrebljava u funkciji manipulacije i kreiranja nejednakih odnosa moći, i, ono što je posebno zanimljivo, kako se tuđi govor upotrebljava u potencijalnom suprotstavljanju takvoj manipulaciji. Rad kojim završava ovo poglavlje nosi naziv "Uloga kategorije lica u diskursnoj samoreprezentaciji govornika". Autorica ovdje skreće pažnju na činjenicu da se o kategoriji lica nije mnogo pisalo u okviru kritičke analize diskursa i kritičke stilistike, tako da ovaj rad predstavlja novinu u tom smislu. Ono što je posebno interesantno u ovome radu jeste autoričino propitivanje upotrebe 3. lica u samopredstavljanju govornika. Za kritičku stilistiku ova upotreba je zanimljiva kad je stilski markirana i ideološki motivirana. Katnić-Bakaršić identificira nekoliko funkcija upotrebe 3. lica u samoreprezentaciji: pokušaj tobožnjeg objektivnog govora o sebi, što ponekad krije i

potrebu za zamagljivanjem stvarnog dešavanja, davanje samom sebi na važnosti, pokušaj prelaska na tačku gledišta sagovornika u svrhu zbližavanja sa sagovornikom (ova funkcija je naročito vidljiva u komunikaciji odraslih s djecom), izraz odbrambenog stava u polemikama i politici, i samopromocija (također u polemikama).

U drugom poglavlju, *Između lingvistike i semiotike*, autorica predstavlja radove u kojima se dotiču lingvistika i semiotika. Ovo poglavlje sadrži dva rada. U prvom, naslovljenom "Ka proučavanju diskursa granice: multidisciplinarni pristup", Katnić-Bakaršić proučavanju fenomena granice pristupa s aspekta kritičkih studija diskursa, pri čemu polaznu tačku predstavlja proučavanje odnosa granice i jezika. Tom odnosu se može pristupiti tako da se govori o jeziku granice, zatim o granici u jeziku i granici jezika. Autorica izdvaja potrebu za kompleksnim multidisciplinarnim proučavanjem diskursa granice, pri čemu je upravo suodnos jezika i granice najznačajniji u takvom pristupu. Sa semiotičkog aspekta proučavanje granice, prema autorici, neodvojivo je od Lotmanovog koncepta semiosfere kao semiotičkog prostora izvan kojeg nema semioze. U radu se također govori i o promjeni načina na koji se o granici kao geografsko-političkoj činjenici

govori u medijskom i političkom diskursu, posebno u vrijeme pandemije COVID-a 19 i u novoj konstelaciji ekonomsko-političkih odnosa u svijetu. Zanimljiva su i promišljanja o granici između jezika, prije svega standardnog i nestandardnih dijalekata, zatim o jezičkoj politici kao nesumnjivom diskursu moći, kao i o pitanju granica među samim lingvističkim disciplinama. Ovo posljednje je od posebnog značaja za autoricu kao (kritičku) stilističarku, zato što je sudbina same stilistike, prema autoričnim riječima, da bude granična disciplina. Pitanje koje se u tom slučaju postavlja jeste da li ona zbog toga postaje povlaštena ili osporavana i gdje su granice same stilistike. Autorica smatra da su te granice upravo u stalnim mijenama, pomjeranjima unutar granica i na granicama same stilistike, što ovu disciplinu čini posebno interesantnom i različitom od ostalih. Drugi rad u ovome poglavlju, "Pragmatika, semantika i stilistika direktnosti i indirektnosti" problematizira pristup direktnosti i indirektnosti isključivo u okviru pragmatike, i predlaže kompleksniji pristup ovom fenomenu, koji uključuje i semantiku i stilistiku. Problematičnim autorica smatra i stalno i isključivo povezivanje direktnosti i indirektnosti sa strategijama učtivosti jer faktor koji utiče na izbor indirektnog govornog čina nije samo želja

za većom učtivošću, nego tu bitnu ulogu igraju i faktori odnosa moći u diskursu, osobenosti određenog tipa diskursa, odnosno žanra, i individualni govornikov stil.

U traganju za stilskom dominantom literarnog teksta predstavlja treće poglavlje ove knjige, a posvećeno je stilskim dominantama u djelima savremenih bosanskohercegovačkih spisateljica i spisatelja Jasmine Musabegović, Dževada Karahasana i Miljenka Jergovića. Prvi rad u ovom dijelu, pod naslovom "Čulnost i intermedijalnost kao stilske dominante u djelima Jasmine Musabegović", govori o stilskim dominantama u djelima književnice, kritičarke, esejističarke, prevoditeljice i ugledne urednice Jasmine Musabegović. Marina Katnić-Bakaršić smatra da je definiranje stilske dominante u djelima Jasmine Musabegović kao orijentacije na jezik i fascinacije jezikom preširoko i samim tim nedovoljno precizno. Katnić-Bakaršić se zbog toga opredjeljuje za precizniju i naučno više utemeljenu odredbu dvije stilske dominante u stvaralaštvu J. Musabegović – čulnost i intermedijalnost, koje se skladno dopunjuju u cjelokupnom opusu ove autorice. Intermedijalnost se ovdje prepoznaje u verbalnom opisivanju slike ili spomenika, kao i u postupcima koji direktno asociraju na film i fotografiju, a kojima se Musabegović

služi u svojoj prozi. Katnić-Bakaršić posebno naglašava da su i čulnost i intermedijalnost odlike svih tekstova ove autorice, ne samo književnoumjetničkih. “Čulnost i intermedijalnost kao stilske dominante u djelima Jasmine Musabegović” izdvaja se od svih ostalih radova u ovoj knjizi po tome što pored naučne rigoroznosti posjeduje i jednu sasvim ličnu dimenziju, koju bismo čak mogli nazvati i nježnošću, a koja ne samo da doprinosi jednom posebnom odnosu sa čitateljem nego nas sve podsjeća da biti naučnik/naučnica ne znači ne biti prije svega ljudsko biće. Drugi rad u ovome poglavlju, “Pitanje kao put ka dijalogu: stilske funkcije pitanja u romanu *Istočni diwan* i esejima iz *Knjige vrtova* Dževada Karahasana”, u sami centar interesovanja stavlja stilske funkcije pitanja u djelima Dževada Karahasana. Katnić-Bakaršić upravo zbog izrazite frekventnosti pitanja u *Istočnom diwanu* i esejima iz *Knjige vrtova* identificira pitanja kao stilsku dominantu u ovim djelima. Autorica u radu analizira tipove pitanja koji su najzastupljeniji u stilu Dževada Karahasana, funkcije povećane učestalosti pitanja (gomilanje pitanja) u romanesknom i esejističkom stilu ovoga autora i, na kraju, adresate tih pitanja. Kada je riječ o tipovima pitanja, i u romanu i u esejima dominiraju retorička

pitanja, i to u monološkim sekvencama lika i u pripovjedačevom govoru, odnosno u autorskom govoru u esejima. Što se tiče funkcije pitanja u Karahasanovom stilu, autorica zaključuje da i u romanu i u esejima pitanja imaju dominantno argumentativnu i persuasivnu ulogu, i postaju važno retoričko sredstvo kojim se stvara dojam, ponekad i privid, dijaloga s čitateljima. Uz to, u romanu se može prepoznati i funkcija retoričkog pitanja u govornoj karakterizaciji lika. I na koncu, Katnić-Bakaršić svojom analizom utvrđuje da su adresati pitanja u Karahasanovom stilu čitatelji, ali i sami govornik, bilo da je to lik ili pripovjedač, odnosno autor u esejima, jer predstavljaju način njegovog mišljenja. Posljednji rad u ovom poglavlju, ali i rad kojim se završava i cijela knjiga, jeste rad pod nazivom “*Sarajevo, plan grada* Miljenka Jergovića ili grad kao junak romana: stilske dominante”. I ovaj rad je poseban po ličnoj noti koju autorica uvodi na samom početku kad objašnjava zašto je Jergovićev stil općenito, a posebno knjiga *Sarajevo, plan grada*, za nju izuzetno inspirativan:

“Knjiga *Sarajevo, plan grada* za mene je dvostruko inspirativna – i za mene kao stilističarku jer ću konačno pokušati proniknuti u stil Miljenka Jergovića, ali i za mene kao osobu koja svaki dan prolazi nekim

od ulica o kojima autor piše. Ponekad zastanem pored neke kuće i prisjetim se nekog detalja, lika, događaja iz knjige... i osmjehnem se” (Katnić-Bakaršić 2025: 107).

U stilu Miljenka Jergovića autorica izdvaja preregistraciju, odnosno uključivanje različitih stilova, registara i žanrova u osnovni tekst, koji ostaje dominantno književnim, kao stilsku dominantu. Ti različiti stilovi, registri i žanrovi uključuju različite vrste dokumenata, publicistiku i historiografiju, telefonski imenik, popis sarajevskih mahala, koji Jergović preuzima iz rada Alije Bejtića “Ali-pašina mahala u Sarajevu”. Druga stilska dominanta u ovoj knjizi je filmičnost, koja se odražava u činjenici da mnogi prizori iz knjige ostaju u sjećanju kao slike što djeluju kao kadar na kraju filma. Autorica ovaj svoj rad završava konstatacijom da Jergović knjigom *Sarajevo, plan grada* pokušava sačuvati Sarajevo koga više nema, “Sarajevo koje možda nikada nije

ni postojalo onakvo kakvo je u knjizi ili u autorovom sjećanju, ali koje trajno ostaje kao njen glavni junak” (Katnić-Bakaršić 2025: 114).

Knjiga Marine Katnić-Bakaršić *Stilistika na putu – Kritički diskursni pristup jeziku i stilu* predstavlja vrijedno djelo na raskrižju puteva stilistike, kritičke stilistike i kritičke analize diskursa, koje će zbog svog interdisciplinarnog i multidisciplinarnog pristupa nesumnjivo postati nezaobilaznim štivom studenata i istraživača u ovim oblastima. Međutim, osebujni stil autorice, koji pored naučne objektivnosti krasi i jedan gotovo nježan odnos prema djelima književnice i književnika čije su stilske dominante predmet istraživanja posljednjeg poglavlja *Stilistike na putu*, privući će i širi krug čitatelja, koji će zasigurno zastati na mnogim mjestima u ovoj knjizi... i osmjehnuti se. Bit će to osmijeh prepoznavanja onoga što nas povezuje, a to je čista emocija.

Azra HODŽIĆ-ČAVKIĆ

VRIJEDNOST DIJALOGA MEĐU STRUČNJACIMA

(Halid Bulić (ur.), *Traganje i trajanje u jeziku: Lingvazinski intervjui*,
Institut za bosanski jezik i književnost, Tuzla, 2025, 208 str.)

Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli početkom 2025. godine objavio je knjigu *Traganje i trajanje u jeziku: Lingvazinski intervjui* koju je uredio Halid Bulić. Radi se o vrlo entuzijastičnom poduhvatu koji prati navike moderne publike podižući letvicu izdavačke djelatnosti u Bosni i Hercegovini. U osnovi, kako i sam naslov sažima, knjiga se sastoji od deset intervjua koje je s poznatim lingvistima i književnim teoretičarima tokom jedne decenije vodio urednik ovog izdanja. Oni su navedeni hronološki, a rađeni su po principu odgovorenog odgovora: naime, ispitanici su dobijali pitanja putem elektronske pošte i na njih su odgovarali u njima odgovarajućem *paceu*. Knjiga je uređena kao hipertekst, što ga čini savremenim i aktivnim participatorom digitalne kulture. Ona je svakako i prevodilački čin jer je najveći dio intervjua „vođen“ na engleskom jeziku, ali urednik napominje

da je jedan od intervjua urađen na njemačkom jeziku, a u Predgovoru stoje detaljnije informacije o samim prevodilačkim pojedinostima. Korice ove knjige doprinose općem utisku da je ova knjiga spoj teksta kao tradicionalne i moderne cjeline.

Traganje i trajanje u jeziku: Lingvazinski intervjui sastoji se od Predgovora, deset intervjua, Pogovora, Registra imena i institucija, Predmetnog registra, Registra jezika, dijalekata i jezičkih porodica te Podataka o uredniku.

Prije svakog intervjua stoje podaci o intervjuiranom sugovorniku, naslov samog intervjua, vrijeme objavljivanja u *Lingvazinu* i QR kod kojim se olakšava kretanje virtualnim putevima pronalaska originalnog teksta iz časopisa. Nakon samog intervjua slijedi biografija, popis najvažnijih izdanja dostupnih na našem jezičkom području, izvori i QR kodo- vi za više informacija o autorskim

inicijativama i postignućima intervjuiranog stručnjaka. Sama pitanja pokazuju uredničku informiranost o pojedinačnim kompetencijama sugovornika, što se naročito ističe u određenim intervjuima u kojima su ispitanici tako dobili priliku pokazati dubinu uronjenosti u određeni fenomen; dijelom su intervjui organizirani i generički, što pokazuje potrebu za određenom vrstom univerzalija u tom pogledu.

Predgovor donosi niz uređivačkih izazova i metodoloških objašnjenja o toku i strukturi ove knjige.

Knjigu zatim otvara dijalog sa živućim svestranim lingvistom Davidom Crystalom koji naslovom *Moguće je izgubiti jezik unutar jedne generacije* pokazuje ambivalentan odnos prema jezičkim promjenama budući da u samom tekstu stoji i ocjena da se tehnološko doba koje živimo precjenjuje u odnosu na svoj stvarni utjecaj na jezik. Te dvije strane jednog novčića trebale bi biti poticajne onima koji odaberu da se u stručnom pogledu bave pitanjima jezika jer je senzibiliziranost na svakodnevno u jeziku upravo stvarna moć lingvista.

Drugi uvršteni dijalog vođen je na njemačkom jeziku s lingvistom Ulrichom Engelom i nosi naslov *Gramatika zavisnosti uvijek će imati svoje mjesto u lingvistici*. Proročki ili ne, *Gramatika bosanskoga jezika* (knj. 1 i knj. 2) (2024;

2025) Ismaila Palića pokazuju da ova predviđanja vrijede za bosanski jezik.

Intervju s Martinom Haspelmathom naslovljen je *Univerzalije nude mnogo materijala za dalja razmišljanja o funkcioniranju jezičkog sistema*. Fenomen jezičkih univerzalija pokazuje da su jezici povezani na nekom višem nivou bez obzira na mnoge razlike, a pružaju i mogućnost da se na komunikacijskoj, kognitivnoj i psihološkoj razini razumiju kroz motivacione obrasce koji ih povezuju. Interesovanja Haspelmatha otišla su i do pidžina i kreolskih jezika, tako da je ovaj intervju dobar mamac za mlade čitatelje i buduće istraživače egzotičnih elemenata u jezičkim praksama svijeta. Intervju vrvi uputama na praktična ostvarenja ovog lingviste i tako ostaje vrlo informativan i poticajan za čitatelje.

Peter Trudgill u intervjuu *Svi jezici i dijalekti dostojni su poštovanja i očuvanja* pokazuje da se sociolingvistika treba razumjeti kao primijenjena lingvistika. U njemu su posebno artikulirani zaključci s terenskih istraživanja koja pokazuju da postoji sistematična priroda razlika među muškim i ženskim govornicima.

Slijed intervjuova s lingvistima razbija se jedinim intervjuom s književnim teoretičarem. Jonathan Culler u intervjuu *Raznovrsnost*

teorija ne može biti štetna za književnost pokazuje snažnu sponu između književnog teoretičara i lingviste artikulirajući tako potrebu da se u praksi često mora pokazati osjetljivost i informiranost u vezi s temama koje istražujemo iz više različitih uglova. Tako je Cullevrova uronjenost u de Sosirovu lingvistiku motivirana nadmetanjem fenomenologije i strukturalizma sredinom XX stoljeća čineći strukturalizam nezaobilaznom stanicom u odrastanju ovog stručnjaka.

Alexandra Aikhenvald govorila je o svakodnevnim manje poželjnim jezičkim pojavama u intervjuu *Lingvistički rasizam najgori je neprijatelj ugroženih i manjinskih jezika*. U njemu je osim tog izdvojenog motiva moguće dobiti i važne informacije o kategoriji evidencijalnosti u svjetskim jezicima.

Intervju *Pisanje dobre definicije je poput pisanja dobre pjesme* s Johnom Considineom pokazuje da se radi o leksikografu s velikim iskustvom. Iz njegove prakse slijedi da je za izradu rječnika uvijek potreban čovjek, što je utješna činjenica u momentu cvjetanja upotrebe tehnologija potpomognute umjetnom inteligencijom.

Anna Wierzbicka u intervjuu *Koncepti emocija znatno se razlikuju u različitim jezicima* donosi niz utemeljenih zaključaka u vezi s kroskulturalnom pragmatikom

upozoravajući da je uloga engleskog jezika u modernom svijetu nešto što se prvi put dešava u povijesti čovječanstva. U toj ulozi leži opasnost u prihvaćenosti stava da je engleski jezik, ili bilo koji drugi, mjera *neutralnosti*.

Nikada se nisam susreo s nekim jezikom koji nije imao da mi kaže nešto zanimljivo o jeziku kao pojavi naslov je intervjuja s Bernarrom Comriejem. I on je jedan uvid u poseban odnos dijela i cjeline. Ovaj intervju na specifičan način vodi dijalog s intervjuom s Haspelmathom budući da pokazuje da terenska istraživanja mogu rezultirati drukčijim teorijskim stavovima. Tako se u iskustvu Comriea (jezičke) univerzalije javljaju kao vrata ka proučavanju varijacija u jeziku.

Marc L. Greenberg u intervjuu naslova *Dijalekti čuvaju vrijedne informacije o prošlosti* svjedoči o izuzetnoj Greenbergovoj povezanosti sa stručnjacima iz oblasti slavenskih jezika i lingvistike. On također daje dokaze da u akademiji postoje jasna opiranja izdavačkim politikama nepravednih uvjeta objavljivanja naučnih djela.

Nakon intervjuja slijedi Pogovor. U njemu se donosi niz aktivnosti Instituta za bosanski jezik i književnost u Tuzli, što pokazuje da je uloga Instituta od velike važnosti za bosnistiku.

Knjigu preporučujem prije svega srednjoškolcima, pred kojima je odabir studija, ali i jezičkim entuzijastima i zaljubljenicima u informacije o jeziku i o putu nastanka stručnjaka iz ove oblasti. Preporuka se usmjerava i na same filologe

i studente filoloških studija. Knjiga *Traganje i trajanje u jeziku: Lingvazinski intervjui* pokazuje vrijednost dijaloga među stručnjacima i nedovoljno istaknutoj važnosti povezivanja humanih resursa u oblasti lingvistike i filologije.

Amina ŠILJAK-JESENKOVIĆ

ZLATNI REZ FRAZIKONA

(Azra Hodžić-Čavkić, *Idiomske skupine u bosanskom jeziku: Sastav i upotreba*, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2025, 447 str.)

Idiomske skupine u bosanskom jeziku: Sastav i upotreba doc. dr. Azre Hodžić-Čavkić ima 447 stranica, od čega je 398 stranica vrlo pažljivo sačinjene studije, sažetka na bosanskom i engleskom jeziku, te oko 30 stranica popisa izvora i literature. Njima slijedi indeks pojmova i imena.

Čitajući rukopis Hodžić-Čavkić nismo se mogli oteti dojmu da je ovaj rukopis sačinjen u potpunosti sukladno svim normama znanstvene metodologije i istovremeno s golemom istraživačkom strašću, ljubavi prema jeziku i željom da se u potpunosti razumiju i sa svih relevantnih aspekata opišu idiomske skupine bosanskog jezika. Autorica se u uvodnim poglavljima osvrće na dosadašnjerezultate istraživanja frazeologije uopće, a posebno frazeologije bosanskog, srpskog i hrvatskog jezika, te daje pregled rezultata ovih istraživanja i pregled različitih terminoloških i teorijskih definicija

jedinica frazeologije, a potom bazirajući se na definicijama u relevantnoj literaturi, kroz dvanaest bitnih odrednica preispituje kategorijalne osobine idiomskih skupina. Govoreći o komponentnom sastavu, autorica ponovo postavlja niz pitanja o granicama jedinica frazeološkog sustava unutar formulaičnog jezika, te ističe otvorenost idiomske skupine, koja je pozicionira unutar sintakse rečenice, za razliku od zatvorenih rečeničnih struktura, koje su pozicionirane unutar sintakse teksta. Također, vrlo je zanimljivo poglavlje o strukturiranju idiomske skupine – gdje autorica izdvaja kategorije prijedloških sintagmi kao konstituenata idioma i ukazuje na značenjski doprinos prijedloga. Hodžić-Čavkić opredjeljuje se za stav po kojem komponentni sastav idiomske skupine podrazumijeva udruživanje dvije jedinice koje pripadaju leksičkoj kategoriji riječi. Potom, autorica izdvaja kategoriju

polusloženica idiomskog tipa, izdvajajući skupinu s transpozicijom značenja članova, skupinu polusloženica u kojim dominira denotativno značenje, te u ovoj prvoj skupini sugerira redefiniciju pravopisnih pravila kroz uvođenje ortografskog principa bjeline, kao signala kompozitnosti idiomskih skupina. Sljedeća odlika idiomskih skupina kojom se autorca bavi jeste idiomatičnost, koju propituje kroz istraživanja ranijih autora i korpus kojim se bavila, uključujući ovdje primjere modificiranih idiomskih skupina, što je dovodi do redefiniranja same kategorije idiomatičnosti. Kategorija frekventnosti ili čestotnosti promatrana je najprije kao opća kategorija, a potom kao odlika idiomskih skupina, gdje autorica utvrđuje kako “se pojedine supstantivne, adverbijalne i prepozicionalne idiomске skupine u nepromijenjenom sastavu javljaju čak i do 14 puta” (Hodžić-Čavkić 2025: 72) te utvrđuje i frekventnost idiomskih skupina koje slijede jedan tvorbeni model, odnosno tautoloških idiomskih skupina, koje naziva i metaforom oblika. S druge strane, autorica uočava i analizira pojavu modificiranih ili autorskih idiomskih skupina. Hodžić-Čavkić frekventnost definira kao značenjsku varijablu te je prati kroz fenomen frazeomodela fokusirajući se na frazeomodela simila. Globaliziranost značenja

i autonomnost komponenata također su bitna obilježja idiomskih skupina, i počevši od njihove interne i eksterne sintakse, ukazuje na kateogriju frazeoloških istoznačnica kreiranih po sintaktički predvidivom obrascu, daje primjere transformacije idiomске skupine, ukazuje na idiomске skupine u čije sastavnice ulaze modalni glagoli, te ispravno zaključuje da bez obzira na globalno značenje, komponente idiomске skupine igraju “važnu ulogu u održavanju idiomске skupine živom u diskursu” (Hodžić-Čavkić 2025: 89), te u skladu s tim, relativizirajući nevarijabilnost kao kategorijalnu odliku, razmatra varijabilnost idiomskih skupina iz perspektive restrukturiranja koje “dodatno učvršćuje frazikon” (Hodžić-Čavkić 2025: 90). Ističući da idiomска skupina funkcionira kroz dva aktualna i jedan potencijalni centar (idiomски, rečenični i diskursni), ukazuje na to da idiomски centar omogućuje kreiranje leksičko-gramatičkih sinonima u frazikonu, što predstavlja širenje njegovih granica i relacija u koje stupaju idiomске skupine.

Varijantnost u užem smislu autorica promatra kroz gramatičke varijante, odnosno fonetsku, morfološku i sintaktičku razinu, leksičke varijante koje određuju paradigmatske odnose među idiomским skupinama, dok varijantnost u širem

smislu gleda kroz kategoriju okazionalizama, na što nadovezuje tumačenje iterabilnosti idiomskih skupina, a potom prelazi na izlaganje o njihovom konceptu, razumijevajući ga kao mrežu mogućih ideja i njihovih međusobnih veza, što nam omogućuje izbor načina da se predstavi vlastito iskustvo. Hodžić-Čavkić pažnju posvećuje i suodnosu čvrstih leksičkih veza, a potom prelazi na obrazlaganje terminološkog odabira idiomskih skupina te metoda koje primjenjuje u svojoj studiji. Autorica daje sintaktičko-semantičku analizu idiomskih skupina u odabranom korpusu (obrazlažući razloge ograničenog korpusa), prema strukturalnim obrascima izdvaja prepozicionalne, adverbijalne, adjektivne, supstantivne i verbalne idiomске skupine. Unutar izdvojenih skupina autorica na temelju izabranog korpusa uočava i značenjske grupe koje izriču temporalnost, intenzitet, modalnost, finalnost, lokalizaciju, temativ, kvalitet, koncesivnost, kauzalnost, popratnu okolnost, te idiomске skupine koje supstituiraju radnju, dok u obrascima adjektivnih idiomskih skupina s poredbenom strukturom registrira ukupno 11 značenjskih polja u kojim se javljaju konstituenti ovih jedinica. Supstantivne idiomске skupine također su veoma akribično predstavljene. I ovdje autorica izdvaja sljedeće grupe:

somatske, tautološke, IS s vlastitim imenima, zoonimske, fitonimske, one sa sastavnicama iz semantičkog polja boje, kvantifikativne, sa sastavnicama iz semantičkog polja hrane i pića, dvodijelne, IS sa oksimoronskim odnosom među konstituentima, IS koje se javljaju samo u vokativu, s pridjevom intenzivirajućeg značenja te internacionalne somatske IS, pa prema svojoj potklasifikaciji obrazlaže proces semantizacije idiomске skupine. Verbalne idiomске skupine autorica dodatno dijeli na verbalne idiomске skupine s funkcionalnim, odnosno kopulativnim, semikopulativnim, modalnim i faznim glagolima, te verbalne idiomске skupine sa samoznačnim glagolima, i to s leksički oslabljenim glagolima, prijelaznim glagolima, glagolima u refleksivu i reciprocitativu, te idiomске skupine s neprijelaznim glagolima. Hodžić-Čavkić propituje mogućnosti nominalizacije, pasivizacije, refleksivne pasivizacije, adverbijalizacije i infinitivizacije prijelaznih glagola kao konstituenta idiomске skupine, prepoznajući te mogućnosti inherentnim dijelom njihovog gramatičkog ponašanja, te uočava da je negacija u ovim slučajevima sredstvo modifikacije, a upitni oblik također predstavlja pomjerenje u upotrebnoj vrijednosti. I kada je riječ o idiomskim skupinama sa *se*-glagolom (refleksivni

pasiv, refleksiv i reciprocitiv), autorica propituje mogućnosti kao i u primjerima s prijelaznim glagolima, utvrđujući kako – u skladu sa samim značenjem glagola – nije moguća prijetvorba glagolskim pridjevom trpnim, te ukazuje na tri primjera u kojima je ova pasivizacija moguća, kao i rijetke primjere gdje je moguća nominalizacija. Indeks frekvencije neprijelaznih glagola u sastavu idiomskih skupina, kako to prema odabranom korpusu utvrđuje Hodžić-Čavkić, dvostruko je manji od prijelaznih i dvostruko veći od *se-* glagola. Autorica kao i u prethodnim skupinama primjenjuje isti model propitivanja mogućnosti prijetvorbe neprelaznih glagola, a potom prelazi na analize konceptualno-semantičkog ustrojstva verbalnih idiomskih skupina, gdje se zadržava na tri najfrekventija modela motivacijskog procesa. Filigranski precizan istraživački rad Hodžić-Čavkić po našem mišljenju osobito je uočljiv u analizi tri makromodela. Hodžić-Čavkić kroz analizu makromodela semantizacije idiomskih skupina njenog korpusa – primjenom metajezika imanentnog znanstvenom diskursu – piše sjajnu odu jeziku. I upravo ova tri uočena modela mogu nas povesti do nekih ekstralingvističkih tema te nam otkriti da se odgovori na neka najbitnija pitanja kriju upravo u našem jezičkom iskustvu. Nadalje,

zaokružujući promišljanja o idiomskim skupovima, autorica se vraća pitanju varijantnosti idiomskih skupina, ovaj put tumačeći strategije modifikacije idiomskih skupina i na osnovu svog korpusa uvodi novu podjelu strategija modifikacije primjenjivu na bosanski jezik, dopunjavajući time podjele strategija modifikacije koje su postavili svjetski autoriteti u ovoj oblasti, kao što su Zykova i Parizoska. Autorica također s velikom akademskom oprežnošću ističe kako njenom podjelom broj strategija nije iscrpljen, te daje sjajan pregled modificiranih idiomskih skupina. Na kraju slijedi zaključna riječ, sažetak na bosanskom i engleskom jeziku, izvori i e-izvori, sekundarni izvori, popis primarne i sekundarne literature, popis imena, popis pojmova i biografska bilješka.

Svakako, ovaj rukopis Hodžić-Čavkić trebao bi se naći ne samo kao udžbenik studentima bosanskog jezika ili studentima slavistike već i kao općelingvistički priručnik za sve jezičke studije. Nadam se da će izdavač ili autor pronaći mogućnost da ovaj rukopis u elektronskoj ili printanoj formi objavi i na engleskom jeziku, što bi ga učinilo dostupnim i svjetskoj lingvističkoj sceni i samim tim istaklo vidljivost i bosanskog jezika, i Instituta, i Univerziteta u Sarajevu.

Tarik ĆUŠIĆ

RJEČNIK BOSANSKIH SLIVENICA

(Halid Bulić, Elma Durmišević, Azra Hodžić-Čavkić, Belmin Šabić, Azra Ahmetspahić-Peljto, *Rječnik bosanskih slivenica*, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo, 2025, 269 str.)

U izdanju Filozofskog fakulteta u Sarajevu 2025. godine objavljen je hvalevrijedan *Rječnik bosanskih slivenica* autorskog tima koji čine Halid Bulić, Elma Durmišević, Azra Hodžić-Čavkić i Belmin Šabić s Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu te Azra Ahmetspahić-Peljto iz Instituta za slavistiku i hungarologiju Humboldtovog univerziteta u Berlinu. *Rječnik bosanskih slivenica* (u daljnjem tekstu: Rječnik) rezultat je, kako se navodi u Predgovoru Rječniku (vii-xvii; dalje: Predgovor), koji potpisuje H. Bulić, njihova petogodišnjeg rada, a sadrži, prema mom brojenju, 1.287 slivenica. Korpus su činili tekstovi objavljeni u Bosni i Hercegovini, i to pretežno na internetu, a manji dio knjige i tekstovi u štampanim medijima.

Slivenica kao jezička pojava nije novina u lingvistici. Međutim, slivenica kao lingvistički pojam, koji je objašnjen i definiran, jeste pojam relativno novijeg datuma, pogotovo

na srednjojužnoslavenskom području, gdje su istraživanja slivenica intenzivirana u posljednjih 20-ak godina. Uprkos tome slivenica, kao lingvistički pojam, i dalje je malo ili slabo poznata ne samo u bosnistici nego i u susjednim filologijama. Iz tog razloga umjesto uobičajenog prikaza rukopisa smatram uputnim da se odgovori na pitanja poput šta su slivenice i zbog čega nastaju, koji su modeli tvorbe slivenica i koje su riječi uvrštene u Rječnik, da li su pojmovi *slivenica* i *slivanje* opravdani u bosnistici, koje slivenice imaju potencijal da dopru do standardnog bosanskog jezika, zašto *bosanske slivenice*, a ne *slivenice bosanskog jezika*, pri čemu će odgovori na ta pitanja – koji su mahom dati u Predgovoru – biti popraćeni primjerima iz samog Rječnika.

Slivenice (engl. *blends, portmanteau words*) se u Rječniku definiraju kao riječi koje nastaju “spajanjem dijelova postojećih riječi, obično

početka jedne sa završetkom druge, uz skoro redovno podudaranje segmenta u sredini riječi” (Predgovor vii), pri čemu se kao eklatantan primjer ističe *Studentist* “udruženje studenata stomatologije”: *student* + *dentist*. Slivenice u bosanskom i drugim južnoslavenskim jezicima “najčešće nastaju kao duhovita reakcija na neku specifičnu društvenu situaciju, ali mogu nastati i kao plod svjesne potrebe za originalnim nadimkom ili nazivom neke pojave” (ibid.). To su sažeti izrazi kojima se često upućuju društvene kritike i pohvale ili daju komentari konkretne društvene situacije.

Rječnik čine slivenice koje su nastale prema uobičajenim modelima njihove tvorbe, tj. slivanja:

- spajanjem početnog dijela prve riječi sa završnim dijelom druge riječi, npr. *lubenada* = *lubenica* + *limunada*
- spajanjem cjelovite prve riječi sa završetkom druge riječi, npr. *bananačinka* = *banana* + *palačinka*
- spajanjem početnog dijela prve riječi s cjelovitom drugom riječju, npr. *knjiženstvenost* = *književnost* + *ženstvenost*
- slivanjem dviju cjelovitih riječi s linearnim preklapanjem njihovih dijelova (kraja jedne i početka druge) bez ostatka, npr. *Balkantina* = *Balkan* + *kantina*
- umetanjem jedne cijele riječi ili dijela riječi u sastav druge riječi

ili ispreplitanjem s njom, npr. *māmān* = *mama* + *neman*, *marksuzluk* = *marksizam* + *arsuzluk*

Osim slivenica nastalih prema navedenim modelima, u Rječnik su uvršteni brojni grafoderivati – riječi dobijene grafiksacijom kao posebnom vrstom slivanja – koji nastaju “kombinacijom različitih interpunkcijskih znakova i/ili poigravanjem sa pravopisnim i jezičkim pravilima”, npr. *BAJKovito* (< *bajk* (< engl. *bike* “bicikl”) + *bajkovito*) “opis koji urbani biciklistički život u Sarajevu treba da zasluži”, kao i riječi tvorene sufiksalsnom tvorbom u kojima je sufiks dodavan na osnovu koja je nastala slivanjem, npr. *čaršibendijski*, što je izvedeno dodavanjem sufiksa *-ski* na osnovu riječi *čaršibendij-* < *čaršibendija* < *čaršija* + *nakšibendija* (a ne slivanjem riječi *čaršija* i *nakšibendijski*). Uvrštavanje riječi *čaršibendijski* (i riječi tvorenih na isti način) u Rječnik opravdava se, kako stoji u Predgovoru (xi), trima razlozima: “njenim zadržavanjem čuvamo je za budućnost i smanjujemo mogućnost da se zaboravi”; “zahvaljujući njoj prenosimo informaciju o sudjelovanju riječi *čaršibendija* u tvorbenim procesima”; “ne stavljamo riječ *čaršibendijski* u slabiji položaj u odnosu na, naprimjer, riječ *forum-bendijski*, za koju radije pretpostavljamo sliveničko porijeklo (*forum* × *nakšibendijski*) nego postanak sufiksalsnom tvorbom: *forumbendij-* +

-ski, budući da oblik **forumbendija* nije potvrđen.”

Ovim se rječnikom, po svoj prilici, konačno uvode pojmovi *slivenica* i *slivanje* u bosanski jezik. Postoje najmanje tri razloga koja opravdavaju te pojmove u bosnistici. Na prvi je ukazano u Predgovoru (ix): “U dosadašnjim bosnističkim radovima u kojima se bar spominju te riječi koristi se termin *slivenica* pa smo se opredijelili da njega koristimo u naslovu rječnika i preporučimo za upotrebu u bosnistici.” Prema tome, bosnisti koji su se bavili slivenicama, a nije ih bilo mnogo, dosljedno koriste upravo taj pojam, što može biti valjan argument za njegovu daljnju upotrebu. Drugi, u gramatikama bosanskog jezika afrikate se opisno nazivaju slivenim suglasnicima budući da u sebi sadrže elemente dvaju glasova, koji se slivaju u novi glas: tako i slivenica sadrži krnje i pune osnove najmanje dviju riječi, koje se spajaju u novu riječ – analogijom prema *sliveni suglasnici* kao već postojećem pojmu može se izvesti pojam *slivena riječ* ili *slivenica*. Treći, sufiks *-ica* u *slivenica* analoški je prema u ovdašnjim gramatika duboko ukorijenjenim pojmovima *izvedenica* i *složenica*, a *slivanje* kao tvorbeni način prema *izvođenje* i *slaganje*.

Činjenica je da veoma mali broj slivenica pripada standardnom bosanskom jeziku. Slivenice

iz Rječnika pretežno su izrazi originalnosti, kreativnosti i domišljatosti pojedinaca koji se odnose na *aktuelne* društvene i političke pojave i zbivanja u Bosni i Hercegovini, nisu općeupotrebne, stoga se njihov potencijal da dopru do standardnog jezika svodi, u najoptimističnijem slučaju, na minimum (na grafoderivate ovdje se ni ne pomišlja). Međutim, neke od slivenica zapravo su već dio standardnog jezika: *motel*¹ (< engl. *motel*, *motor* “motor” + *hotel* “hotel”) i *smog* (< engl. *smog*, *smoke* “dim” + *fog* “magla”). Te slivenice navode se bez ikakve etikete u jednojezičkim rječnicima bosanskog jezika, a inače služe kao eklatantni primjeri slivenica u svim radovima o njima. U Rječnik je uvršteno približno 50 slivenica u čijoj leksikografskoj obradi stoji skraćena *neutr.* (neutralno), iz čega proizlazi da ih autori smatraju neutralno obilježenim, a nadalje da jesu ili imaju potencijal da kao takve budu standardizirane. Pored *smog*, to su: *aerolates* (< engl. *aerolates*, *aerobik* + *pilates*) “vrsta fizičke aktivnosti koja podrazumijeva spoj aerobika i pilatesa”, *Agriatura* (*agrikultura* + *nature* “priroda”) “ime kompanije koja proizvodi hranu za životinje”, *agrobot* (*agrikultura* + *robot*) “robot koji se koristi u poljoprivredi”, *biglmatinac* (*bigl* +

¹ Istina, ta slivenica ne navodi se u Rječniku, već samo u Predgovoru.

dalmatinac) “rasa psa nastala ukrštanjem bigla i dalmatinca”, *boslish* (*bosanski* (jezik) + *English* “engleski”) “hibridni jezik nastao kombinacijom bosanskog i engleskog”, *buktjuber* (< engl. *bookTuber*, *book* “knjiga” + *YouTube* + *-er*) “osoba koja snima videozapise o knjigama i književnosti i objavljuje ih na Youtubeu ili drugim videoplatformama”, *burkini* (*burka* + *bikini*) “kupaći kostim koji pokriva cijelo tijelo, osim lica, šaka i stopala”, *čokoholičar* (< engl. *chocoholic*, *chocolate* + *alcoholic* + *-ičar*) “ovisnik o čokoladi” i izvedenica *čokoholičarka*, *deltakron* (*delta* + *omikron*) “soj korona virusa koji ima osobine sojeva delta i omikron”, *dramedija* (< engl. *dramedy*, *drama* + *komedija*) “vrsta televizijskog i filmskog žanra, kombinacija komedije i drame”, *emojipedia* (*emoji* + *enciklopedija*) “enciklopedija emotikona”, *facekini* (< engl. *face* + *bikini*) “maska koja pokriva cijelo lice namijenjena kupačima kao zaštita od sunca”, *fadolinka* (*fado* + *sevdalinka*) “spoj portugalskog fada i bosanske sevdalinke”, *fleksitarijanac* (< engl. *flexitarian*, *fleksibilan* + *vegetarijanac*) “osoba koja je u principu vegetarijanac, ali povremeno konzumira meso” i izvedenice *fleksitarijanski* i *fleksitarijanstvo*, *flurona* (< engl. *flu* “gripa” + *corona* “korona”) “bolest u kojoj se istovremeno pojavljuju simptomi gripe i kovida”,

frapučino (*frape* + *kapučino*) “vrsta napitka u kojem se kombiniraju frape i kapučino”, *frazemikon* (*frazem* + *leksikon*) “fond frazema prisutnih u nekom korpusu”, *frazikon* (*frazem* + *leksikon*) “fond leksema prisutnih u nekom korpusu”, *glokalno* (*globalno* + *lokalno*) “na način koji uobziruje i globalne i lokalne vizije, potrebe i mogućnosti”, *hadijelo* (*haljina* + *odijelo*) “odjevni predmet koji je spoj haljine i odijela”, *kaligrafiti* (< engl. *calligraffiti*, *caligraphy* “kaligrafija” + *graffiti* “grafit”) “tehnika ispisivanja grafita u kaligrafskom stilu”, *klinceza* (*klinac* + *princeza*) “djevvojčica, klinka”, *liger* (< engl. *lion* “lav” + *tiger* “tiger”) “divlja mačka nastala ukrštanjem lava i tigra”, *maskna* (*maska* + *akna*) “poseban tip akni nastalih usljed dužeg korištenja maski za lice, naročito učestalih za vrijeme pandemije virusa korona”, *mehatronika* (*mehanika* + *elektronika*) “naziv naučne discipline u kojoj se kombiniraju metode mehanike, elektronike i informatike, a u čija se dostignuća svrstavaju i dronovi”, *metaftonimija* (*metafora* + *metonimija*) “slivanje konceptualnih mehanizama”, *metaverzum* (*meta* + *univerzum*) “digitalni prostor kojem se može pristupiti bilo kad i bilo gdje”, *mocktail* (< engl. *mock* “imitacijski” + *cocktail* “koktel”) “bezalkoholni koktel, mješavina bezalkoholnih pića”, *mokačino*

(*moka* + *kapučino*) “vrsta kapsula za kahvu za Nespresso aparate”, *netikecija* (*net* (*internet*) + *etikecija*) “pravila ponašanja na internetu”, *netiketa* (*net* (*internet*) + *etiketa*) “pravila ponašanja na internetu”, *nunčić* (*Nutella* + *somunčić*) “somun namazan nutelom”, *plogging* (*plocka* (šved.) “küpiti, skupljati” + *jogging* (engl.) “džogiranje”) “skupljanje otpadaka uz lagano trčanje”, *radoholičar* (*rad* + *alkoholičar*) “osoba koja mnogo radi, ovisnik o radu”, *seksting* (*seks* + *texting*) “slanje poruka s erotskom tematikom putem SMS-a ili MMS-a”, *sharenting* (< engl. *share* “dijeliti” + *parenting* “roditeljstvo”) “roditeljsko dijeljenje fotografija i ličnih podataka djeteta u digitalnom prostoru”, *skimpflacija* (< engl. *skimpflation*, *skimp* “štedjeti, škrtariti” + *inflacija*) “smanjenje kvaliteta proizvoda koji se prodaju po istoj cijeni kao i prije smanjenja kvaliteta ili po još višoj”, *skinfluencer* (< engl. *skin* “koža” + *influencer* “influenser”) “influenser koji na društvenim mrežama promovira proizvode za njegu kože”, *Spanglish* (*Spanish* (engl.) “španski” + *English* (engl.) “engleski”) “engleski jezik govoren s izrazito snažnim španskim naglaskom”, *stagflacija* (< engl. *stagflation*, *stagnation* “stagnacija” + *inflation* “inflacija”) “period malog ekonomskog rasta, velike nezaposlenosti i poskupljenja”, *šifranto*

(*šifra* + *esperanto*) “naziv umjetnog jezika”, *šrinkflacija* (< engl. *shrinkflation*, *shrink* “skupiti se” + *inflation* “inflacija”) “ekonomski termin koji označava prividno održavanje cijena na istom nivou dok se istovremeno smanjuju pakiranja i kvalitet sastojaka proizvoda”, *vlog* (< engl. *video* + *blog*) “videodnevnik”, *vloger* (< engl. *vlogger*, *video* + *logger* “blogger”) “osoba muškog spola koja vodi videodnevnik, odnosno snima vlog” i izvedenica *vlogerica*, *webinar* (< engl. *web* “mreža” + *seminar* “seminar”) “online seminar”.²

Vrijeme će pokazati da li će navedene slivenice pripadati standardnom bosanskom jeziku ili pak njegovim supstandardnim slojevima. Budući da je leksika otvoren i dinamičan sistem, teško je dati neki trenutni a utemeljen sud o tome šta može i hoće ili ne može i neće biti standard u jeziku. Zato bi valjalo jasno razgraničiti da li se te slivenice frekventno upotrebljavaju u različitim funkcionalnim stilovima, s jedne strane, ili su to zapravo pomodne, žargonizmi ili igra riječi i jesu li okolnosti koje su dovele do njihova formiranja još uvijek postojane ili nisu, s druge strane. Odgovori na ta pitanja mogu biti od pomoći onima koji se budu bavili standardizacijom jezika.

² Značenjski opisi slivenica preuzeti su iz Rječnika.

Pitanje koje proistječe iz naslova Rječnika jeste zašto su i prema kojem kriteriju slivenice iz korpusa bosanske slivenice, a ne slivenice bosanskog jezika. Razlog je taj što slivenice nisu potvrđene u korpusu bosanskog jezika ili u upotrebi jednojezičkih govornika bosanskog jezika pa su se autori opredijeli za geografski kriterij u ograničavanju korpusa istraživanja budući da su riječi uvrštene u Rječnik potvrđene u tekstovima objavljenim u Bosni i Hercegovini ili na “bosanskohercegovačkom dijelu interneta”, potcrtavajući pak da “svaka riječ registrirana kao *bosanska slivenica* može biti i *slivenica bosanskog jezika*” (Predgovor xii).

Rječnik je rezultat temeljitog istraživanja i prepoznavanja slivenica u tekstovima objavljenim u Bosni i Hercegovini. Smatram ga izrazito vrijednim iz nekoliko razloga. Najprije, to je suštinski prvi rječnik slivenica bosanskog jezika. Iza te činjenice stoji dug put obilježen velikim naporom i nastojanjem da se izradi jedan takav rječnik. Tome treba pridodati da se o slivenicama na bosanskohercegovačkom i širem srednjojužnoslavenskom području relativno malo zna i da je literatura o tome dosta oskudna. Drugo, u Rječnik su, uz rijetke izuzetke koji su objašnjeni u Predgovoru, uvrštene riječi postale slivanjem, a u obradi natuknica autori su se dosljedno

pridržavali postavljene strukture rječničkog članka, dok je svaka natuknica potvrđena primjerom. Naravno, ne treba očekivati da jedan rječnik, bez obzira na kategoriju kojoj pripada, obuhvati sve natuknice koje bi mogao sadržavati, a pogotovo ne jedan rječnik slivenica. Rječnik ove vrste može se proširiti prema broju natuknica tek kada se slivenice prepoznaju kao takve, a u njihovom prepoznavanju, posljedično i “povećanju” broja slivenica, presudan će biti etimološki kriterij, koji pokazuje da li je riječ tvorena od krnjih i punih osnova najmanje dviju riječi, s jedne strane, ili pomoću prefiksoida i sufiksoida ili skraćivanjem riječi (nisu samo skraćenice rezultat skraćivanja), s druge strane. U tom smislu Rječnik zasigurno može poslužiti kao čvrst temelj za njegova eventualna druga, proširena izdanja ili novi rječnik slivenica. Treće, Rječnikom se osnažuje potreba da se u budućim gramatikama bosanskog jezika uvrsti slivanje kao tvorbeni način, a *slivenica* (*slivena riječ*) kao rezultat slivanja u buduća leksikografska izdanja. Četvrto, za akademsku zajednicu dragocjeni su rezultati onih istraživanja koja pobuđuju veliki interes stručnjaka i naučnika i potiču usvajanje novih znanja i, možda još važnije, daljnja izučavanja. *Rječnik bosanskih slivenica* nesumnjivo spada u takva istraživanja.

PODACI O AUTORIMA

Enisa Bajraktarević
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
enisa.ivojevic@gmail.com

Seada Brkan
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
seada.brkan@ff.unsa.ba

Haris Čatović
Univerzitet u Sarajevu – Institut za
jezik
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
haris.catovic@izj.unsa.ba

Tarik Ćušić
Univerzitet u Sarajevu – Institut za
jezik
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
tarik.cusic@hotmail.com

Michał Daszkiewicz
University of Gdansk
Gdansk, Poland
michal.daszkiewicz@ug.edu.pl

Elma Dizdar
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
elma.dizdar@ff.unsa.ba

Irma Duraković
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
irma.durakovic@ff.unsa.ba

Medina Hadžić
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
medina.h1407@gmail.com

Dženana Hajdarpasić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
dzenana.hajdarpasic@ff.unsa.ba

Azra Hodžić-Čavkić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
azra.e.hodzic@gmail.com

Nejla Kalajdzisalihović
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nejla.kalajdzisalihovic@ff.unsa.ba

Džejlja Kolar
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
kolar.dzejla00@gmail.com

Almin Mahmutović
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
almin_m@live.com

Vedad Mulavdić
Druga gimnazija Sarajevo
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
vedoprof@hotmail.com

Mirela Omerović
Univerzitet u Sarajevu – Pedagoški
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
mirelao@pf.unsa.ba

Merima Osmankadić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
merima.osmakadic@ff.unsa.ba

Ismail Palić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
ismail.palic.ba@gmail.com

Nehrudin Rebihić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nehrudin.rebihic@ff.unsa.ba

Ema Selimović
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
selimovicema7@gmail.com

Ikbal Smajlović
Filozofski fakultet u Zenici
Zenica, Bosna i Hercegovina
ikbal.smajlovic@unze.ba

Aldina Šaljić
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
saljicaldina00@gmail.com

Andrea Šešum
Beograd, Srbija
andrea281954@hotmail.com

Amina Šiljak-Jesenković
Univerzitet u Sarajevu – Orijental-
ni institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
asiljakjesenkovic@gmail.com

Emir Šišić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
emir.sisic@ff.unsa.ba

Ivana Tomić
Univerzitet u Sarajevu – Institut za
jezik
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
ivana.tomic@izj.unsa.ba

Dajana Zečić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
dajana.zecic86@gmail.com

UPUTE AUTORIMA

Radovi trebaju biti pisani u standardnome formatu A4 (prored 1,5, Times New Roman, veličina slova 12). Napomene stoje na dnu stranice, a ne na kraju teksta.

Rukopis treba organizirati i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa (uključujući i e-mail);

1. stranica: naslov i podnaslov, ključne riječi, sažetak na jeziku na kojem je napisan tekst (u slučaju rasprava i članaka);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskoj jeziku, na njegovu kraju treba dati sažetak (na novoj stranici) na engleskom, njemačkom, francuskom ili italijanskom (uključujući i navođenje naslova), a ako je pisan na engleskom ili njemačkom jeziku, sažetak treba biti na bosanskoj.

Popis izvora i literature treba početi na novoj stranici.

Na kraju treba dodati sve posebne dijelove (crteže, tablice, slike) koji nisu mogli biti uvršteni u tekst.

Ukoliko se numeriraju, odjeljci trebaju biti označeni arapskim brojkama (1./1.1./1.1.1). Za različite razine upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times new Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Navodi u tekstu sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te, ako je značajno, broja stranice nakon dvotačke (sve u zagradama), npr.: (Jackendoff 2002) ili (Bolinger 1972: 246). Ako je ime autora sastavni dio teksta, navodi se na sljedeći način: Allerton (1987: 18) tvrdi...

Kraće citate treba započeti i završiti navodnim znacima, a sve duže citate treba oblikovati kao poseban odlomak, odvojen praznim redom od ostatka teksta, uvučeno i kurzivom, bez navodnih znakova.

Riječi ili izrazi iz jezika različitog od jezika teksta treba pisati kurzivom i pratiti prijevodom u zagradi, npr.: *noun phrase* (imenička fraza).

Primjere u radu koji se normalno ne uklapaju u rečenicu u tekstu treba brojčano označiti koristeći arapske brojke u zagradama i odvojiti ih od glavnog teksta

praznim redovima. Ako je potrebno, primjeri se mogu grupirati upotrebom malih slova, a u tekstu se pozivati na primjere: (3), (3a), (3a, b) ili (3 a-b).

Na kraju rukopisa, na posebnoj stranici s naslovom **Literatura**, treba dati cjelovit popis korištene literature. Bibliografske jedinice trebaju biti poredane abecednim redom prema prezimenima autora; svaka jedinica u posebnom odjeljku; drugi i svaki daljnji red uvučen; bez praznih redova između jedinica. Radove istog autora složiti hronološkim redom, od ranijih prema novijima, a radove jednog autora objavljene u istoj godini obilježiti malim slovima (npr. 2001a, 2001b). Ako se navodi više od jednog članka iz iste knjige, treba navesti tu knjigu kao posebnu jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicama za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora po mogućnosti treba dati u cijelosti.

Svaka jedinica treba sadržavati sljedeće elemente, poredane ovim redom i uz upotrebu sljedećih interpunkcijskih znakova:

- prezime (prvog autora), ime ili inicijal (odvojene zarezom), ime i prezime drugih autora (odvojene zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja u zagradi iza koje slijedi zarez;
- potpun naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja tačka;
- uz članke u časopisima navesti ime časopisa, godište i broj, te nakon zarez a brojeve stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama: prezime i ime urednika, nakon zarez a skraćenica ur., naslov knjige, nakon zarez a broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije: izdanje (po potrebi), niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- naslove knjiga i časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba pisati pod navodnim znacima.

Nekoliko primjera:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Crystal, David, ur. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis", u: J. Lyons, ur., *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

GUIDELINES FOR AUTHORS

Contributions should be written using standard A4 format (1,5 spacing, Times New Roman 12). Use footnotes rather than endnotes.

Use the following order and numbering of pages:

Page 0: title and subtitle, author's (or authors') name(s) and affiliation, complete address (including e-mail address).

Page 1: title and subtitle, abstract in the language in which the article is written (in case of full-length articles).

Page 2 etc.: body of the article

If the article is written in Bosnian, the Summary (on a new page) should be written in English, German, French, or Italian (including the title of the article). If it is written in English or German, the Summary should be written in Bosnian.

References, beginning of the new page.

At the end of the article, on a new page, any special matter (i.e. drawings, tables, figures) that could not be integrated into the body of the text.

If sections and subsections in the text are numbered, it should be done with Arabic numerals (e.g. 1./1.1./1.1.1.). Different font types should be used for section titles at different levels:

1. Bold (Times New Roman)

1.1. Numbers in bold, title in bold italics (Times New Roman)

1.1.1. Numbers in roman, title in italics (Times New Roman)

Within the text, citations should be given in brackets, consisting of the author's surname, the year of publication, and page numbers where relevant, e.g. (Jackendoff 2002) or (Bolinger 1972: 246). If the author's name is part of the text, use this form: Allerton (1987: 18) claims...

Quotations should be given between double quotation marks; longer quotations should be indented and set apart from the main body of the text by leaving one blank line before and after, printed in italics, without quotation marks.

Words or phrases in languages other than the language of the article should be in italics and accompanied by a translation in brackets, e.g. *padež* (case).

Examples should be numbered with Arabic numerals between brackets and set apart from the main body of the text by leaving spaces before and after. Use lower-case letters to group sets of related examples. In the text, refer to numbered items as ((3), (3a), (3a, b) or (3 a-b).

At the end of the manuscript provide a full bibliography, beginning on a separate page with the heading **References**. Arrange the entries separately by the surnames of authors, with each entry as a separate hanging indented paragraph. List multiple works by the same author in ascending chronological order. Use suffixed letters a, b, c, etc. to distinguish more than one item published by a single author in the same year (e.g. 2001a, 2001b). If more than one article is cited from the same book, list the book as a separate entry under the editor's (or editors') name(s), with cross-references to the book in the entries for each article.

Use given names instead of initials whenever possible.

Each entry should contain the following elements in the order and punctuation given:

- (First) author's surname, given name(s) or initial(s), given name and surname of other authors, year of publication in brackets followed by a comma;
- Full title and subtitle of the work;
- For a journal article: Full name of the journal and volume number, inclusive page numbers;
- For an article in a book: full name(s) of editor(s), ed., title of the book, inclusive page numbers;
- For books and monographs: the edition, volume or part number (if applicable), and series title (if any). Publisher, place of publication;
- Titles of books and journals should be in italics;
- Titles of articles should be in double quotation marks.

Some examples:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Crystal, David, ed. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, ed. *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

HINWEISE FÜR AUTOREN

Beiträge werden im Standardformat DIN-A4 (1,5-zeilig, Times New Roman, Schriftgröße 12 pt) geschrieben. Gebrauchen Sie Fußnoten und nicht Endnoten.

Gestaltung des Manuskripts and Numerierung:

Seite 0: Titel und Untertitel, Autorenname(n), Institution, Anschrift (einschließlich e-mail)

Seite 1: Titel und Untertitel, Abstract in der Sprache des Textes (bei Besprechungen und Artikel)

Seite 2 und weiter: Haupttext

Wenn der Artikel im Bosnischen geschrieben wird, dann wird die Zusammenfassung (auf der neuen Seite) im Englischen, Deutschen, Französischen oder Italienischen geschrieben, einschließlich Titel. Wenn er aber im Englischen oder Deutschen geschrieben wird, dann erfolgt die Zusammenfassung im Bosnischen.

Das Literaturverzeichnis auf der neuen Seite.

Im Anhang sind alle nichttextuellen Teile (Zeichnungen, Tabellen, Abbildungen, u.ä.) beizufügen, die in den Haupttext nicht integriert werden konnten.

Falls Sie Kapitel, Abschnitte und Unterabschnitte numerieren, verwenden Sie eine Dezimalgliederung (1./1.1./1.1.1.). Für verschiedene Ebenen der Untergliederung ist unterschiedliche Schreibweise zu verwenden:

1. fett (Times New Roman).

1.1. die Ziffer fett, die Überschrift fett und kursiv (Times New Roman).

1.1.1. die Ziffer in Grundschrift, die Überschrift kursiv (Times New Roman).

Beim Zitieren im Text sind Autorenname(n) und das Erscheinungsjahr, ggf. auch die Seitennummer nach einem Doppelpunkt anzugeben (alles in Klammern), z.B. (Jackendoff 2002) oder (Bolinger 1972: 246). Ist der Autorenname Bestandteil des Satzes, steht er ausserhalb der Klammern, z.B. Allerton (1987: 18) behauptet, ...

Kürzere Zitate sind mit Anführungszeichen zu eröffnen und zu beschließen, alle längeren Zitate sind als besonderer Absatz zu schreiben, jeweils mit einer Leerzeile vom Rest des Textes getrennt, eingerückt, kursiv, ohne Anführungszeichen.

Fremdsprachige Ausdrücke sind kursiv zu schreiben und in die Sprache des Haupttextes zu übersetzen, die Übersetzung ist in Klammern zu kennzeichnen, z.B. *noun phrase* (Nominalphrase).

Beispiele sind mit arabischen Ziffern in Klammern zu numerieren, ggf. durch Kleinbuchstaben neben den Ziffern zu gruppieren, und vom übrigen Text jeweils durch eine Leerzeile zu trennen. Im Text erfolgt der Bezug auf einzelne Beispiele als (3), (3a), (3a, b) oder (3 a-b).

Auf den Haupttext folgt auf der neuen Seite mit der Überschrift **Literatur** das vollständige Verzeichnis der im Haupttext zitierten Literatur. Die bibliographischen Einheiten sind alphabetisch nach Namen der Autoren zu ordnen, jede Einheit im eigenen Absatz, zweite und alle weiteren Zeilen des Absatzes eingerückt, ohne Leerzeile zwischen Absätzen. Mehrere Schriften desselben Autors sind chronologisch von den älteren zu den neueren zu ordnen, bei gleichem Erscheinungsjahr mit Kleinbuchstaben gekennzeichnet (z.B. 2001a, 2001b). Wenn mehr als ein Artikel aus einem Buch zitiert werden, sind sowohl die Artikel unter Autorennamen und Verweis auf das Buch als auch dieses Buch unter dem Namen des Herausgebers als gesonderte bibliographische Einheiten zu verzeichnen.

Die Autorennamen sind möglicherweise vollständig anzugeben und nicht durch Initiale zu ersetzen.

In jeder bibliographischen Einheit sind folgende Daten anzugeben, in folgender Reihenfolge und Interpunktion:

- Name und Vorname des (ersten) Autors (durch ein Komma getrennt), danach vom ersten Autor durch ein Komma getrennt ggf. Vor- und Name(n) des anderen Autors, bzw. der übrigen Autoren (falls mehrere, jeweils durch ein Komma voneinander getrennt);
- Erscheinungsjahr in den Klammern, mit einem Komma hinter der Klammer;
- Vollständiger Titel und ggf. Untertitel;
- Bei Zeitschriftenartikeln: Name der Zeitschrift und Jahrgang, davon mit einem Komma getrennt die Seitenangabe in der Zeitschrift;
- Bei Beiträgen in Büchern: Vor- und Name des Herausgebers, bzw. der Herausgeber, Hrsg., Titel des Buches, die Seitenangabe im Buch;
- Bei Büchern und Monographien: ggf. Auflage, Reihe und ggf. Nummer (Heft) in der Reihe, Verlag, Erscheinungsort;
- Buch- und Zeitschriftentitel sind kursiv zu schreiben;
- Titel der Artikel sind mit Anführungszeichen zu kennzeichnen;

Einige Beispiele:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London.

Crystal, D., Hrsg. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, H. (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970). "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, Hrsg. *New Horizons in Linguistics*,. 185-97, Penguin Books, Harmondsworth

UDK:
Sadžida Bjelak

Jezička redakcija:
Autori

Lektura sažetaka na engleskome:
Nejla Kalajdžisalihović

Dizajn korica:
Eldin Hujević

Priprema:
Narcis Pozderac, TDP Sarajevo

Štampa:
Dobra knjiga, Sarajevo

Tiraž:
20 primjeraka

ISSN 1512-9357



9 771512 935005